

İRADƏ NURİYEVƏ

**ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ VƏ ÖZ
MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNƏTMƏ
PRİNSİPLƏRİNƏ ETNOSİYASİ YANAŞMA**

Bakı
MÜTƏRCİM
2021

Şəhidlərimizin xatirəsinə ithaf edirəm

*Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin
Elmi Şurasının qərarına əsasən nəşr olunur
(pr. № 6, 29.01.2020-ci il)*

Elmi redaktor və rəyçi:

RAMİZ MƏMMƏDƏLİ oğlu SEVDİMALIYEV,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru, siyasi elmlər doktoru

**Nuriyeva İ.T. Ərazi bütövlüyü və öz müqəddəratını təyinetmə
prinsiplərinə etnosiyasi yanaşma. Monoqrafiya.**
– Bakı: Mütərcim, 2021. – 352 səh.

Monoqrafiyanın əsas məqsədi: beynəlxalq prinsiplər olan “ərazi bütövlüyü”, “sərhədlərin toxunulmazlığı” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun qarşılıqlı əlaqəsini və Ermənistan dövlətinin Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi işğalçılıq siyasətinə haqq qazandırmağa yönəlmiş “xalqların və millətlərin bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun erməni təfsirinin beynəlxalq hüquqi norma və prinsiplərə zidd olan səciyyəvi xüsusiyyətlərini və qəbul edilməzliyini əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın məqsədi: milli azlıqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” prinsipi ilə zidd olmamasını beynəlxalq təcrübə, norma və prinsiplərə əsaslanaraq üzə çıxarmaqla bu hüququn siyasi əsaslarını və metodoloji aspektlərini tədqiq etməkdir.

ISBN: 978-9952-28-539-0

© İ.T.Nuriyeva, 2021

“Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazisinin 20 faizinin işğalı ilə nəticələnmişdi. Biz erməni silahlıları, erməni ordusu tərəfindən etnik təmizləməyə məruz qalmışdıq. Bir milyon azərbaycanlı öz ölkəsində qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdü. Biz bu məsələni həll etməliyik, ədaləti və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməliyik ... sülh yolu ilə mümkün olmasa, hərbi yolla bunu bərpa edəcəyik. Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq!

Azərbaycan heç zaman ərazisinin itirilməsi ilə razılaşmayacaqdır. Qarabağ münaqişəsinin nizamlanması üzrə danışıqlar prosesində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü danışıqlar predmeti ola bilməz. Münaqişə suveren Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü nəzərdə tutan beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll olunmalıdır.

Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir. Bu, tarixi həqiqətdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bütün dünya tərəfindən tanınır. Mənim məsləhətim belə olacaq ki, onlar ikinci dəfə “öz müqəddəratını təyin etmək” üçün Yer kürəsində başqa yer tapsınlar, Azərbaycanda yox!

Dağlıq Qarabağ Ermənistan deyil, Dağlıq Qarabağ müstəqil ölkə deyil! Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi.

Biz erməni mifini məhv etdik, erməni uydurmalarını məhv etdik ... bundan sonra qürur hissi ilə yaşayacağıq – müzəffər xalq kimi, güclü dövlət kimi, yenilməz ordu kimi, güclü iradə sahibi kimi.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

ÖN SÖZ

Xalqların “öz müqəddəratını təyin etməsi” dəfələrlə dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb olmuşdur. Bununla belə, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi bir çox xalqın həqiqi azadlığa çatmasına imkan vermişdi. Dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsinin beynəlxalq təhlükəsizliyin, beynəlxalq hüququn və asayişin təmin edilməsində rolu kontekstində öyrənilməsinin aktuallığı bir sıra dövlətlərin süqutu tarixi ilə önə çıxdı. Belə ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər beynəlxalq hüquqda başqa bir dövlətin ərazisinin ələ keçirilməsinə qadağan edən effektiv norma və mexanizm işlənib hazırlanmamışdı. O dövrdə mövcud olan beynəlxalq hüquq müharibə haqqını ərazi mübahisələrini həll etmək yolu kimi tanıyırdı. XIX əsrin ortalarından XX əsrin 70-ci illərinədək “xalqların öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi inkişaf etmiş və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi kimi formalaşmışaraq, əsasən müstəmləkə əleyhinə geniş istifadə olunurdu. Tarix boyu xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə” uğrunda apardıqları mübarizə əksər hallarda vətəndaş müharibələrinə, çoxlu sayda insan tələfatı ilə müşayiət olunan və dövlətlərin süqutu ilə başa çatan silahlı münaqişələrə səbəb olmuşdu. Eyni zamanda, “xalqların bərabər hüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi muxtariyyət və ya müstəqil dövlətin yaradılması yolu ilə həyata keçirilməklə “daxili” və “xarici” suverenlik əldə etmək üçün önə keçsə də, XX əsrin sonlarından bu prinsip əksər hallarda aqressiv separatizmə bəraət qazandırmaq üçün istifadə edildi. Məlumdur ki, beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri, o cümlədən, “ərazi bütövlüyü” prinsipi “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə”, “dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı” prinsipləri qarşılıqlı sıx əlaqəlidir. Dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin subyektiv təfsiri beynəlxalq təhlükəsizliyə və beynəlxalq hüquqi nizamə ciddi təhlükə yaradır. Belə ki, bunlardan separatizmi, dövlətlərin

ərəzi bütövlüyünün pozulmasını, kiçik kvazi-dövlətlərə bölünməsi-ni, dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə və ya xalqların suverenliyi-nin məhdudlaşdırılmasını əsaslandırmaq üçün istifadə edilə bilər. BMT-nin Nizamnaməsində dövlətin ərazisinə zorla – güc tətbiq et-məklə və ya təhdid etməklə dəyişmək qadağan olunmuşdur (2-ci maddənin 4-cü bəndi), eyni zamanda, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun həyata keçirilməsinə imkan verilir. Yuxarıda göstərilənlərlə əlaqədar dövlətlərin “ərəzi bütövlü-yü”nü qoruyaraq “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinet-mə hüququ”nun həyata keçirilməsinin optimal nəzəri modellərini müəyyənləşdirmək son dərəcə aktualdır. Separatizmə dəstək beynəl-xalq hüququn kobud şəkildə pozulmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq ikili standartlar və siyasi səbəblərdən beynəlxalq hüququn pozul-masına qarşı müvafiq sanksiyalardan çox istifadə edilmir (NATO və s.), bu da mövcud və potensial separatçılara sərbəstlik verir.

Əlbəttə, hər etnik qrupa (və bəzi qruplara bir dəfədən çox) dövlətçilik hüququ vermək prinsipi ilə dünya dövlətlərinin əksəriy-yətinin sərhədlərinin dəyişdirilməsi heç də yaxşı nəticə verməyəcək. Buna görə də, aşağıdakı mövqelərdə beynəlxalq hüquqi meyarlar dəqiqləşdirilməlidir: dövlətlərin “ərəzi bütövlüyü” və “xalqların bə-rabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipləri bir-biri ilə necə əlaqəlidir, hansı formada qarşılıqlıdır və həyata keçirilir? Dövlət ərazisinin bir hissəsinin ayrılmasına hansı şərtlər altında icazə veri-lir, hansı şərtlər altında muxtariyyət yaratmaq olar (federasiya sub-yekti)? Dövlətin “ərəzi bütövlüyü”, “sərhədlərinin toxunulmazlığı” prinsiplərinin kobud şəkildə pozulması nə ilə əsaslandırılır və bu qanun pozuntuları hansı beynəlxalq nəticələrə səbəb ola bilər? Digər dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların “öz müqəddəratını tə-yinetmə” probleminə müdaxiləsi nə dərəcədə icazə verilir? “Öz mü-qəddəratını təyinetmə” hüququnun həyata keçirilməsi ilə bağlı mövcud ərazi problemləri necə həll edilə bilər? Beləliklə, dövlətlə-rin “ərəzi bütövlüyü” və xalqların konkret siyasi və hüquqi vəziy-yətlər nümunəsində “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını tə-yinetmə” prinsipərinin qarşılıqlı əlaqəsi və tətbiqi problemlərinin

öyrənilməsi yekun olaraq dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin bərabər əhəmiyyətə malik olmaları, bir-birlərinə tabe olmamaları və bir-birlərini qarşılıqlı şərtləndirmələri qənaətinə gəlməyə imkan verir. Bu müddəanın müvafiq doktrina ilə dəstəklənən universal beynəlxalq müqavilə çərçivəsində əlavə olaraq birləşdirilməli olması zərurəti meydana gəlir.

Qanuni formalarda “öz müqəddəratını təyin etmək” istəyinin qarşısının alınması zərərli və qeyri-konstruktivdir. Ancaq, bu, “nə qədər millət, o qədər dövlət” yanaşmasının həyata keçirilməsini ifadə etmir. Optimal model müəyyən edilmiş beynəlxalq hüquq və milli qanunvericiliyə əsasən muxtariyyətin təmin edilməsi və ya fəderasiya subyektinin formalaşdırılmasıdır. Bu vəziyyətdə aşağıdakıları yerinə yetirmək zəruridir:

- müvafiq dövlətin xalqlarının maraqlarını bütövlükdə nəzərə almaq;
- referendum keçirmək;
- qeyri-qanuni xarici təzyiqin olmaması;
- bütün mübahisəli məsələlərin dinc yolla həlli.

Öz müqəddəratını təyin edən xalqların hüquqlarının qorunması dövlətlərə qarşı tətbiq olunan güc tədbirlərini əsaslandırma bilməz. Təcavüz aktı kimi qəbul edilən bu cür tədbirlərin tətbiqi dövlətlərin müvafiq reaksiyasına səbəb olur.

Beləliklə, dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” ilə “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi” beynəlxalq hüququn ən vacib prinsipləridir. Bu prinsiplərin düzgün başa düşülməsi üçün onların qarşılıqlı əlaqəsini sistemli şəkildə öyrənmək lazımdır. Bu baxımdan, beynəlxalq təhlükəsizlik və beynəlxalq hüquq qaydalarının təmin edilməsində onların tarixi formalaşması və rolu məsələsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Monoqrafiyada “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” və dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsiplərindən bəhs edilir və bu prinsiplərin bir-birinə yaxın və qarşılıqlı əlaqəsi əsaslandırılır. Müasir dünya təcrübəsi sübut edir ki, dövlətlərin suverenliyi doktrinası “ərazi bütövlüyü”,

“sabitliyin və beynəlxalq asayişin qorunması”, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərini bərabər tutur, bütün xalqların, millətlərin, etnik qrupların milli maraqlarını müdafiə edir və onları separatizm və ekstremizmdən qoruyur.

İkili standartdan yanan siyasətçilər tərəfindən dəstəklənən milli-şovinst üslublu erməni ideoloqlarının genişmiqyaslı təxribatçı hərəkatları nəticəsində bir-birindən ayrılmaz, qarşılıqlı əlaqəsi olan iki – “ərazi bütövlüyü” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərindən hər hansı birinin ilkinliyinin və üstünlüyünün müəyyənləşdirilməsində çətinlik yaranmışdır. Belə ki, bu prinsiplər beynəlxalq hüquq normaları kontekstində dəqiq həyata keçirilməlidir.

Elmi tədqiqat işinin əsas məqsədi “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququna” münasibətdə “ərazi bütövlüyü” prinsipinin ilkinliyini beynəlxalq hüquq normalarına və beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq sübut etmək, milli azlıqların coğrafi mövqeyi, sayı və digər keyfiyyət göstəriciləri nəzərə alınmaqla “öz müqəddəratını təyinetmə”nin müvafiq forma və səviyyələrini müəyyənləşdirməkdir. Bu araşdırmada dominant yerli xalqların suveren dövlətin ərazisi ilə bağlı onun statusunun dəyişdirməsini və muxtar qurum kimi başqa bir ölkəyə birləşdirməsini nəzərdən keçirərkən “xüsusi” hüquqlara malik olduğu vurğulanmışdır. Dominant yerli xalqın iradəsini nəzərə almadan vətənin hər hansı bir hissəsinin taleyini həll etmək ədalətsiz olardı. Dövlətin “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərinin toxunulmazlığı” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin təcridini nəzərdə tutan beynəlxalq hüquq normaları təhlil edilərkən müəyyənləşdirildi ki, suveren dövlətin ərazisi hüdudlarında “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun müxtəlif forma və səviyyələri reallaşdırıla bilər. Tədqiqat yalnız dominant yerli xalqların dövlətçilik səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun subyektləri olduğunu, milli azlıqların isə yalnız milli-ərazi və ya mədəni muxtariyyət hüququna malik olduqlarını elmi cəhətdən əsaslandırır. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun reallaşması bu hüququn subyek-

tinin xüsusiyyətdən, yəni, inkişaf səviyyəsindən, sayından və məskunlaşdığı ərazinin yerləşməsindən və həcmindən asılıdır.

Azərbaycan 30 ilə yaxındır ki, bütün Qarabağ bölgəsini işğal edərək dövlətin ərazi bütövlüyünü pozan və işğal olunmuş torpaqlarından erməni silahlı qüvvələrinin dərhal çıxarılmasını tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnaməsinə məhəl qoymayan Ermənistanın təcavüzü ilə üzləşmişdi. Beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymayan, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu subyektiv şərh edən erməni siyasətçiləri Dağlıq Qarabağın gəlmə ermənilərinə ən yüksək səviyyədə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tələb edirlər. Tədqiqatın məqsədi yüz illər boyu Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin 7 vilayətinin əhatə etdiyi torpaqların bir hissəsinin mərhələli şəkildə ilhaq edilməsinə yönəlmiş və bu torpaqlarda mifik “Böyük Ermənistan – dənizdən-dənizə” yaratmaq məqsədi ilə həyata keçirilən böyük dövlətçilik şovinizminin ermənipərəst siyasətinin əsl simasını və məqsədini ortaya çıxarmaqdır. Monoqrafiyada müəllif tədqiqatın elmi əhəmiyyətini təşkil edən “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na münasibətdə “ərazi bütövlüyü” və “dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı”nın aydın şəkildə ilkinliyini və üstünlüyünü müəyyənləşdirmişdir. Beynəlxalq prinsipinə əsasən, milli azlıqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı çərçivəsində həyata keçirilməlidir.

Monoqrafiyada eyni zamanda “milli azlıqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın erməni təfsiri, onun Azərbaycana və beynəlxalq sabitliyə mənfi təsiri araşdırılır, Azərbaycanın tarixi torpaqlarında ikinci erməni dövlətinin – qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın yaradılması iddialarının beynəlxalq norma və prinsiplərə zidd olduğu sübut edilir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq, Yaxın Şərq ölkələrindən köç edən ermənilərin Azərbaycanda müstəqil dövlət yaratmaq istəyi qeyri-qanunidir, çünki, erməni xalqı artıq suveren Ermənistan dövləti yaratmaqla bu hüquqdan istifadə etmişdir.

Əgər dünya birliyi suveren dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığına dair beynəlxalq norma və prinsiplərin

pozulmasının qarşısının alınmasında bütün qüvvələrini birləşdirmə-sələr, Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin nəticəsi (1988-1994) gələcəkdə digər ölkələrin separatçıları üçün yoluxucu nümunə və beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid ola bilər. Azərbaycan hərbi gücünü artırmaqla və siyasi mövqeyini yüksəltməklə 2020-ci il 27.09-10.11 tarixlərində özünümüdafiə hüququ çərçivəsində başlamış 44 günlük İkinci Dağlıq Qarabağ müharibəsi nəticəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələrini məğlub etdi və ərazilərini işğaldan azad etdi.

Bu mövzunun tədqiqi nəticəsi – Azərbaycanın ərazi bütövlü-yünün Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən pozmasına imkan ya-radan əsas səbəblərdən biri kimi beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində beynəlxalq birliyin lazımı tədbirlərinin olma-masıdır. Yalnız beynəlxalq norma və prinsipləri tənzimləyən və bu prinsiplərin pozulmasının qarşısının alınmasında dünyanın bütün sülhsevər qüvvələrini özündə birləşdirən ciddi beynəlxalq mexa-nizm müharibələrin qarşısını ala bilər.

Elmi redaktor və rəyçi:
Ramiz Məmmədli oğlu Sevdimaliyev,
Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
siyasi elmlər doktoru

GİRİŞ

XX əsr qlobal miqyasda “ayrılma (setsessiya) əsri” oldu, dekolonizasiya prosesləri inkişaf etdi. Lakin, siyasi nəzəriyyədə ölkənin müstəmləkə asılılığından qurtuluşu ölkənin bir hissəsinin “ana” dövlətdən ayrılmasından (setsessiyadan) ciddi şəkildə fərqlənirdi. Əvvəla, keçmişdə metropolun tərkibində olmayan və bir qayda olaraq coğrafi baxımdan ondan uzaq olan bir ölkəyə (koloniyaya) müstəqillik verilir, ikincisi isə, bu koloniyaların əhalisi etnik, irqi və mədəni münasibətlərdə metropolun əhalisindən kəskin şəkildə fərqlənirdi. Bəşəriyyətin sivil inkişafı prosesində iki dünya meylinin qarşıdurması getdikcə daha aydın görünürdü. Əvvəla, insanların inkişafına təbii töhfə verən qarşılıqlı təsir, qarşılıqlı zənginləşmə yolu ilə həyatın bütün sahələrində insanların getdikcə yaxınlaşmasıdır. Eyni zamanda, dünyanın aparıcı gücləri üstünlük təşkil edirdi, həyat tərzlərini, mədəniyyətlərini tətbiq edirdilər. Qlobal xarakter daşıyan inkişaf prosesində milli kimlik, adət-ənənələr, dillər getdikcə yox olur, mədəniyyətlər transformasiya olunur və s. Bu baxımdan ikinci tendensiya, yəni, “öz müqəddəratını təyinetmə” (iqtisadi, etnik-mədəni, siyasi) tez-tez münaqişələr, dövlətlərarası müharibələrlə nəticələndiyi hallarda belə, xalqların kimliyini qoruyub saxlamaq, yad təsirlərə sədlər çəkmək cəhdlərilə müşayiət olunur. İkinci tendensiya getdikcə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir, çünki, bəzən çoxmillətli dövlətlərdə etnik qrupların maraqlarına məhəl qoyulmur.

XX əsrdə dünyanın geosiyasi xəritəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi: imperiyalar dağıldı, yeni dövlətlər yarandı və “millətlərin, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yarandı. İmperiyadaxili münaqişələrin, qarşıdurmaların zəifləməsi, millətlərin milli şüurunun, özünüdərkini artması, keçmiş müstəmləkə ölkələrinin inkişafı dünya birliyində bərabərhüquqlu suveren dövlətlərin çoxalmasına şərait yaratdı. Bu dövrdə dövlət suverenliyinin inkişafı ən yüksək həddə çatdı. Belə ki, dövlət suverenliyi olmadan dövlətlərin ərazi bütövlüyünü tam təmin etmək mümkün deyil.

Dövlət suverenliyi hüquqi və siyasi cəhətdən həm də, dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ilə qarşılıqlı əlaqəlidir. Dövlət suverenliyinin hüquqi-siyasi səciyyəsi onun ictimai-siyasi, yəni sosial xarakteristikası, daxili və xarici siyasəti ilə müəyyən edilir. Dövlətin suverenliyi onun ərazisi üzərində hakimiyyətini tam olaraq təmin edir, yəni, suverenliyin daxili funksiyası onun ərazisi üzərində hakimiyyətinin üstünlüyünü, xarici funksiyası isə beynəlxalq aləmdə onun müstəqilliyini dəyərləndirir.

Monoqrafiyada “dövlət suverenliyi”nin mahiyyəti, dövlət daxilində və beynəlxalq müstəvidə bu prinsipin reallaşmasının əsas cəhətləri, millətlərin, xalqların və milli azlıqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun forma və səviyyələri beynəlxalq təcrübədən qaynaqlanaraq, beynəlxalq qanunnamələrə əsaslanaraq Azərbaycan dövlətinin təmsalında açıqlanmışdır. “Dövlət suverenliyi” anlayışının mahiyyətini təşkil edən “ərazi üstünlüyü” və “müstəqillik” dövlət hakimiyyətini hüquqi cəhətdən səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir. Dövlətin daxili və beynəlxalq müstəvidə hüquqi statusu, dövlət ərazisi, fərdin hüquqi statusu kimi siyasi-hüquqi institutlar dövlətin suverenliyinin reallaşmasında mühüm rol oynayırlar. Dövlət hakimiyyətinin fəaliyyəti yalnız əhalinin ərazi bölgüsü ilə mümkündür. “Ərazi üstünlüyü” prinsipi dövlət ərazisi ilə bağlı yaranan dövlətdaxili və beynəlxalq hüquqi məsələlərin həlli və tənzimlənməsinin hüquqi əsasıdır.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, 1991-2020-ci illərdə mövcud olmuş qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyəti qeyri-qanunidir. Dövlət ərazisinin hüdudunu, dövlət hakimiyyətinin sərhədlərini müəyyən edən xətt həmsərhəd ölkələr arasında prioritet şərtlər nəticəsində qurulan dövlət sərhədidir. Dövlətin “ərazi üstünlüyü” prinsipinə əsaslanaraq qeyd etmək lazımdır ki, sərhədlərin qurulması və dəyişdirilməsi həmsərhəd dövlətlərin səlahiyyətinə aiddir. Lakin, sərhədlərin birtərəfli dəyişdirilməsi işğal aktıdır. Monoqrafiyada hər bir suveren dövlətin ərazi üstünlüyünə olan pozulmuş hüququnun istənilən qanuni tədbirlər, o cümlədən, hərbi güc tətbiq etməklə bərpa etmək

hüququ öz əksini tapmışdır. Elmi əsərdə “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipi “ərazi bütövlüyü” və “toxunulmazlığı”nın təminatı kimi göstərilmişdir.

Bütün sülhsevər dövlətlərin əməkdaşlığı olmadan beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək və təcavüzkarın qarşısını almaq çətinidir. Bu gün dünyada müharibə ocaqlarının olması, bəzi dövlətlərin (o cümlədən, Azərbaycan dövlətinin) ərazi bütövlüyünün pozulması beynəlxalq təhlükəsizliyə cavabdeh olan mexanizmin fəaliyyətindəki boşluqlardan və qeyri-ciddi olmasından xəbər verir. Eyni zamanda, insan hüquqlarının qorunmasında, təcavüz, separatizm, terrorizm, irqi və milli zorakılıq siyasətinə qarşı, sülh və təhlükəsizlik, ümumi tərkisilahlı və ictimai tərəqqi naminə dünya birliyinin həmrəyliyində əhəmiyyətli rol oynayan çoxsaylı beynəlxalq və qeyri-hökumət təşkilatları da: BMT, BƏT, Avropa İttifaqı, Avropa Şurası, GUAM və s. yaradıldı. Demək olar ki, dünyanın bütün ölkələri belə təşkilatlardan biri olan – 1945-ci ildə ABŞ-da yaranmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının əsas prinsiplərini: “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə”, “dövlətlərin suveren bərabərliyi”, “güc tətbiq edilməməsi”, “mübahisələrin sülh yolu ilə həlli”, “sərhədlərin toxunulmazlığı” və “dövlətlərin ərazi bütövlüyü”, “dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq”, “insan hüquqlarına hörmət...” və s. qeyd-şərtsiz tanıyırlar. BMT bütün dövlətlərdən bu təşkilata qoşulmaqla götürdükləri öhdəliklərin yerinə yetirilməsini tələb edir, lakin, bəzi ölkələr və separatçı təşkilatlar BMT-nin qəbul olunmuş prinsiplərini öz maraqlarına uyğun şərh edir və onun qətnamələrini yerinə yetirməkdən imtina edir. Bu isə beynəlxalq təhlükəsizliyə cavabdeh olan mexanizmin natamamlığını sübut edir. Bu səbəbdən müasir dövrdə BMT-nin təsir mexanizmini inkişaf etdirmək çox aktual bir məsələdir.

Demək olar ki, 27 il Azərbaycan BMT-nin 1993-cü ildə qəbul etdiyi dörd qətnaməyə Ermənistan tərəfindən əməl olunmaması ilə üzləşmişdir. Belə ki, gəlmə erməni etnik qrupunun “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu həyata keçirmək şüarı altında Azərbaycan ərazilərinin 20%-ni işğal edən və bu topaqlarda qondarma “Dağlıq

Qarabağ dövləti”ni yaradan Ermənistan, erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından qeyd-şərtsiz çıxarılmasına dair BMT-nin dörd qətnaməsinə riayət etməkdən boyun qaçırdı. Lakin, Azərbaycan 26 ildən artıq bir vaxtda bu münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasını səbrlə gözlədikdən sonra Ermənistanın təxribatı nəticəsində 2020-ci il 27 sentyabr-10 noyabr tarixlərində baş vermiş 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində hərbi yolu ilə döyüş meydanında, siyasi yolla masa arxasında öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi və bununla da erməni təcavüzünə son qoydu.

Müvafiq göstəricilər nəzərə alınmaqla millətlərin, xalqların və etnik qrupların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun müxtəlif səviyyələrdə, yəni mədəni muxtariyyət, muxtar vilayət, muxtar respublika və suveren dövlət səviyyələrində həyata keçirilməsi onların haqqıdır. Təbii ki, hər bir millətin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun reallaşması demokratik cəmiyyətin əsas prinsiplərindən biridir. Lakin, istənilən tələb konkret hüquqi və tarixi faktlarla əsaslandırılmalıdır. Bəzi etnik qruplar öz dövlətçiliyinə malik olduqları halda dominant yerli əhalisi olmadıqları özgə torpaqlarda ikinci bir dövlət qurumu yaratmaq tələbini irəli sürürlər (məsələn, Qarabağdakı ermənilər, Dnestryanı bölgədəki ruslar, Kanadadakı fransızlar, İspaniyadakı basklar və s.). Bununla da onlar dövlətlərin ərazi bütövlüyünə təhlükə yaradır və yerli xalqların hüquqlarını pozurlar. Müasir şəraitdə beynəlxalq birlik üçün xalqların və millətlərin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun həyata keçirilməsinin dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hüquqi və ya faktiki olaraq xələl gətirməyən və onların suveren hüquqları çərçivəsində həyata keçirilən formaları daha məqbuldur.

Tədqiq olunan mövzu ona görə aktualdır ki, bu elmi əsərdə müasir dövrdə xalqların, millətlərin və etnik qrupların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun bütün forma və səviyyələri müəyyən edilmişdir, müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı ilə bağlı qəbul edilmiş beynəlxalq norma və prinsiplərin pozulmasının qarşısını almaqda dünya birliyinin demokratik qüvvələrinin daha fəal iştirakının mütləq zəruriliyi göstərilmişdir.

İnsanların bərabərhüquqluğu və azadlığına qarşı yönəlmiş istənilən cəhdin həm ayrı-ayrı dövlətlər, həm də dünya birliyi tərəfindən vaxtında və ciddi olaraq qarşısı alınmalıdır. Bu məsələlərə göstərilən laqeydlik neqativ nəticələrə səbəb ola bilər.

Azərbaycan 30 ildən artıqdır ki, Ermənistan tərəfindən Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayonun işğalı ilə ərazi bütövlüyünün pozulması vəziyyətində idi. Qarabağ probleminin uzun müddət həll olunmaması həm dövlətlərin “ərazi bütövlüyü”nü və millətlərin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu qoruyan möhkəm bir mexanizmin olmadığını göstərir, həm də, bəzi dövlətlərin ikili standartlardan yanaşması Azərbaycanda belə bir fikir yaradır ki, İrlandiya üsyançılarını ekstremist adlandıran İngiltərə, çeçenləri öz əzəli torpaqlarında müstəqil dövlət qurmaq istədiklərinə görə qıran Rusiya Federasiyası, korsikanların öz müqəddəratını təyin etməsinə qarşı çıxan Fransa kimi dövlətlər dolayısı və ya açıq-aşkar erməni işğalçılarına havadarlıq edərək, Qarabağın erməni etnik qrupunun “ayrılaraq” (setsessiya) müstəqil dövlət yaratmasını dəstəkləyirdilər. Bəzi siyasətçilər səhvən və ya bəzən məqsədyönlü şəkildə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” və “ayrılmaq (setsessiya) hüququ” anlayışları arasındakı fərqi götürürlər. Belə bir mövqe çoxmillətli dövlətlərin ərazi bütövlüyünə təhlükə yaradaraq yeni millətlərarası münaqişələrə səbəb ola bilər. “Ayrılmaq” tərəfdarları yalnız “öz müqəddəratını təyinetmə”nin bir səviyyəsini – dövlət yaradılmasını tanıyırlar. Tədqiqatda belə bir konsepsiyanın səhv və təhlükəli olması göstərilir və subyektin özünün, xüsusilə, siyasi vəziyyətinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq “öz müqəddəratını təyinetmə”nin mütənasib olan müxtəlif forma və səviyyələri aşkar edilir. Belə ki, müəyyən ərazidə hər hansı bir dövlətin yaradılması onun əsl sahiblərinin – dominant yerli xalqların ayrılmaz hüququdur.

Dövlətçiliyin əsas məqsədi onun ərazisində yaşayan xalqların, millətlərin yüksək iqtisadi, elmi, mədəni və digər inkişafını təmin etməkdir. Labüd potensiala malik olmayan xalqlar təbii ki, belə bir dövlət yaratmaq iqtidarında deyillər. Monoqrafiyada federativ dövlətin çoxmillətli ölkələr üçün ən uyğun dövlətçilik forması olması

göstərilir. Bundan başqa, “öz müqəddəratını təyin etmə”nin başqa bir səviyyəsi də tövsiyə olunur: müxtəlif milli azlıqların, enik qrupların nümayəndələrinin ərazilərində yaşadıkları dövlətin suveren hüquqları və ərazi bütövlüyü çərçivəsində etnoqenezinin, dilinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin və s. qorunub saxlanılması və inkişafı məsələlərini həll etməyə imkan verən milli-mədəni muxtariyyət.

Elmi işdə azsaylı yerli xalqları gəlmə milli azlıqların bir növü kimi hesab edən bəzi alimlərin mövqeləri ilə razılaşmayaraq, bunun gəlmə milli azlıqlara istənilən səviyyədə “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”nu tələb etmək imkanını verməsi və dünyanın parçalanmasına səbəb olması xüsusilə vurğulanır.

Bəzi alimlərin belə qərəzli yanaşması kəmiyyət göstəricisini əsas götürmələridir. Çox güman ki, dövlətin bütün vətəndaşlarının ümumi sayına nisbətən konkret xalqın sayı barədə danışa bilərik. Qeyd etmək lazımdır ki, dominant yerli xalqların kəmiyyət göstəricisi yalnız “öz müqəddəratını təyin etmə”nin səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində vacibdir. Monoqrafiyada diqqəti cəlb edən məqam odur ki, dominant yerli xalqın, sayından asılı olmayaraq, dövlətin bu və ya digər formasını yaratmaq hüququ var, lakin, milli azlıqlara ayrılaraq “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” verilmir. Milli azlıqlara, sayından asılı olmayaraq, yalnız milli - mədəni muxtariyyət hüququ verilməlidir. Qeyd etmək münasib olardı ki, “yerli əhali – etnogenezi bu ərazidə formalaşan və tamamlanan əhalidir”. Tədqiqatda ikinci dövlətin yaranması ilə əlaqəli təhlükə təkcə dövlətlərin ərazi bütövlüyünə deyil, həm də, bütün bəşəriyyətin gələcək taleyinə təhdid kimi əsaslandırılır.

Ermənilərin millətlərin və xalqarın “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”nu özünəməxsus şəkildə şərh etmələrinə baxmayaraq, onlar bu kateqoriyaya qətiyyətə aid deyillər. İ.Q.Əliyev, A.Mansurov, Q.Qeybullayev, X.Xəlilov, S.Məmmədov, X.Verdiyeva, R.Hüseynzadə, M.İsmayılov, I.Dyakonov, I.Şopen, V.Sısoyev, K.Şavrov, S.Qlinka və başqaları öz əsərlərində tarixi məlumatlara istinad edərək, ermənilərin Qafqazın avtohton, dominant xalqı olmadıqlarını, bu torpaqlara köç etdiklərini dəfələrlə sübut etmişdilər [1; 56; 51;

45; 110; 132; 272; 151; 190; 270; 123; 391]. Ermənilərin İrandan Azərbaycana köçürülməsinə dair təkzibedilməz dəlillər vaxtilə Rusiya İmperiyasının İranda səfiri olmuş A.Qriboyedovun əsərlərində də öz təsdiqini tapmışdır [129].

Ermənilər mifik “dənizdən dənizə - Böyük Ermənistan” yaratmaq yolunda müxtəlif qeyri-qanuni mübarizə metodlarından istifadə etmişlər və bu gün də istifadə etməkdədirlər. Bunların arasında Ermənistan dövləti səviyyəsində Azərbaycanda həyata keçirilən terrorizm xüsusi yer tutur. Qriqoryan kilsəsi, diaspora və Ermənistan Respublikası tərəfindən idarə olunan və maliyyələşdirilən “əzabkeş, başı bəlalı xalqın” terror təşkilatları və qruplarının vəhşilikləri haqqında H.Hüseynov, A.Mansurov, R.Mustafayev, A.Quliyev, S.Zeynalova, T.Çaladze, L.Mikuçadze, F.Kirzioğlu, E.Fayql, V.Veliçko, T.Svetoxovski, J.Malevil, C. və K.Makkartli öz əsərlərində yazmışlar [56, 59, 122, 147, 298, 266, 113, 306, 292, 196 və s.]. Kitabda istifadə olunan ədəbiyyatın az bir hissəsi belə aşağıdakıları başa düşmək üçün kifayətdir: 1) ermənilər Qafqazın avtohtonu deyillər və bu səbəbdən müstəqil dövlət səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na malk deyillər; 2) Qarabağın işğalı “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun reallaşdırılması deyil, suveren Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünün pozulmasıdır; 3) erməni terroru təkcə Azərbaycana və onun vətəndaşlarına deyil, bütün insanlara qarşı yönəldilmiş bir təhiddir; 4) beynəlxalq münasibətlərin prinsip və normalarının pozulmasını aradan qaldırmaq üçün dünyanın bütün sülhsevər qüvvələrinin birləşməsi zəruridir.

30 idən artıq bir dövrdə Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Qarabağı işğal edərək onun ərazi bütövlüyünü pozan və BMT-nin işğal olunmuş torpaqları azad etmək tələbini əks edirən 4 qətnaməsinə məhəl qoymayan Ermənistanın təcavüzkar hərəkətləri erməni siyasətçiləri tərəfindən “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun həyata keçirməsi” adlandırılır.

Erməni siyasətçiləri, beynəlxalq hüquq normalarını nəzərə almadan “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu özünəməxsus şərh edərək, gəlmə Dağlıq Qarabağ ermənilərinə ən yüksək səviyyədə bu

hüququndan istifadə etmələrini tələb edirdilər. Monoqrafiyada əsrlər boyu Azərbaycan, Gürcüstan ərazilərinin bir hissəsinin və Türkiyənin 6 əyalətinin mərhələli şəkildə ermənilər tərəfindən ilhaq edilməsi, bu torpaqlarda mifik “Böyük Ermənistan” yaratmaq məqsədi ilə həyata keçirilən erməni böyükdövlətçilik şovinist ideologiyasının təhlükəli xarakteri və mahiyyəti açıqlanır.

Aparılan tədqiqat işi belə bir cəsarətli nəticəylə sonlanır ki, hətta Ermənistan Respublikasının mövcudluğu belə qeyri-qanunidir, çünki, o tarixən azərbaycanlılara məxsus torpaqlarda yaradılıb. Bu səbəbdən, Azərbaycan gələcəkdə Ermənistanda dövlətçiliyin ləğvini və bu ərazidə dövlət hakimiyyətinin bərpasını tələb etmək üçün mənəvi və hüquqi haqlarını özündə saxlayır. Təcavüzkar Ermənistanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmasına imkan verən əsas səbəblərdən biri də dünya birliyinin beynəlxalq təhlükəsizliyi qorumaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlərin lazımi səviyyədə görülməməsidir. Yalnız beynəlxalq prinsip və normaların pozulmasına dərhal reaksiya göstərən və bütün sülhsevər qüvvələrin konsolidasiyasını özündə cəmləşdirən bir mexanizm münaqişə ocaqlarını birdəfəlik yox edə bilər. Beynəlxalq hüquq dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” prinsipini qoruyur, separatizmi və bu prinsipə zidd hərəkətləri təşviq etmir. Beləliklə, ərazi bütövlüyü dövlətin suverenliyinin əhatə etdiyi ərazinin birliyində özünü göstərir. Bu, dövlətin keyfiyyət xarakteristikasıdır. Ərazi bütövlüyü öz ərazisini beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində qorumaq, dövlətin ərazisini dəyişdirməyə yönəlmiş xarici və daxili təhdidlərə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Dövlətlərin ərazi bütövlüyünün qorunması həm daxili, həm də beynəlxalq problemidir. Bu baxımdan dövlətlərin ərazi bütövlüyünə təsir edən və onun möhkəmlənməsinə töhfə verən bütün beynəlxalq hüquq məsələlərinin kompleks şəkildə elmi araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir.

FƏSİL I

ƏRAZI BÜTÖVLÜYÜ DÖVLƏT SUVERENLİYİNİN ƏSAS PRİNSİPİ KİMİ

1.1. Dövlət müstəqilliyinin ayrılmaz atributu olan dövlət suverenliyinin nəzəri və beynəlxalq aspektləri

Müstəqil dövlətin suverenliyinin əsasını təşkil edən “ərazi bütövlüyü” prinsipi dövlətin bütün ərazisi üzərində tam hakimiyyətini təsdiqləyərək beynəlxalq və dövlətdaxili səviyyələrdə siyasi, hüquqi, təşkilati, diplomatik, hərbi, xüsusi və digər tədbirlər kompleksinin qəbulu yolu ilə əldə edilmişdir. Bu tədbirlər arasında mühüm yer dövlətlərin və digər beynəlxalq hüquq subyektlərinin bu sahədə fəaliyyətlərini tənzimləyən beynəlxalq hüquqi tədbirlərə verilir. Bu və ya digər ərazidə yaşayan titul xalqın və onun dövlətinin suverenliyi bu xalqın və dövlətin öz ərazilərini idarə etmək kimi müstəsna hüquqa malik olduğunu göstərir. Ərazisinin toxunulmazlığı dövlətin mövcudluğu üçün birmənalı şərtidir. Suveren dövlətin “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərinin toxunulmazlığı” prinsiplərini qoruyan BMT-nin Nizamnaməsi beynəlxalq sanksiyalara uyğun və ya BMT-nin təsdiqi ilə edilmədiyi təqdirdə hücumları, işğalları, ilhaqları, dövlətlərin ərazisini parçalamağa yönəlmiş hər hansı bir hərəkət şəklində, hər şeydən əvvəl, xaricdən güc tətbiq etməyi qadağan edir. Nizamnamənin VIII fəslində bildirilmişdir ki, “iştirakçı dövlətlər, daim BMT-nin məqsəd və prinsiplərinə və beynəlxalq hüququn müvafiq normalarına, o cümlədən, dövlətlərin ərazi bütövlüyü ilə əlaqəli normalara uyğun olaraq hərəkət edən “xalqların bərabərliyini və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na hörmət edəcəkdir” [139, s. 57].

Dövlət suverenliyi dövlətin daxili və xarici siyasətində müvafiq formalarda özünü əks etdirən dövlət hakimiyyətinin üstünlüyü və müstəqilliyini təmin edir. Suverenlik doktrinası ən çox dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin mahiyyəti və əsas formaları ilə birbaşa bağlıdır. Ali, vahid dövlət hakimiyyəti suveren dövlətin vacib şərtidir.

Hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi vahid hakimiyyət subyektinin mövcudluğunu müəyyənləşdirir. “İki suveren hakimiyyət eyni vaxtda bir dövlətdə yan-yanı fəaliyyət göstərə bilməz” – deyər K.Marks qeyd etmişdi: “Bu, bir dairəni kvadratlaşdırmaq kimi absurdur” [194, s. 263]. Dövlət hakimiyyətini ifadə etmək, həyata keçirmək üçün xüsusi yaradılmış dövlət orqanları və aparatları mövcuddur. Dövlət cəmiyyətdə qanunun aliliyini bərqərar edən və onun müvafiq formalarda həyata keçirilməsini təmin edən yeganə qurumdur. Suverenlik qanunvericilik, icra, məhkəmə kimi dövlət orqanlarının birbaşa fəaliyyətində, dövlətin daxili və xarici funksiyalarında həyata keçirilir.

Dövlət hakimiyyətinin daxili funksiyasındakı üstünlüyü dövlət hakimiyyətinin beynəlxalq aləmdə müstəqilliyi ilə sıx bağlıdır və qarşılıqlı əlaqəlidir. Dövlətdaxili suverenlik ilk növbədə dövlət hakimiyyətinin üstünlüyündə, sonra isə xaricdə – müstəqilliyində ifadə olunur. XIX əsr fransız hüquqşünası A.Esmen yazır: “... dövlət suverenliyinin iki tərəfi var: daxili suverenlik, yəni millət və onun bütün vətəndaşları, hətta bu ərazidə yaşayan hər kəs (yəni müvəqqəti olaraq dövlətin ərazisində yaşayan xarici vətəndaşlar) üzərində idarəetmə hüququ və dövlətin ərazi bütövlüyünün qorunmasını və xarici qüvvələrin dövlətdaxili işlərə qarışmamasını təmin edən xarici suverenlik” [308, s. 31]. Dövlət suverenliyinin həyata keçirilməsinin əsas xüsusiyyəti suveren dövlətlərin beynəlxalq hüquq və normalar əsasında qarşılıqlı münasibətidir. Bütün beynəlxalq hüquqi tənzimləmə sistemlərinin əsasını dövlət hakimiyyətinin suverenliyi təşkil edir [307, s. 94].

Suveren, tam mənada müstəqil olan dövlətlər özlərini beynəlxalq hüququn bərabərhüquqlu subyektləri hesab edə bilirlər. Bu,

dövlətləri beynəlxalq münasibətlərdə öhdəlikləri yerinə yetirmək kimi beynəlxalq məsuliyyətə cəlb edir. Bu səbəbdən hər bir dövlət, ilk növbədə tam suverenliyə və müstəqilliyə nail olmağa çalışır. Suveren dövlət digər dövlətlərin suverenliyinə hörmətlə yanaşmalı və onların qarşılıqlı münasibətləri bağlanmış müqavilələrə uyğun qurulmalıdır. Suveren dövlətlərin mövcudluğu müasir beynəlxalq hüquq və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən təmin edilir [308, s. 31]. Dövlətlərin müasir beynəlxalq birliyi bu quruluşa daxil olan müstəqil dövlətlərin bərabərhüquqluluğunu təmin edir. Müasir dünyada dövlətlər ictimai-siyasi quruluşundan, iqtisadi və mədəni inkişaf səviyyəsindən, hərbi gücündən, ərazisinin ölçüsündən, əhalinin sayından və digər şərtlərdən asılı olmayaraq bərabərlik prinsipi ilə qarşılıqlı əlaqə qururlar.

Bəşər tarixi cəmiyyətin müxtəlif sistemlərindən keçib: ibtidai cəmiyyətdən inkişaf etmiş kapitalizmə qədər. Bəşəriyyət köləliyin, müstəmləkəçiliyin, imperializmin, millətçilik və militarizmin, faşizmin və sovet totalitar rejiminin səmərəsizliyinin şahidi oldu. Müasir dövrün tendensiyası belədir ki, suveren dövlətlər tarixi keçmişdən faydalı təcrübə götürərək nəhayət başa düşdülər ki, beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni integrasiya olmadan, beynəlxalq səviyyədə hərbi, siyasi və iqtisadi dəstək almadan dövlətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığının qorunub saxlanması çox çətindir, bəzən heç mümkün deyildir. Bu, beynəlxalq təşkilatların (BMT, Avropa İttifaqı, GUUAM və s.) və hərbi blokların (NATO, SEATO və s.) üzvləri olan və beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatçısı olan çoxsaylı ikitərəfli və ya çoxtərəfli müxtəlif müqavilələr imzalayan dövlətlərin hərbi və iqtisadi potensialından və beynəlxalq dəstəyindən asılıdır.

Qarşılıqlı əlaqələri nəticəsində hərbi, siyasi və iqtisadi dəstək alan, dövlət suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün təhlükəsizliyinin təminatını əldə edən ölkə hərbi ehtiyaclar üçün daha az pul ayıraraq, iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və sairəyə sərmayə qoymaq üçün daha çox imkanlara malikdir. Buradan aydın görünür ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin, dövlət suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və sər-

hədlərinin toxunulmazlığının təminatçısı olan, xalqların və insanların hüquqlarını müdafiə edən beynəlxalq təşkilatlar ölkələrin çiçəklənməsi və inkişafı üçün şərait yaradır. Eyni zamanda, dövlətlərin beynəlxalq təşkilatlara üzv olması, ikitərəfli və ya çoxtərəfli müqavilələrdə iştirak etməsi və bitərəfliliyi barədə sərbəst və müstəqil hüquqları vardır.

Beynəlxalq hüquq normaları sülhün, təhlükəsizliyin və beynəlxalq əməkdaşlığın qorunması üçün zəruri olan dövlət davranış standartlarını əks etdirir. Bu standartların pozulması bütövlükdə sistemin fəaliyyətinə xələl gətirir [299, s. 128-129].

Beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərin beynəlxalq hüququn subyektləri kimi bərabərliyini və bağlanmış müqavilələri yerinə yetirmək üçün götürülmüş öhdəliklərin reallaşmasına nəzarəti təmin edir [275, s. 32]. Məsələn, BMT-nin Baş Assambleyasının 1970-ci il oktyabrın 24-də BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq qəbul etdiyi “Dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” Bəyannamədə deyilir ki, “hər bir dövlət Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olaraq üzərinə götürdüyü öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməyə borcludur. Hər bir dövlət beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən tanınan prinsip və normalarına uyğun olaraq öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirməyə borcludur” [138, s. 73].

Dövlətlərin məsuliyyəti ilə bağlı şərtlər oxşar bəyanat olan 1 avqust 1975-ci ildə Helsinki şəhərində qəbul edilən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun Aktında öz əksini tapmışdır. Qəbul olunmuş Bəyannamənin X prinsipində deyilir: “İştirakçı dövlətlər beynəlxalq hüquq çərçivəsində qəbul olunmuş öhdəlikləri: həm beynəlxalq hüququn prinsip və normalarından irəli gələn öhdəlikləri, həm də müvafiq prinsip və normalardan qaynaqlanan tərəfdaş olduqları beynəlxalq və ya digər müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri vicdanla yerinə yetirəcəklər” [115, s. 23]. Bu öhdəliklərin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin, dövlət suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və sərhədlərin toxunulmazlığının təminatını tələb edən dövlətlər beynəlxalq hüququn prin-

siplərindən irəli gələn öhdəlikləri qeyd-şərtsiz yerinə yetirməlidir. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun Aktı (Helsinki, 30 iyul – 1 avqust 1975) suveren bərabərlik, suverenlikdən irəli gələn hüquqlara qarşılıqlı hörmət prinsipini formalaşdırdı.

“Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi”nin IV bəndində açıq şəkildə göstərilir ki, iştirakçı-dövlətlər başqa bir dövlətin ərazisinə hərbi təcavüz etməkdən çəkinəcəklər. Özgə ərazilərin işğalına yönəldilmiş birbaşa hərəkətlərlə yanaşı, dolayı tədbirlər və güc tətbiqi qadağan edilir. IV prinsipin pozulmasının qarşısını almaq üçün iştirakçı-dövlətlər III – dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı prinsipinin rədd edilməsini, iştirakçı-dövlətin istənilən ərazisinin və ya hamısının ələ keçirilməsini və zəbt edilməsini qadağan edən tələbləri qəbul etdilər. Qeyd olunur ki, dövlətlərin sərhədləri yalnız hər bir dövlətin ən yüksək qanunverici hakimiyyətinin qərarına uyğun olaraq dəyişdirilə bilər. Həmçinin, iştirakçı dövlətlər bir-birlərinin siyasi, sosial, iqtisadi və mədəni sistemlərini sərbəst seçmək və inkişaf etdirmək hüquqlarına, habelə qanunları və inzibati qaydaları yerinə yetirmək hüququna hörmət etməyi öhdələrinə götürmüşlər.

Əlbəttə ki, hər bir dövlət digər dövlətlərin hər hansı bir daxili siyasi vəziyyətinə müdaxilə etməməyə, dövlətdaxili işlərinə qarışmamağa məsuldur, çünki, bunların həlli bu ölkələrin dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinə aiddir. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin iştirakçı-dövlətləri münaqişələrin sabitləşdirilməsinə yönəlmiş hər hansı bir hərbi və ya siyasi, iqtisadi və ya digər müdaxilə aktlarından çəkinməyi öhdələrinə götürdülər [115, s. 17, 18, 20].

Beləliklə, yuxarıda göstərilən ATƏT-in beynəlxalq hüquqdan qaynaqlanan 10 təhlükəsizlik prinsipi tamamilən Ermənistan dövləti tərəfindən pozulmuşdur. Bu prinsiplər hansılardır: 1) suverenliyə hörmət; 2) silahlı qüvvələrdən istifadə etməmək; 3) sərhədlərin toxunulmazlığı; 4) dövlətlərin ərazi bütövlüyü; 5) mübahisələrin dinc yolla həlli; 6) bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq; 7) insan hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək; 8) millətlərin, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququna hörmət; 9) dövlətlər ara-

sında əməkdaşlıq; 10) beynəlxalq hüquqa dair öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi. Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü işğalçılıq siyasəti onun bu prinsiplərin heç birini nəzərə almadığını bir daha sübut edir [347]. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan dövlətinin suverenliyi pozulmuşdu (I prinsip), ölkəmizə və xalqımıza qarşı silahlı qüvvələrdən istifadə edilmişdi (II prinsip), təcavüzkar əməlləri ilə dövlət sərhədləri (III prinsip), ərazi bütövlüyümüz pozulmuşdu (IV prinsip), Azərbaycanın dövlətdaxili işlərinə müdaxilə olunmuşdu – Dağlıq Qarabağda məhz Ermənistan hökumətinin rəhbərliyi ilə qanunazidd proseslərin başlaması bunu sübut edir (VI prinsip), bir milyona qədər qaçqın və məcburi köçkünün hüquqları tapdalanmışdı (VII prinsip), millətlərin və xalqların bərabərhüquqluğu pozularaq, erməni xalqının Azərbaycan torpaqlarında bir dəfə öz müqəddəratını təyin edərək dövlət yaratdığı halda ikinci dəfə öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu reallaşdırmaq bəhanəsilə xalqımıza qarşı görünməmiş vəhşiliklər – soyqırım törədilmişdi (VIII prinsip), beynəlxalq hüquqa əsaslanan heç bir öhdəlik yerinə yetirilməmişdi (X prinsip).

Beynəlxalq münasibətlərdə hər bir suveren dövlət, beynəlxalq səviyyədə tanınan norma və prinsiplərə qeyd-şərtsiz riayət etmək öhdəliyinin yerinə yetirilməsi ilə nəticələnməli olan beynəlxalq hüququ, tərəf olduğu sazişləri və müqavilələri icra etməyə borcludur. Müəyyən beynəlxalq məsələlərin həllində dövlətlərin suverenliyi hüquq çərçivəsində həyata keçirilməlidir və qeyri-məhdud deyildir [252, s. 16]. Beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməklə beynəlxalq müqavilələr bağlayan iştirakçı-dövlətlər öz qanunauyğun maraqlarını və müstəqilliyini hüquqi cəhətdən xələl gətirmədən təmin edirlər.

Dövlətlər bir-birinin yalnız hüquq və normalara uyğun beynəlxalq hərəkətlərinə hörmət etməyə borcludurlar. Beynəlxalq prinsip və normaların pozulması dövlətləri beynəlxalq səviyyədə məsuliyyətə cəlb edir. Bu halda zərərçəkmiş dövlət cinayətkar dövləti beynəlxalq hüquqa riayət etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş bütün müvafiq məcburetmə tədbirlərini tətbiq etmək hüququna malikdir. Beynəlxalq hüquq normalarına ciddi riayət etmək öhdəliyi dövlətlərin suveren hüquqlarını müəyyən dərəcədə məhdudlaşdır-

maqdır. Bundan əlavə, könüllü olaraq beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etməklə dövlətlərin üzərinə qoyulmuş öhdəliklər onların suverenliyini mahiyyətcə məhdudlaşdırma bilməz. Dövlətlərin suveren bərabərliyi, dövlətlərin mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə həll etmək kimi öhdəlikləri, BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq bir-biri ilə əməkdaşlıq etmək və öhdəlikləri yerinə yetirmək kimi mütərəqqi prinsiplər suverenliyin məhdudlaşdırılması hesab edilə bilməz. Bu prinsiplər 24 oktyabr 1970-ci il tarixli BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq BMT Baş Assambleyasının XXV Sessiyası tərəfindən qəbul edilmiş “Dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa aid beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında” Bəyannamədə öz əksini tapmışdır.

Bəyannamədə deyilir: “Bütün dövlətlər suveren bərabər hüquqludurlar. İqtisadi, sosial, siyasi və digər xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq onlar bərabər hüquqa və qarşılıqlı öhdəliklərə malikdirlər və beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvləridirlər” [136, s.13-14]. Bu müddəanın əsasında 1945-ci ildə BMT-nin Nizamnaməsinin hazırlanması zamanı verilmiş dövlətlərin “suveren bərabərliyi”nin şərhı durur:

1. Dövlətlər hüquqi cəhətdən bərabərdirlər.
2. Suverenlik prinsipindən irəli gələn bütün hüquqlardan istifadə edirlər.
3. Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyinə hörmət edilməlidir.
4. Dövlət öz öhdəliklərini və beynəlxalq öhdəlikləri yerinə yetirməlidir ... [260, s. 161].

Göstərilən beynəlxalq hüquqi sənədlər yalnız dövlətlər arasında münasibətlərin normallaşmasına töhfə vermək üçün deyil, həm də onların dövlət suverenliyinin toxunulmazlığının müəyyən hüquqi təminatlarını əks etdirir.

Müstəqillik dövlət hakimiyyətinin suveren mahiyyəti kimi, bu və ya digər dövlətin başqa dövlətlərə münasibətdə siyasi müstəqilliyini səciyyələndirir. Lakin, tam siyasi müstəqilliyə malik olan ayrı-

ayrı dövlətlər bir-biri ilə iqtisadi, maliyyə, hərbi və digər sahələrdə qismən və ya tamamilə müəyyən asılılıqda olurlar.

N.V.Zaxarova yazır: “Məlumdur ki, rəsmi müstəqillik imperializm siyasəti nəticəsində olan faktiki müstəqillik, həqiqi suverenliyin mövcudluğu demək deyil. Fərqli bir vəziyyət də ola bilər - nisbi asılılıq olmaqla dövlətin faktiki müstəqilliyi... Beləliklə, hal-hazırda, məsələn, Kanada, Avstraliya və Britaniya Millətlər Birliyinin bəzi digər ölkələrini metropoliya ilə bağlayan “əlaqələr” onların suverenliyinə təsir göstərmir və hüquqi qaydalar bu əlaqələri mahiyyətə simvolik olaraq müəyyənləşdirir. Bu dövlətlər beynəlxalq hüququn müstəqil subyektləridir” [148, s. 40-41].

E.L.Kuzmin bu barədə bildirir: “Suverenliyin əsasını yalnız iqtisadi müstəqillikdə görmək olmaz”. Kifayət qədər iqtisadi və hərbi gücə malik olmayan və inkişafdan geri qalan bir sıra dövlətlərin suverenliyindən imtina edilə bilməmi? [165, s. 29]. Bu ölkələr beynəlxalq münasibətlərin, beynəlxalq aləmin subyektləri olaraq bu ərəzidə yaşayan və bütövlükdə suveren dövlətin hakimiyyəti altında birləşən əhəlinin rəsmi təmsilçisi kimi çıxış edirlər [344, s. 127]. Prinsipcə dövlət suverenliyi ya vardır, ya da yoxdur. Dövlətin hər hansı bir vəziyyəti nəticə etibarı ilə onun suveren səlahiyyətlərinin səviyyəsindən asılıdır [275, s. 46]. Bu məsələ 1960-cı ildə Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında Bəyannamə kimi bir sıra beynəlxalq saziş və bəyannamələrin qəbulu ilə hüquqi qaydada həll edildi. Demək olar ki, dünyanın artıq bütün ölkələri suverenliyə sahib olsalar da, bəziləri məhdud müstəqilliyə malikdirlər. Bəzi alimlər nisbi müstəqillikdən danışaraq qeyd edirlər: “Suveren dövlətin bir və ya bir neçə dövlətlə, habelə beynəlxalq təşkilatlarla hər hansı bir məsələdə qarşılıqlı münasibətlərdə olması artıq hüquqi cəhətdən qarşılıqlı asılılıq yaradır və onu hər hansı hərəkətlərə və ya onlardan çəkinməyə məcbur edərək müəyyən dərəcədə suverenliyini məhdudlaşdırır...” [84, s. 24-25].

Bu tərif bütün beynəlxalq müqavilələrin bu və ya digər şəkildə iştirakçı tərəflərinin suveren hüquqlarını məhdudlaşdırması deməkdir. Bununla yanaşı, bütün beynəlxalq hüquqi münasibətlərdə

dövlət həm qanunların, həm də öhdəliklərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Suveren bərabərlik prinsipinin özü dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərin digər iştirakçılarının suveren hüquqlarına hörmət etmək öhdəliyini irəli sürür. Bununla belə, beynəlxalq müqavilələr müəyyən dərəcədə dövlətlərin hüquq və vəzifələrini məhdudlaşdırırsa, eyni zamanda onların suverenliyini möhkəmləndirir. N.I.Palientonun yazdığı kimi: “Müqavilədə təsbit edilmiş öhdəliklər yalnız ona əsaslanırsa və ya yalnız bundan irəli gəlsə, bu halda iki rəsmi, bərabərhüquqlu, qarşılıqlı əlaqədə olan dövlətlərin belə bir razılaşması onların suverenliyini məhdudlaşdırmır. Məsələ burda (birtərəfli) hökmranlıq yaratmaq deyil, qarşılıqlı güzəştlər və xidmətlər etməkdir” [221, s. 397-411]. İngilis alimi Q.Şvartsenberqer hesab edir ki, beynəlxalq münasibətlər subyektlərinin bərabərliyi prinsipi yalnız protokol xarakterlidir, çünki beynəlxalq münasibətlər subyektlərinin suverenliyi səviyyəsi obyektiv səbəblərə görə bərabər ola bilməz, belə ki, dövlət suverenliyi beynəlxalq münasibətlərdə bütün dövlətlər üçün məcburi olan ümumi beynəlxalq hüququn imtiyazlı normalarının yaradılmasına mane olur. O, dövlət suverenliyinin altı formasını fərqləndirir: məzmunca – müsbət və mənfi; təzahür formasına görə – siyasi və hüquqi; həcminə görə – mütləq və nisbi. Bütün bu aspektlərdə həlledici amil dünyanın aparıcı qüvvələri arasındakı münasibətlərdə olan güc amilidir [304, s. 82]. O qeyd edir ki, suverenliyin məhdudlaşdırılması və ümumdünya nizamının yaradılması ilə hər hansı birliyə və ya bloka daxil olan dövlətlərin suveren hüquqlarından sui-istifadə hallarına yol verilir. “İnstitusional səviyyədə beynəlxalq və millətlərarası integrasiya nə qədər böyükdürsə, bütün hüquq və səlahiyyətlərdən sui-istifadə edilməsini qadağan edən və ədalətə əsaslanan müddəaların tətbiqi ehtimalı daha yüksəkdir ... Güclü bir hüquqa sahib olmaq üçün hərtərəfli və məhdudiyyətsiz bir hakimiyyətə malik mərkəzi qurum olmalıdır. Bunsuz sülh ola bilməz və sülh olmadan ədalət ola bilməz. Belə bir nizam anarxiya və siyasətin uduzmasını təmsil edən müharibəyə qarşı olan yeganə amildir” [304, s. 108-109].

Suverenlik haqqında uzun müddət danışmaq və konsepsiyanın fərqli şərtlərini dəstəkləyən nəzəriyyəçilərin mübahisələri və fikir ayrılıqlarının da şahidi olmaq olar. Bəziləri dövlət suverenliyinin tam mənada mövcud olduğu qənaətinə gəlirlər, digərləri isə suverenliyin məhdudlaşmasına dair sübutlar gətirərək buna şübhə ilə yanaşırlar. Bununla belə, suverenliyi tam mənada anarxiya ilə qarışdırmaq olmaz, çünki dünyada anarxiya dövlət səviyyəsində yolverilməzdir. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatlara və bloklara könüllü daxil olaraq müxtəlif dövlətlərarası sazişlər imzalayan dövlətlər müvafiq hüquqları əldə etməklə eyni zamanda öhdəliklər götürürlər. Beynəlxalq hüquq normalarına əsasən dövlətlər imzalanmış ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələrdən irəli gələn öhdəlikləri yerinə yetirməyə borcludurlar. Təbii ki, beynəlxalq müqavilələr və çoxsaylı qətnamələr hər hansı bir dövlətin suverenliyinin məhdudlaşdırılması hesab edilə bilməz, çünki, bunlar, dövlətin qarşılıqlı qəbul edilmiş qərarları həyata keçirmək hüququnu artırır. Məsələn, BMT-nin üzvü olan Ermənistan BMT Təhlükəsizlik Şurasının erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən dərhal, qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarılmasını tələb edən 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 1993-cü il 14 oktyabr tarixli 874, 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli qətnamələrinə məhəl qoymurdu və işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını boşaltmırdı. Qətnamələrin hər biri Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan Respublikasının digər torpaqlarının Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən ələ keçirilməsi nəticəsində BMT tərəfindən qəbul edilmişdi. Azərbaycanın ərazi toxunulmazlığını təsdiqləyən BMT Təhlükəsizlik Şurası atəşkəsin dərhal elan edilməsi, hərbi əməliyyatların dayandırılması və işğalçı erməni qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının ərazisindən çıxarılması tələblərini irəli sürmüşdü [480]. BMT-nin bütün üzvlərinin imzaladıqları bu qətnamələri Ermənistan özünün dövlət suverenliyinin məhdudlaşdırılması və milli maraqlarının pozulması cəhdi kimi qiymətləndirir. Beləliklə, Azərbaycanın dövlət suverenliyini pozan və BMT-nin qərarlarına məhəl qoymayan Ermənistan təcavüzkar dövlət kimi çıxış edərək beynəlxalq hüquq normalarını da kobudcasına pozur.

Dövlətin beynəlxalq hüquq normalarına ciddi şəkildə riayət etmək öhdəliyi prinsipi heç də bu dövlətin suveren hüquqlarının hər hansı bir məhdudlaşdırılması demək deyil. Beynəlxalq hüququn tələblərinin və əlaqədar öhdəliklərin məqsədəuyğunluğu beynəlxalq hüquq münasibətlərində suveren iştirakçıların əsas həyatı əhəmiyyətli mənafeələrinə zidd deyil və ola da bilməz. Dövlət əhəmiyyətli ən yüksək maraqlar “Bakterioloji (bioloji) və zərərli silahların hazırlanması, istehsalı və yığılmasına qadağa qoyulması və məhv edilməsi haqqında” Konvensiyanın XIII maddəsində öz əksini tapmışdır: “Bu Konvensiyanın iştirakçısı olan hər bir dövlət, öz dövlət suverenliyini həyata keçirərək, Konvensiyanın məzmunu ilə əlaqəli müstəsna halların ölkəsinin ən yüksək maraqlarını təhlükə altına aldığı qərara alırsa, Konvensiyanı tərk etmək hüququna malikdir” [275, s. 35].

Müstəmləkəçiliyin və imperializmin süqutundan sonra dövlətlərarası münasibətlər sivilizasiyanın hərəkətverici amilləri olan demokratik, humanist prinsiplər üzərində quruldu. Konvensiyanın “dövlətlərin suverenliyinin məhdudlaşdırılması”nı hesab edən tərəfdarları razı ola bilməzlər ki, xalqlar və dövlətlər arasındakı münasibətlərdə demokratik prinsiplərin inkişafı ilə dünya birliyinin basqısı altında müstəmləkə ölkələr, imperiyalar parçalandı və xalqlar suverenlik əldə etdi. Lakin, bəzi super güclərin simasında imperializm yeni, gizli bir forma əldə etdi: “iqtisadi imperializm”. Hamıya məlumdur ki, imperiyalar digər ölkələrin təbii, texniki, elmi və insan resurslarını istismar etmək üçün yaradılmışdır. Qondarma “iqtisadi imperializm” nisbətən yaxın zamanlarda dövlət suverenliyini qazanmış və buna görə inkişafın ilkin mərhələsində olan keçmiş müstəmləkə ölkələrinin iqtisadi, texniki və elmi tərəqqisinin qarşısını almağa çalışır. “İqtisadi imperializmin” daşıyıcıları üçün ucuz işçi qüvvəsi əldə etməyə imkan verən aşağı yaşayış səviyyəsi səfr edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ucuz xammallara malikdirlər, belə ki, xammalları ilə dünya bazarına çıxmaq istədikdə “iqtisadi imperialistlərin” süni şəkildə yaratdıqları əngəllərlə qarşılaşırlar. “İqtisadi imperializmin” subyektləri, yüksək texnologiyaya sahib olub, bu ölkələrdə sənaye obyektləri inşa edərək, ucuz məhsullar istehsal etmək

üçün ucuz xammaldan və az maaşlı işçi qüvvəsindən istifadə etmək imkanı əldə edirlər (bəzən bu cür əmək fəaliyyəti inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən on qat daha ucuz başa gələ bilər). Dəfələrlə yüksək keyfiyyətli məhsul əldə edən “iqtisadi imperialistlər” inkişaf etməkdə olan ölkələrin hesabına zənginləşirlər. İnkişaf etmiş ölkələr, bəzi ölkələrin aşağı iqtisadi səviyyəsindən faydalanaraq, onların iqtisadiyyatını özlərindən asılı vəziyyətə salırlar və bununla da ölkənin daxili siyasətinə təsir göstərirlər. Bundan əlavə, ölkənin zəif hərbi gücə malik olmasından istifadə edərək, onu öz hərbi himayəsi altına alır və bununla da dövlətin xarici siyasətinə də müdaxilə edir.

Zəif ölkələrin tərəqqisinin qarşısını almağa çalışan qondarma “iqtisadi imperialistlər” inkişafın tarixi qanunauyğunluğunu unudurlar. Lakin, onların belə cəhdləri tərəqqinin qarşısını ala bilməz, yalnız ləngidə bilər. Müasir dünyanın əsas tendensiyası belədir ki, bütün ölkələr bu və ya digər şəkildə bütün sahələrdə ən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatacaqlar. Avropa Birliyinin yaradılması artıq bu istiqamətdə ilk addımlar oldu. Ortaq pul vahidi və bir-birləri arasında nisbətən açıq sərhədi olan Avropa Birliyinə daxil olan dövlətlər, bu birliyə daxil olduqları dövrdə hansı inkişaf mərhələsində olmalarından asılı olmayaraq, tezliklə orta inkişaf və ümumi yaşayış səviyyəsinə sahib olacaqlar. Bütün dövlətlərin bərabərhüquqlu statusu, dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü və sərhədlərinin toxunulmazlığı dünya birliyi üçün BMT-nin Nizamnaməsi tərəfindən zəmanət verilən beynəlxalq prinsip və normalardır. BMT Nizamnaməsinin prinsipləri bir-biri ilə əlaqəlidir, bir sistemdir və Bəyannamədə qeyd olunduğu kimi, hər bir prinsip bütün digər prinsiplər kontekstində nəzərə alınmalıdır. Bütün dövlətlər öz fəaliyyətlərində bu prinsipləri rəhbər tutmalı və beynəlxalq münasibətləri bu prinsiplərə ciddi riayət etmələri əsasında inkişaf etdirməlidirlər.

1.2. Dövlət suverenliyinin təmin olunmasının həlledici amili olan ərazi üstünlüyünün siyasi mahiyyəti

Dövlətin ərazi bütövlüyü və ya toxunulmazlığı beynəlxalq hüquq prinsipidir və dövlət ərazisi toxunulmazdır, digər dövlətlərin hərbi güc və ya güc təhdidi ilə qəsdləri beynəlxalq prinsiplərə ziddir. “Dövlət suverenliyinin” tərkib hissəsi olan və ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığını təmin edən ərazi üstünlüyü hər bir müstəqil dövlətin müstəsna hüququdur.

Cəmiyyətin idarəçiliyini həyata keçirən optimal dövlət təşkilatı zəruri hallarda əhalinin ərazi prinsipinə görə bölünməsinə imkan yaradır. Dövlət köhnə klan quruluşundan “əvvəla, dövlətin himayəsində olanların ərazi bölgüsünə görə bölgüsündə fərqlənir... Ərazilər qaldı, amma insanlar daşınan oldular. Buna görə də ərazi bölgüsü əsas amil kimi qəbul edildi və vətəndaşlara nəsildən və qəbilədən asılı olmayaraq məskunlaşdıqları ərazilərdə ictimai hüquq və öhdəliklərini həyata keçirmək imkanı verildi ... İkinci fərqləndirici cəhət – silahlı qüvvəyə çevrilən əhalinin tələbləri ilə birbaşa uyğun gəlməyən dövlət hakimiyyətinin qurulmasıdır” [195, s. 170].

Nəticə etibarı ilə, cəmiyyətin idarə olunması üçün dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi mexanizminin təmin edilməsinin zəruri şərti əhalinin ərazi bölgüsü olmalıdır. Beləliklə, dövlət hakimiyyətinin mövcudluğu və fəaliyyəti yalnız əhalinin ərazi bölgüsü sayəsində mümkündür [275, s. 78].

Demək olar ki, əhalinin ərazi bölgüsü əhalinin milli tərkibini nəzərə almadan, özünün təşkili və fəaliyyət göstərməsi üçün müvafiq təşkilatın yaradılmasını tələb edən dövlət hakimiyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir [235, s. 25]. Dövlət hakimiyyətinin dövlət ərazisi prinsipi ilə əlaqəsini nəzərdən keçirmək bizə suveren hüquqların təzahürünün ərazi üstünlüyü və vətəndaşlıq kimi iki əsas formasını ayırmağa imkan verir.

Ərazi üstünlüyü dövlətin ərazisi hüdudlarında tam və müstəsna səlahiyyətlərini həyata keçirməsi deməkdir. Ərazi üstünlüyü dövlətdaxili qanunvericilikdə və beynəlxalq hüquq normalarında təsbit

edilmişdir. Bundan çıxış edərək, Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə tanınan bütün ərazisi hüduqlarında, o cümlədən, Dağlıq Qarabağda da tam və müstəsna hakimiyyəti altında ərazi üstünlüyünə malikdir. Lakin, erməni separatçı qüvvələri Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal edərək qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” adlandırmaqla Azərbaycanın bütün ərazisi hüduqlarında dövlət hakimiyyətinin ərazi üstünlüyünü pozmuşdular. Bu səbəbdən “dövlət ərazisi” anlayışının müəyyənləşdirilməsi zərurəti yaranır. Elmi ədəbiyyatda “dövlət ərazisi” hər hansı bir dövlətin müstəsna hakimiyyəti altında Yer kürəsinin bu dövlətə aid olan yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri, su və hava məkanından ibarət olan bir hissəsi kimi qəbul edilir [173, s. 115].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının daxili suları, Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsi, Azərbaycan Respublikasının üzərindəki hava məkanı Azərbaycan Respublikası ərazisinin tərkib hissəsidir [175, s. 4].

L.Şalland dövlətin üç ünsürə malik olduğunu bildirir: ərazi, əhali və hakimiyyət. L.Şalland yazırdı ki, müasir dövlət anlayışının məntiqi nəticəsi onun hər üç elementinin tanınmasıdır və onlardan birinin olmaması dövlətin əlamət və keyfiyyətlərinin vəhdətini pozur [264, s. 10].

Dövlət hakimiyyətinin əhalinin ərazi bölgüsü ilə əlaqəsi dövlətin idarəçiliyində olan cəmiyyət üçün xarakterikdir. Suveren dövlətin hakimiyyətinin yayıldığı məkanın hüduqları dövlət ərazisini təşkil edir. Bu, dövlət ərazisinə beynəlxalq hüquq normalarına və dövlətlərin müvafiq qanunvericiliyinə uyğun olaraq bölgələrin və torpaqların daxil olmasını inkar etmir.

Dövlətin ərazi üstünlüyünün həyata keçirilməsi ilə bağlı səlahiyyətləri beynəlxalq hüquq normaları ilə müəyyən edilmişdir və dövlət ərazisinə dair öhdəliklərin yerinə yetirilməsi bütün dövlətlər üçün məcburidir.

Bəzi hallarda ərazi delimitasiyası məsələsi sələf dövlətlər tərəfindən bağlanan beynəlxalq müqavilələrlə həll olunur. Bu halda əvvəlki beynəlxalq müqavilələrdən yalnız “xalqların bərabər hüquq-

luluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə uyğun və onların suveren hüquqlarına xələl gətirməyən hüquqi əhəmiyyətli aktlar saxlanılır. Müasir beynəlxalq hüquq hüquqi varislik formasında “ərazi bütövlüyü” və “millətlərin, xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərini pozmadan ortaya çıxan hüquqi nəticələri tanıyır. Belə ki, 1917-ci il oktyabr inqilabından əvvəl Rusiya imperiyasının İranla bağladığı müqavilələr əsasında SSRİ-nin İran, Əfqanıstan, Çin və s. ilə dövlət sərhədləri müəyyən edilmişdi. Bundan əlavə, hüquqi varisliyə əsaslanan bu müqavilələr, habelə SSRİ dağılandan sonra bağlanmış ikitərəfli müqavilələr, dövlətlər arasındakı sərhədlərin təsdiqlənməsinə əsasən, hal-hazırda MDB respublikalarının dövlət sərhədlərini müəyyənləşdirir. Məsələn, vaxtilə Rusiya imperiyasının tərkibində olan indiki Qırğızıstan Respublikasının bəzi sərhəd xəttləri Rusiya İmperiyası və Çin Daytsin dövləti ilə Çuquçak (1864), Kaşqar (1882) və Novo-Margelan (1884) protokolları əsasında qurulmuş və hüquqi təsdiqini tapmışdır. Novo-Margelan protokolu Rusiya ilə Çin arasındakı dövlət sərhəd xəttlərini Bedel aşırımından Uz-bel aşırımına (Tacikistan Respublikasının ərazisi) qədər olan hissələrdə müəyyən etdi. Gələcəkdə Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra bu protokollarla qanuni olaraq müəyyən edilmiş sərhəd xəttləri dəyişməz qaldı.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin, Beynəlxalq hüququn uti possidentis (juta posidentis) prinsiplərinə uyğun olaraq və mövcud sərhədlərin daimiliyinə görə Qırğızıstan Respublikasının ərazisi toxunulmazdır və onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. 21 dekabr 1991-ci ildə Alma-Atada 12 dövlət başçısının imzaladığı Bəyannamə əsas prinsiplərindən biri kimi iştirakçı-dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və mövcud “sərhədlərinin toxunulmazlığı”nı təsbit etdi.

1992-ci il yanvarın 5-də Qırğızıstan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında diplomatik əlaqələr quruldu və bununla əlaqədar imzalanan Birgə Kommünikedə xüsusilə qeyd edildi: “İki ölkənin hökumətləri ...suverenliyə və ərazi bütövlüyünə qarşılıqlı hər-

mət prinsiplərinə əsaslanaraq ... dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi barədə razılığa gəldilər” [241].

7 avqust 1993-cü ildə imzalanmış “Sərhədlərin toxunulmazlığı haqqında Bəyannamə”də xüsusi olaraq vurğulanmışdır: “... “sərhədlərin toxunulmazlığı” və dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” beynəlxalq münasibətlərdə əsas prinsiplərdir ...” [402, s.1].

Lakin, 4 iyul 1996-cı ildə Bişkekdə Qırğız Xalq Respublikası ilə ÇXR arasında Qırğızıstan-Çin dövlət sərhəddi haqqında Saziş imzalandı. Sonra 26 avqust 1999-cu ildə Bişkekdə Qırğızıstan və ÇXR arasında Qırğızıstan-Çin dövlət sərhəddi haqqında Əlavə Saziş imzalandı. Bu iki razılaşma nəticəsində Qırğızıstan Respublikasının dövlət sərhəddi ölkənin içərilərinə doğru təxminən 20 km dəyişdirilir, verilən hissədəki uzunluğu 12 km azalır [237].

Yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq millət vəkili İsmayıl İsakov 20 fevral 2003-cü ildə Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsində və 25 fevral 2003-cü ildə Konstitusiyaya Məhkəməsinin iclasında bu iki müqavilənin qanunsuz olması ilə bağlı çıxış etdi. Millət vəkili İ.İsakov əsaslarla çıxış edərək, bu Sazişlərin Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyasına zidd olduğunu və dövlətin milli maraqları nəzərə alınmadan qəbul edildiyini bildirdi. Qeyd edilənlərə əlavə olaraq, millət vəkili İ.İsakov söylədi: Qırğızıstan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsinin 1-ci bəndinə və 65-ci maddəsinin 6-cı bəndinə uyğun olaraq sərhədlərin dəyişdirilməsi haqqında qanunların səs çoxluğu ilə – ümumi deputat sayının 2/3 səs çoxluğundan və iki oxunuşdan az olmamaq şərti ilə qəbul edilməlidir...Və bu prosedura əməl edilməyib. Həm də Qırğızıstanın hərbi və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyətli olan sahələrini itirdiyi və bununla əlaqədar 20 mindən çox vətəndaşın məktub yazaraq etiraz etməsi bildirildi. Deputatlar A.Beknazarov və I.Kadırbekov, həmçinin 11 deputat Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə verdikləri ərizələrlə İ.İsakovu dəstəklədilər. İddiaçı kimi çıxış edərək, Qırğız-Çin sərhəddinin çar Rusiyası dövründə təyin olunduğunu bildirdilər [237]. Əyani misallar göstərir ki, hüquqi varislik və ərazi bütövlüyü prinsipinin pozulması ilə nəticələnən qanunsuz sazişlərin ratifikasiya edilməsi çətinlik yaradır.

Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin həddləri dövlət sərhəddir. Dövlət ərazisinin həddləri qonşu dövlətlər arasında bağlanmış müqavilələrə uyğun olaraq və ya tarixi ənənələr əsasında qurulmuş dövlət sərhəd xətti ilə göstərilir. Dövlət sərhədyanı və digər xüsusi zonaların sərhəd rejimini, milli suların istifadəsi və nəvqəsiyə rejimini və şərtlərini qurur, dəyişdirir, dövlət ərazisinin qorunmasını və müdafiəsini həyata keçirir [456, s. 9].

Dövlət sərhədi haqqında saziş imzalayan həmsərhəd ölkələr avtomatik olaraq bir-birlərinin ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını tanıyırlar [512, s. 1]. Dövlət öz ərazisində həm vətəndaşlarına, həm də diplomatik toxunulmazlığı olmayan əcnəbilərə qanunla nəzərdə tutulmuş bütün müvafiq məcburetmə tədbirlərini tətbiq edə bilər. Eyni zamanda, heç bir dövlət başqa dövlətin ərazisində belə tədbirlərdən istifadə etmək hüququna malik deyil. Məsələn, hər hansı bir dövlətin öz vətəndaşını başqa dövlətin ərazisində həbs etmək hüququ yoxdur.

Ərazisi həddlərində “ərazi üstünlüyü hüququ” pozulduğu təqdirdə hər bir dövlət pozulmuş hüququnu bərpa etmək üçün dövlət suverenliyini təhdid edən və pozan dövlətə, silahlı dəstələrə qarşı müharibə elan etmək hüququna malikdir. 30 ildən artıq idi ki, Azərbaycan ərazisinin 20%-nə nəzarətin itirilməsi ilə üzləşmişdi, çünki Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və 7 qonşu rayonu Rusiyanın dəstəyi ilə Ermənistan və Dağlıq Qarabağın silahlı erməni dəstələri tərəfindən işğal edilmişdi. Azərbaycan rəhbərliyi beynəlxalq normalara və dövlətdaxili qanunvericiliyə uyğun yetərli səbəbləri olmasına baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ problemini hərbi yolla həll etməyə tələsmirdi. Lakin, bu münaqişənin həlli məsələsinə beynəlxalq birliyin laqeyd və ikili standartlardan yanaşması Azərbaycanı 2020-ci il 27 sentyabr-10 noyabr tarixlərində İkinci Qarabağ müharibəsində döyüş meydanında hərbi yolu ilə, siyasi müstəvidə danışıqlar yolu ilə öz ərazi bütövlüyünün bərpasına məcbur etdi.

İkinci Qarabağ müharibəsindən əvvəl, bu tarixi qələbəmizə gedən yolun keçdiyi 2016-cı ilin Aprel döyüşlərində Azərbaycan Ordusunun düşmənin növbəti təxribatına layiqli cavab verməsi nəti-

cəsində bir sıra mühüm strateji əhəmiyyətli mövqelərin, o cümlədən, Cəbrayıl rayonunun Ermənistanın işğalından azad edilmiş Cocuq Mərcanlı kəndi yaxınlığındakı “Lələtəpə” yüksəkliyinin Azərbaycanın nəzarətinə keçməsi Respublika Prezidenti İlham Əliyevin qeyd elədiyi kimi, bir daha sübut etdi ki, “... biz öz torpağımızda ikinci erməni dövlətinin yaranmasına heç vaxt imkan verməyəcəyik ... Aprel döyüşləri də növbəti tarixi qələbədir. Dünya bir daha gördü ki, Azərbaycan Ermənistanın işğalçılıq siyasəti ilə heç vaxt barışmayacaq. Biz öz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik və bərpa etməliyik. Bu, bizim əzəli torpağımızdır, tarixi torpağımızdır və biz işğal altında olan bütün torpaqlarımıza qayıdacağıq. Lələtəpə əməliyyatı bizim qəhrəmanlıq rəmzimizdir və tarixə düşdü. Əgər erməni silahlı qüvvələri Aprel döyüşlərindən düzgün nəticə çıxarmasa, gələcəkdə Lələtəpə əməliyyatı kimi bir çox uğurlu əməliyyatlar olacaq ... biz ərazi bütövlüyümüzü bərpa edəcəyik!” [47, s. 38-39]. Ali Baş Komandan Prezident İlham Əliyev ön xəttə əsgərlər qarşısında çıxış edərək dediyi bu sözlərlə Ermənistan dövlətinə ciddi və qəti xəbərdarlıq etdi və 44 günlük İkinci Qarabağ savaşında xalqa verdiyi vədi rəhbərliyi altında həyata keçirilən düzgün siyasi və hərbi taktika və Müzəffər Azərbaycan Ordusu ilə xalqın birliyi sayəsində yerinə yetirdi.

Azərbaycanın xarici siyasəti bu münaqişəni dinc siyasi-diplomatik yolla həll etməyə yönəlmişdir. Lakin, münaqişənin həlli üçün real beynəlxalq siyasi mexanizm olmadığı təqdirdə, ümummilli Lider H. Əliyevin və Respublika Prezidenti İ. Əliyevin dəfələrlə bəyan etdiyi kimi, Azərbaycan dövləti ərazi bütövlüyünü bərpa etmək, milli maraqları reallaşdırılmaq kimi məqsədlərə çatmaq üçün dövlətin gücünün (o cümlədən, hərbi) bütün imkanlarından istifadə etməyə hazırdır [236, s. 374-375].

2020-ci il 12-23 iyul tarixlərində Ermənistan silahlı qüvvələri atəşkəs rejimini pozaraq yenə Azərbaycanın dövlət sərhədinin Tovuş mərzı, Tovuz rayonu (Dondar Quşçu, Ağdam, Vahidli, Yuxarı Öysüzlü, Aşağı Öysüzlü, Əlibəyli, Hacallı, Muncuqlu, Koxanəbi, Əsrik Cırdaxan, Ağbulaq kəndləri) və Gədəbəy rayonu (Göyəli, Za-

manlı kəndləri) əraziləri boyunca yerləşən mövqelərini artilleriya qurğularından atəşə tutdular. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin cavab atəşi və əks-həmlə tədbirləri nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin hücum cəhdinin qarşısı alındı [503].

ABŞ Dövlət Departamentinin verdiyi bəyanatda qeyd edilir: “Tərəfləri dərhal güc tətbiq etməyi dayandırmağa, mövcud vəziyyətin daha da pisləşməməsi üçün aralarındakı mövcud birbaşa rabitə əlaqələrini istifadə etməyə və atəşkəs rejiminə ciddi əməl etməyə çağırırıq”. BMT-nin baş katibi Antonio Guterres “hərbi əməliyyatları dərhal dayandırmağa və bütün tərəfləri vəziyyəti ağırlaşdırmağa, mövcud vəziyyətin həlli istiqamətində addımlar atmağa və təxribatçı ritorikadan çəkinməyə” çağırırdı. ATƏT-in Minsk Qrupu həmsədrlərinin yaydığı bəyanatda “bu təhlükəli vəziyyətin həllində və uzun sürən Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə nizamlanması üçün yolların axtarılmasında” göstərdiyi səyləri tam dəstəklədiyini bildirmişdi [355]. Lakin, göründüyü kimi, Ermənistan nəinki işğal etdiyi ərazilərimizi boşaltmır, hətta Azərbaycan Respublikasına qarşı təxribatları davam erdirirdi. Azərbaycan dövlətinin tezliklə ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəyi, Ermənistan tərəfindən üzləşdiyi təcavüzkarlığa birdəfəlik son qoyacağı şübhəsiz idi. Tovuz döyüşləri Azərbaycanın hərbi üstünlüyə malik olduğunu növbəti dəfə təsdiq etdi və Ermənistanın tezliklə məğlub olmasının qaçılmaz olduğunu nümayiş etdirdi [504].

2020-ci il avqust ayında Ermənistan dövləti Azərbaycana diversiya qrupu göndərməklə növbəti hərbi təxribata əl atdı. Azərbaycana terror aktları törətmək üçün göndərilmiş bu təxribatçı diversiya qrupunun rəhbəri Azərbaycan hərbciləri tərəfindən saxlanıldı [350].

Ermənistan dövləti tərəfindən törədilən təxribatlar, eyni zamanda, Ermənistan rəhbərliyinin verdiyi bəyanatlarda da öz əksini tapırdı. Belə ki, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın 2019-cu ildə işğal edilmiş Xankəndidə “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” deməyi, 2020-ci il sentyabr ayının 19-da “Novosti-Armeniya” qəzetinin verdiyi məlumata görə qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası” parlamentinin qədim Azərbaycan şəhəri – Şuşaya köçürülməsi

haqqında qərar qəbul etməsi [488], hərbi-siyasi rəhbərliyinin Azərbaycan qarşı yeni ərazilər uğrunda işğalçılıq siyasəti aparması bir daha sübut edirdi ki, Ermənistan danışıqlar prosesinin hər vasitə ilə pozulsuna çalışır və buna da nail olurdu.

Cari ilin sentyabr ayının 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciətində buna münasibətini qəti olaraq bildirdi: “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi. Əgər Ermənistanın baş naziri deyirsə ki, “Qarabağ Ermənistandır”, onda hansı danışıqlardan söhbət gedə bilər?! Bununla paralel olaraq, Ermənistanın rəhbərliyi artıq iki il ərzində dəfələrlə bəyan edir ki, Azərbaycan Ermənistanla yox, qondarma “Dağlıq Qarabağ respublikası” ilə danışıqlar aparmalıdır ... Azərbaycan heç vaxt oyuncaq xunta rejimi ilə hər hansı bir danışıqlar aparmayacaq ... Ermənistanın əsas məqsədi danışıqları pozmaq və status-kvonu saxlamaqdır. Halbuki ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələrinin dövlət başçıları dəfələrlə bəyan etmişlər ki, status-kvo qəbul edilməzdir və bu, o deməkdir ki, işğala son qoyulmalıdır” [350].

27 sentyabr 2020-ci il tarixində Ermənistan silahlı qüvvələri torpaqlarımızı növbəti dəfə atəşə tutdu. Mülki əhali arasında, ordu sıralarında həlak olanlar və yaralananlar var idi, xalqımıza həm maddi, həm də mənəvi zərər vurulurdu. Azərbaycan Milli Ordusunun uğurlu əməliyyatı nəticəsində Ermənistan silahlı qüvvələrinin xeyli sayda canlı qüvvəsi, hərbi obyektləri və döyüş texnikasını məhv edildi, 2020-ci il sentyabr-oktyabr aylarında Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli, Qərvənd, Horadiz, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Aşağı Əbdürrəhmanlı, Yuxarı Güzlək, Gorazıllı, Qaradağlı, Xatunbulaq, Qarakollu, Arış, Qoçəhmədli, Çimən, Cuvanlı, Pirəhmədli, Musabəyli, İşıqlı, Dəbəli kəndləri, Fizuli şəhəri, Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı, Nüzgar, Mehdili, Çaxırlı, Aşağı Maralyan, Yuxarı Maralyan, Cəfərabad, Mahmudlu, Şəybəy, Quyaq, Horovlu, Çərəkənd, Şükürbəyli, Karxulu, Decal, Şıxəli Ağalı, Sarıcalı, Mərzə, Qışlaq, Qaracallı, Əfəndilər, Süleymanlı, Daşkəsən, Doşulu, Soltanlı, Əmirvarlı, Maşanlı, Həsənli, Əlikeyxanlı, Qumlaq, Hacı, Göyərçinveysəlli, Niyazqullar, Keçəl Məmmədli, Şahvəlli, Hacı İsmə-

yıllı, İsaqlı kəndləri, Cəbrayıl şəhəri və müxtəlif istiqamətlərdəki bir neçə strateji yüksəkliklər, Murov dağ silsiləsinin Murov zirvəsi, Tərtərin Talış kəndi ətrafındakı bir neçə əlverişli yüksəkliklər, Talış, Çaylı kəndləri, Ağdərə istiqamətində Suqovuşan (Madagiz) ətrafındakı yüksəkliklər, Xocavənd rayonunun Sur, Bulutan, Məlikcanlı, Kəmərtürk, Təkə, Tağaser, Edişə, Düdükçü, Edilli, Çıraquz, Xırmancıq, Ağbulaq kəndləri, Hadrut qəsəbəsi işğaldan azad edildi. Ermənistan respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyanın əmri ilə münaqişə zonasından uzaqda yerləşən Gəncə, Mingəçevir, Xızı, Abşeron və digər ərazilərin mülki əhalisi, strateji obyektləri və yaşayış məntəqələri ballistik raket atəşlərinə məruz qaldı, onlarla mülki şəxslər həlak oldu və yaralandı, dağıntılar vardı.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının III maddəsində qeyd edilir: “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikası ərazisinin müəyyən hissəsi faktiki işğal olunduqda, xarici dövlət və ya dövlətlər Azərbaycan Respublikasına müharibə elan etdikdə, Azərbaycan Respublikasına qarşı real silahlı hücum təhlükəsi yarandıqda, Azərbaycan Respublikasının ərazisi blokada-ya alındıqda, habelə blokada üçün real təhlükə olduqda Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ayrı-ayrı yerlərində hərbi vəziyyət elan edir...” [175, maddə III].

Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidenti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə müharibə elan etmək (lazım olduqda) səlahiyyətinə malikdir (maddə 109, bölmə 30) [349, maddə 109].

Ermənistan Respublikasının növbəti-2020-ci il 27 sentyabr təxribatı nəticəsində erməni silahlı qüvvələrinin beynəlxalq hüquq normalarını yenidən pozaraq müxtəlif növ silah-sursatdan, o cümlədən, ağır artilleriyadan Azərbaycanın müxtəlif yaşayış məntəqələrinə və hərbi mövqelərinə atəş açdığını, mülki şəxslər və hərbiçilər arasında ölən və yaralananlar olduğunu, bu hücumların qarşısının alınması məqsədilə Azərbaycan Ordusunun əks-hücum əməliyyatlarına başladığını nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 29-cu bəndini və 111-ci maddəsini

rəhbər tutaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qərar qəbul etdi:

“Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsini və ətraf rayonlarını işğal etməsi, Azərbaycan Respublikasına qarşı silahlı hücumlar etməsi və mütəmadi hərbi təxribatlar törətməsi ilə əlaqədar, 2020-ci il 28 sentyabr saat 00:00-dan Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan edilsin” [433].

Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin 28 sentyabr 2020-ci il tarixdə imzaladığı Sərəncama əsasən Azərbaycan Respublikasında hərbi vəziyyət, komendant saati, müharibə vəziyyəti və qismən səfərbərlik elan edildi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bir neçə dəfə, o cümlədən, bu yaxınlarda BMT kürsüsündən demişdi ki, Ermənistan yeni müharibəyə hazırlaşır, o dayandırılmalıdır və dayanandırılacaqdır: “Biz öz torpağımızda vuruşuruq. Bu gün Azərbaycan Ordusu Azərbaycan torpaqlarında düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirir. Bu gün Azərbaycan Ordusu öz torpağında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyur, müdafiə edir” [356].

2020-ci il oktyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Ermənistan rəhbərliyinə: “Mənim şərtim birdir – çıxsın bizim torpaqlarımızdan ... Amma sözdə yox, əməldə. Desin ki, mən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyıram ... Desin ki, mən işğal edilmiş torpaqlardan qoşunlarımızı çıxaracağam ... Desin ki, mən Azərbaycan xalqından üzr istəyirəm və desin ki, Qarabağ Ermənistan deyil. Sonuncu şərt budur ki, qrafik versin, işğal edilmiş torpaqlardan erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması cədvəli verilsin bizə və bu cədvəli vasitəçi ölkələr olan Minsk qrupunun həmsədrləri təsdiq etməlidirlər. Onda biz əlbəttə ki, atəşkəs rejimini bərpa edəcəyik”- deyərək həm Azərbaycan dövlətinin, həm də xalqının şərtlərini bildirdi [479].

Beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan ərazisi kimi tanınan Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayonun 30 il əvvəl Ermənistan dövləti tərəfindən hərbi güc tətbiq etməklə işğal olunması nəticəsində Azərbay-

can dövlətinin “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərinin toxunulmazlığı” kimi ali prinsiplər pozuldu. Buna görə də bir daha qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan dövlətinin məhəl qoymadığı BMT Nizamnaməsinin 4 qətnaməsinin tələblərinə və bütün beynəlxalq qanunnamələrə, o cümlədən, BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası individual və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna, yəni işğala hərbi yolu ilə son qoymaq hüququna malikdir [353].

Dövlətin “ərazi üstünlüyü” dedikdə, öz təbii sərvətlərini müstəqil şəkildə istifadə etmək kimi suveren hüququ nəzərdə tutulur. Beləliklə, BMT Baş Assambleyasının 14 dekabr 1962-ci ildə qəbul edilmiş “Təbii sərvətlər üzərində ayrılmaz suverenlik haqqında” 1803 (XVII) sayılı qətnaməsində deyilir: “Xalqların və millətlərin öz təbii sərvətləri və ehtiyatları üzərində ayrılmaz suverenlik hüququ milli inkişaf maraqları və müvafiq dövlətlərin əhalisinin rifahı naminə həyata keçirilməlidir”; “Xalqların və millətlərin öz təbii sərvətləri üzərində suverenliyinin sərbəst və faydalı istifadəsi dövlətlərin suveren bərabərliyə əsaslanan qarşılıqlı hörməti ilə asanlaşdırılmalıdır” [486, 386, s. 2]. 9 may 1974-cü ildə BMT Baş Assambleyasının VI xüsusi sessiyasında qəbul edilmiş Yeni Beynəlxalq İqtisadi Nizamın yaradılması haqqında Bəyannamə hər bir dövlətin öz təbii ehtiyatlarına və bütün iqtisadi fəaliyyətinə tamamilə ayrılmaz suverenliyini göstərir. Dövlət təbii sərvətlərinə və istismarına nəzarət edərək, onu milliləşdirilməklə və ya vətəndaşlarının mülkiyyəti kimi müdafiə etməklə bütün yeraltı və yerüstü sərvətlərini qorumaq hüququna malikdir. Bu ayrılmaz hüququn sərbəst və tam həyata keçirilməsinin qarşısını almaq üçün heç bir dövlət iqtisadi, siyasi və ya hər hansı digər məcburiyyətə məruz qala bilməz [135, s.70].

BMT Baş Assambleyasının təxminən on qətnaməsi “dövlətlərin öz təbii sərvətləri üzərində ayrılmaz suverenliyi” prinsipini elan etdi və bir daha təsdiqlədi [115, 135, 136, 137, 150, 213, 238, 402, 486].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 14-cü maddəsində deyilir: “Təbii ehtiyatlar hər hansı fiziki və ya hüquqi şəxslərin hüquqlarına və mənafeələrinə xələl gətirmədən Azərbaycan Respublikasına mənsubdur” [349, maddə 14]. “Hər bir dövlətin öz təbii sərvətlərini

vətləri və bütün təsərrüfat fəaliyyəti üzərində tam ayrılmaz suverenliyini” elan edən və təsdiqləyən bütün hüquqi sənədlər - qətnamələr, bəyannamələr və qanunlar Azərbaycan ərazilərini işğal edən Ermənistan tərəfindən pozulmuşdu.

Dağlıq Qarabağ həmişə vahid Qarabağın və bütün Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmuşdur. Mil-Qarabağ çöllərinin düzənliyində Azərbaycan əhalisi qədimdən yaylaq heyvandarlığı ilə məşğul olur və əksəriyyəti mal-heyvan sürülərini yayda Murovdağ silsilələrinin, Qarabağın yüksək dağlıq otlaqlarında otarırdı. Bu otlaqlardan Azərbaycanın 32 rayonunun (Azərbaycan rayonlarının yarısından çoxu) çobanları istifadə edirdilər. Təsəvvür etmək çətin deyil ki, öz torpaqlarından istifadə etmək imkanını itirən Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ət məhsullarının istehsalı əvvəlkinə nisbətən 50% azalmışdır. Azərbaycan bu çatışmazlığı, əsasən, Rusiya Federasiyasının Dağıstan Muxtar Respublikasından ət məhsulları idxalı ilə doldururdu, bu isə Azərbaycanın dövlət büdcəsinə mənfi təsir göstərirdi. Dağlıq Qarabağda və Azərbaycanın ətraf ərazilərində geniş taxıl və üzüm sahələri var idi. Təkcə dövlət səviyyəsində adambaşına düşən üzüm istehsalına görə bu bölgə dünyada birinci yeri tuturdu (adambaşına ildə təxminən bir ton). Azərbaycanın bu ərazilərində onlarla şərab zavodu inşa edilmişdi. Təkcə bu zavodların məhsul ixracına görə hər il Azərbaycanın dövlət büdcəsinə yüz milyonlarla ABŞ dolları gəlir daxil olurdu. Qarabağın zəngin meşə ehtiyatları var idi. Demək olar ki, erməni işğalçıları Azərbaycanın dövlət mülkiyyəti olan meşələri qeyri-qanuni olaraq kütləvi surətdə qırırdılar. Qarabağda qızıl və mineral su yataqları da var. Hələ 50-60-cı illərdə Dağlıq Qarabağda 9 island şpatı, 5 – kükürd pirit, 7 – asbest, 13 – əhəngdaşı, həmçinin mərmər yataqları aşkar edilmişdi. İşğaldan sonra qeyri-qanuni, qondarma “DQR” Ermənistanla və “DQR”-ı tanımayan ölkələrin bəzi xarici şirkətləri ilə birlikdə bu təbii sərvətlərdən qanunsuz istifadəni həyata keçirirdi [472, s. 4].

Keçmiş DQMV-də ən böyük sənaye müəssisəsi – Qarabağ İpək Kombinatı, inşaat materialları kombinatı, Sərsəng Su Elektrik Stansiyası və digər zavodlar fəaliyyət göstərirdi. Beynəlxalq təşki-

latlar qəbul olunmuş bütün qərarlarda Azərbaycanın “ərazi bütövlüyünün pozulmasının yolverilməzliyini”, “öz təbii ehtiyatlarına və ərazisindəki bütün iqtisadi fəaliyyətlərə tam ayrılmaz suverenliyini” tanıyırdılar. Qondarma “DQR” belə bir hüquqa malik deyil və ola da bilməz, çünki o, beynəlxalq hüquq normalarına və prinsiplərinə zidd olaraq yaradılmışdı. Hər bir dövlət beynəlxalq müstəvidə öz ərazisinin və təbii sərvətlərinin mülkiyyətçisi kimi çıxış edir. Belə ki, dövlətin öz ərazisi hüduqlarında ayrı-ayrı hissələrinin və ya bütün torpaqlarının mülkiyyətçisi kimi yeraltı, təbii sərvətləri və s. hüquqi rejimini müstəqil müəyyən etmək hüququna malik olması dövlətin suverenliyindən qaynaqlanır. Beynəlxalq mülkiyyət nəzəriyyəsinə görə (Laband, Rosen, Tsitelman, Martens, Oppenheymlər, Layterpaxt və s.) dövlətin ərazisi dövlətdaxili deyil, beynəlxalq hüquqi mülkdür. Onların fikrincə, daxili hüquqi normalara görə ərazi dövlət hakimiyyətinin arenasıdır; beynəlxalq hüquqi normalara görə isə o, dövlətin mülkiyyətidir; dövlət isə yalnız ərazi üstünlüyünü həyata keçirmir, eyni zamanda beynəlxalq müstəvidə öz ərazilərinin mülkiyyətçisi kimi sərəncam vermək hüququna da malikdir. Tsitelmanın fikrincə, ərazi dövlət hakimiyyətinin hüdudu və dövlətin ictimai hüququnun obyektidir, lakin, mülki hüquq baxımından mülkiyyət hüququnun obyektidir deyil. Beynəlxalq prinsiplər, habelə hər bir suveren dövlətin ərazi üstünlüyünü həyata keçirmək hüququnu təyin və təmin edən konstitusiya prinsipi ondan ibarətdir ki, dövlətin razılığı olmadan sərhədlərinin dəyişdirilməsi qeyri-qanunidir. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 11-ci maddəsinin III bəndində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının ərazisi özgəninkiləşdirilə bilməz. Azərbaycan Respublikası öz ərazisinin heç bir hissəsini heç bir şəkildə kimsəyə vermir; yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər” [175, maddə 11].

Təcavüz aktı törədərək dövlət ərazisinin bir hissəsinin qoparılmasının (belə bir qondarma “dövlətin” razılığı tələb olunmur) rədd edilməsi halları istisna olmaqla dövlətin ərazisindəki hər hansı

bir dəyişiklik, onun yeni siyasi və hüquqi konturları həmsərhəd dövlətlərin könüllü razılığı, dövlətlərin digər hüquqi maraqlarını nəzərə alaraq müvafiq ərazidə yaşayan xalqların “öz müqəddəratını təyin etməsi və bərabərlik” prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir.

1.3. Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin suveren xarakterinin “ərazi bütövlüyü” və “dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı” prinsipləri ilə dialektik vəhdəti

Dövlətin ərazi bütövlüyü onun suverenliyinin ayrılmaz elementidir, həm də beynəlxalq və dövlətdaxili səviyyədə siyasi, hüquqi, təşkilati, diplomatik, hərbi, xüsusi və digər tədbirlərin görülməsi ilə əldə edilir. Dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” prinsipi bir tərəfdən “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na əsaslanan qanuni ərazi dəyişikliklərini inkar etmir, digər tərəfdən isə təcavüzkar müharibə nəticəsində ərazinin hər hansı müəyyən hissəsinin zorla ayrılması və ilhaq edilməsini istisna edir. Təcavüzkar müharibənin dövlətlər arasındakı mübahisələrin həlli üçün bir vasitə olmaması və bunun beynəlxalq cinayət olması ümumən qəbul edilmişdir. Zor gücünə əldə edilən qanlı çevriliş yolu ilə hakimiyyətə gəlmək “yeni hökumət”i qanuni və dünya birliyi tərəfindən tanınmış etmir. “Ərazi bütövlüyü” prinsipi orada yaşayan xalqların bərabərliyini təmin etməyən və belə xalqların sərbəst öz müqəddəratını təyin etməsinə imkan verməyən dövlətlər üçün tətbiq olunmur.

Dövlətlərin “suveren bərabərliyi” prinsipi “ərazi bütövlüyü” prinsipi ilə birbaşa əlaqəlidir. Bütün suveren dövlətlər bərabər hüquqa malikdirlər. Dövlətin ərazi bütövlüyü və siyasi müstəqilliyi toxunulmazdır. Dövlətin ərazi üstünlüyü konsepsiyasının məzmunundan belə nəticə çıxır ki, dövlətin ərazi bütövlüyünə edilən hər hansı bir qəsd onun suveren hakimiyyətinin həyata keçirməsinə qəsdədir və dövlət suverenliyinin kobud şəkildə pozulması deməkdir. Eyni zamanda, hər hansı bir dövlətin ərazisində öz hakimiyyətini reallaşdırmaq üçün başqa dövlət tərəfindən edilən istənilən cəhd müzakirə

obyekti olmalıdır [275, s. 98]. Dövlət “ərazisinin toxunulmazlığı” və “bütövlüyü” prinsipləri özgə ərazilərin ələ keçirilməsini və bunun nəticələrinin tanınmasını qadağan edir.

Müasir beynəlxalq hüquq suveren dövlətlərin ərazisinin ilhaq edilməsinə icazə vermir və buna görə də ilhaq bir dövlətin ərazisinin suverenliyinin digər dövlətə verilməsi üçün əsas ola bilməz. İlhaq (latınca *annexio* dan *annexus* – birləşdirilmiş) başqa bir dövlətin bütün ərazisinin və ya onun bir hissəsinin birtərəfli qaydada zorla ələ keçirilməsi kimi müəyyən edilmişdir [108, s. 31]. Yəni, “ilhaq etmək, bir dövlətin ərazisini onun iradəsinə zidd olaraq mənimsəyən başqa bir dövlətin birtərəfli hərəkəti deməkdir. Müasir dövrdə ilhaq BMT Nizamnaməsinin Yekun Aktının 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş güc tətbiq edilməsinə qoyulan qadağaya ziddir” [204, s. 267]. İlhaqın heç bir hüquqi qüvvəsi olmadığına görə, onun həyata keçirilməsinin tarixi şərtləri aradan qaldırıldıqdan sonra dövlətin – ərazinin əzəli sahibinin dövlət suverenliyi qeyd-şərtsiz bərpa edilməlidir.

Dövlətlərin hüquq və öhdəlikləri haqqında 1933-cü il Amerika Konvensiyasının 11-ci maddəsində deyilir ki, “dövlət ərazisi toxunulmazdır və başqa bir dövlət tərəfindən həyata keçirilən nə hərbi işğal, nə də digər təcavüzkar tədbirlər üçün bir vasitə ola bilməz” [203, s. 36]. Bu prinsipin oxşar təyinatına Amerika dövlətləri Təşkilatının Nizamnaməsinin 17-ci maddəsində də rast gəlmək olar, eyni zamanda, əlavə olaraq bildirilir ki, zorla və ya hər hansı digər məcburetmə tədbirinin tətbiqi ilə əldə ediləcək ərazi və ya digər mənfəətlər qəbul edilmir [247, s. 50].

Müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənədlərin araşdırılması bu nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, heç bir dövlətin birbaşa və ya dolayı yolla, hər hansı bir səbəbdən başqa bir dövlətə qarşı, bu dövlətin tanınmış beynəlxalq sərhədlərinin pozulmasına qarşı və ya beynəlxalq mübahisələri, o cümlədən, ərazi mübahisələrini, dövlət sərhədləri ilə əlaqədar məsələləri həll etmək, sülhməramlı təmas xətti də aid edilməklə, beynəlxalq demarkasiya xəttinin pozulması üçün güc tətbiqi və təhdidi yolverilməzdir. Beynəlxalq qanunlarla qadağan olunmuş

hərəkətlərə həmçinin aiddir: silahlı qisaslar, yəni “sülh blokadası” – sülh dövründə başqa bir dövlətin limanlarını blokadaya almaq, pərakəndə qüvvələrin və ya silahlı dəstələrin, habelə muzzdlu fəaliyyətin təşkili və ya təşviqi, vətəndaş müharibəsi və ya terror aktlarını təşviq, yardım və ya iştirak etmək.

Dövlətlərarası münasibətlərdə 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş “ərazi bütövlüyü” və “ərazi toxunulmazlığı” prinsipləri bir-birini tamamlayır [223, s. 68]. Ərazi bütövlüyünə həm daxili, həm də xarici amillər təsir göstərir. Bu anlayışlara həm dövlətlərarası, həm də dövlətdaxili mövqelərdən yanaşmaq olar. Dövlətə xarici təsir çox vaxt müəyyən ərazi dəyişikliklərinə səbəb olur. Xarici təsirlərlə əlaqəli olmayan daxili proseslər də dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb ola bilər. Dövlətlərin ərazi bütövlüyünü təmin edən sistemin ən vacib komponentləri olan beynəlxalq əməkdaşlığın aşağıdakı aktual məsələlərinə daha çox diqqət yetirilməlidir:

- 1) qonşu dövlətlərin dövlət sərhədinin beynəlxalq hüquq normalarına əsasən tanınması, beynəlxalq vasitələrin köməyi ilə dövlətin sərhədd xəttinin etibarlı möhkəmləndirilməsinin zəmanəti kimi;
- 2) dövlət sərhədd xəttinin beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dəyişdirilməsi;
- 3) dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasının əsas mənbələrinə biri olan separatizm beynəlxalq hüququn əks təsir göstərməsi;
- 4) dövlətlərin birgə fəaliyyətinə imkan verən dövlət sərhədlərinin mühafizəsi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq;
- 5) xarici təhlükələrin qarşısının alınmasına və zərərsizləşdirilməsinə yönəlmiş beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin fəaliyyəti çərçivəsində dövlətlərin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi [312].

Dövlətlərin ərazi bütövlüyünə təhlükə həmişə insanlığı müşayiət edən qanuna zidd bir fenomen olan separatizmdir. Dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyünü pozan subyektlər digər dövlətlər və ölkə daxilindəki separatçı qüvvələr də ola bilər.

Müxtəlif silahlı dəstələr, separatçı təşkilatlar, ölkə daxilində fəaliyyət göstərən, xarici qüvvələrdən dəstək alan terrorçu qruplar dövlətin ərazi bütövlüyünə təhlükə yaradır. Göründüyü kimi, əraziyə təhdidlər həm xaricdən, həm də ölkə daxilindən olan qüvvələr tərəfindən verilə bilər. Dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulmasının xarakterindən asılı olmayaraq, münaqişə dövlətdaxili qanunlar və beynəlxalq hüquq normaları ilə tənzimlənir. Dünya birliyi separatizmin əleyhinə çıxaraq separatizmin yaranma səbəblərini və şərtlərini zərərsizləşdirmək, dövlətlərdə inkişafını lokallaşdırmaq, separatizmə qarşı mübarizə etmək, yəni separatizmin təzahürlərinin nəticələrini minimuma endirmək və ya aradan qaldırmaq üçün real addımlar atə bilər və etməlidir. Separatçılığa qarşı beynəlxalq əməkdaşlığın əsas məqsədi dövlətlərin ərazi bütövlüyünün separatizm təhlükələrindən qorunmasını təmin etməkdir. Bu yolda əsas vəzifələr: separatizmə qarşı dövlətlərin ümumi yanaşmalarını inkişaf etdirmək; əməkdaşlığın hüquqi bazasını təkmilləşdirmək, habelə bu sahədə dövlətlərin qanunvericiliyini inkişaf etdirmək və uyğunlaşdırmaq; separatizmə səbəb olan şərtləri müəyyən etmək və aradan qaldırmaq; separatizmin istənilən formada maliyyələşdirilməsinə qarşı çıxmaq; separatizmi araşdırmaq, aşkar etmək, zərərsizləşdirmək və qarşısını almaqda dövlətlərin səlahiyyətli orqanları arasında qarşılıqlı fəaliyyətin səmərəliliyini artırmaq; terror təşkilatlarının və onunla əlaqəli şəxslərin fəaliyyətini müəyyənləşdirmək və qarşısını almaq; dünyada separatizmin tamamilə rədd edilməsi üçün bir atmosfer yaratmaqdır [218, s. 251].

Bütün beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanan sənədlərdə azsaylı xalqların, milli azlıqların yaşadıkları dövlətin ərazisinin ələ keçirilməsi və zorla saxlanılması ilə nəticələnən “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun reallaşdırılması ya tamamilə rədd edilir, ya da dövlətin “ərazi bütövlüyü” prinsipinə zidd olduğu və bu prinsipin ilkinliyi vurğulanır.

BMT-nin Nizamnaməsi hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı təhdidi və ya onun həyata keçirilməsini qadağan edir: “Bütün Üzvlər öz beynəlxalq münasibətlə-

rində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər” (BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi) [510].

İkinci Dünya Müharibəsinin nəticələri planetdə sağlam düşüncənin insanlarda qorxu yaratdı. Bu müharibədə bəşər tarixindəki bütün müharibələrdən daha çox silah-sursat istifadə edildi. 50 milyondan çox insan öldürüldü. ABŞ Yaponiyaya qarşı kütləvi qırğın silahından – nüvə bombasından istifadə etdi. Demək olar ki, bütün Avropa, Asiya və Afrikanın bir hissəsi xarabalığa çevrildi. Təkcə, keçmiş SSRİ-də 60.000 şəhər və qəsəbə məhv edildi. Müharibənin nəticələrini aradan qaldırmaq üçün uzun illər sərf edildi. Bəşəriyyətin inkişafı bir neçə il geri qaldı. Lakin, bəşəriyyət bundan faydalı bir dərs aldı – yalnız birgə səylər nəticəsində ölkələr faşizmi və militarizmi fəth edə bilirlər. İki düşərgəyə (sosializm və kapitalizm) bölünən ölkələr müharibədən əvvəl ümumi bir təcavüzkarla qarşı birləşə bilmədilər. Bu isə faşist Almaniyasının və müttəfiqlərinin təcavüzkar siyasətini həyata keçirməyə imkan verdi. Hamıya məlumdur ki, hərbi üstünlüyə malik olaraq təcavüzə cəhd edən və hərəkətlərinə görə cəzasız qalan hər hansı bir ölkə öz niyyətini reallaşdırmağa cəsarət edir. Dünya birliyi müasir dövrdə texniki səviyyənin və buna görə də silahların keyfiyyətinin sürətlə inkişaf etdiyini başa düşür, buna görə də təcavüzkarı yalnız bütün qüvvələri birləşdirməklə dayandırmaq və ya qarşısını almaq mümkündür.

Beynəlxalq təşkilatlar da üzvlərinin sərhədlərini qorumaq üçün səyləri birləşdirərək dövlətlərin ərazi bütövlüyünü təmin edən vacib vasitələrdən biridir. Bu məqsədlə, 1945-ci ildə norma və prinsipləri beynəlxalq münasibətlərdə prioritet olan Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yaradıldı. BMT Nizamnaməsinə görə, beynəlxalq birlik, ümumilikdə, dünya xəritəsinin zor gücü ilə yenidən bölüşdürülməsini və dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasını rədd edir. Buna görə də “dövlətlərin ərazi bütövlüyü” prinsipi xüsusilə BMT Nizamnaməsində öz əksini tapmışdır.

22 noyabr 1967-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən dünya birliyinin dəstəklədiyi qətnamə qəbul olundu. Bu qətnamədə hərbi yolla özgə ərazilərin əldə edilməsinin yolverilməzliyi və bununla da hərbi əməliyyat nəticəsində işğal yolu ilə ərazi ilhaqının mümkün olmadığı bildirildi və buna əsasən İsrail qoşunlarının işğal etdikləri ərazilərdən çıxarılması, Yaxın Şərqdə davamlı sülh zəruri şərt hesab edildi. Dövlət ərazisinin “bütövlüyü və toxunulmazlığı” prinsipi BMT Baş Assambleyasının XXV Sessiyası tərəfindən qəbul edilmiş Beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə daha da inkişaf etdirildi.

Bəyannamədə suveren dövlətlərin ərazi bütövlüyünə silahlı basqın qadağan edilmişdir. Bəyannaməyə uyğun olaraq, təcavüzkar tərəfindən müharibə, silahlı müdaxilə, digər dövlətin ərazisini işğal etmək üçün nizamlı qüvvələr və ya silahlı bəndələr, o cümlədən muzzdla tutulan əsgərlər təşkil etmək və təşkil edilməsini təşviq etmək, özgə ərazilərinin hərbi işğalı beynəlxalq cinayətdir. Buna başqa bir dövlətdə vətəndaş müharibəsi və ya terror aktlarını təşkil etmək, təhrik etmək, yardım göstərmək və ya iştirak etmək, ya da, burada göstərilən hərəkətlər güc təhdidini və ya onun tətbiqini ehtiva etdiyi təqdirdə belə aktların reallaşdırılması üçün öz ərazisi hüdudlarında təşkilati fəaliyyətlərdən faydalanmaq da aiddir. Heç bir dövlət silahlı, təxribatçı və ya terror fəaliyyətləri təşkil etməməli, buna yardım göstərməməli, təhrik və təşviq etməməli və ya dözməməlidir. Bütün dövlətlər öz beynəlxalq fəaliyyətində bu prinsipləri rəhbər tutmalıdırlar və dövlətlərarası münasibətlərini bu prinsiplərə ciddi riayət edərək inkişaf etdirməlidirlər [296].

Bəyannamə dövlətləri “beynəlxalq münasibətlərdə hərbi, siyasi, iqtisadi və ya hər hansı digər təzyiq formalarından çəkinməyə” məcbur edir [136, s. 6]. Bəyanatda deyilir ki, zor gücü ilə əldə edilmiş heç bir ərazi hüquqi sayılmamalıdır.

Beynəlxalq hüquq doktrinası beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri sırasına “ərazi bütövlüyü” prinsipi ilə əlaqəli olan “insan hüquq və azadlıqlarına hörmət” və “dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı” prinsiplərini də aid edir. Belə ki, “ərazi bütövlüyü və ya toxunulmazlığı”na riayət edilməsinin təminatından biri dövlət sərhədlərinin toxu-

nulmazlığı prinsipidir. Bu prinsip, hər şeydən əvvəl, güc tətbiq və ya təhdid etməmək (istifadə etməmək) kimi beynəlxalq hüququn digər əlaqəli əsas prinsiplərindən, o cümlədən, “ərazi bütövlüyü” prinsipindən törəmişdir, eyni zamanda, beynəlxalq hüququn hamı tərəfindən qəbul edilmiş prinsipidir, *jus cogens* normasıdır.

Bu prinsip Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Yekun Aktının “Sərhədlərin toxunulmazlığı” bölməsində ifadə edilmişdir (1 avqust 1975). Yekun Aktında “dövlət ərazisinin toxunulmazlığı və bütövlüyü” prinsipinin əhəmiyyəti genişləndirilir və hətta bununla Avropa dövlətlərinin ərazilərinin tam qorunmasını təmin edir. Dövlətlər bu prinsipə əsaslanaraq bir-birlərinin sərhədlərinin toxunulmazlığını tanıyır və hər hansı bir zorakılıqdan çəkinməyi öhdələrinə götürürlər.

Avropadakı mövcud sərhədlərin toxunulmazlığını tanıyan dövlətlər, qitədəki hər hansı bir dövlətə qarşı ərazi iddialarından imtina etməyi öhdələrinə götürürlər. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun Aktına əsasən “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipinə ciddi riayət olunması sərhədlərin pozulması və ərazi iddiaları səbəbindən yaranan təhlükəli hərbi münaqişələrin qarşısını alır.

“Sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipi sərhədlərin “beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq, sülh yolu ilə və razılığa əsasən dəyişdirilməsi” müddəasına zidd deyil [115, s. 17]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının II fəslinin 11 maddəsində deyilir ki, “Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahiddir, toxunulmazdır və bölünməzdir, yalnız Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə Azərbaycanın bütün əhalisi arasında referendum keçirmək yolu ilə Azərbaycan xalqının iradəsi əsasında dövlət sərhədləri dəyişdirilə bilər” [349, maddə 11]. Dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi üçün həmsərhəd dövlətlərin digər hüquqi maraqları nəzərə alınaraq müvafiq ərazidə yaşayan “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi əsasında qarşılıqlı razılığı da tələb olunur. Yeni sərhədlər həmsərhəd dövlətlər arasında bağlanan müqavilələrdə və ya beynəlxalq qaydada müəyyən edilməlidir. Sərhədlərin dəyişdiril-

məsinə dair müqavilələrin ratifikasiyası üçün həm dövlətdaxili qanunvericiliyə, həm də beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğunluq tələb olunur [115, s. 17]. “Ərazi bütövlüyü” prinsipi dövlətin bütün ərazisi üzərində tam suverenliyini ifadə edir [468, s. 2]. ATƏM-in Yekun Aktında dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” prinsipinin anlayışı güc tətbiq edilməsinin və ya güc tətbiq etməklə təhdidin, ərazinin hərbi işğal obyektinə çevrilməsinin, zorla və ya hədə-qorxu ilə alınmasının qadağan edilməsi müddəalarının hüdudlarından kənara çıxır. Xatırladaq ki, Yekun Aktına görə, bir-birlərinin ərazi bütövlüyünə hörmət etmək öhdəliyini qəbul edən dövlətlər “BMT Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə zidd olan hər hansı bir hərəkətdən çəkinməlidirlər” [260, s. 161]. 1970-ci il Beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə dövlətlərin beynəlxalq münasibətlərdə hərbi, siyasi, iqtisadi və ya istənilən dövlətin ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş hər hansı digər təzyiq formalarından çəkinmək öhdəliyi xatırladılır. Əslində, bu, dövlətin ərazi bütövlüyünə qarşı olan zorakı və ya zorakı olmayan hərəkətlərin, bu hərəkətlərə cəhdin və ya onların təhdidinin qadağan olunmasıdır. Burada söhbət dövlətin tam və ya qismən parçalanmasına yönəldilmiş xarici təsir formalarından: hərbi, siyasi, iqtisadi və həyata keçirilən digər vasitələrdən danışılır, yəni ərazi bütövlüyü və toxunulmazlığına qarşı yönəlmiş istənilən hərəkətlərdən söhbət gedir. Məsələn, istənilən nəqliyyat vasitəsinin suveren bir dövlətin icazəsi olmadan onun ərazisindən keçməsi dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı və ərazi bütövlüyünün pozulmasıdır. Dövlət ərazisinin komponentləri olan bütün təbii sərvətlərin onun icazəsi olmadan xarici dövlətlər və ya onların nümayəndələri tərəfindən mənimsənilməsi və inkişafı da ərazi bütövlüyünün pozulması kimi qəbul edilir. Həmsərhəd dövlətlərin münasibətlərində dövlətin ərazisinə xaricdən hər hansı bir təsir göstərməklə ziyan vurmaqdan, yəni ərazisinin və ya ayrı-ayrı hissələrinin təbii vəziyyətinin pisləşməsi təhlükəsindən çox vaxt qorumaq problemə çevrilir. Bir dövlət başqa bir dövlətin ərazisindəki təbii sərvətlərə zərər verməməlidir. Beynəlxalq çayların və digər transsərhəd sülardan istifadə zamanı bu qayda xüsusi əhəmiyyət

kəsb edir. Hal-hazırda beynəlxalq çayların sularının sənaye, kənd təsərrüfatı və digər məqsədlər üçün istifadəsinə dair bir sıra müqavilə bağlanmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, uzun illərdir Ermənistan Respublikası Füzuli rayonunun Seyidm Mahmudlu və Qaraxanbəyli kəndləri arasındakı ərazidə yaradılan xüsusi laboratoriyadakı infeksiyon mənşəli qalıqları Köndələnçaya, bütün çirkab sularını isə borularla daşıyaraq Sədərəklə həmsərhəd olan Surenavan kəndində Araz çayına axıdırdı, Gorus və Sisyanı yerləşən sənaye müəssisələrindəki zərərli tullantılar Həkəri çayı ilə, Qacaran və Qafan ərazilərində fəaliyyət göstərən mis-molibden emalı kombinatlarındakı zərərli tullantılar Oxçu çayı ilə Araz çayına, Allahverdi-Şamlıq mədənlərindəki tullantılar isə Debet çayı ilə Kür çayına axıdırdı, və bununla da beynəlxalq konvensiyaların maddələrini pozaraq Azərbaycan Respublikasına qarşı ekoloji terror həyata keçirirdi. Lakin, beynəlxalq təşkilatlar, dünya birliyi bunun qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmədilər [414]. Halbuki, beynəlxalq standartlar transsərhəd çayların sularının bir dövlət tərəfindən digər dövlətə ziyan vurmaqla istifadəsini qadağan edir.

Oxşar norma və qaydalar dövlət ərazisinin digər sahələrinə, məsələn, hava məkanına da tətbiq edilir. Texnologiyanın inkişafı ilə insanın hava mühitinin təbii vəziyyətinə təsir etmək qabiliyyəti getdikcə artır. Məsələn, bir dövlətdə leysan əleyhinə vasitələrin (mərmi) həddindən artıq istifadəsi qonşu dövlətlərdə güclü yağış və doluya səbəb ola bilər. Həm də, bir ölkənin çirklənmiş ekologiyası qonşu ölkələrə də öz təsirini göstərir. Hava və iqlim şəraitini öz xeyrinə dəyişdirmək cəhdi başqa dövlətlərin hava məkanının çirklənməsi ilə nəticələnə bilər. Hər iki halda ekoloji problem beynəlxalq xarakter alır.

Qonşu ölkələr arasında dövlət sərhəd rejiminə aid imzalanmış müqavilələrdə [384, 387, 388, 406, 407, 408, 409, 410, 411] göstərilir ki, dövlətlərin sərhəd xəttinə yaxın ərazilərdə apardıqları meşə təsərrüfatı qarşı tərəfin meşə təsərrüfatına zərər verməmək şərti ilə həyata keçirilməlidir. Dağ-mədən işləri qonşu dövlətlərin sərhədlərinə yaxın bir ərazidə aparıldığı zaman qarşı tərəfin ərazisinə zərər

verməməlidir. Beynəlxalq standartlara görə, bu işlərin sərhədin hər iki tərəfindən 20 m məsafəyə qədər aparılması qadağandır. Mədən və yeraltı qazıntılar bu dövlətin ərazisinin yeraltı hüduqlarından kənara çıxmamalı və qonşu dövlətin ərazisinə daxil olmamalıdır, əks halda qonşu dövlətin ərazi bütövlüyü pozulmuş olardı. Eyni yanaşma quyuqazma məsələsinə də aiddir. İstisna hal – bir dövlətin təbii sərvətlərinin iki qonşu ölkə arasında olan razılaşmaya əsasən birgə istifadəsidir. Bütün beynəlxalq normaları kobudcasına pozan qonşu Ermənistan Respublikası Qarabağın ən zəngin təbii sərvətlərini, o cümlədən, mineral maddələri, xüsusilə də Kəlbəcər rayonunun qızıl yataqlarını vəhşicəsinə istismar edirdi. Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin verdiyi məlumata görə, işqal altına olmuş ərazilərdə 155 növ müxtəlifliyinə malik faydalı qazıntı yataqları: “5 qızıl, 6 civə, 2 mis, 1 qurğuşun və sink, 19 üzlük daşı, 10 mişar daşı, 4 sement xammalı, 13 tikinti daşları, 1 soda istehsalı üçün xammal, 21 pemza və vulkan külü, 10 gil, 9 qum-çınqıl, 5 tikinti qumu, 9 gips, gəc, 14 əlvan və bəzək daşları olan əqiq, yəşəm, oniks, cad, 11 şirin yeraltı su və 10 mineral su yataqları” [414] erməni vandalları tərəfindən vəhşicəsinə istismara məruz qalmışdır.

Dövlətlər qarşılıqlı razılığa əsasən iqtisadi, siyasi və digər maraqlar nöqtəyi-nəzərdən müəyyən sərhəd bölgələrində ərazi dəyişiklikləri edə bilirlər. Ümumiyyətlə, bu cür ərazi dəyişiklikləri – ayrı-ayrı yerlərdə sərhəd xəttinin yerini dəyişmək qarşılıqlı razılaşmalar əsasında həyata keçirilə bilər [275, s. 106-107]. Politologiyada bir-birinə bənzər iki anlayışdan istifadə olunur: “dünya nizamı” və “beynəlxalq nizam”. Ancaq bunlar eyni deyil. Birinci konsepsiya – “dünya nizamı” daha geniş sahəni əhatə edir, çünki bu, dövlətlərin yalnız xarici deyil, həm də daxili siyasi münasibətlərini xarakterizə edir. Başqa sözlə, bu konsepsiya beynəlxalq sistemin fəaliyyətində yaranan ziddiyyətləri həll etməyə kömək edir, dünyada baş verən siyasi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini və qarşılıqlı təsirini tənzimləməyə kömək edir. İkinci konsepsiya – “beynəlxalq nizam” dünya nizamının əsasını təşkil edir, çünki beynəlxalq münasibətlərin sülh və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi əsasında beynəlmilləşməsinə,

bütün kiçik və böyük dövlətlərin suveren bərabərliyini, inkişaf yolunda olan xalqların öz müqəddəratını təyin etməsini, qarşılıqlı iqtisadi və təsərrüfat münasibətlərinin qurulmasını və s. təmin edən beynəlxalq qanun və qaydalara riayət edilməsini tələb edir [212, s. 169]. Hal-hazırda xarici təhlükəsizliyin bir çox problemini təkbaşına həll etmək olmur, buna görə dünyanın bütün dövlətlərinin səylərini birləşdirmək zəruridir [255, s. 16-17].

Dünya birliyinin hər bir üzvü üçün təhlükəsizliyə zəmanət verə biləcək səmərəli “qarşılıqlı əməkdaşlıq”, “bərabərlik” və “etimad” prinsipləri əsasında beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirməkdə maraqlı olan müxtəlif dövlətlərin xarici siyasətində təcavüzün qarşısının alınmasında səylərin birləşdirilməsi getdikcə daha çox rol oynayır. Bütün demokratik ölkələr və dünya birliyi bu müddəanı rəhbər tutaraq müharibənin XX əsrin sonunda xarici siyasət aləti olmasına imkan verməməli, bunun nəticəsində bütün “dövlətlərin suveren bərabərliyi”, inkişaf yolunu seçməkdə olan “xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”, özgə ərazilərin işğalının yolverilməzliyi, ədalətli və qarşılıqlı səmərəli iqtisadi əlaqələrin qurulması və s. təmin edilməlidir.

Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq üzrə Müşavirənin Yekun Aktı iştirakçı-dövlətlərin əsas məqsədini müəyyənləşdirdi: “İştirakçı-dövlətlər əsas məqsəd olaraq öz aralarındakı münasibətləri yaxşılaşdırmaq və xalqlarının həqiqi və daimi sülh şəraitində yaşaya biləcəkləri, hər hansı bir təhdiddən və ya təhlükəsizliyə cəhd-dən qorunmaları üçün şəraitin təmin edilməsini bir daha təsdiqləyirlər” [150, s. 15].

Politoloq Z.Nəcəfov yazır: “Milli təhlükəsizlik siyasəti dövlətin taleyi üçün zəruri tədbirlərin məcmusudur. Dövlətin milli təhlükəsizliyi – dövlətin ərazi bütövlüyünü qorumaq və siyasi, iqtisadi, sosial və digər məsələləri inamla həll etmək bacarığıdır” [65, s. 8]. Müstəqillik elan olunandan bəri Azərbaycan dövləti milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin təkmilləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirir. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyi dövlət orqanlarının məqsədyönlü fəaliyyəti nəti-

cəsində fərdlərin, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinə təhdidlərin aşkarlanması, qarşısının alınması, ölkənin milli maraqlarının qorunması üçün məcburi və zəruri şərt kimi başa düşülür. Bu fəaliyyət Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasəti ilə müəyyən edilir [236, s. 369]. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas məqsəd dövlətin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan və beynəlxalq hüququn subyekti kimi Azərbaycan Respublikasının rolunun və əhəmiyyətinin zəiflədilməsi riskini aradan qaldıracaq bütün təhlükəsizlik obyektlərinin həyati mənafehlərinin, milli maraqların reallaşdırılmasında dövlətin qabiliyyətinin lazımı səviyyədə qorunması və təmin edilməsidir [71, s. 41]. Azərbaycanın təhlükəsizlik anlayışı müasir şəraitdə digər ölkələrin təhlükəsizlik səviyyəsini azaltmaqla öz xarici təhlükəsizliyimizi təmin etməyin yolverilməz və mümkünsüz olduğunu anlamaqla xarakterizə olunur [34, s. 2].

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyini təmin etmək sahəsində əsas vəzifələr bunlardır: Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinə xarici və daxili təhdidlərin müəyyən edilməsi; Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi, sərhədlərinin təhlükəsizliyi və s. [236, s. 379]. Ölkənin milli təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün Azərbaycanın bütün ərazisi üzərində dövlət suverenliyinin qorunmasını təmin etmək lazımdır [34, s. 2].

29 iyun 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev tərəfindən imzalanan “Milli Təhlükəsizlik haqqında” Qanun, Azərbaycanın təhlükəsizlik siyasətinin mahiyyətini açmaqda böyük əhəmiyyətə malikdir. Qanunda deyilir: “Bu qanun Azərbaycan Respublikasının müstəqil, suveren, demokratik dövlət kimi inkişafı üçün milli təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsaslarını yaratmaq məqsədi daşıyır” [57, s. 1]. Azərbaycanda dövlət təhlükəsizlik siyasəti milli təhlükəsizliyə təhdidlərin qarşısını almaq və xəbərdarlıq məqsədi daşıyır. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinə əsas təhdid Ermənistan tərəfindən hərbi-siyasi təhdid idi [313]. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bölgədəki vəziyyətin sabitləşməməsinin

başlıca amili idi, gərginlik mənbəyi idi, beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdid idi [314].

Müasir dünya praktikası beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etməyin üç əsas yolunu müəyyənləşdirib:

1. Müxtəlif təzyiq formaları (iqtisadi, siyasi, psixoloji və s.) vasitəsilə mümkün təcavüzün qarşısının alınması.
2. Təcavüzkarın özünə qarşı konkret əməli tədbirlər və hərbi sanksiyalar daxil olmaqla müxtəlif cəza tədbirləri tətbiq etməklə cəzalandırılması.
3. Siyasi proses – güc tətbiq etmədən (danışıqlar, görüşlər, sammitlər və s.) dinc məqsədlərə çatmağın bir yolu kimi [212, s. 167].

Bütün bunlardan belə bir nəticə çıxır ki, beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün təcavüzü istənilən icazə verilən vasitələrlə dayandırmaq lazımdır. Əgər bu bir nəticə vermirsə, təcavüzkar müəyyənləşdirilməli və ona qarşı konkret əməli tədbirlər tətbiq etməklə cəzalandırılmalıdır. Təcavüzkarın məcburi qaydada cəzalandırılmasını xüsusilə qeyd edildi, çünki təcavüzkarın mütləq cəzalandırılması yer üzündə sülhə və təhlükəsizliyə təhdid yaradan və ya yaratmağa çalışan digər potensial təcavüzkarlar üçün sırf profilaktik xarakter daşıyır.

2020-ci il iyul, avqust və sentyabr aylarında Ermənistan dövlətinin silahlı qüvvələri Azərbaycan dövlətinin ərazilərinə hücum etdilər. Azərbaycan Ordusu cavab atəşi ilə hərbi hədəfləri məhv edərək onları geri oturtdu, bir sıra işğal olunmuş məntəqələrimizi erməni quldur dəstələrindən azad etdi. Azərbaycan Ordusunun qüvvələrindən fərqli olaraq Ermənistan terrorçu silahlı qüvvələri mülki əhalinin sıx yaşadığı şəhər və kəndləri “Toçka-U”, “Smerç”, “Skad” və digər raketlərlə atəşə tutması nəticəsində mülki şəxslər arasında çoxlu sayda ölən və yaralananlar oldu. Azərbaycan Moskvada əldə olunmuş 2020-ci il oktyabrın 10-u saat 12.00-dan etibarən humanitar atəşkəs rejiminə əməl etsə də, Ermənistan mülki əhaliyə qarşı vandalizm aktı törətdi. Təmas xəttindən uzaqda yerləşən Gəncə şəhəri oktyabrın 11-də gecə saat 2 radələrində Ermənistan dövlətinin Vardenis rayonundan ortamənzilli ballistik “SKAD” raketi ilə [416] atəşə

tutulması nəticəsində 10 dinc sakin həlak oldu, 34 nəfər yaralandı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın Baş Prokurorluğunun 27.09.2020-15.10.2020 tarixi saat 12:00-a olan məlumatına görə Ermənistan silahlı qüvvələrinin vandalizmi nəticəsində bu vaxtadək 43 mülki şəxs həlak oldu, 218 nəfər yaralandı, 1592 yaşayış evi, 79 çoxmərtəbəli yaşayış binası və 290 mülki obyekt yararsız vəziyyətə düşdü [357].

Beynəlxalq təşkilatlar hərbi cinayətlər törədən və mülki əhali-ni atəşə tutan Ermənistan dövlətinə siyasi təzyiq göstərməli idilər [436]. ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri – ABŞ, Rusiya və Fransa tərəfindən dəfələrlə Ermənistan dövlətinə BMT-nin TŞ-nin qəbul etdiyi 4 qətnamənin şərtlərini yerinə yetirməyə çağırmışlar, lakin, Ermənistan bu qətnamələrə məhəl qoymamağa davam edirdi və ona qarşı ciddi tədbir görülmürdü.

Heç kimə sirr deyil ki, təcavüzün məqsədi özgə torpaqları fəth etmək, təbii sərvətləri, işçi və intellektual qüvvələri ələ keçirməklə sərvətlərini zənginləşdirməkdir. Hər bir potensial təcavüzkar öz planlarını həyata keçirməzdən əvvəl bunun BMT Nizamnaməsinin və digər beynəlxalq müqavilələrin bütün norma və prinsiplərinə zidd olduğu və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən cəzalandırıldığı üçün məqsədinə çatmayacağını bilsə və ya əmin olsaydı, heç bir zaman başqa bir dövlətə qarşı ən xırda aqressiv bir hərəkətə cəsarət etməzdi. Belə bir vəziyyət beynəlxalq təhlükəsizliyin təminatı olardı. Vəkil L.Hüseynov yazırdı: “Yeni dövlət, istək və iradəsinə baxmayaraq, özündən əvvəl qəbul edilmiş və yaradılan normaları rədd edə bilməz və onlara əməl etməyə borcludur” [44, s.13].

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti beynəlxalq hüquq normalarına uyğun aparılır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə (24 oktyabr 1970) uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlığa dair Beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə deyilir: “Təcavüzkar müharibə sülhə qarşı cinayətdir və buna görə beynəlxalq standartlara uyğun məsuliyyət nəzərdə tutulur” [138, s. 67]. Hər hansı bir ərazi bütövlüyünün pozulması ilk olaraq qanuni cəhətdən tanına bilməz. Dövlətin ərazisi BMT Nizamnaməsinin müddəalarını pozaraq güc tətbiq edilməsi

nəticəsində yaranan hərbi işğal obyektı olmamalıdır. Təhdid və ya güc tətbiq etmək heç vaxt beynəlxalq məsələlərin həlli üçün bir vasitə kimi istifadə edilməməlidir; bu beynəlxalq mübahisələrin sülh yolu ilə həlli prinsipinə ziddir, ona görə də dövlətlər beynəlxalq mübahisələri beynəlxalq sülhə, təhlükəsizliyə və ədalətə təhlükə yaratmamaq üçün sülh yolu ilə həll etməlidirlər.

Dünya praktikasında bu prinsipin onu təsdiq edən beynəlxalq müqavilələri imzalayan dövlətlər tərəfindən pozulması nəticəsində daha çox təcavüz aktlarına rast gəlinir. Cəzasızlıq hissi yeni müharibə ocaqları yaratmağa davam edəcəkdir. Hər kəs bilir ki, müharibə yarıdıcı bir proses deyil, əksinə dağıdıcıdır. Bu o deməkdir ki, evlər, məktəblər, xəstəxanalar və digər mülkiyyətlər və sərvətlər məhv ediləcək, ətraf mühitə, təbiətə ekoloji ziyan vurulacaqdır. İnsanların yüz illər boyu yaratdıqları bir anda yox olacaq. Bu o deməkdir ki, dünyanın müharibə edən xalqlarının sivilizasiya və tərəqqisi bir neçə il geri qalacaqdır. Müharibənin əsas nəticələri səfalət, Yer kürəsinin əsas sərvəti olan və bütün hüquqlara, ən əsası – mövcud olmaq hüququna sahib olan insanların itkisidir. Laqeydlilik və ya ikili standartların tətbiqi və bəzən təcavüzkarın açıq şəkildə dəstəklənməsi insan hüquqlarının pozulması ilə nəticələnən təcavüzə yol açır.

Hal-hazırda dünyada hərbi-siyasi vəziyyət keyfiyyətə kifayət qədər mürəkkəb və ziddiyyət təşkil edən yeni xarakter almışdır. Onun inkişafına bir-biri ilə sıx bağlı olan və qarşılıqlı əlaqəsi olan çox sayda xarici və daxili amillər təsir göstərir. Bir sıra regional dövlətlərarası və dövlətdaxili problemlər var ki, onların kəskinləşməsi beynəlxalq müharibələr və yerli silahlı qarşıdurmalar səviyyəsinə yüksəlir. Bunun ilkin şərtləri sosial, siyasi, iqtisadi, ərazi, milli-etnik, dini və digər ziddiyyətlərdir, həmçinin bir sıra dövlətlərin onları güc tətbiq etmək yolu ilə həll etməsindədir. Beynəlxalq təhlükəsizlik qanunu və suveren dövlətlərin bəşəriyyət qarşısında kollektiv məsuliyyətini özündə ehtiva edən beynəlxalq hüququn səmərəliliyi iki əsas vəzifənin həllində beynəlxalq münasibətlərin iştirakçılarının konstruktiv kollektiv əməkdaşlığını nəzərdə tutur. Bunlardan birincisi beynəlxalq birliyin onsuz da mövcud olan sülhməramlı

mexanizminin fəaliyyətini təmin etmək, ikincisi isə yeni hüquq normalarının formalaşması ilə əlaqədardır. Beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin olunması hər hansı bir qarşıdurma ehtimalının istisna edilməsini tələb edir. Nəticə etibarı ilə beynəlxalq hüququn rolu təkcə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq deyil, həm də yeni münaqişə ocaqlarının və silahlı qarşıdurmaların yaranmasının qarşısını almaqdır. Bu, beynəlxalq təhlükəsizlik normalarına riayət edilməsinə çağırışdır. Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etməyin ilk əsas yolu müxtəlif təzyiq formaları ilə mümkün olacaq təcavüzün qarşısını almaqdır. Sərhədlərdə mövcud vəziyyətə, eləcə də ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə dövlətdaxili amillər də təsir göstərir.

Göründüyü kimi, əvvəla, “başqa bir dövlətin ərazisinin beynəlxalq hüquqa zidd olaraq işğalının qadağan edilməsi” prinsipi başqa bir dövlətin ərazisinin bütünlüklə və ya bir hissəsinin işğalının qadağan edilməsini nəzərdə tutur. İşğal, ilhaqdan fərqli olaraq, suveren bir dövlətin ərazisinə və ya onun bir hissəsinə müvəqqəti nəzarətin qurulmasıdır, üzərində suverenliyin yaradılması demək deyildir. Bununla belə, praktikada başqa bir dövlətin ərazisinin bir hissəsinin işğalı və onun üzərində bir oyuncaq rejimin (Azərbaycan ərazisində yaradılan qondarma “DQR”) yaradılması halları mövcuddur ki, bu rejim vasitəsilə mövcud ərazi tam nəzarət altına alınır, lakin, buraya beynəlxalq təşkilatların nümayəndələrinin gəlməsinə icazə verilmir. Bu vəziyyətdə, işğal olunmuş ərazi beynəlxalq hüquq normalarına uyğun de-yure olaraq başqa dövlətin bir hissəsidir, lakin faktiki olaraq təcavüzkarın tam nəzarəti altına keçirilir. İkincisi, “güc tətbiq edərək qisas aktlarının qadağan edilməsi” məhiyyət etibarı ilə bir dövlətin beynəlxalq hüququn, beynəlxalq və dövlətlərarası müqavilələrin prinsiplərini pozan digər dövlətin qanunsuz hərəkətlərinə cavab olaraq məcburi tədbirlərin tətbiq olunması deməkdir [469, s. 98]. 2020-ci il sentyabrın 27-də saat 06:00 radələrindən etibarən Ermənistan silahlı qüvvələri təxribata əl ataraq yenə cəbhəboyu zonada yerləşən Azərbaycan Ordusunun mövqelərini və mülki əhalinin yaşadığı məntəqələri iriçaplı silahlar, mi-naatanlar və ağır artilleriya qurğularından atəşə tutdu. Bu, Azərbay-

can Ordusunu adekvat tədbirlər görməyə sövq etdi ... Dördüncüsü, beynəlxalq hüquq nöqteyi-nəzərindən “başqa dövlətdə vətəndaş müharibəsi və ya terror aktlarının təşkili, təhrik edilməsi, yardım və ya iştirak etməsi” beynəlxalq hüququn əsas prinsip və normalarının kobud şəkildə pozulması kimi başa düşülür. Bu cür aktlar əsasən dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə, onların siyasi və iqtisadi inkişafına qarşı yönəldilmişdir. “Vətəndaş müharibəsi və ya terror aktlarına” təşviq etmək təxribat xarakterli yalan məlumatların qəsdən yayılması, münafiqə ocaqlarının qəsdən yaradılması, milli qarşıdurmanın qızıışdırılması, vətəndaşların öldürülməsi və s. kimi anlaşılr. Beşincisi, silahlı dəstələrin, nizamsız qüvvələrin, xüsusən muzdluların başqa bir dövlətin ərazisini işğal etməsi təşəbbüsünün təşkili və ya təşviqi yuxarıda göstəriləyi kimi silahlı dəstələrin, nizamsız qüvvələrin, muzdluların, könüllülərin üzvlərinin axtarışı və seçilməsi, bu dəstələrə rəhbərlik etmək üçün təşkilatların yaradılması, onlarla saziş bağlanması, təlimatlar, fəaliyyət planının hazırlanması, maliyyələşdirmə, təchiz, silahlandırma, nəqliyyatın təminatı və s. nəzərdə tutur [469, s. 99-100].

Beynəlxalq hüququn ən vacib prinsiplərindən birinin – “güc tətbiqi və təhdidindən istifadə olunmaması” prinsipinin məzmunu və mahiyyətini qısaca araşdıraraq qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsip indiki dövrdə xüsusi əhəmiyyətə malikdir və aktualıq kəsb edir. Lakin, vurğulamaq lazımdır ki, BMT-nin hər hansı bir suveren üzv-dövləti öz suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq üçün xarici təcavüzə güc tətbiq etmək hüququna malikdir. “Xalqın bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın reallaşması ilə əlaqəli dövlətin və onun subyektləri arasındakı münafiqə vəziyyətindən çıxış yolu yalnız hüquqi mexanizmlərdən istifadə edilməsidir. BMT Nizamnaməsində, beynəlxalq hüquq prinsiplərində, o cümlədən MDB Nizamnaməsində əks olunan məqsədlərə, öhdəliklərə və xoş niyyətlərə baxmayaraq, bildirilməlidir ki, müasir dünyanın bəzi bölgələrində və ölkələrində beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri gündəlik olaraq kobud şəkildə pozulur. Bəzi dövlətlərin digərlərinə

münasibətdə və ya hər hansı bir dövlət daxilində güc tətbiq etməsini və onun istifadəsi təhlükəsini ifadə edən bir çox fakt mövcuddur.

Belə ki, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi bir problem kimi çoxdan yaranmışdı, lakin silahlı qarşıdurmaya 1988-ci ildə çevrildi. Bu problemi keçmiş SSRİ-nin hakimiyyəti çərçivəsində həll etmək mümkün olmadı. SSRİ dağılandan sonra Ermənistanın təcavüzü nəticəsində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ətrafında siyasi vəziyyət son həddə çatdı [72, s. 25-28].

Hələ SSRİ-nin tərkibində ikən, Azərbaycan ərazi bütövlüyünün və təhlükəsizliyinin pozulması təhlükəsi ilə üzləşmişdi. 1988-ci ilin fevral ayında Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV) Sovetinin sessiyasında azərbaycanlı deputatların iştirakı olmadan DQMV-nin Azərbaycandan çıxarılması və Ermənistanla birləşdirilməsi qərara alındı. 1 dekabr 1989-cu ildə Ermənistan SSR Ali Soveti (parlament) Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistanla birləşdirilməsi ilə bağlı qətnamə qəbul etdi. Bu qərar 1978-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 70-ci maddəsinə ziddir: “Azərbaycan SSR-in ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. Azərbaycan SSR ilə digər müttəfiq respublikalar arasında sərhədlər müvafiq respublikalarla qarşılıqlı saziş əsasında dəyişdirilə bilər və bu saziş SSR İttifaqı tərəfindən təsdiq edilməlidir” [195, s. 25]. Bu Konstitusiyanın 5-ci maddəsində “Dövlət həyatının ən vacib məsələləri ümumxalq müzakirəsinə verilir, habelə ümumxalq səsverməsinə (referenduma) qoyulur” deyilirdi [195, s. 6]. Bu o deməkdir ki, tarixi Azərbaycan torpaqlarının, Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı və Azərbaycan torpaqları üzərində ikinci dövlətin – qondarma “DQR”-nin yaradılması nəinki Azərbaycan SSR və SSRİ Konstitusiyalarına, eyni zamanda beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə və BMT Nizamnaməsinin hər hansı digər dövlətin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərə müdaxilə edilməməsi ilə bağlı öhdəliklərə ziddir. Bu prinsipdə deyilir: “Heç bir dövlətin və ya bir qrup dövlətin birbaşa və ya dolaylı yolla, hər hansı bir səbəbdən başqa bir dövlətin daxili işlərinə qarışmaq hüququ yoxdur. Bundan çıxış edərək, qeyd edilir ki, heç bir dövlət hər

hansı bir mənfəət əldə etmək üçün öz suveren hüquqlarının səlahiyyətlərindən istifadə edib başqa bir dövlətin özünə təbə olunmasını təmin etmək üçün iqtisadi, siyasi və ya başqa bir tədbir tətbiq edə və ya təşviq edə bilməz. Həç bir dövlət başqa bir dövlətin daxili işlərinə qarışmamalıdır” [138, s. 65-73]. “Dövlətlərin suveren bərabərliyi”, “xalqların bərabər hüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipləri istənilən dövlətin ərazisində hər hansı bir xarici müdaxiləni istisna edir [212, s. 173]. Suverenlik həmişə dövlətin tam, müstəsna, ayrılmaz xüsusiyyətidir.

Dövlətlərin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının təsirli vasitələrindən biri də etibarlı ümumdünya (universal) və ya regional kollektiv təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasıdır. Belə bir sistem bütün dünya dövlətləri və ya müəyyən bir coğrafi bölgə tərəfindən sülhə təhdidin qarşısını almaq və aradan qaldırmaq, təcavüz və ya sülhü pozan digər aktlarının qarşısını almaq, habelə dövlətlərin həyatı mənafeələrinə qarşı yönəlmiş digər xarici təhdidlərdən qorunmaq üçün təşkilati bir forma və razılaşdırılmış birgə tədbirlər toplusu olmalıdır. Müvafiq beynəlxalq hüquqi tədbirlər olmadan bu sistemin işləməsi qeyri-mümkündür [297, s. 154]. Dövlətlərin birgə söyləri dünyanın ümumi təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərən problemlərin aşkarlanmasında və müsbət həllində çox təsirli ola bilər. Müasir dünya hərbi-siyasi qarşıdurmaların, separatizmin və ekstremizmin, bütün dövlətlərin maraqlarına təsir göstərən və yalnız kollektiv söylər nəticəsində həll edilə bilən ekoloji böhranların dərinləşməsi nəticəsində yaranan beynəlxalq problemlərin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunur. Belə olan halda, müasir dünyanın təhlükəsizliyindən, bölünməzliyindən danışmaq mütləqdir.

Çox təəssüf ki, yaxınlaşan erməni təcavüzünün qarşısını almaq mümkün olmadı. Dünya birliyinin laqeyd münasibəti 1988-ci ildən etibarən Ermənistanda yaşayan bütün azərbaycanlıların qovulmasına səbəb oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, qaçqın düşən azərbaycanlılar XX əsrin əvvəllərində siyasi manipulyasiya və bilavasitə təcavüz yolu ilə Ermənistan ərazisinə çevrilmiş tarixi etnik torpaqlarında yaşayırdılar. Münaqişənin ilk mərhələsində DQMV-də təxmi-

nən 70 min erməni və 50 min azərbaycanlı yaşayırdı. Geniş miqyaslı hərbi əməliyyatlar 1991-ci ilin sonu – 1992-ci ilin əvvəllərində başlamışdı. Sovet İttifaqının və sonradan Rusiya Federasiyasının dəstəyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri ən müasir silah növlərindən istifadə edərək Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində və ona qonşu ərazilərində döyüş əməliyyatlarına başladı, bunun kulminasiya nöqtəsi 1992-ci ilin fevralında Xocalı şəhərinin işğalı oldu. Xocalı soyqırımını nəticəsində qadınlar, uşaqlar, yaşlı insanlar da daxil olmaqla, 600-dən çox mülki şəxs vəhşicəsinə məhv edildi. 1992-ci ilin mayında Şuşa şəhəri və Laçın rayonu işğal edildi. Bu hərbi təcavüz nəticəsində Dağlıq Qarabağın bütün azərbaycanlı əhalisi öz torpaqlarından qovuldu. Bununla da Dağlıq Qarabağın işğalı başa çatdı. 1992-ci ilin mayında Laçının tutulması ilə Dağlıq Qarabağın ərazisi Ermənistanla birləşdirildi [75, s. 246].

Cəzasız qalmalarından daha da ruhlanan Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycana qarşı təcavüzü davam etdirdilər. Döyüşlər bölgədən kənara çıxdı və bölgənin inzibati sərhədlərindən kənarda, o cümlədən, Ermənistan-Azərbaycan sərhədlərində davam etdi. Azərbaycanın daha yeddi rayonu Ermənistan tərəfindən işğal edildi. Beləliklə, Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzü nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20%-i – 17 min kv. km-dən çox torpaq işğal edildi, 50 mindən çox insan xəsarət aldı və ya əlil oldu, 18 mindən çox insan, o cümlədən, Ağdam rayonunda 6 min nəfər öldü, 87 yaşayış məntəqəsi, 100 min yaşayış binası, 1000-dən çox təsərrüfat obyektı, 600-dən çox məktəb və təhsil müəssisəsi, 250 tibb müəssisəsi, işğal olunmuş zonada yerləşən memarlıq abidələrinin əksəriyyəti talan edildi və ya məhv edildi [14, s. 32; 373, s. 1]. Həm Ermənistanın ərazisində, həm də işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarında azərbaycanlılara qarşı təcavüz və etnik təmizləmə nəticəsində bu gün Azərbaycanda bir milyona yaxın qaçqın və köçkün var. Beləliklə, Azərbaycana qarşı təcavüz faktı artıq baş verdi və bu o deməkdir ki, beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ikinci yolu tətbiq edilməlidir: təcavüzkarı ona qarşı konkret əməli tədbirlər, sanksiyaların müxtəlif formalarını tətbiq etməklə cəzalandır-

maq. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan tərəfindən Ağdamın işğalından sonra 1993-cü il 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, Kəlbəcərin tutulması ilə əlaqədar 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, Fizuli, Cəbrayıl, Qubadlı rayonlarının işğalı ilə əlaqədar 1993-cü il 14 oktyabr tarixli 874 və nəhayət, Zəngilan rayonunun işğalı ilə əlaqədar 1993-cü il 12 noyabr tarixli 884 nömrəli qətnamələr qəbul etmişdir. Suveren Azərbaycanın ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalına cavab olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının yekdilliklə qəbul etdiyi bu qətnamələrdə Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olduğu bir daha təsdiqləndi və Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmətlə yanaşmağa ciddi əməl olunmasını tələb etdi, hərbi qüvvə tətbiq edərək özgə əraziləri zəbt edilməsinin yolverilməzliyi vurğulandı [368, s. 1]. BMT-nin bütün üzvləri üçün məcburi olan bu qətnamələrin qəbul edilməsi ilə belə bir təsəvvür yarandı ki, təcavüzkarı ona qarşı konkret əməli tədbirlər tətbiq etməklə cəzalandırma mexanizmi artıq işə başlayıb. Lakin, bu belə olmadı. Uzun illərdən sonra Azərbaycan yenə Ermənistan tərəfindən təcavüzə: iyul, avqust və 27 sentyabr 2020-ci il tarixlərindən etibarən Azərbaycanın mülki əhalisi və hərbi məntəqələri ağır artilleriya və müxtəlif növ ballistik raketlərdən atəşə məruz qaldı. Silahlı münaqişələrin və nəticələrinin qarşısının alınmasına yönəlmiş tədbirlərin vaxtında görülməsi üçün BMT səviyyəsində bu prosesin bürokratizasiyasını istisna edən təcili tədbirlərin görülməsi üçün təsirli bir mexanizm hazırlamaq lazımdır. Bu məqsədlə təklif olunur: 1) münaqişə tərəflərinə və ya digər dövlətlərə münasibətdə beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən müvafiq təsir tədbirlərini tətbiq etmək; 2) zərərçəkmiş dövlətə dəymiş ziyanı ödəmək üçün ərazi bütövlüyünü pozan dövlətə qarşı siyasi, iqtisadi və digər xarakterli təsirli tədbirlər görmək üçün etibarlı mexanizm hazırlamaq; 3) sülhün təmin edilməsi, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və beynəlxalq müqavilələrə riayət edilməsi məqsədi ilə əks tədbirlər və ya sanksiyalar kimi iqtisadi və siyasi tədbirlərə əlavə olaraq, BMT Təhlükəsizlik Şurasının üzvlərinin əksəriyyətinin qərarı ilə işğalçı dövlətlərə

qarşı hərbi güc tətbiq edilməsinə icazə vermək tövsiyə olunur. Bu qaydaların qurulması və tətbiqi beynəlxalq hüququn ən vacib prinsiplərindən birinin həyata keçirilməsinə, güc tətbiqi və təhdidinə yol verilməməsinə, müasir dünyada dövlətlərin sülh və dinc yanaşı yaşamasına zəmanət verəcəkdir.

Bununla yanaşı, bütün erməni işğalçı qüvvələrin Azərbaycan ərazilərindən dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması üçün birmənalı tələbi ilə qətnamələrin BMT Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən qəbul edildiyi gündən iyirmi yeddi il keçməsinə baxmayaraq, bu tələbin yerinə yetirilməsi üçün konkret tədbirlər görülməmişdir. Bu barədə Respublika Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il fevralın 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələrdə xüsusilə qeyd etdi: “Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirməklə bağlı beynəlxalq təzyiq daha çox Ermənistana göstərilməlidir. Çünki, BMT Təhlükəsizlik Şurasından daha yuxarı olan beynəlxalq orqan yoxdur” [463]. Bu günə qədər Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını əlində saxlamağa və burada öz hərbi potensialını qurmağa davam etmişdi. Bir milyona yaxın qaçqın və köçkününü olan Azərbaycan hər il qaçqınların sosial ehtiyaclarını ödəmək üçün 300 milyon dollar xərcləmək məcburiyyətində qalırdı. Həm də işğal altında olan torpaq və mənbələrdən istifadə etmək mümkün olmadığına görə Azərbaycan hər il təxminən bir milyard dollar itirirdi. Dağlıq Qarabağın işğalı Azərbaycan üçün milli təhlükə idi. Bərəkətli torpaqların, enerji və rabitə ehtiyatlarının itirilməsi əhalinin həyat səviyyəsini aşağı salırdı. Respublika Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il fevralın 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışında mövcud vəziyyətlə bağlı yüksək səslə bir daha vurğuladı: “Ermənilər bizim xalqımıza, mədəniyyətimizə qarşı soyqırımını törədiblər, məscidlərimizi, məzarlarımızı dağıdıblar, şəhərlərimizin adlarını dəyişdiriblər. Onlar hazırda bütün işğal edilmiş ərazilərdən ibarət olan Dağlıq Qarabağın xəritəsini çap ediblər. Sonra onlar deyirlər ki, biz bu reallıqlarla razılaşmalıyıq. Ona görə də beynəlxalq ictimaiyyət izah etməlidir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandır. İkincisi,

təcavüzkarı ciddi təzyiq göstərməlidir ki, dayansın” [463]. Təcavüzkarın cəzasızlığı yeni təcavüz ocaqlarına şərait yaradır.

Belə ki, Dağlıq Qarabağdakı “eksperimentdən” sonra separatçılar təcavüzə görə beynəlxalq birlik tərəfindən lazımı müqavimət görmədiklərinə və cəza almadıqlarına görə öz qanunsuz hərəkətlərini 90-cı illərdə Gürcüstanda davam etmişdilər. Müstəqillik qazandıqdan sonra, 1992-1993-cü illərdə Gürcüstanda anarxiya hökm sürürdü. Erməni separatçıları dərhal bundan istifadə etdilər. Zviad Qamsaxurdiyanın hakimiyyəti dövründə, əsasən ermənilərin məskunlaşdıqları Axalkalaki bölgəsi, demək olar ki, Gürcüstanın mərkəzi hakimiyyətinin səlahiyyətlərindən kənarda qalırdı. Ermənilər mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin olunmuş prefekturayı qəbul etməkdən imtina etdilər və yerli rəhbərlik Eduard Şevarnadzenin Meshetiya-Cavahetiya bölgəsindəki nümayəndəsinə etimadsızlıq göstərdi. Bu bölgənin erməni sakinləri 1992-1995-ci illərdə Gürcüstan Ordusunda xidmət etməkdən imtina etdilər, lakin, Dağlıq Qarabağın işğalı uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak edən yerli “fə dai” yarımhərbi təşkilatında iştirak etdilər (Cavahetiya bölgəsi haqqındakı məlumatları mərkəzi və yerli idarələrin nümayəndələri, təhlükəsizlik xidmətinin əməkdaşları və polislə müsahibələr nəticəsində Aleksandr Kuxianidze topladı) [370, s. 7].

Axalkalakidə yerləşdirilən rus ordusunun silahları, hərbi texnika üçün yanacaq və sürtkü yağları Dağlıq Qarabağda istifadə edildi. Uzun müddət bu bölgədə yerləşən rus qoşunlarında bir neçə min erməni xidmət edirdi. Gürcüstan hüquq-mühafizə orqanlarının məlumatına görə, 1992-1995-ci illərdə ərazidə çox sayda hərbi silah toplanmışdı. Bu dövrdə Cavahetiya bölgəsindəki ağır kriminal, iqtisadi və siyasi vəziyyət, erməni quldur dəstələri tərəfindən həyata keçirilən soyğunçuluq onun ölkənin digər yerlərindən təcrid olunmasına şərait yaratdı. Bu bölgə üzərində ərazi üstünlüyünü itirən Gürcüstan hakimiyyəti yeni bir “Qarabağ” və ya “Abxaziya” münacişə ocağının yaranacağından ehtiyat edərək burada fəaliyyət göstərən qanunsuz silahlı dəstələri tərkisilahl etmək üçün qətiyyətli addımlar atmadı. Erməni separatçılarının qonşu dövlətlərin ərazi bütövlü-

yünə qarşı təcavüzkar hərəkətləri bununla da bitmədi. Abxaziyadakı erməni əhalisinin əksəriyyəti abxaz separatizmini dəstəkləyirdi, bununla da Gürcüstan əhalisinin bir hissəsi, xüsusən Abxaziyadan olan gürcü qaçqınları arasında anti-erməni əhval-ruhiyyəsini və etimadsızlığını alovlandırdı. Qərb alimləri Helen Kreg və Lars Fançin fikrincə: “Müharibə zamanı abxazlar təkcə Şimali Qafqaz azlıqları tərəfindən deyil, həm də yerli ermənilər və ruslar tərəfindən dəstəkləndilər” [294, s. 335]. Erməni “Krunk” təşkilatının Abxaziyadakı fəaliyyəti barədə məlumatlar, həmçinin Marşal Baqramyan adına erməni batalyonunun gürcü dinc əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklər barədə məlumatlar [104, s. 152] gürcü-erməni münasibətlərini daha da qızışdırdı.

Lakin, o dövrdə Azərbaycanla müharibə vəziyyətində olan Ermənistan, Abxaziyanın erməni separatçılarını dövlət səviyyəsində dəstəkləməkdən çəkindi. Münaqişənin əvvəlində Suxumiyə gələn Ermənistan parlamentinin üzvləri “ayrı-ayrı erməni siyasətçilərinin hərəkətləri muxtar respublikanın bütün erməni əhalisinin münasibəti ilə əlaqələndirilə bilinməz” deyirdilər [250]. 1995-ci ilin əvvəllərində Gürcüstanın mərkəzi hakimiyyətinin ümumi konsolidasiyası ilə birlikdə Cavahetiyanın vəziyyət sabitləşməyə başladı. Cavahetiyanın bölgəsinin Gürcüstandan ayrılıb Ermənistana birləşməsinin uğursuzluğunu hiss edən bu bölgənin erməni nümayəndələri başqa cür danışmağa başladılar: “Bir neçə il əvvəl - 14 iyul 1995-ci ildə “Ermənistan Respublikası” qəzeti 1992-1995-ci illərdə Gürcüstan parlamentində Axalkalaki bölgəsini təmsil edən millət vəkili S.Aleksanyanın sözlərini sitat gətirərək yazmışdı-respublikanın ümumi vəziyyətində gərginlik hökm sürürdü, ölkəmizdə münaqişə ocağının alovlanma biləcəyi qorxusu var idi, lakin, indi hər şey sakitdir. Ermənilər və gürcülər, cavahetiyalılar və Tiflisililər arasında heç bir fərq qoymuruq. Əsas odur ki, hamı Gürcüstan vətəndaşıdır” [242].

Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, bu açıqlama 1995-ci ilin iyulunda, Gürcüstan hakimiyyətinin bu bölgəyə nəzarəti çox çətinliklə bərpa etdikdən sonra edilmişdi. 1992-ci ildə isə Dağlıq Qarabağdakı qələbədən ruhlanan erməni separatçıları əks fikirlər səsləndirməyə

başladılar. Doğrudur, S.Aleksanyanın fikri, 1995-ci ildə Gürcüstanın yeni Konstitusiyasının müzakirəsindən yararlanaraq, bölgənin daha radikal qüvvələrinin bu bölgənin statusu ilə bağlı müzakirəyə başlamaq cəhdlərinə zidd idi. Federalizm o zaman Abxaziya və Cənubi Osetiya probleminin mümkün həlli kimi qəbul edildi. Bəzi siyasi qüvvələr Gürcüstanın digər bölgələri üçün də federal bir quruluş təklif etdilər. 1995-ci ilin yayında Cavahetiya İctimai-siyasi Təşkilatları və Hərəkətlərinin Koordinasiya Şurası dövlət başçısından və Gürcüstan Respublikası Parlamentindən bölgələrinə “vahid Gürcüstan Federativ Respublikasının tərkibində siyasi özünüidarəetmə konstitusiyaya hüququ” verilməsi barədə müraciət etdi. Şura bu tələbin bölgənin bütün erməni əhalisinin dəstəyini aldığını iddia etdi [251]. Bu bəyanat mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən rədd edildi, yerli rəhbərlik isə Şuranın qərarının ictimai razılıq əsasında verildiyinə şübhə ilə yanaşdı. Bəyanat gələcəkdə siyasi fəsadlara yol açmadı, lakin, Abxaziyadakı müharibənin ağırlığını yaşayan Gürcüstan əhalisinin sonra “millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın həyata keçirilməsi ilə başqa bir muxtar respublikanın yaranması perspektivlərini çox ağırlı şəkildə qəbul etdiyi şəraitdə onun mümkün nəticələrini təsəvvür etmək çətin deyil. Gürcüstanın mərkəzi hakimiyyəti bölgənin federal statusunu müzakirə etməkdən imtina etdi. Sonda problem Gürcüstanın xeyrinə həll edildi. Münaqişənin başlanması və problemin həlli səbəbləri və şərtləri diqqət çəkirdi. Cavahetiya bölgəsini Gürcüstandan qoparmaq cəhdi 1992-ci ildə başlandı, erməni separatçıları artıq Azərbaycanın Dağlıq Qarabağında işğalçı müharibə aparırdılar. Dünya birliyi tərəfindən ona qarşı konkret əməli tədbirlər (beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin 2 əsas yolu) tətbiq edilməklə lazımi müqavimət görməyən və cəzasını almayan erməni separatçıları təcavüzün cəzasız qaldığından ruhlanaraq, eyni ssenari ilə suveren Gürcüstan Respublikasının ərazisində işğalçı hərəkətlərini davam etdirdilər. Bir daha qeyd edirik ki, problem yalnız 1995-ci ildə öz qanuni həllini tapdı. Bu vaxta qədər Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə qəbul etdiyi 4 qətnaməsində Azərbaycan Respublikası-

nın ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsini pislədi. Bu qətnamələr gecikmiş xarakter alsalar da, onlar Ermənistanın Gürcüstana qarşı mümkün təcavüzünün qarşısını aldı. Bu metodların əhəmiyyətini Cavahetiya bölgəsində qəbul edilmiş qərarları nəzərdən keçirərək yoxlaya bilərik. Erməni separatçıları BMT tərəfindən işğalçı və təcavüzkar kimi tanındıqdan sonra Ermənistanın mərkəzi hakimiyyəti Cavahetiyadakı separatizmi açıq şəkildə dəstəkləməyə cəsarət etmədilər, çünki bu, qonşu Gürcüstanla yeni qarşıdurmaya və onun əsas himayədarı olan Rusiya ilə quru yol-nəqliyyat əlaqələrinin tamamilə blokadasına səbəb olardı, Gürcüstanda yaşayan yüz minlərlə erməni çox çətin vəziyyətə sala bilərdi. Ermənistanın mərkəzi hakimiyyəti BMT Təhlükəsizlik Şurasının “Azərbaycanın işğal olunmuş bölgələrindən bütün işğalçı qüvvələrini dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılması” ilə bağlı qətnamələrinə məhəl qoymadıqdan sonra Cavahetiyada separatizmi açıq şəkildə dəstəkləməsi beynəlxalq təşkilatların səbr kasasını doldurar və dərhal “təcavüzkarın ona qarşı konkret əməli hərəkətlər tətbiq etməklə cəzalandırılmasını” yaxşı başa düşürdü. Bu səbəbdən, 1996-cı ilin yazında, Yerevan məhkəməsi, əsasən Gürcüstanın ermənilər məskunlaşdığı cənub bölgələrinin Ermənistan tərəfindən ilhaq edilməsinə çağıran bir sıra məqalələri “Lragir” gündəlik erməni qəzetinin dərc etməsi səbəbindən üç ay müddətinə qəzetin nəşrinə qadağa qoymuşdu [302].

Lakin, hər zaman Gürcüstan dövləti erməniləri yerində oturmağa müvəffəq olsa da, yenə də erməni separatizmi havadarlarının dəstəyi ilə baş qaldırır. Belə ki, Cavahetiya erməniləri yenidən Gürcüstanın federativ dövlətə çevrilməsi tələbini irəli sürürlər və muxtariyyət tələb edərək zaman-zaman bu məsələni qaldırırlar.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, beynəlxalq birliyin fəaliyyətsizliyi, etinasızlığı, təcavüzkarın hərəkətlərinə laqeyd münasibət göstərməsi, habelə ikili standartlardan yanaşması təcavüzkarın əl-qolunu açır, ona sərbəstlik verir.

2020-ci il fevralın 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyanın iştirakı

ilə Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı keçirilən panel müzakirələr zamanı Prezident İlham Əliyev bir daha vurğuladı: "... Beynəlxalq ictimaiyyət, ... ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrləri ... – onlar, nəhayət, Ermənistan tərəfinə çox aydın şəkildə izah etməlidirlər ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistan deyil, Dağlıq Qarabağ müstəqil ölkə deyil! Heç kim bu qeyri-qanuni qurumu tanıdırmır" [463].

Bu günə qədər Ermənistandan başqa heç bir dövlət qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası"nı tanımır və çox güman ki, tanımayacaqdır. Bu o deməkdir ki, heç bir dövlət qanuni olaraq qondarma "DQR" ilə diplomatik, iqtisadi və ya digər münasibətlərə malik deyil. Burada professor İnqo Urrutia Libaronanın "ayrılaraq" (setsesiya) özünü təyin etmənin siyasi xarakteri haqqında dediyi sözlər yerinə düşərdi: "Öz müqəddəratını təyin etmənin əsas mənası dövlətçiliyə və xüsusilə onun (beynəlxalq münasibətlərin yeni subyekti) üçüncü dövlətlər tərəfindən tanınmasına qanuni hüququ olmasındadır" [310, s. 119]. Kembridge Universitetinin beynəlxalq hüquq üzrə professoru Ceyms Kroford eyni zamanda beynəlxalq tanınma faktını "ayrılma"nın həqiqi uğurunun meyarı olaraq görür: "Dövlətin müstəqilliyi ərazi üzərində səmərəli nəzarət və onun digər dövlətlər, xüsusən ərazilərində "ayrılma" baş verən dövlət tərəfindən tanınması əsasında formalaşır" [287, s. 85-117]. Göründüyü kimi, qondarma "Dağlıq Qarabağ Respublikası" bu meyara uyğun deyildi.

Vaxtilə, "Murmansk Xəbərləri" qəzeti yazırdı: "Azat Artsax" qəzetinin məlumatına görə, Rusiyanın qeyri-dövlət televiziya şirkətləri NTV +, NTV, NTV - idman və başqalarının qondarma "DQR"-da yayımlanması bərpa edildi. "Rusiya kanallarının Qarabağda yayımlanması beynəlxalq hüquq normalarının pozulmasıdır". Eynilə qeyd edilirdi ki, beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq, qondarma "DQR"-da fəaliyyət göstərən İranın QSC Sasun şirkəti orada polietilen borular istehsal edir.

Bundan əlavə "2002-ci ildə 60 ölkədən 1700 turist Dağlıq Qarabağa səfər etmişdi ki, bu da bir il əvvələ nisbətən 17.9% çox idi. Qondarma "DQR" Xarici İşlər Nazirliyinin "Mediamaks"-a verdiyi

məlumatə görə, bu bölgəyə gələn xarici turistlərin əksəriyyəti ABŞ, Fransa, Kanada və Almaniya vətəndaşlarıdır” [472, s. 4]. Beləliklə, Azərbaycanın dövlət suverenliyi, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı və bir sıra beynəlxalq normalar bir anda 60 ölkənin vətəndaşı tərəfindən pozulurdu. Xarici vətəndaşların Azərbaycan hakimiyyəti tərəfindən vizasız olaraq onun ərazisinə daxil olması (Dağlıq Qarabağın ərazisi hüquqi cəhərdən Azərbaycanın tərkib hissəsidir və bu, bütün beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən tanınır) Azərbaycanın dövlət sərhədinin pozulması idi. Azərbaycanın gömrük xidmətləri orqanları və sərhədçiləri bu əraziləri erməni işğalı altında olduğu üçün faktiki olaraq idarə edə bilmirdilər. Ancaq bu “turistlər”in gəldikləri ölkələrin müvafiq xidmət orqanları bu qanunsuz miqrasiyaya nəzarət etməli idilər.

Qondarma “DQR” bölgədə sülhə və təhlükəsizliyə davamlı təhdid mənbəyi idi. BMT-nin kürsüsündən çıxış edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dedi kimi: “... Dağlıq Qarabağın erməni təcavüzkarları və separatçıları, xarici şirkətləri qanunsuz işə cəlb etməyə çalışaraq, işğal altında olan Azərbaycan ərazilərindəki təbii sərvətlərdən də istifadə edirdilər. BMT üzv dövlətlərini vətəndaşlarını və şirkətlərini beynəlxalq hüquq normalarına hörmətlə yanaşmağa və ölkəmizdə qanunsuz fəaliyyətlərinin qarşısını almağa çağırıram” [447, s. 3].

N.A.Uşakov bu barədə deyirdi: “Hər bir dövlət, şübhəsiz ki, digər dövlətlərin daxili səlahiyyətlərinə aid olan məsələlərlə bağlı bütün daxili siyasət fəaliyyətinə hörmətlə yanaşmağa borcludur”. Digər dövlətlərin xarici siyasət fəaliyyətinə gəlinə, dövlət yalnız ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq hüquq prinsiplərinə və normalarına zidd olmayan fəaliyyətə hörmət etməyə məcburdur. Bu prinsip və normaları pozan xarici fəaliyyət dövlətin beynəlxalq məsuliyyətə cəlb olunmasına səbəb olur. Bu halda zərərçəkmiş dövlət və digər dövlətlər təqsirkar dövləti beynəlxalq hüquq normalarına riayət etməyə məcbur etmək üçün beynəlxalq qanunla yol verilən tədbirlər görmək hüququna malikdirlər” [259, s. 69].

2016-cı il Aprel döyüşlərində, 2020-ci il iyul Tovuz döyüşlərində və 27 sentyabr tarixindən etibarən Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan dövlətinin toraqlarına təcavüzü nəticəsində mülki əhali və Azərbaycan Odusunun hərbiçiləri arasında həlak olan və yaralananlar vardı, bir sıra şəhərlərimiz, xüsusilə, Gəncə və Tərtər şəhərləri ballistik raket atəşlərinə məruz qalmışdı, bu isə beynəlxalq qanunnamələrə ziddir. Azərbaycan Ordusu adekvat tədbirlər nəticəsində erməni silahlı qüvvələrinə sarsıdıcı zərbələr endirdi, ermənilərin nəzarəti altında olan ərazilərimizi işğaldan azad etdi. Azərbaycan Ordusu öz torpağında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyur və müdafiə edirdi.

Beləliklə, ərazi bütövlüyü dövlət suverenliyinin əhatə etdiyi ərazinin vahidliyində özünü göstərir. Bu, dövlətin keyfiyyət əlamətidir. Ərazi bütövlüyü, beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq müəyyən edilmiş sərhədlər daxilində ərazisini qoruyub saxlamaq, dövlətin ərazisini dəyişdirməyə yönəlmiş xarici və daxili təhdidlərə qarşı çıxmaq qabiliyyəti ilə müəyyən edilir.

FƏSİL II

ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNƏTMƏ HÜQUQUNUN SİYASİ TƏFSİRİ

2.1. “Millətlərin, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”-nın siyasi əsasları və metodoloji aspektləri

Dövlətlərin “ərazi bütövlüyü”, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” anlayışları beynəlxalq hüququn ən vacib prinsipləridir. Lakin, tarixən xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə” uğrunda mübarizəsi tez-tez insan tələfatları ilə müşayiət olunan vətəndaş müharibələrinə, dövlətlərin dağılması ilə nəticələnən münaqişələrə səbəb olub. Xalqların “öz müqəddəratını təyin etmə”si dəfələrlə dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına səbəb olmuşdur.

Etnoseparatizmdən yaranan qarşıdurmalar, münaqişələr çətin həll olunan proseslərə aiddir. Maraqlıdır ki, bu münaqişələrdə iştirakçı tərəflər öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün tez-tez beynəlxalq hüquq normalarına müraciət edirlər: “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipi, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”, “milli azlıqların müstəqil inkişaf hüququ”, sabitliyə nail olmaq üçün bir şərt kimi “insan hüquqlarına hörmət etmək” və s. [199, s. 14].

Tez-tez baş verən qeyri-qanuni münaqişələr BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin, digər beynəlxalq təşkilatların və birliklərin bəyanatlarının həyata keçirilməsi mexanizminin effektivliyi şəraitində həll edilə bilər. BMT-nin qəbul etdiyi qətnamə və bəyanamələr hüquqi bazanın möhkəmləndirilməsinə, sülhün və təhlükəsizliyin qorunması üçün BMT-nin fəaliyyət mexanizminin səmərəli-

liyinin artırılmasına yönəldilmişdir: 1) 1970-ci ildə Beynəlxalq Təhlükəsizliyin Gücləndirilməsi haqqında Bəyannamə; 2) Baş Assambleyanın 14 dekabr 1974-cü il tarixli 3314 (XXIX) Qərarı ilə qəbul edilən təcavüzün tərifi; 3) 1988-ci ildə Beynəlxalq sülhə təhlükə yarada biləcək mübahisələrin və halların qarşısının alınması və həlli haqqında və BMT-nin bu sahədə rolu haqqında Bəyannamə; 4) BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq bütün aspektlərdə Beynəlxalq sülhün, təhlükəsizliyin və beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi haqqında 15 noyabr 1989-cu il tarixli Baş Assambleyasının 44121 Qətnaməsi [214, s. 71-92].

BMT Baş Katibinin hesabatında göstərilirdi ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının Sülh Proqramının (1992) aşağıdakı sahələrdə: sülhü və təhlükəsizliyi qoruyub saxlamaq; sülhün möhkəmləndirilməsi; sülhməramlılıq; preventiv diplomatiya; sülhə məcburiyyət tədbiri; dostluq münasibətlərini inkişaf etdirmək; beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaq; tərkisilah; sanksiyalar; barışın və s. icrası BMT-nin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir [142, (1992), s. 24-26]. İlk dörd mexanizm yalnız münafişə tərəflərinin razılığı ilə istifadə edilə bilər. Sanksiyalar və məcburetmə məcburiyyət tədbiridir və müəyyənləşdirildikdə maraqlı tərəflərin razılığını tələb etmir. Tərkisilah razılaşıdırılmış əsasda və ya Nizamnamənin VII fəslinə uyğun olaraq məcburi tədbirlər çərçivəsində baş verə bilər [142, (2004), s.34].

Bununla belə, dünyanın aparıcı dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların ikili standartlar siyasəti nəticəsində təcavüzkar və ekstremist qüvvələr cəzasız qaldıqları üçün özlərinə sərfəli olan uydurma prinsipləri, hüquq və normaları əsas götürərək hərbi təcavüzün qurbanına çevrilmiş qarşı tərəfin maraqlarına məhəl qoymurdular. Belə ki, erməni təcavüzkarları “xalqların bərabərliyi və millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu reallaşdırmaq bəhanəsi ilə 30 ilə yaxın idi ki, cəzasız qalaraq Azərbaycanın bütün Qarabağ bölgəsini işğal altında saxalayırdılar. Lakin, Azərbaycan xaqının və dövlətinin bu haqsızlığa dözümlünün bir limit həddi var və 30 il müddətində Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasına olan ümid və inam artıq tükənmişdir. Azərbaycan

dövləti öz torpaqlarını azad etmək üçün hər b yolunu seçməyə məcbur oldu. Belə ki, 2020-ci il iyul, avqust, 27 sentyabrdan başlayaraq Ermənistanın təxribalarına şanlı Azərbaycan Ordusu qəhrəmanlıqla cavab verdi və Azərbaycan torpaqlarını işğaldan azad etdi.

Dünya alimlərinin və siyasətçilərinin geniş müzakirələri yuxarıda göstərilən beynəlxalq imperativlərin, qəbul edilmiş sənədlərin, bəyannamələrin, dünya ictimaiyyətinin bəyanatlarının və protokollarının səmərəsizliyini göstərir.

“Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi ilk olaraq Maarifçilik və Fransa inqilabı dövründə müstəmləkə hakimiyyətinə qarşı mübarizənin hüquqi əsası kimi formalaşmışdır. Siyasi doktrinalar tarixindən məlumdur ki, “xalqların bərabərliyi və millətin öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi feodal dövlət quruluşuna, xüsusən də monarxi mütləqiyyət sahibi elan edən və “tac sahibliyi” prinsiplərinə qarşı nəzəri-ideoloji silah kimi burjuva siyasi təfəkkürü tərəfindən formalaşdırılmışdır. Millətlərin, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” ABŞ-ın müstəqilliyi haqqında Bəyannaməsində (1776), İnsan və vətəndaşların hüquqları haqqında Bəyannaməsində (1789) aydın şəkildə təsbit edilmişdir və “milli dövlət” nəzəriyyəsi İohann Qotlib Fixte tərəfindən “Alman millətinə çıxışlar”ında da ətraflı verilmişdir (1808). I Amerika inqilabında, eyni zamanda, Böyük Fransa inqilabında da əsas məqsəd müvafiq Şimali Amerika və Fransa xalqlarını monarxiyanın əsarətindən azad etmək idi. Beləliklə, ABŞ-ın “təsisçi atalar”ı və Fransa inqilabçıları öz gə dövlətlərin ərazisində yaşayan “millət”, “xalq” və “etnik qrup” anlayışlarının fərqi nə əhəmiyyət vermədilər. Hamıya məlumdur ki, “millət” termini “etnik”, “xalq” isə “coğrafi” mənə daşıyır. Amerika Birləşmiş Ştatlarının yaradıcıları bu qitənin yeganə yerli sakinlərini - hinduları “Amerika millətinə” daxil etmədilər; “kim vətəndaş deyil, mülkiyyətçisi də deyil” və “Amerika milləti”nin heç bir hissəsi də ola bilməz”” düşüncəsi ilə hinduları sivilizasiya və hüquqdan kənarlaşdırdılar. Üstəlik, “təsisçi atalar” öz ştatlarının ərazilərində hinduların olmadığına əmin idilər. Tomas Jefferson “Britaniya Amerikasının Hüquqlarına Ümumi Baxış”da

açıq-aydın yazırdı: “Amerikanın insan ayağı dəyməyən hissəsində koloniyalar yaradıldı” [95, s. 9]. Eynilə, “vətəndaş” olmayan zəncilər “Amerika milləti”nə daxil edilmirdilər, deməli, onlar millətin bir hissəsi ola bilməzdilər (Amerikalılar bu günə qədər “the nation” (“millət”) dedikdə “ABŞ-ın vətəndaşları” mənasını anlayırlar).

Fransada da oxşar vəziyyət mövcud idi. Mənşəyindən və dinindən asılı olmayaraq inqilabın bərabər hüquqlar verdiyi Fransa-nın bütün əhalisi “vahid fransız milləti”nin tərkibinə daxil edilirdi. “Fransız milləti”nin tərkibinə basklar, bretonlar və korsikanlar da daxil idi. Respublika hakimiyyətinin Vandeya və ya Korsikada qarşılaşdıqları problemlər, Bretoniya və Korsika xalqlarının özlərini “fransız milləti” hesab etməmələri ilə əlaqəli idi.

Fransa inqilabından sonra kiçik xalqların böyük xalqlar tərəfindən mənimsənilməsi nəticəsində avinyaklar və normanlar yox oldular. Tarixdən məlumdur ki, XIX əsrin birinci rübündə Rusiyada çar və onun rejimini devirməyi, Rusiyada təhkimçilik hüququnu ləğv etməyi, Rusiya xalqlarının bərabərhüquqluluğunu arzu edən və ictimai fikrin ən liberal nümayəndələri olan “dekabristlər” hakimiyyətə gəldikdən sonra bütün Qafqaz xalqlarını iki - dinc və üsyankar kateqoriyaya “bölməyi” planlaşdırırdılar: Birincini-Rusiyanın hakimiyyəti və idarəçiliyi altında öz yaşayış məskənlərində saxlamaq, ikincini-Rusiyanın daxili bölgələrinə zorla köçürmək, onları bütün rus volostlarına az sayda bölmək və nəhayət, Qafqazda rus kəndləri yaratmaq və rus köçkünlərinə əvvəlki üsyankar sakinlərdən alınan bütün torpaqları paylamaq, bu üsulla Qafqazda əvvəlki sakinlərin (yəni, indiki) bütün əlamətlərini yer üzündən silmək” [116, s. 61].

XVIII-XIX əsrlərdə rus “demokratlar”ı və “humanistlər”i üzdə demokratiyanı və humanizmi nümayiş edərək əslində böyük-dövlətçilik şovinizmini reallaşdırırdılar. Rusların XIX əsrdə rus xalqının vicdanı adlandırdıqları rus yazıçısı L.N.Tolstoy XVIII-XIX əsrlərdə milyonlarla qafqazlıların doğma yurdlarından sürgün edilməsi və məhv edilməsi ilə nəticələnən Rusiyanın Şimali Qafqaza qarşı təcavüzü haqqında yazdığı sözlər aşağıdakılardır: “Kim dağlı-larla ruslar arasında gedən müharibədə özünü qorumaq hisslərindən

irəli gələn ədalətin tərəfimizdə olmasına şübhə edə bilər! Bu müharibə olmasaydı, bütün zəngin və maariflənmiş rus mülklərini vəhşi və üsyankar xalqların qarətlərindən, qətlərindən və basqınlarından heç nə xilas edə bilməzdi!” [170, s. 73]. “Dağlı xalqlar üçün istiqlalıyyət üsyankar bir ruh və müstəqillik eşqi kimi başa düşülür” [143, s. 64]. XIX əsrin rus demokrat və humanist inqilabçısı adlandırılan N.Çernişevski Qafqaz – Rusiya müharibəsinin sona çatması ilə əlaqədar olaraq dedi: “Allahə şükür ki, hər il 25 min rus həyatına son qoyan bu müharibə başa çatdı”. Sanki milyonlarla ölü, işgəncə verilən və rusların işğalçı ordusu tərəfindən öz yurdlarından qovulan qafqazlılar “can” deyildi. Rus yazıçısı L.N.Tolstoy bu müharibə ilə bağlı təəssüratlarını xatirələrində, povestlərində və hekayələrində şərh etmişdir. L.N.Tolstoy “Hacı Murad” povestində 1852-ci ildə Çeçenistanın Maxkety kənd sakinlərinin vəhşicəsinə məhv edilməsindən və soyqırımından bəhs edir [257, s. 256-258]. Ruslar vətənlərini müdafiə edən çeçenləri quldurlar adlandırırdılar. Çeçenlərə qarşı törədilən soyqırım və deportasiya siyasətinə haqq qazandıran Sovet hökuməti və eynilə, öz soyqırım siyasətinə və təcavüzünə haqq qazandıran indiki “demokratik” Rusiya hökuməti onları quldur və terrorçu adlandırırdı. Təəssüf ki, bu cür yanaşma keçmişdə və müasir dövrdə Rusiya ictimai rəyində demək olar ki, yekdilliklə dəstək tapdı və tapır [489, s. 3]. Yeri gəlmişkən, A.Puşkin də 1831-ci ildə Rusiya imperiyasının zülmünə qarşı Polşa xalqının üsyanının rus qoşunları tərəfindən qəddarcasına yatırılmasını alqışladı və qatilləri qəhrəman kimi təqdim etdi. O, Polşadakı rusların vəhşi-liklərini tənqid edən avropalıları Rusiyaya böhtan atanlar adlandırdı [489, s. 2].

XIX əsrdə Avropada “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu alqışlayan demokratik fikir Rusiyaya nisbətən daha da öndə idi. Xatırladaq ki, eyni zamanda ingilis şairi Lord Bayron söyləyirdi ki, azadlıq uğrunda müharibənin harada baş verməsindən asılı olmayaraq, vacib olan bu müharibənin azadlıq uğrunda olmasıdır. Lord Bayron, Yunanıstanın azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmış yunan üsyançılarına kömək edərkən həlak oldu [144, s. 34].

XVII-XIX əsrlərdə “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na malik olması ideyası hələ kiçik bir rüşeym formasında Amerikada, Fransada və Almaniyada formalaşmağa başlamışdır. Lakin, ABŞ və Avropa inqilabçılarını daha çox monarxiyanı devirmək maraqlandırırdı, nəinki millətlərin hüquqları. “İngilislər”in Şimali Amerika koloniyalarının İngiltərənin əsarətindən azad olması uğrunda apardıqları mübarizə hinduların deyil, öz maraqları üçün idi. Fransa inqilabı dövründə heç kim baskların, korsikanların, avinyakların, normanların hüquqları haqqında düşünməmişdi. XIX əsrdə Rusiyada bu prosesə rus demokratlarının “dar düşüncəsi” mane olurdu. Düşüncələrinə dərinlən daxil olan böyük-dövlətçilik şovinizmi bu “humanistlərə” Yer kürəsində ruslardan başqa digər millət və xalqların da “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na malik olduqlarını düşünməyə imkan vermirdi. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi Birinci Dünya müharibəsindən sonra konseptual inkişaf əldə etdi. ABŞ-ın prezidenti Vudro Vilson Paris Sülh konfransındakı çıxışında “millətlərin və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” ifadəsini işlətdi, lakin bu konsepsiya heç bir hüquqi məzmun almadı və daha sonralar fərqli mənalarda istifadə edildi.

Məsələn, V.İ.Lenin bu konsepsiyayı proletar inqilabını stimullaşdıran bir amil kimi dəyərləndirdi [183, s. 289-294; 184, s. 42]. V.İ.Leninin təkidi ilə RSDFP proqramında “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” maddəsi öz əksini tapdı. Milli məsələyə bu cür diqqət göstərilməsi millətlərin hüquqlarına hörmət edilmədiyi çoxmillətli Rusiya imperiyasındakı müxalif partiya üçün olduqca təbii idi. Rusiya imperiyasında hətta Ukrayna və Belarusiya xalqlarının mövcudluğunu imtina etdilər. Bu səbəbdən polyaklar, finlər, baltikyanı xalqlar, Qafqaz və Orta Asiya xalqları imperiyadan azad olmağı arzuladılar. İmperiya idarəetmə sistemindəki bu zəif nöqtəni hiss edən bolşeviklər bundan məharətlə istifadə edərək imperiya rejiminin düşmənlərini bir şüar altında birləşdirdilər: “Hər bir xalqın öz müqəddəratını təyin etmək hüququ var!”. Rusiyada hakimiyyət uğrunda mübarizənin ilk illəri və hakimiyyətin ilk dövrləri

rində bolşeviklər bu şüara əməl etdilər. Məsələn, siyasi məqsədə uyğunluğa əsaslanan RSD(b)P V.İ.Leninin rəhbərliyi ilə 1905-ci ildə Norveçin İsveçdən birtərəfli ayrılmasını təsdiqlədi.

2 noyabr 1917-ci il Sovet hökuməti yeni hökumətin milli siyasətinin əsaslarını elan edən “Rusiya xalqlarının hüquq Bəyannaməsi”ni açıqladı:

1. Rusiya xalqlarının suverenliyi və bərabərliyi;
2. Rusiya xalqlarının müstəqil dövlət qurmağa qədər ayrılaraq sərbəst şəkildə öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları;
3. Bütün və hər cür milli və milli – dini imtiyaz və məhdudiyyətlərin ləğvi;
4. Rusiya ərazisində yaşayan milli azlıqların və etnoqrafik qrupların müstəqil inkişafı [137, s. 40].

Bu bəyannamədən sonra Xalq Komissarları Soveti “Rusiyanın və Şərqi müsəlman zəhmətkeşlərə Müraciət”ni qəbul etdi, burada xüsusilə qeyd edilirdi: “Bu gündən etibarən adət və ənənələriniz, milli və mədəni qurumlarınız azad və toxunulmaz elan edildi. Milli həyatınızı sərbəst və maneəsiz təşkil edin. Sizin buna haqqınız var” [137, s. 114].

1917-ci ildən sonra bolşeviklər Finlandiya, Ukrayna, Polşa, Belarusiya və Baltikyanı respublikaların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tanıdılar. 1918-ci ildə, imperiyanın dağılmasından sonra, əsarət altında olan Qafqaz xalqları öz müstəqilliklərini elan etdilər. Demək olar ki, 1918-1920-ci illərdə Qafqaz xalqları bolşeviklərin əleyhinə olan general Denikin qoşunları ilə vuruşaraq öz müstəqilliklərini müdafiə etdilər.

Bolşeviklərin milli özünütəyinetmə məsələsinə pragmatik və ayıq yanaşmalarına bəzən həsəd aparmaq olar. Bolşeviklər hesab edirdilər ki, çar Rusiyasının əsarəti altında yaşayan xalqlar “öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipini mövcud hökumətin legitimləşdirilməsində güclü bir silah kimi istifadə edərək inqilabın potensial müttəfiqləri idilər. Vətəndaş müharibəsi dövründə Volqaboyunun müəyyən bölgələrində milli “öz müqəddəratını təyinetmə” məsələsinə dair referendumun keçirilməsi nadir və az rast olunan bir misal idi. Məsələn, RSFSR ilə Başqırd Muxtar Sovet Sosialist Respubli-

kasının bağladığı 23 mart 1919-cu il tarixli sazişlə Zlatoust mahalının 6 volostunun və Ufa mahalının 4 volostunun əhalisi arasında keçirilən sorğuya əsasən hər iki ölkəni birləşdirən sərhəd xətti və ərazi demarkasiyası müəyyən edildi. Bundan başqa, 27 may 1920-ci ildə Ümumrusiya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin və Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) Fərmanı ilə Belebeyevski və Birski mahallarının ərazilərində yaşayan vətəndaşlar iradəsini sərbəst ifadə edəne qədər onların Tatar ASSR-nə daxil olması məsələsi müvəqqəti olaraq açıq qalmalı idi (yeri gəlmişkən, keçirilən referendumların nəticələrinə görə Birski və Belebeyevski mahalları Başqırdıstana daxil edilmədilər). Bolşeviklərin millətlərin hüquqları sahəsindəki bu cür əməli hərəkətləri yeni Rusiya hökumətinin “demokratik” və “humanist” dövlət imicini ləyaqətlə yüksəltdi. Lakin, hakimiyyətdə möhkəmlənən bolşeviklər “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” şüarını praktik olaraq 180 dərəcə döndərərək özləri bu prinsipi, həmçinin, “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsiplərini pozmağa başladılar. Beləliklə, Sovet Rusiyası yenidən Ukraynanı fəth etdi, lakin, 1921-ci ildə Polşanı birləşdirmək cəhdi uğursuz oldu. 1918-1920-ci illərdə öz müstəqillikləri uğrunda Denikin ordusu ilə mübarizə aparan Şimali Qafqaz xalqları öz müstəqilliklərini Sovet Rusiyasından müdafiə etməli oldular. 27 aprel 1920-ci ildə RSFSR-in XI Qırmızı Ordu hissələri günortadan sonra Azərbaycan sərhədini keçdilər, işğal etmək məqsədi ilə suveren dövlətə təcavüz etdilər. Hələ 1919-cu ilin avqustunda, təcavüz aktından əvvəl G.V.Çiçerin Sovet hökumətinin adından Azərbaycan xalqını inandırdı ki, “Sovet Rusiyası öz hakimiyyətini bərpa etmək üçün əlində silah Azərbaycana yürüş etmək niyyətində deyil və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə” prinsipinin müdafiəsində möhkəm mövqe tutur” [109]. RSDFP proqramında göstərilən “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” maddəsi kommunist ideoloqların iddia etdikləri kimi nə bolşevik, nə də marksist xüsusiyyətli deyildi. Nəzərdən qaçıрмаq lazım deyil ki, V.I.Lenin ilə birlikdə RSDFP Proqramının qəbulu zamanı milli-mədəni muxtariyyət tərəfdarları marksistlər və hətta bolşeviklər idilər. Məhz marksist doktrinası bütün sosial məsələlərə, o cüm-

lədən, milli məsələlərə ardıcıl sinfi yanaşma tələb edirdi. Buna görə V.İ.Lenin “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” məsələsində sinfi və dialektik yanaşmadan çıxış edirdi.

V.İ.Lenin harada və nə vaxt baş verməsindən asılı olmayaraq, zəhmətkeşlərin birləşməsinə səbəb olan “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipini dəstəklədiyini, lakin, harada və nə vaxt baş verməsindən asılı olmayaraq, parçalanmaya gətirib çıxaran “özünü təyinetmə”nin əleyhinə olduğunu bildirdi. V.İ.Lenin, bununla bolşeviklərin milli məsələyə zidd hərəkətlərinə cavab verdi. Sırf pragmatik kimi V.İ.Lenin siyasətdə bu problemdən “millətin maraqları” üçün deyil, bolşeviklərin maraqları üçün istifadə edirdi. Onun tərəfdaşı N.İ.Buxarin isə əksinə, sinfi prinsipin həyata keçirilməsində daha da irəli getdi və birbaşa bildirdi ki, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” haqqında deyil, “zəhmətkeş sinfin hüququ” haqqında danışmaq lazımdır. N.İ.Buxarin “zəhmətkeş sinfi” adı altında “proletar və yarı proletar kütlələri” başa düşürdü və iddia edirdi ki: “Biz millətin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” haqqında deyil, hər bir millətin zəhmətkeş sinfinin “ayrılmaq hüququ”ndan danışırıq” [105, s. 60]. İ.V.Stalin “milli məsələni” özünə münasib həll etdi. O, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu” məhdudlaşdırmaq lazım gəldikdə, bu məhdudiyyətin altında “sinfi baza”nı incəliklə yerləşdirdi: “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan əlavə “fəhlə sinfi”nin öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək hüququ da var və sonuncuya “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” tabedir. “Öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” başqa bir ali hüquqla – öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün hakimiyyətə gələn “fəhlə sinfinin hüququ” ilə ziddiyyət təşkil etdiyi hallar da var. Belə hallarda bunu açıq söyləmək lazımdır: “Öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” fəhlə sinfinin öz diktaturasını qurmaq hüququnun həyata keçirilməsinə maneə ola bilməz və olmamalıdır. Birinci ikinciyə yol verməlidir” [246, s. 126-127].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda “millətlərin hüquqları” ilə bağlı tarixi sənədlərdən məlum olur ki, 1918-ci il mayın 28-də səsvermə yolu ilə xalqın seçdiyi Azərbaycan Milli Şurası aşağıdakı-

ları elan etdi: “... Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqı hakimiyyətə malik olduğu kimi, cənub-şərqi Zaqafqazıyanı əhatə edən Azərbaycan da tamhüquqlu suveren, müstəqil bir dövlətdir.

... Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisi daxilində yaşayan bütün millətlərin azad inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır” [89], xalqın seçdiyi qanunverici və icraedici orqanların rəhbərliyi altında dövlətin fəaliyyət göstərəcəyini bəyan edir [62, s. 174]. Göründüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi aradan qaldırdı və Şərqdə ilk dəfə olaraq qadınlara seçki hüququ verildi [506 s. 3].

Bununla bağlı 28 may 1919-cu il tarixli “Azərbaycan” qəzetində respublika rəhbərlərinin və parlament üzvlərinin bir sıra məqalələri dərc edilmişdir. Onlardan birində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti Sədrinin birinci müavini Həsən bəy Ağayev dövlətin milli azlıqlara münasibətdə siyasətini açıqladı: “Azərbaycanın milli azlıqlara münasibətindən danışmağa ehtiyac yoxdur. Biz bütün Azərbaycan vətəndaşlarını azad və tam hüquqlu hesab edirik. Bizdə doğma və ögey övladlar yoxdur. Yalnız arzu edirik ki, qeyri-türk olan Azərbaycan vətəndaşları kənar təsirlərdən azad olunsun və müstəqilliyimizə sadıq olsunlar. Bunlar sadəcə sözdə deyil. Bunu biz milli azlıqlara münasibətdə apardığımız bütün siyasətlə sübut etdik” [89].

Xalqın və fərdin azadlığı ilə bağlı maraqlı bir “fəlsəfi fikir” Azərbaycanın Şeyxülislamı Axund Ağa Ağazadənin orada dərc olunan məqaləsində ifadə edilirdi: “Bir insanın və bir xalqın azad və müstəqil varlığına mane olmaq, bir quşu qəfəsə salmaqla azadlıqdan məhrum etməyə bərabərdir – quş özünü ora-bura çırpır, azadlığa can atır, azad olmasını istəyir. Xalqlar, eynilə quş kimi, öz insani hüquqlarını dərk edərək daim və fasiləsiz olaraq azadlıq və müstəqillik axtarırlar və nəticədə onlara nail olur və ya ölürlər. Buna görə, bir insanın həyatın təbii axarına qarşı çıxması əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum edilməsinin nəticəsidir və despotizmin ən yüksək dərəcəsidir və Allahın iradəsinə qarşı çıxmaqdır” [89]. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dövlət quruculuğu sahəsində aparıcı rol

olan “Türk Ədəmi-mərkəziyyət fırqəsi – Müsavat” 26 oktyabr 1917-ci ildə Bakıda Birinci Partiya Qurultayında qəbul etdiyi Proqramında “millət” anlayışını belə şərh etmişdi: “Millət ayrı-ayrı fərdlərin mexaniki etnik birləşməsi deyil, üzvi birliyi. O yaşayır, düşünür, məqsədləri və istəkləri var. Buna görə də hər bir fərd dövlətlə deyil, millətlə əlaqəlidir.

Millət dil, din, adət-ənənə birliyi, ədəbiyyat, mədəniyyət, tarix və mənəviyyət ümumiliyi ilə bağlı bir insan cəmiyyətidir. Bəzi müasirlərimizin bu barədə səhv düşüncələri kimi – təkcə dinin vəhdəti millət yaratmır. Hər bir xalq əsasən dil, adət-ənənə birliyi və ədəbiyyat ümumiliyi ilə müəyyən edilir” [121, s. 26].

Partiyanın adından da göründüyü kimi “Müsavat”çılar “millətlərin öz müqəddəratını təyinetməsi” məsələsində federalizmin tərəfdarı idilər: “Dövlətin yalnız bir federal mərkəzsizləşdirilmiş sistemi millətin dövlətə münasibətdə siyasi hüquqlarını və dinə münasibətdə mənəvi və mədəni hüquqlarını təmin edə bilər. Federasiya mərkəzi hakimiyyətlə münasibətlərdə boşluq deyil, əksinə, öhdəliklərin bacarıqlı və düzgün şəkildə bölüşdürməsi sistemidir və bu, mərkəzlə daha geniş əlaqələrin qurulmasına imkan yaradır. Hər bir dövlət və tərkibinə daxil olan hər bir millətdə olduğu kimi, hər bir din və ayinlərdə olan nisbi fərqlər və ortaqlıqlar, eynilə, əhalinin ayrı-ayrı qrupları arasında da mövcuddur. Buna görə də federativ dövlət quruluşu bütün siyasi, dini və milli birliyin təbii yoludur.

“Müsavat” partiyasının Proqramı “dövlət quruluşu və muxtariyyət” haqqında partiyanın siyasi baxışını ətraflı şəkildə əks etdirirdi. Mövzuyla əlaqədar bu proqramın bir neçə bəndi aşağıda göstərilir:

... Müəyyən ərazisi olan xalqlar muxtariyyət hüququna malikdirlər.

... Müəyyən ayrıca ərazisi olmayan xalqlar milli-mədəni muxtariyyət hüququna malikdirlər.

... Bütün muxtar vahidlər mərkəzi hakimiyyətlə yalnız ümumi məsələlərdə, məsələn: ölkənin müdafiəsi, pul sistemi, gömrük, xarici siyasət, dəmir yolları, poçt və teleqraflar və s. münasibətlərdə olmalıdırlar.

... Muxtar vilayətlərin hər birində rəsmi dil yerli xalqın, yəni həmin vilayətin əksəriyyətini təşkil edən əhalinin danışdığı dil olmalıdır [121, s. 27].

“Millətin öz müqəddəratını təyin etməsi” ideyası sosialist – inqilabçılar, AXC-in parlamentinin üzvləri tərəfindən dəstəkləndi. Bu ideya ilə bağlı sosialist inqilabçılar (eserlər) partiyasının nöqtəyi-nəzərini partiya komitəsinin sədri L.P.Umanski belə bildirdi: “Biz başa çatdırılmış fakt kimi Azərbaycanın müstəqilliyi ilə hesablaşırıq. Rusiyada “xalqların öz müqəddəratını təyinetməsi” məsələsini ilk olaraq partiyamız qaldırdı və partiyamızın millətin “öz müqəddəratını təyinetməsi”ni nə üçün alqışladığı aydındır [89].

Göründüyü kimi, AXC-in mövcud olduğu illərdə (1918-ci il may – 1920-ci il aprel) Azərbaycanda “millətlərin, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” qeyd-şərtsiz tanınmışdı. Lakin, bu hüququn tərəfdarı – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti başqa bir tərəfdarın – Rusiyanın təcavüzü nəticəsində süquta uğradı.

29 iyun 1919-cu ildə Paris şəhəri ətrafında – Versalda Birinci Dünya müharibəsinə son qoyan sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müharibədə İngiltərə və Fransa öz müttəfiqləri, ilk növbədə ABŞ ilə birlikdə Almaniyanı, Avstriya – Macarıstanı və onların müttəfiqlərini məğlub etdilər. Versal müqaviləsi Avropanın simasını kökündən dəyişdi. Almaniya torpaqları ayrıldı, Avstriya – Macarıstan bir sıra dövlətlərə parçalandı. Versal müqaviləsinin bağlanmasına qədər Rusiya imperiyası artıq dağılmışdı. Daha sonra Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranması ilə əlaqədar Osmanlı imperiyasının süqutu elan edildi. Nəticədə, Avropadakı dövlətlərin sayı, demək olar ki, iki dəfə artdı, 14 əvəzinə 27 pul vahidi meydana gəldi və sərhədlər 12 min mil artdı.

Versalda Avropanın yeni sərhədləri müəyyən edilərkən, ABŞ Prezidenti Vudro Vilson millətlərin müstəqil dövlət yaratmaq səviyyəsində “öz müqəddəratını təyin etmək hüququ”ndan istifadə etməyi təklif etdi. V.Vilson bir demokrat kimi öz nöqtəyi-nəzərini müdafiə edirdi. Lakin o, ümumi ideylarla yanaşı V.İ.Lenin kimi pragmatik mülahizələri rəhbər tuturdu. Versal müqaviləsi imzalandığı zaman dünyada artıq sinfi mübarizədə iki əks düşərgə meydana gəl-

mişdi: burjua-kapitalist və sosial-bolşevik. V.Vilson, təbii ki, düşərgəsinin həqiqi nümayəndəsi kimi sinfi mübarizəni unuda bilməzdi və o, millətlər müstəqillik əldə etdikdə burjua dövlətləri formasında qalınlar deyərək bolşeviklərdən “öz müqəddəratını təyinetmə” şüarını “ələ keçirməyi” vacib hesab etdi. Bundan əlavə, həm özü, həm də Çörçill Sovet Rusiyasını dövrəyə alan müstəqil dövlətlərdən etibarlı “Sanitar dəhlizi” yaranacağına inanırdılar. Amerika demokratizmi ruhunda tərbiyə olunan V.Vilson “millətlərin öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu inkişaf etdirərkən sələflərinin səhvlərini təkrarladı. O və onun sələfləri “xalqların hüquqları” ya da “millətlərin hüquqları”ndan danışarkən “azsaylı yerli xalqlar və millətlər”in, “milli azlıqlar”ın hüquqlarını qəsdən unudurdular. Bu mövqeyə əsaslanaraq, Versalda sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra ABŞ öz “milli problemlərini” həll edə bilmədi. ABŞ-ın “yerli sakinləri” olan hindular, həmçinin Afrikalı “milli azlıqlar” olan zəncilər, demək olar ki, ABŞ-da heç bir hüquqa malik deyildilər. “Millətlərin hüquqları” barədə “bilərəkdən” susan və xalqlara və ya böyük millətlərə “öz müqəddəratını təyinetmə hüquq”larını verən V.Vilson Versalda bu problemi həll olunmamış qoydu və bununla da milli siyasətdə yeni problemlər yaratdı.

Versal müqaviləsinin nəticələrinə görə etnik cəhətdən təmiz milli (monoetnik) dövlətlər yaratmaq mümkün olmadı [125]. Hər yeni yaradılmış milli dövlətdə bəzən az və ya çox sayda başqa millətlərin vətəndaşları yaşayır. Məsələn, Polşada əhalinin demək olar ki, üçdə birini ukraynalılar, belaruslar, almanlar, litvalılar və üç milyon yəhudi təşkil edirdi. Keçmiş Çexoslovakiya dövlətində çex və slovenlərdən əlavə, Sudeten almanları, macarlar, qaraçılar və Karpatyanı rusinlər də var idi. Rumıniyada macarlar və qaraçılar kütləvi halda yaşayırlar. Macarıstanın özündə Avropadakı bütün macarların yalnız üçdə biri qalmışdı. Keçmiş Yuqoslaviyada bir dövlətdə serblər, xorvatlar, slovenlər, bosniyalılar və s. məskunlaşmışdı. Ümumiyyətlə, böyük çoxmillətli imperiyaların əvəzinə kiçik çoxmillətli dövlətlər meydana çıxdı. Adları yaşadıkları dövlətlərin adları ilə üst-üstə düşməyən millətlər və xalqlar “öz müqəddəratını təyinetmə hüquq”larını pozulmuş hesab etdilər.

Versal müqaviləsini hazırlayarkən məlum oldu ki, müstəqilliyin hansı millətə verilməsini müəyyənləşdirmək çətinlik yaradır. Nəticədə bəzi xalqlar bu müstəqilliyi əldə etdi, digərləri isə yox. Bütün millətlər bir imperiyanın ümumi hakimiyyəti altında yaşasalar da, hüquqsuzluqda hamısı eyni idi. Lakin, bəziləri birdən öz dövlətləri olan müstəqil bir millətə çevrildikləri zaman, digərləri müstəqillik əldə edə bilmədikdə həm hiddətləndilər, həm də mübarizə aparmağa hazır oldular. Beləliklə, təxminən on yeni müstəqil dövlətin yaranmasından sonra Avropada müstəqillik uğrunda mübarizə aparan millətlərin sayı artdı [125].

Tarix göstərir ki, gələcəkdə müxtəlif siyasətçilər və dövlətlər bəzən bu vəziyyətdən xalqların deyil, özlərinin mənafeləri üçün məharətlə istifadə edəcəklər və bununla da yeni müharibə ocaqlarını yaradacaqlar. Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində “marksizm və leninizm” və “kapitalizm” ideoloqları milli məsələdə bir-biri ilə siyasi mübarizə apararaq eyni şüarı irəli sürürdülər: “millətin (xalqların) bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”. Baxmayaraq ki, bu hüquq tam inkişaf etməmişdi, lakin, o dövrün ən demokratik və mütərəqqi bir şüarı idi. Bu şüara ehtiyac ondan irəli gəlirdi ki, ilk növbədə Rusiya, Avstriya – Macarıstan, Osmanlı, Alman imperiyalarının dağılmasından sonra gələcəkdə digər imperiyaların süqut etməsinin qaçılmaz olmaması bariz idi. İkincisi, XX əsrin 20-ci ilinə qədər planetin əhalisinin 70%-i müstəmləkə ölkələrində yaşayırdı və ya döğal siyasi hüquqlardan məhrum idi. Yalnız bu qədər kütləni bu şüar altında birləşdirərək öz tərəfinə çəkməklə siyasi və ideoloji müharibədə qalib gəlmək mümkündür.

Bu mübarizənin tarixi sübut etdi ki, Versalın kapitalist sistemi uzun müddət müstəmləkəçilikdən əl çəkə bilmədi. Koloniyaların ucuz işçi qüvvəsi, ucuz, bəzən pulsuz təbii sərvətləri çox cazibədar idi. II Dünya müharibəsindən sonra dünyada təxminən iyirmi sosialist ölkəsi və sosialist oriyentasiya olan xalq respublikaları meydana gəldi. Əsasən, Asiya və Afrikada müstəmləkə ölkələri müstəqillik uğrunda mübarizə aparırdılar.

BMT Nizamnaməsində (1945) “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin tanınmasına baxmayaraq, bu prinsip ətrafında ideoloji mübarizə davam edirdi, xüsusilə də, Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin qəbulu və İnsan hüquqları üzrə Müqavilənin hazırlanması ilə əlaqədar daha da kəskinləşdi. Daha sonra müstəmləkə dövlətlərin nümayəndələri SSRİ tərəfindən təklif olunan “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” haqqında bir maddənin Bəyannamənin mətninə daxil edilməsinin qarşısını ala bildilər. Müstəmləkə dövlətlərinin müqavimətinə baxmayaraq, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi müstəmləkəçiliyə qarşı mövqedən çıxış edən dövlətlərin söyləri sayəsində İnsan hüquqları üzrə Müqavilənin hər iki layihəsinə daxil edilmişdi [94, s. 99].

Müstəmləkəçilikdən imtina etmək və dünya birliyinin müstəmləkə sistemindəki haqsızlıqlara son qoymaq istəyi BMT Baş Assambleyası tərəfindən “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipini inkişaf etdirən sənədlərin qəbul edilməsinə səbəb oldu. Müstəqillik uğrunda mübarizə və beynəlxalq münasibətlərdə demokratik prinsiplərin inkişafı öz bəhrəsini verdi.

Demokratik dövlətlərin basqısı altında azlıq təşkil edən müstəmləkə dövlətləri “Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında 1960-cı il Bəyannamə”sini imzalamağa məcbur oldular. Bəyannamədə deyilir ki, “müstəmləkəçiliyin davam etməsi beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına mane olur, asılı xalqların sosial, mədəni və iqtisadi inkişafını ləngidir və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının idealına ziddir”. Bəyannamədə “bütün forma və təzahürlərində müstəmləkəçiliyə dərhal və qeyd-şərtsiz son qoyulması” tələbi yer almışdı [213, s. 74-75] və bu müddəanın həyata keçirilməsini təmin edən tədbirlər sadalanmışdı.

“Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına müstəqillik verilməsi haqqında Bəyannamə” müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqlara qarşı yönəlmiş istənilən silahlı aksiyaların və ya hər hansı bir xarakterli repressiv tədbirlərin dayandırılmasını və onlara sülh və əmin-amanlıq şəraitində müstəqillik hüququndan tam istifadə etmək imkanı

verilməsini tələb edir. Özü-özünü idarə etməyən əraziləri idarə etməyə cavabdeh olan dövlətlər bütün hakimiyyəti bu ərazilərin xalqlarına təhvil vermək üçün dərhal tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

Xatırladaq ki, 1952-ci ildə BMT Baş Assambleyasının VIII Sesiyyasında 742/VIII Qətnamə qəbul edildi, hansı ki, rəsmi olaraq bu və ya digər özü-özünü idarə etməyən ərazilərin müstəqillik əldə etməsini, yəni müəyyən bir ərazidə yaşayan xalqların “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”ndan tam istifadə etməsini təsdiqləyən faktların siyahısını göstərir. 1960-cı il tarixli Bəyannamədə vurğulanır ki, xalqlar “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə əsasən sərbəst şəkildə iradə və istəklərini ifadə edərək öz siyasi statuslarını təyin edirlər. Bu Bəyannamənin müddəaları BMT Baş Assambleyasının 2105 / XX /, 2189 / XXI /, 2326 / XXII /, 2465 / XXIII / və digər qərarlarına əsaslanır. Bəyannamənin müddəaları müstəmləkə hakimiyyəti altında olan xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə” və “müstəqillik hüquq”larını həyata keçirmək üçün apardıqları mübarizənin qanuniliyini tanıyır [213, s. 74-75]. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun inkişafındakı növbəti addımlar özünü çox gözəltmədi. İki ildən sonra Baş Assambleya “Təbii sərvətlər üzərində ayrılmaz suverenlik” adlı Qətnamə qəbul etdi (1962).

1966-cı il xalqların və insanların hüquqları ilə əlaqəli bir sıra beynəlxalq sənədlərin qəbulu ilə zəngin idi: İrqi ayrışdırıcıliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiya [248, s. 280-282]; Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt və onun Könüllü Protokolu; İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt [202]. Sosializmlə ideoloji mübarizədə müstəmləkə xalqlarının dəstəyini itirən hakim kapitalist dövlətləri İkinci Dünya müharibəsindən sonra milli məsələdə buraxılmış səhvləri tələsik düzəltməyə qərar verdilər. Bunu tarixi və siyasi reallıq tələb edirdi. Lakin, sovet sistemi də xalqların və millətlərin hüquqları ilə bağlı şüarlar səsləndirsə də əslində milli məsələnin düzgün həlli üçün uyğun deyildi. Bu, SSRİ və bütün sosialist düşərgəsinin dağılmasının əsas səbəblərindən biri idi. Bolşeviklər hakimiyyətə gələrkən “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” şüarını

elan etdilər və hakimiyyətin ilk illərində bu siyasətə riayət etdilər. Sonra bu şüar yalnız kağız üzərində qaldı, amma praktikada yalnız siyasi cəhətdən ehtiyac tələb olunduğu zaman tətbiq edildi.

Vətəndaş müharibəsini qazandıqdan sonra, 1920-ci ildən Sovet Rusiyası “torpaq toplamaq” siyasətinə keçdi: Ukraynanı geri aldı, lakin, Polşanı özünə birləşdirmək cəhdi uğursuz oldu, 1939-cu ildə Finlandiyanın dövlət statusunu dəyişdirmək niyyəti ilə onunla müharibəyə başladı. İkinci Dünya müharibəsindən əvvəl Sovet İttifaqı Baltikyanı ölkələrin ərazisinə girdi və Polşadan Ukraynanın sol sahilini işğal etdi. Beləliklə, dövlətin adı yeni bir şəkildə səslənsə də, siyasət eyni olaraq qaldı. 40-cı ilə qədər SSRİ-nin sərhədləri keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərindən daha az idi. Dövlətin adı çox demokratik idi – bərabərhüquqlu dövlətlərin könüllü ittifaqı! Müvafiq olaraq, SSRİ-nin o dövrdəki Konstitusiyasında İttifaqda birləşən respublikaların öz istəkləri ilə SSRİ-dən çıxmasına icazə verən 206-cı maddə var idi, lakin, heç kim bu hüququ reallaşdırmağa cəhd etmədi. Bu arzu 1930-cu illərin repressiya dövründə, heç kim öz xalqının və ya millətinin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” haqqında “düşünməyə” belə cəsarət etmədiyi zaman məhv edildi. SSRİ yarandıqda bolşeviklər bütün millətlərə öz torpaqlarında dinc inkişafın təminatını vəd etdilər. Bununla birlikdə repressiyalara təkcə ayrı-ayrı şəxslər deyil, bütövlükdə millətlər məruz qaldılar. Əzəli torpaqlarından Kırım tatarları, Gürcüstandan mesxet türkləri, Qafqazdakı doğma dağlarından çeçenlər, Ermənistanın tərkibinə daxil olan ata-baba yurdları olan Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlılar deportasiya olundular, Karelo – Finlandiya Respublikası muxtar vilayətə çevrildi. II Dünya müharibəsi başa çatdıqdan sonra Sovet qoşunları tərəfindən faşizmdən azad edilən Şərqi Avropanın bəzi ölkələri (Avstriya istisna olmaqla) “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan istifadə edib yekdilliklə “könüllü” surətdə, “kənardan məcbur edilmədən” özlərini “sosialist” ya “xalq” hakimiyyəti ya da “demokratik” dövlətlər elan etdilər (lakin, mütləq sosialist oriyentalist!). II Dünya müharibəsində SSRİ ilə vürüşən alman əhalisinin yarısı da, “yuxudan” oyanan kimi başa düşdü ki, heç demə almanlar

ürəkdən kommunistdirlər (Şərqi Almaniya, Çexoslovakiya, Polşa və s.). 1956-cı ildə milli oyanışdan sonra Macarıstanda, 1968-ci ildə Çexoslovakiyada, 1989-cu ilin aprelində Gürcüstanda, 1990-cı ilin yanvarında Azərbaycanda, 1991-ci ilin yanvarında Litvada böyük insan qurbanları və keçmiş Sovet respublikalarının müstəqilliyə qovuşması ilə müşayiət olunan xalq hərəkatları sovet tankları tərəfindən vəhşicəsinə yatırıldı.

“Millətlərin, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” onların qanuni haqqıdır. Əgər müvafiq proses münasib siyasi dialoqla müşayiət olunsaydı və dövlətdən ayrılmaq niyyətində olan ərazi ilə dövlətin özü arasında siyasi konsensusun nəticəsidirsə, ərazinin bir hissəsinin dövlətdən ayrılması ilə əlaqəli “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”nun həyata keçirilməsi istisna edilmir.

Lakin, ermənilər tarixən azərbaycanlıların məskunlaşdığı ərazidə artıq bir dəfə öz müqəddəratlarını təyin edərək Ermənistan dövlətini yaratmalarına baxmayaraq, ikinci dəfə bu hüququ reallaşdırmaq bəhanəsi ilə I Dağlıq Qarabağ savaşında Azərbaycan Respublikasının 20%-ni işğal etdilər və heç bir dövlətin tanımadığı qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı yaratdılar. Azərbaycan torpaqlarında “daha bir erməni dövlətinin yaradılması ... qeyri-mümkündür. Ermənistan anlamalıdır ki, ... Dağlıq Qarabağ üçün müstəqillik tələb etmələri mümkünsüzdür, bu bütün beynəlxalq norma və prinsiplərə ziddir. Dağlıq Qarabağa müstəqillik verilməsi məsələsi qətiyyənlə müzakirə mövzusu ola bilməz” – deyərək öz çıxışında Respublika Prezidenti İlham Əliyev ATƏT-ə üzv ölkələrin diplomatlarına bildirmişdir [438].

Bununla belə, hər bir millət, xalq və etnik qrup öz keyfiyyət göstəricilərinə uyğun olan səviyyədə istifadə edə bilər. Göründüyü kimi, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” müstəmləkə sisteminin dağılması və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə söykənən müasir dünya nizamının formalaşması nəticəsində beynəlxalq miqyasda tannınmışdır. Əgər XX əsrin ikinci yarısının əvvəlində göstərilən hüquq müstəmləkə xalqları və digər “asılı” ərazilər tərəfindən tam müstə-

qillik və azadlıq əldə etmək üçün ayrılmaz bir hüquq kimi başa düşüldüyə və müstəmləkə sisteminin nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmişdisə, XX əsrin sonlarında “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun məzmunu əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. V.D.Zorkin qeyd elədiyi kimi, “dövlətçilik səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə” ideyası, öz dövlətçiliyinə malik olmayan millətlərin sayının artması üçün praktik siyasət müstəvisinə keçir. İndi beynəlxalq siyasi-hüquqi praktikada bu tip məsələlərin həlli variantlarının müxtəlif növləri təcrübədən keçirilir. Bu, ali bir nümunə kimi nümayiş etdirilən Şotlandiyada müstəqillik əldə etmək üçün keçirilən referendum və Kataloniyanın ayrılma ehtimalını əngəlləyən İspaniyada belə bir referendumun keçirilməsinə konstitusiya qadağası və çox şübhəli Kosovo modeli və sairədir” [146, s. 1-12, 23]. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” anlayışının təfsirinin dinamizmi T.Y.Xabriyeva tərəfindən də qeyd edilmişdir: ““Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin formalaşması çox vaxt dövlətlərin daxilində və beynəlxalq aləmdə siyasi qüvvələrin uyğunlaşdırılması ilə müəyyənləşdirilir və həmişə yeni nəzəri tədqiqatlar və əsaslandırılmalarla müşayiət olunur” [267, s. 41]. Montserrat Hibernau indiki mərhələdə “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun reallaşdırılması tendensiyasının ümumi istiqamətlərini vurğulayır, bu hüququn həyata keçirilməsinin məqbul olması şərtlərinə fərqli yanaşmaların mövcudluğunu görür [293, s. 20]. Əgər ötən əsrin ortalarında beynəlxalq ictimaiyyət müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”larını – silahlı müqavimətə qədər müdafiə etmək imkanlarını qəbul edirdisə, müasir dövrdə bu, beynəlxalq hüquqi subyektə malik olmaq üçün yalnız müqavilə xarakterli bir təcrübə hesab olunur.

Beləliklə, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” milli və mədəni hüquqlarla məhdudlaşdırılmaqla və yalnız dövlətin mövcud sərhədləri hüdudlarında konstitusiya və beynəlxalq norma və prinsiplər əsasında və dövlətin süqutu ilə nəticələnən kəskin böhran hadisələrinin olmaması şərti ilə xalqların daxili müqəddəratını təyinetməsi kimi başa düşülə bilər.

2.2. Müasir dünyanın siyasi prosesləri şəraitində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın forma və səviyyələri

“Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” beynəlxalq hüququn qəbul olunmuş prinsiplərindən biridir. “Xalqların bərabər hüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin və ümumiyyətlə, milli azlıqların müdafiəsi üçün beynəlxalq sistem fundamental beynəlxalq hüquq normalarına əsaslanır. Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş bir prinsipi olaraq, “öz müqəddəratını təyinetmə” 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsində “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi (1-ci maddənin 2-ci bəndi) kimi təsbit edilmişdir [509]. Millətlərin və xalqların “öz müqəddəratını təyin etmə”si, ilk növbədə, nə vaxtsa itirilmiş azadlıq və müstəqilliklərini, öz milli dövlətçiliyini, milli dövlətin suverenliyini, sərbəst inkişaf imkanlarını əldə etmək istəyi ilə əlaqələndirilə bilər.

“Öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” istisnasız olaraq bütün xalqların hüququdur. İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Paktların 1-ci maddəsində deyildiyi kimi: “bütün xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ var” [222, s. 7]. Helsinki Yekun Aktında qeyd edildiyi kimi: “bütün xalqlar hər zaman tam sərbəstlik şəraitində nə vaxt və necə istədikləri daxili və xarici siyasi statuslarını təyin etmək hüququna malikdirlər” və bu prinsipin pozulmasının hər hansı bir forması yolverilməzdir [394, s. 8].

Beynəlxalq hüquq sənədlərində xalqın və millətin “öz müqəddəratını təyin etmə”si xalqın hər hansı bir siyasi, iqtisadi, sosial statusun daşıyıcısı və təbii ehtiyatlarının və sərvətlərinin (torpaq, su, hava, meşələr və heyvanlar aləmi, enerji mənbələri, maliyyə, maddi və mənəvi, mədəni dəyərlər, elm) mülkiyyətçisi kimi mürəkkəb dialektik qarşılıqlı əlaqələr sistemini özündə ehtiva edir. Bu tərtibdə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” demək olar ki, bütün beynəlxalq sənədlərdə təsdiq edilmişdir. “Öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın reallaşdırılması xalqın, cəmiyyətin və dövlətin gələcək

inkışafını təmin edir. Öz müqəddəratını təyin etmək problemin həllinin yalnız başlanğıcıdır, çünki, öz müqəddəratını təyin edən hər hansı bir xalqın və ya millətin əsas məqsədi real azadlıq və müstəqillik, real milli dövlət suverenliyini əldə etmək istəyidir. Beynəlxalq siyasi kontekstdə “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” xalqların (millətlərin) başqa bir dövlətin tərkib hissəsi və ya ayrı bir dövlət kimi öz dövlətçiliyini təyin etmək hüququdur. “Xalqın və millətin öz müqəddəratını təyin etməsi” mürəkkəb, uzunmüddətli bir prosesin başlanğıcıdır, belə ki, əsas olan seçilmiş statusun müəyyənolma sisteminin, ilk növbədə siyasi statusun, milli dövlətin suverenliyinin qabaqcadan müəyyən edilmiş proqramının həyata keçirilməsidir. Lakin, xalqlar və millətlər seçilmiş idarəetmə sisteminin həyata keçirilməsində nə gecikmiş, nə də tələsik addımlar atmamalıdır. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun reallaşması subyektin inkışaf səviyyəsindən və digər zəruri olan göstəricilərdən asılı olaraq baş verməlidir.

İnsan hüquqları üzrə Beynəlxalq Paktlarda birmənalı olaraq “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun əsas elementlərinin inkışafının təmin olunması beş statusda göstərilmişdir. Müvafiq təşkilatların, partiyaların, qurumların yaradılmasının, siyasi və hüquqi dövlət strukturunun inkışafının, iqtisadiyyatın inkışafının, qanunvericiliyin və konstitusiyanın hazırlanmasının, insan hüquqları və hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinin təşkili və hərbi-siyasi təhlükəsizliyin təmin olunması üçün zəruri ola bilən xüsusi tədbirlər görülməlidir. Beləliklə, bir xalqın “öz müqəddəratını təyin etmə”si siyasi, iqtisadi, sosial statusunu, həm ölkənin, həm də təbii ehtiyatlarının və sərvətlərinin mülkiyyətçisi və sahibi statusunu təyin etmək, qurmaq və təmin etmək prosesidir. Məhz bu beş ünsürün təyini, qurulması və təmin edilməsi, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin məzmunu və anlayışı birlikdə xalqın milli dövlət suverenliyini reallaşdırmağa qadirdir. “Xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin bu elementlərindən hər hansı birinin çıxarılması ilə müvafiq olaraq milli dövlət suverenliyi natamam və deklarativ olur. Bir

xalqın “öz müqəddəratını təyin etməsi” anlayışı onun prinsiplərini və iki tamamlayıcı və stimullaşdırıcı elementlərə əsaslanan bütün təsis elementlərini əhatə edir: “öz müqəddəratını təyin etmə” və “öz müqəddəratını təyin etmə azadlığı”. Beynəlxalq hüququn əsas səmədləri bunu təkid edir.

Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına istiqlaliyyət verilməsi haqqında Bəyannamədə (1960) müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların “öz müqəddəratını təyin etməsi” və “azadlığı” açıq şəkildə izah olunur (Baş Assambleyanın 14 dekabr 1960-cı il tarixli Qətnaməsinin Preambulasının 2-ci bəndi). İnsan hüquqları ilə bağlı hər iki beynəlxalq Paktın 1-ci maddəsində “öz müqəddəratını təyin etmə”nin sərbəst şəkildə həyata keçirilməsi xüsusilə vurğulanır:

1. Bütün xalqların “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” vardır. Bu hüquqa əsaslanaraq, onlar siyasi statuslarını sərbəst şəkildə təyin edirlər və iqtisadi, sosial və mədəni inkişaflarını sərbəst şəkildə təmin edirlər.

2. Məqsədlərinə çatmaq üçün bütün xalqlar öz təbii ehtiyatlarını və sərvətlərini sərbəst istifadə edə bilirlər...” [222, s. 6].

Bu o deməkdir ki, müstəqil bir dövlətin xalqı öz milli dövlət suverenliyini daxildən və xaricdən heç bir zorakılıq aktı olmadan təmin edir. Hər hansı bir xalq “hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə” prinsipini həyata keçirmədən suveren bir dövlət ola bilməz. Bu prinsip “ərazi bütövlüyü” prinsipi ilə eyni imperativ xarakterə malikdir. Tarixi reallıq onu göstərir ki, “xalqın öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”, yəni müstəqil bir dövlətin suverenliyi mütləq və ya qeyri-məhdud ola bilməz: “öz müqəddəratını təyin etmə” bəhanəsi ilə dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması yolverilməzdir. Hər hansı bir mütləq azadlıq potensial olaraq azadlığın anti-poduna – özbaşınalığa: “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə” prinsipinə zidd olan separatizmə çevrilə bilər. Necə ki, Ermənistan dövləti Birinci Qarabağ savaşında Dağlıq Qarabağ ermənilərinə hərtərəfli dəstək olub təxribatlar, terrorizm və separatizmə üstünlük verdi və suveren Azərbaycan Respublikasının torpaqlarını işğal etdi. Bu münaqişə 30 ildir ki, sülh yolu ilə öz həllini

tapa bilmədi və Ermənistanın təxribatı nəticəsində 27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il tarixlərində baş verən İkinci Qarabağ savaşında Müzəffər Azərbaycan Ordusu hər b yolu ilə meydanda, dövlət başçısı Respublika Prezidenti və Ali Baş Komandan İlham Əliyev isə siyasi müstəvidə qələbə çalaraq ərazi bütövlüyümüz həll olundu.

Müasir beynəlxalq hüquq bir tərəfdən “öz müqəddəratını təyinetmə” azadlığını özünün strateji prinsipi kimi təsdiqləyir, digər tərəfdən dövlətlərin ərazi bütövlüyünə təkid edir, beynəlxalq münasibətlərin bütün subyektlərinin “bərabər hüquqlar” prinsipini təhlükə altına alan azadlıqdan sui-istifadə etməyi qadağan edir. Məsələn, bütün “xalqların bərabər hüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə hörmət tələb edən Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına istiqlaliyyət verilməsi haqqında Bəyannamədə deyilir: “Bir ölkənin milli birliyini və ərazi bütövlüyünü qismən və ya tamamilə pozmaq üçün edilən hər hansı bir cəhd Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin məqsəd və prinsiplərinə uyğun deyil” (bənd 6.), “... Bütün dövlətlər “bütün xalqların suveren hüquqlarına və dövlətlərinin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmalıdırlar” (bənd 7) [25, s. 330]. Göründüyü kimi, beynəlxalq hüquqi aktlarda “öz müqəddəratını təyinetmə” məsələsində dövlətin ərazi bütövlüyünə riayət etmək və əhalinin yerdə qalan hissəsinin (əksəriyyətinin) hüquqlarına hörmətlə yanaşmaq tələb olunur [457, s. 10]. Ümumiyyətlə, bütün beynəlxalq hüquqi müqavilələrdə suveren demokratik dövlətlərin ərazi bütövlüyünün və ya siyasi birliyinin qismən və ya tamamilə pozulmasına səbəb olan hər hansı bir hərəkətdən imtina etmək ən vacib tələb olmaqla yanaşı, prof. Y.A.Reşetov hesab etdiyi kimi, dövlətlərin parçalanması, ayrılaraq dövlətlərin siyasi birliyinin, ərazi bütövlüyünün pozulması ilə nəticələnən “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu məhdudlaşdıran şərtlər göstərilmişdir. Fundamental beynəlxalq sənədlərə görə, alim, ayrışdırıcılıq etmədən müvafiq dövlətin ərazisində yaşayan bütün xalqı təmsil edən bir hökumətin olmasını bu şərtlərdən ən vacibi hesab edir [237, s. 10].

“Öz müqəddəratını təyinetmə” separatçı mövqedən yanaşaraq suveren dövlətlərin ərazi bütövlüyünə və siyasi birliyinə xələl gətir-

məməlidir. “Ərazi bütövlüyü” prinsipi dövlətin bütün ərazisi üzərində tam suverenliyi deməkdir. Bu prinsip beynəlxalq hüquqda ən vacibidir və dövlətlər arasındakı münasibətləri tənzimləyir [444, s. 2]. Beynəlxalq hüquq “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”nun həyata keçirilməsində qanuni tədbirləri tanıyır. 25 iyun 1993-cü ildə Ümumdünya insan hüquqları Konfransı tərəfindən qəbul edilən Vyana Bəyannaməsi və fəaliyyət Proqramı bütün “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”nu və bu hüququn həyata keçirilməsi üçün müvafiq olan və BMT-nin Nizamnaməsinə zidd olmayan hər hansı qanuni tədbir görmək hüququnu bir daha təsdiqləyən müddəaları özündə əks etdirir: “Müstəmləkə və ya digər xarici hakimiyyətlərin işğalı altında olan xalqların xüsusi vəziyyətini nəzərə alaraq, Ümumdünya insan hüquqları Konfransı, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüquqları”nı həyata keçirməsi üçün Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinə uyğun olaraq hər hansı bir qanuni tədbir görmək hüquqlarını tanıyır” və bunu belə dəqiqləşdirir: “Beynəlxalq hüquq prinsipləri Bəyannaməsinə görə, yuxarıda göstərilənlər, “xalqların bərabər hüquqluluğu və öz müqəddəratını təyin etmə” prinsipinə hörmət edən, buna görə onların ərazilərindəki bütün xalqların maraqlarını heç bir fərq qoymadan təmsil edən hökumətləri olan suveren və müstəqil dövlətlərin ərazi bütövlüyünü və ya siyasi birliyini hər hansı bir fəaliyyətin, hərəkətin bütövlükdə və ya qismən pozmasına icazə vermək və ya həvəsləndirmək kimi anlaşılmamalıdır” [240, s. 343].

Klivlend-Marşal Hüquq Məktəbinin professoru Milena Sterio oxşar bir mövqe tutaraq hesab edir ki, “beynəlxalq hüquq bütün xalqlara “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” verir, lakin “ayrılma” yolu ilə həyata keçirilən xarici “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” yalnız müstəmləkə vəziyyətində və təhkimli olan xalqlara şamil olunur” [395]. Bunun əksi beynəlxalq hüququn digər prinsiplərinin – “ərazi bütövlüyü” və “dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı” prinsiplərinin pozulması olardı.

BMT-nin Azlıqların ayrışdırılmasının qarşısının alınması və müdafiəsi üzrə Alt Komissiyasının üzvü A.Eyde qeyd edilənlərlə

eyni fikirdə olduğunu belə vurğulayır: "... “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” məsələsinə birtərəfli yanaşma çox müəmmalıdır. Bu hüquq, dövlətin “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyin etmə” prinsipinə hörmət edən, irqi, dini etiqadı və dərisinin rənginə görə heç bir fərq qoymadan ərazisində yaşayan əhalinin bütün nümayəndələrinə məxsus hakimiyyətə malik olması şərtlə “ərazi bütövlüyü” prinsipi ilə müqayisədə ikincidir... Unutmamalıyıq ki, “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyin etmə” prinsipinin əsasını əhalinin idarəetmədə iştirak etmək hüququ təşkil edir. Hökumət bu prosesdə əhalinin bütün təbəqələrinin və bütün xalqların iştirakı üçün imkan yaratmadıqda, əhalinin müxtəlif qruplarının “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” məsələsi daha da aktuallaşır” [111, s. 16]. 1923-cü il iyulun 7-də Azərbaycanın iradəsinə zidd olaraq Moskvanın təkidi ilə Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa vilayət statusu verilmişdi və bu status müstəqil Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti tərəfindən 23 noyabr 1991-ci ildə ləğv edildi [417]. 1981-ci il 16 iyunda Azərbaycan SSR Ali Sovetinin “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında” qəbul etdiyi qanun DQMV-nin səlahiyyətlərini daha da artırdı, bölgədə ermənilərin sayı və mövqeyi üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycan dövlətinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə, 1965-1987-ci illərdə göstərdiyi xüsusi qayğı və yaratdığı müstəsna şərait nəticəsində bu bölgənin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafı yüksək tempə artırdı. Belə ki, 1987-ci ildə ölkə üzrə hər 10 min nəfər işçidən sənayedə çalışanlar 686, Naxçıvan MSSR üzrə 387, DQMV-də isə 657 nəfər olmuşdu. Ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları adambaşına müvafiq olaraq 588, 501 və 692 idi və s. Bu dövrdə DQMV-də sosial inkişaf üzrə göstəricilər nəinki Azərbaycan SSR, hətta Ermənistan SSR və ümumilikdə SSRİ üzrə göstəricilərdən də xeyli yüksək idi. Hər 10 min nəfərə düşən xəstəxana çarpayısının sayı Ermənistan SSR üzrə 86,2, Azərbaycan SSR üzrə 97,7, DQMV üzrə isə 101,7 idi [369 s. 36]. Azərbaycan Respublikasının DQMV-nə xüsusi həssaslıqla münasibət göstərməsinə baxmayaraq, DQMV-də ermənilər yenidənqurma və demokratiya

şəraitindən istifadə edib Ermənistanın separatçı-terrorçu qüvvələrinin və Moskvadakı havadarlarının dəstəyi ilə Ermənistana birləşmək tələbi ilə mitinqlər keçirdilər, Ermənistan da öz növbəsində Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın bu respublikaya birləşdirilməsi haqda qeyri-qanuni qərar qəbul etdi. 1988-ci ildən etibarən aktivləşən separatçı əməliyyatlar nəticəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz hissəsi olan DQMV-ni və ona bitişik 7 rayonunu (Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan) işğal etdi. 1991-ci il sentyabrın 2-də separatçı rejim dünyada heç bir dövlət tərəfindən tanınmayan qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı elan etdi [404]. Bütün bu proseslər “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” şüarı altında həyata keçirilib və beynəlxalq norma və prinsiplərə ziddir. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan 44 günlük İkinci Qarabağ savaşı zamanı Müzəffər Azərbaycan Ordusu Dağlıq Qarabağın bir hissəsini və ona bitişik 4 rayonu işğaldan azad etdi. 2020-ci il 10 noyabr tarixində isə Rusiya Prezidenti Vladimir Putin, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın Baş Naziri Nikol Paşinyan arasında Dağlıq Qarabağ və işğal olunmuş digər ətraf rayonların Azərbaycana qaytarılması haqqında Bəyanat imzalandı. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Dünyada bir neçə millət ayrılmaq uğrunda mübarizə aparır və onların hamısı Dağlıq Qarabağ erməniləri kimi hərəkətlərinə “öz müqəddəratını təyinetmə”, silahlı qarşıdurmalara isə “milli azadlıq hərəkəti” xarakteri verməyə çalışır. Lakin, bu münaqişələr beynəlxalq hüququn prinsip və normalarına münasib olaraq mübarizənin aparılması xarakterinə görə bir-birindən fərqlənilir.

Beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamədə (1970) “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” və “ərazi bütövlüyü” prinsiplərinə verilən şərhdən aydın başa düşmək olar ki, “ayrılmaq” uğrunda hər hansı qeyri-qanuni mübarizə yolverilməzdir. Venesiya Komissiyasının “Avropada etno-siyasi münaqişələrin həllinin təşviq edilməsinin ümumi hüquqi bazası” [389] adlı hesabatında formalaşdırılan hüquqi mövqe kontekstində “ərazi bütövlüyü”

tövlüyü” prinsipi konstitusiyə qanununun əsas prinsiplərindən biridir və dövlətin hər hansı bir ərazisinin ayrılması yolverilməzdir.

“Bərabərhüquqluluq və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə tam əməl edən dövlətlərdən “ayrılmaq” üçün törədilən silahlı münaqişələr öz müqəddəratını təyinetmə prosesində həyata keçirilən beynəlxalq münaqişələrə aid deyildir [300, s. 122]. Tanınmış Uruqvay hüquqşünası E.X. de Areçaqa “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipini həyata keçirmək və sərbəst şəkildə siyasi statusunu müəyyən etmək (məcburi bir əlamət olaraq ayrılma ehtimalı da daxil olmaqla) tələbinin yalnız o dövlətin ərazisində yaşayan xalqlara aid edilməsini ədalətli hesab edir ki, onlar mövcud hakimiyyətin səlahiyyətləri altında irqi, dini və rəngindən asılı olaraq ayrı-seçkiliyə məruz qalır, hökumətdə “bütün xalqların nümayəndələrinin təmsili” prinsipinə hörmət edilmir, bununla da “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin fundamental əsası pozulur [93, s. 169]. BMT Baş Assambleyasının 20 dekabr 1965-ci il tarixli Müstəmləkə ölkələrinə və xalqlarına istiqlalıyyət verilməsi haqqında Bəyannamənin icrası ilə bağlı 2105 (XX) sayılı Qətnaməsi “müstəmləkə hakimiyyəti altında olan xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan istifadə etmək üçün apardıqları müstəqillik uğrunda mübarizənin qanuniliyini tanıyır” [487].

Həmçinin, BMT Baş Assambleyasının 12 dekabr 1973-cü ildə qəbul etdiyi qətnamə xarici hökmranlığın müstəmləkə hakimiyyəti və irqçi rejimlərin əsarəti altında olan xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə” və “müstəqillik” hüquqlarını həyata keçirmək üçün apardıqları mübarizənin qanuni və beynəlxalq hüquq normalarına tam uyğun olduğunu təsdiqləyir. Yuxarıda göstərilən sənədlərin məhiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir xalq və hər bir millət dövlətdən ayrılaraq “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na malikdir. Xalqlar bütün hüquqlarının, o cümlədən, “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun həyata keçirilməsini təmin etmək istəməyən və ya buna gücü olmayan dövlətdən ayrılmaq yolu ilə beynəlxalq birlik tərəfindən tanınan “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na malikdirlər.

Belə bir səbəb olmadan, ayrılmaq üçün hər hansı bir mübarizə qanunsuz sayılmalıdır. Deməli, “setsessiyanın (ayrılmanın) hüquqi tənzimlənməsi onun inqilabi xarakterinə qarşı çıxmağa və zəiflətməyə, eyni zamanda onu yeni bir suveren qurum kontekstində dövlət quruculuğu ilə ifadə olunan qoruyucu bir kateqoriya kimi qanuniləşdirməyə meyllidir” [301, s. 481-500, 1]. Bununla yanaşı, beynəlxalq hüquqda, inkişafının hazırkı mərhələsində, xalqın “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu məhdudlaşdırılması anlayışı ilə müqayisədə ümumi bir konsensus meydana gəlmişdir ki, bu da əsasən dövlətin mövcud sərhədləri daxilində öz müqəddəratını təyin edən müvafiq ərazilərin əhalisi, o cümlədən, müəyyən bir ərazi kollektivi üçün xüsusi hüquqi rejimin təmin edilməsini, federalizm, regionalizm mexanizmlərinin və dövlətin ərazisi hüdudlarında digər özünüidarəetmə formalarının istifadəsini təmin edir. Dünya nizamının mövcud modelinə əsasən, bu hüquq, ümumiyyətlə bir qayda olaraq, bütün hallarda dövlətin müəyyən bir ərazisinin onun tərkibindən çıxmasına imkan verən geniş mənada başa düşülə bilməz və edilməməlidir [451, s. 22]. Bu yanaşma milli konstitusiya təcrübəsində də özünü göstərir. Beləliklə, müasir dövlətlərin əksər konstitusiyaları dövlət hakimiyyəti mərkəzi orqanlarının rəyi nəzərə alınmadan, yalnız müvafiq ərazidə yaşayan əhalinin iradəsi əsasında inzibati ərazi vahidlərinin – federal subyektlər və ya unitar regional dövlətin muxtar ərazi vahidlərinin dövlətdən çıxarılmasını təmin etməyi nəzərdə tutmur... Bənzər mövqeyi Avropa Komissiyası da ifadə edir: xeyli sayda dövlətin mövcud konstitusiya təcrübəsini təhlil edərək, ərazisinin bir hissəsinin dövlətdən ayrılmasına imkan yaradan müddəaların mövcudluğunu aşkar etməyən qanun vasitəsilə demokratiya, yəni, bir sıra dövlət konstitusiyaları “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu təmin etsə də, bu konsepsiya “ayrılaraq” müstəqillik əldə etmək hüququnu istisna edir. Beləliklə, inzibati ərazi vahidinin dövlətdən ayrılması – inzibati ərazi vahidinin milli konstitusiya tənzimləməsinə uyğun olaraq belə bir hüququ yoxdursa – məqbul sayıla bilməz [390]. Demokratiya üzrə Avropa Komissiyasının (Venesiya Komissiyası) hesabatında qanun vasitəsilə demo-

kratiyaya konstitusiya və hüquqi münasibətlərdə “öz müqəddəratını təyinetmə” və “ayrılma” anlayışlarını fərqləndirməyin zəruriliyinə işarə edilirdi. Xüsusilə, Venesiya Komissiyasının “Konstitusiya qanunlarında öz müqəddəratını təyinetmə və ayrılma” Hesabatında [390] “öz müqəddəratını təyinetmə” termini, ilk növbədə, “ayrılma hüququ” kimi deyil, mövcud dövlət sərhədlərinin hüdudlarında daxili “öz müqəddəratını təyinetmə” kimi başa düşülməli, ikincisi, müəyyən bir ərazinin faktiki “ayrılma”sı konstitusiyanın, dövlətin “ərazi bütövlüyü” prinsipinə zidd olduğu bildirilir. Beləliklə, konstitusiya qanunvericiliyi sahəsində inkişaf etmiş hüquqi nizam və qabaqcıl təcrübə “ərazi bütövlüyü” prinsipini dövlətçiliyin əsasını təşkil edən prinsip kimi müəyyənləşdirir.

Bəzi politoloqlar səhvən və bəzən məqsədyönlü şəkildə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” və “ayrılmaq hüququ” anlayışları arasındakı fərqi aradan qaldırırlar.

“Xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin ayrılmaz elementi olan “ayrılmaq hüququ” aşağıdakı hallarda tanınır: 1) konstitusiyaları istədiyi təqdirdə “ayrılmaq hüququ”nu təmin edən dövlətlərdə yaşayan yerli xalqlar üçün; 2) BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra işğal edilmiş və ya ilhaq edilmiş ərazilərdə yaşayan yerli xalqlar üçün; 3) özü özünü idarə etməyən ərazilərin, yəni koloniyalar və digər asılı ərazilərin xalqları üçün; 4) hakimiyyətləri “bərabərhüquqluluq və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə riayət etməyən dövlətlərdə yaşayan xalqlar üçün. “Beləliklə, yalnız bu hallarda, yəni yuxarıda göstərilən şərtlər meydana gəldikdə, ayrılma üçün silahlı mübarizə aparan xalqlar “öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə əsaslanaraq beynəlxalq hüququn subyektləri kimi tanınmaq hüququna malikdirlər” – deyərək prof. S.V.Çerniçenko qeyd etdi [201, s. 61]. Beləliklə, “ayrılma hüququ” da inqilab yolu ilə siyasi hakimiyyət tətbiq edənlərin son çıxış yolu olaraq ciddi haqsızlıqlara qarşı müdafiə etmək hüququdur” [286]. Lakin, Dağlıq Qarabağ erməniləri bu haqsızlıqlara uğramamışdılar.

Ermənilərlə milli azadlıq müharibəsi aparan xalqlar arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, BMT ayrılmaq istəyən erməni əhalisi üçün bu

cür “ayrılma hüququ”nu tanımır [277, s. 142]. Hətta BMT-nin “milli azadlıq hərəkatı hüququ”nu tanıdığı xalqların da ərazi təcavüzünə əl atmağa ixtiyarı yoxdur [393, s. 3]. Xalqın hüquqlarının ayrılmaz hissəsi olan “bərabərlik və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş prinsipidir. Bu hüququ pozan dövlətlərdə xalqların xarici və daxili “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”, suveren demokratik dövlətdə isə dövlətin “ərazi bütövlüyü” və “siyasi birliyi”ni, onun konstitusiyaya qanunlarını pozmayan daxili “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” vardır [227, s. 128].

Lakin, “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” çox həssas və ehtiyatlı bir yanaşma tələb edir. Özünü təyin edən bir xalq heç bir prinsipi pozmadan beynəlxalq hüquqa uyğun hərəkət etməlidir. Bu hüquq eyni ərazidə yaşayan başqa bir xalqın (və ya millətin) eyni hüququnun pozulması hesabına və ya zərərinə istifadə edilməməlidir, yəni “xalqların bərabər hüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipini həyata keçirərkən xalq, “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun və digər insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasının qarşısını almaq üçün bu ərazidə yaşayan digər xalqların və millətlərin maraq və hüquqlarına hörmətlə yanaşmağa borcludur. Çox sıx əhalisi olan, çoxmillətli ölkələrdə bəzi millətlərin “ayrılmaq” yolu ilə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan istifadə cəhdi başqalarının hüquqlarının pozulması ilə nəticələnə bilər. Belə ki, dövlətdə tərəflərin hər biri üçün eyni dərəcədə məqbul həlli yollarını təmin edən konsensusa nail olmaq üçün siyasi dialoqu və konstitusiyaya mexanizmlərini kənara qoyaraq “setsesiya” yolu ilə özünü təyinetmənin nəticələri sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi, sosial gərginliyin artması, insan hüquq və azadlıqlarının pozulmasıdır.

Rusiya Federasiyası Dağıstan Muxtar Respublikasının bəzi millətləri respublikadan “ayrılmaq”la “öz müqəddəratını təyinetmə”yi düşünürdülər. Dağıstanda yaşayan 30 millətdən heç biri bir çox göstəricilərə görə ən yüksək səviyyədə “öz müqəddəratını təyinetmə”yi – müstəqil dövlət yaratmağı tələb edə bilməz. Bununla əlaqədar BMT Baş Assambleyasının 41/117 (“İqtisadi, sosial, mədəni, mülki və siyasi hüquqların ayrılmazlığı və bir-birindən qarşılıqlı

əlaqəsi”) Qətnaməsində vurğulanır ki, hər hansı bir şəraitdə bir kateqoriyalı hüququn irəli sürülməsi dövlətləri digər hüquqların qorunmasından azad etmək üçün heç bir haqq və ya bəhanə olma- malıdır [238, s. 218]. Qədim dövrlərdən bəri insanlar tarixi şərait- dən asılı olaraq iqtisadi həyat, dil, mədəniyyət və adət-ənənələrin sabit birliyi, fərdi və ictimai şüur və özünüdərk kimi xüsusiyyətlərə nail olan cəmiyyətlərdə birləşib fərqli icmalar – millətlər yaratdılar. Belə ki, etnik, dil, dini və coğrafi icmada birləşən fərdi insanlar hər bir millətin (və ya xalqın) ayrılmaz hissəsidir. “Qanun qarşısında öhdəliklər” və “hüquq bərabərliyi” demokratiyanın əsas prinsipləri- dir. Millətlərin, xalqların və dövlətlərin hüquqlarını təmin etmədən tərkib hissəsi olan fərdin hüquq və azadlığını, bərabərhüquqluluğu- nu təmin etmək mümkün deyil. Əlbəttə, humanitar səviyyədə bütün millətlər – böyük və kiçik – bərabərhüquqludurlar.

Beynəlxalq təşkilatlarda, o cümlədən, BMT-də müəyyən xalq- ları və millətləri təmsil edən dövlətlərin bərabərliyinə şübhə yoxdur, lakin, əhalisinin sayından və ərazinin həcmindən asılı olmayaraq hər bir dövlət bir və yalnız bir səsə malikdir. Sonuncu mülahizə bu kəmiyyət göstəricilərinin, ümumiyyətlə, siyasətdə nəzərə alınmadı- ğını düşünməyə əsas vermir. Məsələn, AŞPA-da “çəki əmsalları” sxemi var, ona əsasən Almaniyadan – 99 deputat, Böyük Britaniya, Fransa və İtaliyadan – 87 deputat, İspaniyadan – 64, Hollandiyadan – 31, Belçika, Portuqaliya, Yunanıstandan – 25, Türkiyədən – 18, Azərbaycanı – 6 deputat və s. iştirak edə bilər [280, s. 403].

Bütün insanlar kimi xalqlar da bərabərhüquqludurlar və ayrı- laraq müstəqil dövlət qurmaq səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na malikdirlər. Bu, böyük bir ərazidə yaşayan böyük xalqların şərtsiz haqqıdır, nəinki, kiçik bir əraziyə sahib olan azsaylı xalqların. “Etnoloji lüğətdə” deyilir: “Milli azadlıq, istiqla- liyyət, müstəqil dövlətin yaradılması istəyi milli özünüdərkən ən va- cib prinsipidir”. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin- etmə hüququ”na malik olması bu hüququn subyektinin bir çox xüsusiyyətlərindən asılıdır: səviyyə və inkişaf dərəcəsi, sayı, məs- kunlaşdığı ərazinin ölçüsü və s.” [176, s. 43, 58].

İnsan hüquqları ilə bağlı beynəlxalq müqavilələr bu sözlərlə başlayır: “Bütün xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ var” [222, s. 7]. Beynəlxalq hüququn və millətlərarası münasibətlərin hazırkı vəziyyəti bizi bu məsələyə daha konkret yanaşmağa və həll etməyə məcbur edir. Etnoloqların fikrincə, dünyada 3 minə qədər etnik qrup yaşayır, bəziləri potensial olaraq “öz müqəddəratını təyinetmə” və “müstəqil dövlət qurmaq” hüquqlarını bəyan etməyə hazırdırlar. Bu hərəkətlərin çoxunun hüquqi və qeyri-zorakı bir formada baş verməsinə baxmayaraq, bildiyiniz kimi, 260 milli azlıq artıq bu gün fəal şəkildə “müstəqillik” və ya “ayrılmaq” istəyir və bunun BMT-nin tanımasını tələb edir və bu iddiaların 70-dən 90-na qədəri etno-siyasi münaqişələr və zorakılıq hadisələri ilə müşayiət olunur [437, s. 67]. Digər mənbələrə görə, Yer kürəsində 3 minə yaxın xalq (demos) və millət və millət kimi formalaşan insan icmaları (potensial millətlər, etnik qruplar) var. Bütün etnik (etno-milli və etno-lingvistik) qrupların sayı on minə çatır.

Bu məlumatlar bir-birindən bir qədər fərqlidir. Belə ki, bu fərq məsələnin mahiyyətinə az təsir göstərir, çünki dünyada iki yüzdən çox dövlətin olması mübahisəsiz bir fakt olaraq qalır. İlk baxışda bunlar ortaya çıxır: bir neçə min millətdən və xalqdan yalnız cüzi bir hissəsi özünü təyin etdi və bu cüzi hissə müəyyən bir ərazisi olan müstəqil dövlətin qurulmasına qədər “öz müqəddəratını təyin etmək” üçün bütün lazımi göstəricilərə malikdir. “Öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” hər bir xalqın və millətin ayrılmaz hüququdur və təbii ki, gücündən və sayından asılı olmayaraq hamısı qanun qarşısında bərabərhüquqludur. Ancaq, bu hüququn reallaşdırılmasına ehtiyatlı, düşünülmüş, əsaslı bir yanaşma tələb olunur. Subyektin özünün sayından, ərazi mənsubiyyətindən, inkişaf səviyyəsindən və siyasi vəziyyətindən asılı olaraq “öz müqəddəratını təyinetmə” müxtəlif formalarda olur. BMT-nin 1970-ci il Beynəlxalq Hüquq Prinsipləri Bəyannaməsində deyilir: “Suveren və müstəqil dövlətin yaradılması, müstəqil dövlətə sərbəst birləşmə və ya onunla vəhdət təşkil etmə və ya xalq tərəfindən sərbəst şəkildə müəyyənləşdirilən hər hansı digər siyasi statusun yaradılması bu xalqın “öz müqəddə-

ratını təyinetmə hüququ”nu həyata keçirməsinin formalarıdır” [223, s. 120]. Buna əlavə olaraq qeyd edilməlidir ki, xalqlar ən radikal forma olan “ayrılaraq” müstəqil dövlətin qurulması ilə müqayisədə çoxmillətli dövlətin hüduqlarında geniş milli – dövlət, milli – ərazi, ərazi və mədəni muxtariyyət kimi “öz müqəddəratını təyinetmə”nin hər hansı bir formasına üstünlük verməlidirlər.

İstənilən millət və istənilən xalq yalnız öz əzəli torpaqlarında “öz müqəddəratını təyin edər” bilər – bu onun ayrılmaz hüququdur. Özgə ölkədə “öz müqəddəratını təyin etmək” yerli xalqlarının hüquqlarının pozulmasına bərabərdir. Belə ki, yalnız dominant yerli xalqlar dövlətçiliyin bu və ya digər bir səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun subyektləri ola bilərlər. Bu, BMT-nin 13 sentyabr 2007-ci ildə qəbul edilmiş Yerli xalqların hüquqları haqqında Bəyannaməsində üçüncü maddə ilə təsdiqlənir: “Yerli xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” var. Bu hüquqa əsasən, yerli xalq sərbəst olaraq özü öz siyasi statusunu müəyyən edə bilər və öz iqtisadi, sosial və mədəni inkişafını həyata keçirə bilər” [404, s. 2]. “Yerli xalqlar sayından asılı olaraq, qeyd edilən hüquqa malikdirlər, lakin, milli azlıqlara ayrılaraq “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” verilmir” [261, s. 2; 202, s. 1, 13, 23; 150, s. 302-303; 136, s. 407]. “Beynəlxalq təcrübədə “xalqların bərabərhüquqluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi “ərazi bütövlüyü” prinsipinə tabe edilib [288, s. 142], “xalqların bərabərhüquqluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi “ərazi bütövlüyü” prinsipi ilə müqayisədə ikinci yerdə durur, beynəlxalq hüquq çərçivəsində bu prinsiplər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəlidir, bir-birini tamamlayır. “Öz müqəddəratını təyinetmə”nin başqa bir səviyyəsi də var: subyektləri həm azsaylı yerli xalqlar və millətlər, həm də milli, dini, dil və mədəni azlıqlar olan mədəni muxtariyyət.

Yerli xalqların özləri say baxımından fərqlidirlər: dominant və ya azsaylı; tarixi inkişaf baxımından fərqlidir: millətlər və milliyətlər, xalqlar, etnik və dil qrupları, bir millət olaraq formalaşma yolunda olan insan icmaları (potensial millətlər), bu günə qədər ayrışdırılıb, xüsusilə də genosidə məruz qalmış və ya məruz qalanlar.

Bu vacib amillər göstərir ki, xalqlar tərəfindən “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın həyata keçirilmə səviyyəsi subyektin özünün inkişaf dərəcəsiindən, sayından və coğrafi mənsubiyyətindən asılıdır.

Ayrı-seçkilik beynəlxalq qanunla qadağan olunmuşdur. Milli azlıqların dil, din, mədəniyyət və hüquqları sahəsində ayrıseçkilikdən qoruma hüququ insan hüquqları üzrə beynəlxalq hüququn əsas prinsip və normasıdır. Ayrı-seçkiliyi qadağan edən normaların təsbit olunduğu əsas universal beynəlxalq müqavilələr: İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1965), Aparteidin cəzası və qarşısının alınması haqqında Beynəlxalq Konvensiya (1970), Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948) və s. Soyqırım irqi, dini, milli, dil, etnik qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək məqsədi ilə törədilən beynəlxalq cinayətdir. Bu hallarda, ayrı-seçkilikdən və soyqırımdan qorunma kimi siyasi cəhətdən “öz müqəddəratını təyinetmə”nin bu və ya digər forması uğrunda mübarizə aparan xalqların hüquqlarına üstünlük verilməlidir [450, s. 12].

Tarix göstərir ki, gec-tez hər bir xalq və ya millət təbii inkişaf nəticəsində öz suveren dövlətini yaratmaq fikrinə düşür.

Millətin və milli-etnik qrupların dövlətçiliyinin mövcudluğu və inkişafının üç əsas forması fərqləndirilir:

- 1) unitar dövlət,
- 2) federasiya,
- 3) konfederasiya.

Unitarizm (fr. unitarizm – lat. unitas – birlik, “unus” – “vəhid”, “tək” deməkdir) – məzmunundan görüldüyü kimi vahid, bəsit, sadə bir dövlət deməkdir. Unitar dövlətdə yalnız vahid konstitusiya, vahid dövlət, ölkənin bütün ərazisinə şamil edilən vahid yuridiksiya, vahid hüquqi sistem, yüksək dövlət hakimiyyəti orqanlarının vahid sistemi mövcuddur. Suverenliyin əlamətləri olmadıqda, unitar bir dövlətin inzibati – ərazi vahidləri mərkəzi orqanların qəbul etdiyi qanunlarla tənzimlənir. Onların əraziləri yerli hakimiyyət orqanları və yerli əhali ilə razılaşdırılmadan ümumdövlət qanunvericiliyi əsasında dəyişdirilə bilər.

Unitar dövlətin tərkibində məhdud suverenliyi olan müxtəlif muxtariyyət formalarının olması kimi istisnalar da var. Unitar dövlətlərin iki tipi var: mərkəzləşdirilmiş və mərkəzləşdirilməmiş. Birinci seçimdə regional qurumlar mərkəzə tabedir (Azərbaycan, Özbəkistan, Hollandiya və s.). İkincisi, regional orqanlar mərkəzdən və mərkəzi orqanlardan asılı olmayaraq formalaşdırılır, lakin, ümumdövlət qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir (Fransa, İtaliya, Yaponiya, Yeni Zelandiya) [153, s. 406].

BMT-nin 1970-ci il Beynəlxalq Hüquq Prinsipləri Bəyannaməsində “öz müqəddəratını təyinetmə”nin sadalanan formalarından biri olan xalqların “müstəqil bir dövlətə qoşulmaq və ya birləşmək”, yəni konfederasiya yaratmaq hüququnu qeyd edir. Konfederasiya (lat. Confoderatio – birlik, ittifaq) – üzv dövlətlərin öz suverenliyini tam olaraq mühafizə etmək şərtiylə müqavilə ilə qurulan birliklər formasıdır. Gördüyünüz kimi, konfederasiyanın subyekti – unitar dövlətdə “öz müqəddəratını təyin etmiş” hər hansı bir xalq ola bilər. Konfederasiyanın subyektlərinin hüquqları bərabər olmalıdır. Onlar birliyin hər bir üzvünün siyasi mövcudluğu və ərazi bütövlüyünün mühafizəsiylə əlaqədar xarici siyasət və hərbi müdafiə məqsədləri üçün konfederasiya yaradırlar. Daxili problemlərə gəldikdə, konfederasiya adətən gömrük tariflərinin, vahid poçt rabitəsi və bəzi digər ikinci dərəcəli strukturların yaradılması ilə məhdudlaşır. Unitar dövlətdən fərqli olaraq, konfederasiyada bütün subyektlər üçün ümumi qanunverici və icraedici orqan yoxdur. Konfederasiyanın tərkibinə daxil olan dövlətin razılaşdırılmış siyasətini həyata keçirmək üçün, bir qayda olaraq, müəyyən qurumlar və rəsmi vəzifələr yaradılır, lakin, onlar konfederasiya subyektləri üzərində birbaşa səlahiyyətlərə malik deyillər. Konfederasiya orqanlarının və konsensus yolu ilə qəbul edilmiş şəxslərin qərarları yalnız konfederasiya subyektlərinin mərkəzi orqanları tərəfindən təsdiqləndikdən sonra qüvvəyə minir. Konfederasiya subyektlərinin mərkəzi orqanları ləğv etmək hüququnu saxlayır, yəni konfederasiya orqanlarının və vəzifəli şəxslərin qərarlarının ləğvini. Konfederasiyaların tarixi təcrübəsi göstərir ki, bu, tam suverenlik istəyən xalqlar üçün bir o qədər də effektiv seçim

deyil. Vaxtilə könüllü olaraq konfederasiyaya daxil olan subyektlər suverenliyini qismən itirərək ilkin vəziyyətlərinə – unitarizmə qayıtdılar. Bu, konfederasiyalar yarananda götürdükləri öhdəlikləri yerinə yetirə bilmədikləri və bu səbəbdən subyektləri arasında ziddiyyətlər yarandığı üçün baş verdi. Buna misal İsveç və Norveç (1905-ci ilə qədər), Avstriya – Macarıstan (1918-ci ilə qədər), Misir və Suriya birliyi – Birləşmiş Ərəb Respublikası (1958-1961), Qambiya və Senegal (1982-1989) ittifaqlarını göstərmək olar. Konfederasiyaların fəaliyyətinin dayandırılmasının səbəbi başqa bir səviyyədə – federal (ABŞ (1781-1789), İsveçrə (1815-1848)) səviyyədə konfederativ birliyin inkişafı ola bilər. Bununla belə, konfederasiyanın tərkibindəki xalqlar da “öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları”nı inkişaf etdirə bilərlər. Konfederasiyanın köhnəlmiş modeli bu hüququn inkişafına mane olur, çünki, müasir dünya nizamının tələblərinə və xalqların özünüdərkinin inkişaf səviyyəsinə cavab vermir [153, s. 407].

Hal-hazırda, tarixi səhvlərin təcrübəsini nəzərə alaraq, konfederasiya münasibətləri təcrübəsinə bir çox yenilik gətirən müasir konfederasiya modeli – Avropa Birliyi mövcuddur. 1 iyul 1997-ci ildə İngiltərə hökumətinin Hong Kongdakı səlahiyyətləri dayandırıldı. Bununla birlikdə, Hong Kongu ərazisinin ayrılmaz bir hissəsi hesab edən Çin dövləti siyasi müdriklik göstərərək, bu ölkədəki siyasi sistemi süni şəkildə və ya zor gücü ilə dəyişdirməyə tələsmir. Çin Hong Kongla özünəməxsus konfederasiya və ya hətta federativ – konfederasiya münasibətlərini hələ heç kim tərəfindən sınaqdan keçirilməyən “bir ölkə – iki sistem” prinsipi əsasında qurmaq niyyətində idi [153, s. 407] və bu vaxta qədər bu prinsipə riayət etməyə çalışıbdır. Bu prinsipin əsas mahiyyəti iki sistemin (kapitalist və sosialist) bir dövlətdə – Çin Xalq Respublikasında birgə fəaliyyət göstərməsidir. “Bir dövlət” – yəni, dünyada yalnız bir ÇXR-ı tanınır və xüsusi inzibati rayonlar (Hong Kong, Tayvan, Makao) onun ayrılmaz tərkib hissələridir. Mərkəzlə bu ərazilər arasındakı münasibətlər xüsusi inzibati bölgə haqqında Əsas Qanunlarla tənzimlənir və xüsusi inzibati bölgələrin yerli hakimiyyəti mərkəzə tabedir. Başqa sözlə, bu bölgələrin yaradılması dövlətin – ÇXR-in mahiyyə-

tini dəyişmədi [495]. Hong Kong və Tayvan sakinlərinin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu pozmadan nə vaxtsa pozulmuş ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə çalışdığı üçün Çinin bu müdrik siyasəti yüksək qiymətləndirilir.

“Xalqların və millətlərin bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyin etmə”sinə yeni suveren dövlətlər yaranmadan da nail olmaq mümkündür – deyərək, İsveçin Baş naziri, qlobal idarəetmə və əməkdaşlıq komissiyasının həmsədri İ.Karlsson bildirdi.

Kifayət qədər əzəli əraziyə, əhəmiyyətli dərəcədə insan sayına malik olan xalqlar milli dövlət səviyyəsində öz müqəddəratlarını müəyyən etdilər. Ancaq, kifayət qədər əraziyə və insan sayına malik olan, təxminən iki yüz belə xalq, millət vardır. Lakin, bu hüquqa iddia edən az saylı və ya kifayət qədər müəyyən əraziyə malik olmayan yerli xalqlar haqqında nə demək olar?

“Xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun həyata keçirilməsinin variantlarından biri əhalini mədəni, milli – ərazi və ərazi vahidi ilə təmin edən muxtariyyətin elan edilməsidir. Federasiya (fransızca *federation*, latınca *foederatio* – birlik, ittifaq) – hüquqi cəhətdən müəyyən edilmiş siyasi müstəqilliyə malik bir sıra dövlətlərdən və dövlət qurumlarından ibarət olan mürəkkəb dövlət ittifaqını təmsil edən idarəetmə formasıdır [278, s. 336].

Federasiya ola bilər: 1) ərazi əsasında (ABŞ, Almaniya, Braziliya, Meksika, Avstriya); 2) milli əsasda (Pakistan, Hindistan, Belçika, Nigeriya); 3) qarışıq milli-ərazi zəminində (Rusiya, Kanada, İsveçrə) [153, s. 408]. Hal-hazırda 20 dövlət “ərazi bütövlüyü”nü və “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tarazlaşdırmaq üçün federal dövlət formasını seçib. Bütün federativ dövlətlərin əsaslandığı beş əsas federasiya prinsipi var:

- 1) federal qanunvericiliyin aliliyi;
- 2) vahid əsasla malik dövlət quruluşu;
- 3) insanların, mallarının və s. federasiyanın subyektləri arasında daxili dövlət sərhədlərinin olmamasına əsaslanaraq federasiya ərazisində sərbəst hərəkəti;

- 4) digər qurumların maraqlarına zərər verən federasiya subyektinin statusunun birtərəfli dəyişdirilməsinə qadağa;
- 5) dövlətin ərazi bütövlüyünə təminat verən subyektin federasiyadan ayrılmasına (setsesiya) qadağa.

Federasiya daxilində muxtariyyət könüllü və azad konstitusiyaya və siyasi prosedurlar nəticəsində qurulur.

İ.P.Blişenkonun fikrincə: “Görünüşünə görə muxtariyyətin yaranması özü-özlüyündə idarəetmədə müəyyən bir müstəqilliyi nəzərdə tutur və eyni zamanda xalqın “öz müqəddəratını təyin etmə”sinin ayrılmaz hüququdur və muxtariyyət ərazisində elan edilən dövlətin konstitusiyasına uyğun olaraq həyata keçirilməlidir” [106, s. 5]. Kiçik bir millətin güclü bir federativ dövlətin tərkibindəki muxtariyyəti etnik kimliyini qorumaq, dinin, mədəniyyətin, dilin, təhsilin, iqtisadiyyatın inkişafı məsələlərini həll etmək imkanı verir. Belə ki, federal dövlət muxtariyyətin təhlükəsizliyi məsuliyyətini daşıyaraq onu çətin, bəzən isə “ağır” yüklərdən azad edir. Federal hökumət ordunun və polisın saxlanması üçün zəruri olan böyük maliyyə və texniki xərcləri, dövlətin tam fəaliyyətini təmin edən idarəetmə aparatının qurulmasını öz üzərinə götürür. Bütün federal dövlətlərin əsaslandığı beş prinsipdən biri olan insanların, malların və s. federasiya daxilində federasiya subyektləri arasındakı daxili dövlət sərhədlərinin olmamasına əsaslanaraq sərbəst hərəkətidir. Bu cür sərbəst hərəkət muxtariyyət subyektlərini lazımsız gömrük xərclərindən və viza almaq prosedurundan azad edir və bununla da bölgələrin iqtisadi inkişafı və əhalisinin həyat səviyyəsinin artması ilə müşayiət olunur. Federal dövlətdə muxtar dövlət qurumlarının dinc yanaşı yaşaması müxtəlif mədəniyyətlərin, dini ayinlərin, dillərin və dinlərin yaxınlaşması üçün əlverişli bir mühit yaradır və bununla da, millətlərin və xalqların yaxınlaşmasının qaçılmaz tarixi prosesini sürətləndirir.

Federasiyanın prinsiplərindən biri federasiyanın subyektinin statusunun birtərəfli dəyişdirilməsini və ayrılmasını qadağan edir. Federasiya subyektinin sessesiya qoyulan qadağa dövlətin ərazi bütövlüyünə zəmanət verir. Federasiya və onun subyektləri arasında

səlahiyyətlərin bölüşdürülməsi zamanı muxtar qurumların hakimiyyət orqanları müstəqil olaraq bəzən beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətin aparılması, xarici dövlətlərlə münasibətlər qurmaq və onlarla ərazisində olduğu dövlətin konstitusiyasına və beynəlxalq öhdəliklərə zidd olmayan müqavilələr bağlamaq hüququndan istifadə edirlər. Danimarka Krallığı və onun tərkib hissəsi olan Qrenlandiya arasındakı münasibətlər buna bir nümunə ola bilər. Qrenlandiya öz işini müstəqil aparır, yerli və milli məsələlər Qrenlandiya hakimiyyətinin səlahiyyətindədir, müdafiə və təhlükəsizlik, maliyyə siyasəti və məhkəmə məsələləri Danimarka hakimiyyəti tərəfindən həll edilir.

Rusiya Federasiyası beynəlxalq münasibətlərin subyekti kimi muxtar qurumlar olan Tatarıstan və Başqırdıstanla bu respublikaların Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının tələblərinə uyğun olan dövlətlərarası münasibətlər yaratmasına imkan verən müqavilələr bağladı. V.I.Kuznetsov xalqların iqtisadi inkişafına xidmət edən “öz müqəddəratını təyinetmə” formasını münasib hesab edir: “Mövcud şəraitdə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun məzmununda iqtisadi aspektlər getdikcə daha çox vurğulanır – məsələn, hər bir xalqın öz təbii sərvətləri və ehtiyatlarını idarə etmək hüququ” [163, s. 94].

Təbii ki, bu hər bir xalqın haqqıdır. Ancaq, öz təbii sərvətlərinin və ehtiyatlarının yeganə istifadəçisi olmaq cəhdi həmişə xalqların iqtisadi inkişafına və nümayəndələrinin həyat səviyyəsinin artmasına xidmət etmir. Məsələn, Rusiya Federasiyasının Tümen vilayətinin tərkib hissəsi olan Xantı – Mansi və Yamalo – Nenets muxtar dairələri Rusiya Federasiyasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə Tümen vilayətindən “ayrılaraq” müstəqillik tələbi ilə müraciət etdilər. Buna səbəb zəngin xammala malik bu iki rayonun coğrafi və iqtisadi vəziyyəti idi: Xantı – Mansi muxtar dairəsində bütün Rusiya neftinin 60%-i, Yamalo – Nenets dairəsində isə qazın 90%-i və neftin 12%-i hasil edilirdi [153, s. 413]. Təbii ki, əhəmiyyətli maliyyə imkanlarına malik olan rayon rəhbərliyi vilayət mərkəzinə tabe olması və bununla da, sərvətlərini federasiyanın digər subyektləri ilə bölüşməyi lazımsız hesab etdi. İlk baxışdan onlar öz mühakimələrində haqlı görünürlər. Ancaq, coğrafi (onlar demək olar ki, Rusi-

yanın mərkəzində yerləşir) və bu rayonların demoqrafik vəziyyətini nəzərə alsaq mənzərə fərqli görünər. Sərvətlərinin bir hissəsinin müqabilində bu rayonlar Tümen vilayətindən və təbii ki, Rusiya Federasiyasından həmin bölgələrin iqtisadi inkişafı üçün zəruri olan mərkəzləşdirilmiş inzibati aparat, dövlət təhlükəsizliyi və yaxşı inkişaf etmiş iqtisadi infrastruktur əldə edirlər. BMT Baş Assambleyası 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilmiş 2200 A (XXI) “Mülki və siyasi hüquqlar haqqında” Qətnamədə qeyd edir: “Bütün xalqlar öz məqsədlərinə nail olmaq üçün qarşılıqlı fayda prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq əməkdaşlıqdan və beynəlxalq hüquqdan irəli gələn hər hansı bir öhdəliyə ziyan vurmadan öz təbii sərvətləri və ehtiyatlarını sərbəst şəkildə sərf edə bilərlər. Heç bir xalq heç bir halda ona məxsus olan dolanışiq vəsaitlərindən məhrum edilə bilməz” (I hissə, I maddə, 2-ci bənd) [464, s. 1].

Bu presedent Rusiya Federasiyasının oxşar problemi bundan əvvəl həll etmək təcrübəsinə malk olması səbəbindən baş verdi. 1992-ci ildə almaz və digər qiymətli ehtiyatlarla zəngin olan Çukotka Muxtar Vilayəti əvvəlki Rusiya Konstitusiyasındakı çatışmazlıqlardan yararlanaraq Maqadan vilayətinin tərkibindən çıxdı.

Lakin, bu dəfə Konstitusiya Məhkəməsi 14 iyul 1997-ci il tarixli qərarı ilə “Rusiya Federasiyası Konstitusiyasının 4-cü hissəsinin 66-cı maddəsində olan muxtar dairənin bölgənin, vilayətin tərkibinə daxil olması ilə bağlı müddəanın təfsiri”nə [254] əsaslanaraq bu iki dairənin bölgədən ayrılmaq iddiasını rədd etdi. Beləliklə, Rusiya Federasiyasının Konstitusiya Məhkəməsi dairələrin bölgədən və vilayətdən açıq şəkildə setsesiyası ilə bağlı növbəti cəhdlərini dayandırdı. İqtisadi aspekt “öz müqəddəratını təyinetmə” formasının seçilməsində mühüm rola malikdir. Eritreya xalqı Efiopiyadan ayrılmaq uğrunda 30 illik silahlı mübarizədən sonra siyasi müstəqillik əldə edərək məqsədlərinə çatdı. Müstəqilliyə nail olduqdan sonra bir çox problemlərlə üz-üzə qalan və onları həll etmək iqtidarında olmayan Eritreya xalqı siyasi müstəqillik şəraitində inkişaf problemlərini həll edə bilmədiyi qənaətinə gəldi. Bu gün Eritreya xalqı federal Efiopiyanın tərkibinə daxil olmaq istəyir və inkişaflarını yal-

nız bütün Efiopiya xalqının inkişafı kontekstində düşünür. Bu səbəbdən bu gün Eritreya yenidən Efiopiyaya qoşulmaq məsələsini qaldırır [383, s. 5]. O cümlədən, iqtisadi, siyasi və hərbi səbəblərə görə bölgələrinin təhlükəsiz inkişafı üçün Kvebek əhalisinin 51%-i (əhalisinin əksəriyyəti fransızlardır) Kanada Federasiyasının tərkibində qalmaq üçün səs verdilər.

Müasir şəraitdə, bəlkə də, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tanımayan bir siyasətçi yoxdur. Həqiqətən, yalnız sərbəst öz müqəddəratını təyin etmək zəminində xalqların birliyi, azadlığı, bərabərliyi və qardaşlığı mümkündür [471].

Milli azlıqların hüquqlarının qanunvericiliklə qorunması müasir zamanda əksər demokratik dövlətlərin siyasətində öz əksini tapmışdır. Bu, həm həyatı, həm də hüquqi məntiqlə diktə olunurdu. Diqqət yetiriləsi daha bir məqam var. Belə ki, əzəli torpaqlarında azlıqda olan yerli xalqların xüsusi statusu heç bir ayrışdırıcılıq ehtiva etmir, yalnız müdafiə xarakteri – obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən mövcud olan faktiki bərabərsizliyi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır [215, s. 59]. Məsələn, Yakutiya (Saxa Respublikası) yerli əhalisi aborigen xalqlardır: müstəmləkə keçmiş və həyat tərzinin, dilinin, mədəniyyətinin, psixoloji quruluşunun, əzəli torpaqlarının milli kimliyi olan xalq.

Onların ata-baba torpaqlarından kənarlaşdırılması etnosidə - milli kimliyin məhvində bərabərdir. Demokratik dövlət heç bir millətin yox olması ilə barışmamalıdır və insanların milli kimliyini, torpaq hüququnu, ənənəvi həyat tərzini, fəaliyyət növünü, dilini və dini adət-ənənələrini qorumaqda maraqlı olmalıdır. Maddi təminat vasitələrində ənənəvi iqtisadi fəaliyyət növlərinə aid müstəsna hüquqların olması bu fəaliyyət növlərinin aborigen insanlar üçün həyatın özü, digərləri üçün isə yalnız həyat vasitəsi olması ilə əlaqədardır [471, s. 90]. Saxa Respublikasının (Yakutiya) vətəndaşları əmindirlər ki, iqtisadi, siyasi və hüquqi inkişaf perspektivləri Rusiya ilə bağlıdır. Bu, çoxəsrlik əməkdaşlığın mədəni və tarixi ənənələri, həmçinin respublikanın hazırkı milli tərkibi ilə müəyyən edilir [193, s. 192-195].

Beynəlxalq təşkilatlar insan hüquqlarını, milli və dini azlıqların hüquqlarını qorumağa yönəlmiş prinsipləri əks etdirən bir sıra konvensiya və bəyannamələr qəbul etmişlər: İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi üzrə Avropa Konvensiyası, Roma müqaviləsi, Vahid Avropa Aktı, Beynəlxalq hüquq və dövlətlər arası əməkdaşlıq Bəyannaməsi və s. Beynəlxalq münaqişələrlə eyniləşdirilən milli azadlıq uğrunda aparılan müharibələr beynəlxalq hüququn predmetinə çevrildi (12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyasının 2-ci protokolu). 1977-ci ildə qəbul edilmiş Cenevrə Konvensiyasına Əlavə Protokolu №2, xüsusi olaraq, “milli münaqişələr” anlayışını şərh edir, BMT-nin Ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və azlıqların qorunması üzrə Alt Komissiyası ((1999-cu ildən – İnsan Hüquqlarının Təşviqi və Müdafiəsi Alt Komissiyası) tərəfindən beynəlxalq təşkilatların mühafizəsi altında olan münaqişə iştirakçılarına qarşı qeyri-insani hərəkətləri qadağan edir: bunlar hakim və ya dominant olmayan milli azlıqlardır; bu, etnik müxtəliflikləri qorumaq üçün həmrəylik göstərən əhalinin əsas hissəsindən milli, etnik, dil və digər fərqləri olan ölkə vətəndaşlarıdır. Milli azlıqların qorunması üçün, məsələn, inzibati ərazi vahidləri səviyyəsində əlavə özünüidarəetmə qurumlarının yaradılması, mərkəzi idarəetmədə təmsilçiliyin daha geniş təmin edilməsi və s. tədbirlər görülür. ATƏM-də Milli azlıqlar üzrə Ali Komissar vəzifəsini yerinə yetirən səlahiyyətli orqan yaradılmışdır.

Xalqların integrasiyası çoxmillətli dövlətlərin sayının daim artmasına səbəb olur. Bu cür dövlətlər “ərazi bütövlüyünü” qoruyaraq, hər zaman bütün xalqların və millətlərin “öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları”na hörmət etməlidirlər. Belə ki, hər bir xalqın öz inkişaf yollarını və formasını sərbəst seçmək hüququna hörmət etmək beynəlxalq münasibətlərin əsas prinsiplərindən biridir [228, s. 124-138].

“Öz müqəddəratını təyin etmək” xalqların tarixi, coğrafi, mədəni, dini ənənələri və inanclarına ən uyğun bir inkişaf yolu seçmək hüququ deməkdir. Tarixi inkişafın və özünüdərkini ən yüksək mərhələlərində olan, dövlət yaratmaq üçün müəyyən bir ərazidə kompakt şəkildə yaşayan, kifayət qədər sayı olan xalqlar və millətlər, öz

müqəddəratlarını təyin edərək, müxtəlif dövlətlər – konfederasiya, federasiya və unitar dövlətlər yaratdılar. Təbii ki, bu keyfiyyətlərin heç olmasa bir neçəsinə malik olmayan etnik qruplar bu səviyyələrdən kənarda qaldılar.

Belə ki, “öz müqəddəratını təyinetmə”nin əsas məqsədi bir millətin və ya xalqın inkişafıdır. Azlıqların hüquqlarının effektiv qorunması onların həm qanuni, həm də əslində əhalinin əksəriyyəti ilə eyni mövqedə olmasını tələb edir, lakin, belə bərabərliyə yalnız əlavə müdafiə tədbirləri sayəsində də nail olmaq mümkündür. Milli azlıqların dövlətləri tərəfindən ən geniş yayılmış dəstək sahələrindən biri təhsil və dil hüquqları, xüsusən də müxtəlif səviyyələrdə təhsilin milli dildə inkişafı, ona hərtərəfli dəstək, ünsiyyət, ana dilində məlumat almaq və yaymaq, rəsmi qurumlardan istifadə sahəsidir. Milli azlıqların hüquqlarının təmin edilməsi kompakt şəkildə yaşayan milli azlığın bu azlıqlarla bağlı siyasi, mədəni və iqtisadi sahələrdə qərarların qəbul edilməsinə daha əhəmiyyətli təsir göstərməsinə imkan verən formada həyata keçirilə bilər [458, s. 17].

Azlıqlar beynəlxalq hüququn xüsusi mühafizəsi altındadır. Belə ki, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktda deyilir: “Etnik, dini və dil azlıqlarının mövcud olduğu ölkələrdə bu azlıqlara mənsub olan şəxslərə, həmin qrupun digər üzvləri ilə birlikdə öz mədəniyyətindən istifadə etmək, öz dininə etiqad etmək və onun ayinlərini icra etmək, habelə doğma dilindən istifadə etmək hüququ verilməsindən imtina edilə bilməz” [202, s. 24-25]. Avropa Şurasının 1995-ci il fevralın 1-də Strasburqda qəbul etdiyi “Milli azlıqların hüquqlarının qorunması haqqında” Çərçivə Konvensiyasında da deyilir: “Dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suveren hüquqlarının üstünlüyü çərçivəsində bu təşkilatın üzvü olan ölkələrdə milli azlıqların və bu azlıqlara mənsub şəxslərin hüquq və azadlıqlarının səmərəli qorunması təmin edilsin [490, s. 1]. Çərçivə Konvensiyasında, xüsusilə, 5-ci maddəsində qeyd edilir ki, tərəflər milli azlıqlara mənsub şəxslərin öz mədəniyyətlərini dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, eləcə də, onların özünəməxsusluğunun əsas ünsürlərini, yəni: din, dil, ənənə və mədəni irslərini qoruyub saxlamaq imkanla-

rını təmin etmək üçün lazım olan şəraitin yaradılmasına kömək etməyi öhdələrinə götürürlər; tərəflər zorakı assimilyasiyanın qarşısını almaq üçün bütün mümkün tədbirləri görməyi və 6-cı maddədə deyildiyi kimi, mədəniyyətlər arasında dialoqu təşviq etməyi, mədəniyyət, dil və təhsil sahələrində qarşılıqlı hörmət və əməkdaşlığın inkişafına kömək etməyi öhdələrinə götürürlər; 8-ci maddədə tərəflər milli azlığa mənsub hər hansı şəxsin öz dininə azad etiqad etmək, yaxud əqidəsini açıq şəkildə ifadə etmək, dini müəssisələr, təşkilatlar və assosiasiyalar yaratmaq hüququnu qəbul etməyi öhdələrinə götürürlər; 9-cu maddədə dövlət sərhədlərindən asılı olmayaraq pərakəndə düşmüş xalqlar və ya diasporalar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən milli azlıqların öz fikrini sərbəst ifadə etmək, məlumat və mübadilə etmək azadlığı hüququ və mümkünlüyü təsdiq edilmişdir. Konvensiya, bununla yanaşı, azlıqlara öz kütləvi informasiya vasitələrini təsis etməyə və efir məkanına malik olmağa fürsət təqdim edir. Öz azlığının dilini öyrənməyə şərait yaradılması, şəxsi həyatda və ictimai yerlərdə öz ünsiyyət dilindən şifahi və yazılı olaraq sərbəst və maneəsiz istifadəsi (maddə 10) [63, s. 20-21]; azlıqların mədəniyyəti və dili haqqında bilikləri təbliğ etmək, habelə öz dərslərlərini nəşr etmək məqsədilə özəl təhsil müəssisələri yaratmaq hüququ (maddə 12) bu sənəddə möhkəmləndirilir. Konvensiya, başqa dövlətlərin ərazilərində daimi yaşayan şəxslərlə, xüsusən, orta q etnik, mədəni, dil və ya din mirasına malik şəxslərlə sərhəddən azad və dinc əlaqələr qurmaq və bu əlaqələri davam etdirmək hüququnun həyata keçirilməsini (maddə 17), həmçinin siyasi, ictimai həyatda, dövlət işlərində, xüsusilə, birbaşa onların mənafeyi ilə bağlı olan məsələlərdə fəal iştirak etmək ideyasını dəstəkləyir (maddə 15). Milli azlıqlara verilən bu hüquq və azadlıqlar Konvensiyaya uyğun olaraq zəmanətlidir. Bununla belə, 21-ci maddədə xüsusi olaraq qeyd edilir ki, Çərçivə Konvensiyasında “heç nə ayrılıqda hər hansı bir şəxsin beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, xüsusən, dövlətin “suveren bərabərlik”, “ərazi bütövlüyü” və “siyasi müstəqillik” prinsiplərinə zidd hər hansı bir fəaliyyətlə məşğul olmaq və ya hər hansı bir

hərəkətə yol vermək hüququnun nəzərdə tutulması kimi yozula bilməz” [63, s. 22-23].

Beynəlxalq hüquqda milli azlıqların qorunması prinsipinin əsas elementləri aşağıdakılardır:

- a) subyektləri həm şəxs, həm də azlıq olan insanlar birliyi (insan hüquqları ilə bağlı müqavilələr) olan bərabərlik və ayrışdırılma-yə yol verilməmək prinsipləri;
- b) azlıqların öz mədəniyyətlərindən, dillərindən və dinlərindən maneəsiz istifadə etmə prinsipi (MSHBP-nin (Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt) 27-ci maddəsi);
- c) dövlətlərin azlıqlar üçün müvafiq irəliləyişə nail olmaq məqsədi ilə xüsusi tədbirlər görmək öhdəliyi (İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında Konvensiya. 1965-ci il);
- d) soyqırım aktlarından beynəlxalq müdafiə və ona görə cəza (Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya, 1948, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Əsasnaməsi);
- e) azlıqların zorla assimilyasiyasına yönəlmiş siyasətin qadağan edilməsi (Avropa Şurasının Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının 5-ci maddəsi);
- f) azlıqların hüquqlarının milli və beynəlxalq hüquqi müdafiə vasitələri ilə effektiv qorunması hüququ;
- g) azlıqların hüquqlarının standart qaydaları və onların fərqli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağı və inkişafını təmin edən müdafiə tədbirləri (ortaq etnik, dini ... kökləri olan insanlarla xaricdə əlaqə qurma hüququ, azlıqların kütləvi şəkildə deportasiyasına qadağa) [100, s. 115].

Beləliklə, beynəlxalq hüquq nəinki müxtəlif milli, etnik və dil azlıqlarının mövcudluğunu tanıyır, eyni zamanda, bu qrupların ayrışdırılma-yə məruz qalmamasını və qorunmasını təmin etmək, identikliklərini qorumaq üçün fəal addımlar atır. Milli azlıqların hüquqlarının tənzimlənməsi sahəsində beynəlxalq normaların inkişaf etdirilməsinin əsas məqsədləri bunlardır: hər bir ölkədə azlıqların müvafiq yaşayış şəraiti-

nin təmin edilməsi, dövlətin və cəmiyyətin demokratik təsisatlarının təkmilləşdirilməsi, insan hüquqlarının genişləndirilməsi [458, s. 20].

Müasir dövrdə çoxmillətli dövlətin tərkibində azlıqların hüquqlarının həyata keçirilməsinin əsas forması milli-mədəni muxtariyyətdir. Ərazi muxtariyyəti ölkə əhalisinin ümumi tərkibində azlıq təşkil edən etnik qrupun kompakt yaşadığı və müəyyən bir bölgədə əksəriyyət təşkil etdiyi hallarda tətbiq olunur. Bu vəziyyətdə muxtariyyət milli bir qrupa deyil, müəyyən bir bölgənin bütün əhalisinin, yəni çoxluq təşkil etdiyi milli azlığın yaşadığı əraziyə verilir. Kollektiv aspekt həm də yerli xalqların kimliyini, mədəniyyətini və bütünlüklə varlığını qorumaq üçün son dərəcə vacib olan nəsillərin davamlılığı aspektidir. Məhz milli-mədəni muxtariyyət müxtəlif milli icmalara mənsub olan vətəndaşlara, xüsusən azsaylı, dağınıq məskunlaşmış yerli xalqlara və digər azlıqlara öz identikliyin, dilinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin qorunması və inkişaf etdirilməsi problemlərini həll etməyə imkan verir [117, s. 340-376]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyanın 18 dekabr 1992-ci il tarixli 47/135 Qətnaməsi ilə qəbul edilmiş Milli, yaxud etnik, dini və dil azlıqlarına mənsub şəxslərin hüquqları haqqında Konvensiya təkcə dövlətlərin milli azlıqların özünəməxsusluğunu və bənzərsizliyini hər cür dəstəkləməsini və təşviq etməsini deyil, eyni zamanda, ölkənin siyasi və mədəni həyatında iştirakının təşviq etməsinin lazım olduğunu ifadə edir, eləcə də 2-ci maddənin 4-cü bəndində milli azlıqların öz şəxsi assosiasiyalarını yaratmaq və fəaliyyətini təmin etmək hüququ bildirilir. Bundan əlavə, eyni maddənin 5-ci bəndi milli azlıqların öz qrupunun digər üzvləri, habelə digər dövlətlərin ərazisində öz milliyyətləri olan vətəndaşları ilə sərbəst və dinc əlaqə qurmaq və saxlamaq hüququnu təmin edir [63, s. 110]. Hər iki müddəa milli və mədəni muxtariyyət institutunun inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda, bütün beynəlxalq sənədlərdə, o cümlədən, bu Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 4-cü bəndində də xüsusi olaraq vurğulanır: “Bu Bəyannamədə heç nə dövlətlərin “siyasi müstəqilliyi”nə, “ərazi bütövlüyü”nə, “suveren bərabərliyi”nə hörmət prinsipləri də daxil olmaqla Birləşmiş Millətlər Təşki-

latinın məqsəd və prinsiplərinə zidd olan hər hansı bir fəaliyyətə yol verilmə kimi yozula bilməz” [63, s. 111]. 1975-ci ildə təsis edilmiş Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransının (ATƏM) 1995-ci ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) adlandırılması milli və mədəni muxtariyyət institutunun inkişafına böyük təsir göstərdi. Təşkilatın əsas vəzifələri millətlər-arası nifrətə əsaslanan münaqişələrin erkən xəbərdarlığı və milli və etnik münaqişələrin artmasının qarşısını almaqdır [446]. Baş Assambleya Ali Komissarlığı öz səlahiyyətləri daxilində Azlıqlara mənsub şəxslərin hüquqlarını təmin etmək haqqında Konvensiyada-ki prinsiplərin həyata keçirilməsini təşviq etmək və bu məqsədlə əlaqədar hökumətlərlə dialoqun davam etdirilməsini öhdəsinə götür-müşdür [491]. Gərginliyi və münaqişə riskini azaltmağın vacib üsul-larından biri etnik inteqrasiyadır. Belə inteqrasiyanın konkret siyasi formaları: federal quruluş, unitar dövlət daxilində muxtariyyət, habelə eksterritorial əsasda mədəni muxtariyyət ola bilər. Beləliklə, inteq-rasiya, bir tərəfdən məcburi assimilyasiyadan, digər tərəfdən separa-tizmdən çəkinməyə imkan verir. Çoxmilli dövlətdə azlıqların etnik inteqrasiyası onların mədəni, dil və dini kimliyinə hörməti təmin edir və gərginliyi azaltmağın ən yaxşı yoludur. Etnik inteqrasiyanın vəzi-fəsi, həm də milli azlıqların ictimai-siyasi və sosial təşkilatlarının müxtəlif formalarını dəstəkləmək və inkişaf etdirmək, o cümlədən, eksterritorial əsasda siyasi təsir və hakimiyyət təmsilçiliyini təmin et-məkdir. Dünya praktikası, xüsusən də Qərb demokratiyasının inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi demokratiya çərçivəsində hakimiyyət böl-güsü mexanizmlərinə əsaslanan milli və mədəni muxtariyyətin həm əsas, həm də federal sistemi tamamlayan institut kimi istifadəsinin sə-mərəliliyini bildirir [459, s. 217-218].

Bəzi siyasi səlahiyyətlərə (təşəbbüs, təmsilçilik və s.) sahib olan yerli hakimiyyət və idarəetmə, ərazi, milli-mədəni qurumların formalaşması milli-mədəni muxtariyyətin mövcudluğunu bildirir. Bir çox çoxmillətli dövlətlərin qanunvericiliklərində “öz müqəddə-ratını təyinetmə”nin əsas formaları arasında milli-mədəni muxtariy-yyət xüsusilə vurğulanır. Beləliklə, Rusiya Federasiyasının “Mədə-

niyyət haqqında Qanunvericilik Əsasları” Qanununda (1992) deyilir: “Öz dövlət qurumlarından kənarda kompakt yaşayan və ya dövləti olmayan etnik icmalara milli-mədəni muxtariyyət hüququ təmin edilməlidir” [118].

Çoxmillətli dövlətdə mədəniyyət problemi bölgə mədəniyyətlərinin nümayəndələrinin geniş iştirakı ilə bərabərlik prinsipi əsasında həll edilir, bu, əlbətdə ki, daxili hüquq normalarında, habelə müvafiq dövlət prosedurlarında da öz əksini tapmalıdır [164, s. 20]. Milli-mədəni muxtariyyət nəinki dövlət qurumlarının hüquqlarını pozmur, əksinə, milli siyasətin həyata keçirilməsində dövlətin imkanlarını və məsuliyyətlərini genişləndirir.

Əlbətdə ki, sıx məskunlaşmış, çoxmillətli dövlətlərdə ərazi bütövlüyünün qorunması şərti ilə azlıqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları”nı həyata keçirmələrinin yeganə mümkün olan forması milli-mədəni muxtariyyətdir. Belə ki, milli və mədəni muxtariyyət ideyasının qanuni şəkildə həyata keçirilməsindən bəhs edərkən, müzakirə mərkəzində milli mədəniyyət, onun orijinallığı və bənzərsizliyi, özünəməxsusluğun qorunması və inkişafı məsələsi dayanır. Milli mədəniyyətin identikliyinə qorunması cəmiyyətin birliyinin əsasını təşkil edir və milli-mədəni müxtəlifliyə hörmət, tolerantlıq və mədəniyyətlərarası dialoq etnososial münasibətlərin uyğunlaşdırılması və millətlərarası ixtilafın qarşısının alınması üçün zəruri təminatdır [459, s. 218]. Məhz bu prinsiplər əsasında BMT-nin Təhsil, Elm və Mədəniyyət üzrə Baş Konfransının 2 noyabr 2001-ci il tarixində 31-ci sessiyası tərəfindən YUNESKO-nun Mədəni müxtəliflik üzrə Ümumdünya Bəyannaməsi qəbul edilmişdir. Bəyanatda vurğulanır ki, sənəd mədəniyyət altında bir sosial qrupa xas olan bütün fərqli xüsusiyyətləri – mənəvi, maddi, intellektual və emosional cəhətləri nəzərdə tutur və bu təkcə incəsənət və ədəbiyyat deyil, mədəniyyət, həm “həyat tərzini”, həm də “birlikdə yaşamaq qabiliyyətini”, dəyərlər, adət-ənənələr və inanclar sistemini əhatə edir, özünəməxsusluğun, sosial birlik və bəşəriyyətin birliyinin inkişafı və millətlərarası çəkişmələrin aradan qaldırılması məsələlərinə dair müzakirələrin mərkəzində durur [382]. Beləliklə, artıq Avropa

Xalqları və Regionlar Xartiyası (Brno Proqramı, Nürnberq, 2003) fərdlərin həqiqi bərabərliyini həyata keçirmək üçün ən azı etnik qruplara minimum hüquqların verilməsinin zəruriliyini qəbul edir, bu isə yalnız bütün qrupun milli kimliyinin qorunması qarantiyası ilə mümkündür. Bu sənəd əhmiyyətlidir, çünki minimum-proqramının 1-i maddəsində aşağıdakılara zəmanət verir: "... çoxluq təşkil edən bütün etnik qruplara, milli azlıqlara və millətlərə yaşadıkları ərazilərdə ... milli-mədəni muxtariyyət və təhsil sahəsində muxtariyyət hüququ, ... həm də öz mədəniyyət qurumlarını yaratmaq və maliyyələşdirmək hüququ dərhal verilməlidir" [403]. Milli-mədəni muxtariyyətlərin fəaliyyəti bu problemin həlli variantlarından biridir və yalnız müəyyən şərtlərə cavab verildiyi təqdirdə mümkündür, bunların arasında ən əsası etnik azlığın ərazi müstəqilliyi və tam "öz müqəddəratını təyinetmə" iddialarının olmamasıdır [459, s. 219].

Dağıstan Muxtar Respublikası təkcə Rusiya Federasiyasının deyil, bütün dünyanın etnik cəhətdən ən çətin bölgələrindən biridir: burada 100-dən çox millət və xalq yaşayır, bunların arasında böyük dil ailələrini və qruplarını təmsil edən 30 yerli xalq var: iber-qafqaz, türk, İran, Hind-Avropa və s.

Dünyanın heç bir yerində belə kiçik bir ərazidə bu qədər xalq yaşamır. 1996-cı ilin əvvəlində əhali 2 218 427 nəfər, 2021-ci ildə isə 3 133 303 nəfər [475] idi (Rusiya əhalisinin 1,2%-i), bunların 58%-i (1996), 55,2%-i (2010) kənd sakinləri idi. Əhali olduqca sürətlə artır: respublikada 1 kv. km-ə doğum nisbəti 20, ölüm nisbəti 7,1, əhalinin sıxlığı 42, 5 üzv [474] təşkil edirdi. Dağıstan dağları həddən artıq populyasiya və miqrasiya proseslərinin intensivliyi ilə xarakterizə olunur. Dağların və düzənliklərin sakinlərinin həyat səviyyələrindəki ciddi fərqlər dağ bölgələrinin depopulyasiyasına səbəb olan amil idi. Həyat tərz, mədəniyyət və mərasimlərin oxşarlığı, əksər xalqların İslamı qəbul etməsi qarışıq nikahların çoxalmasına səbəb oldu. Urbanizasiya nəticəsində Dağıstanın onlarla xalqının nümayəndələri Mahaçqalada bir küçədə yaşayır.

Dağıstan xalqlarının əksəriyyəti kəmiyyət göstəricisinə görə az fərqlənirlər. Ən son siyahıyaalmaya görə (2010), sayı ən çox olan

avarlar yarım milyondan çoxdur – 850 011 nəfər, darginlər – 490 384 nəfər, kumiklar – 431 736 nəfər, ləzgilər – 385 240 nəfər, laklar – 161 276 nəfər, azərbaycanlılar - 130 919 nəfər, tabasaranlar – 118 848 nəfər, çeçenlər – 93 658 nəfər, noqaylar – 40 407 nəfər, ağullar – 28 054 nəfər, rutullar – 27 849 nəfər, saxurlar – 9 771 nəfər və s. idi. Respublikada çox sayda yerli olmayan sakinlər – 104 020 nəfər rus yaşayır [496]. Bu hal bütün millətlərin respublikadan ayrılmaqla “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan istifadə edə bilməməsini vurğulayır. Həqiqətən, aralarındakı kiçik kəmiyyət fərqi heç bir milləti “titul millət” adlandırmağa üstünlük vermir. Bu amil, intensiv miqrasiya prosesləri, xalqların məskunlaşma sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi, qarışıq nikahlar, millətlər arasında bir sərhəd çəkməyə imkan vermir.

Respublikada siyasi mühit belədir ki, millətindən asılı olmayaraq heç kim başqa bir millətin nümayəndəsindən üstün deyil. Əks təqdirdə, 30 xalqın hamısı eyni zamanda müstəqil dövlətə iddia edə bilər və kiçik Dağıstan xırda hissələrə parçalana bilər, 30 sərhəd, gömrük məntəqələri və valyutalar meydana çıxa bilər. Bu, iqtisadi infrastrukturun məhvinə, qarışıq ailələrin dağılmasına, vətəndaş qarşıdurmasına və etnik münaqişələrə səbəb ola bilər. Aydındır ki, hadisələrin belə bir nəticəsi heç kimə fayda vermir, çünki, Dağıstanda bütün millətlərin nümayəndələri artıq öz müqəddəratlarını vahid bir dövlətdə müəyyən etmişlər. Milli-mədəni muxtariyyət səviyyəsində onlar teatrlara, qəzetlərə, mədəniyyət mərkəzlərinə, respublikanın inzibati aparatlarında nümayəndələrinin təmsilçiliyinə və s. malikdirlər.

Vahid Dağıstan, onun vahid iqtisadi, nəqliyyat, enerji infrastrukturunu, milli siyasəti bütün millətlərə və etnik qruplara öz adət-ənənələrini, kimliyini, mədəniyyətini, dilini, dinini bərabər inkişaf etdirməyə və qoruyub saxlamağa imkan verir. Respublika əhalisinin milli zəmində parçalanması əsrlər boyu Dağıstan xalqlarının əldə etdikləri bütün uğurları məhv edə bilərdi.

Hakimiyyət və idarəetmə aparatları, silahlı qüvvələr, məhkəmə və digər strukturlarla dövlətin qurulması çox mürəkkəb və məsulyyətli bir məsələdir. Kiçik xalqlar, onlara lazımi hörmətlə yanaş-

saq belə, tam hüquqlu müstəqil bir dövlətin varlığını qorumaq üçün kifayət qədər imkanlara malik deyillər. Belə bir dövlətdə bu xalqın özü normal inkişafdan geri qalacaq və identikliyi itirərək tezliklə yox olacaqdır. Dağıstanda orta sayda etnik qrup 17 min nəfəri əhatə edir, ən azsaylısı isə 2 min nəfərdən çox deyil. 2 min nəfər əhalisi olan və bir kəndin ərazisinə bərabər olan bir dövləti necə yaratmaq olar. Həqiqətən, müasir dünyada yalnız suveren dövlət üçün zəruri olan qurumların, idarə və təşkilatların adları daha çoxdur [120, s. 51].

“Jizn natsionalnostey” jurnalının baş redaktoru Hacıbakar Bokov yazırdı: “İnsanlara suverenlik nə verir? Nəticə olaraq, ən yüksək mərhələdə tam müstəqillik, yəni bütün atributları: prezident, parlament, hökumət, ədliyyə, çox sayda xaricdə və daxildə səfirlər”i olan müstəqil dövlət verir. Bundan başqa, tez-tez rəsmi dostluq səfərləri və təbii ki, “xarici dövlətlərin başçılarının qəbulları ...” [153, s. 404] da olacaqdır.

Dövlət yaratmaq üçün ayrıca hər hansı bir xalqın müəyyən bir ərazidə kompakt məskunlaşması labüddür. Rusiya Federasiyasında Sibirdə, Tundrada bir çox köçəri xalqlar – maral saxlayanlar yaşayır. Bu xalqlar ənənəvi olaraq Sibirdən Tundraya qədər böyük bir ərazidə köçəri həyat tərzini sürürlər. Bəzən fəsildən asılı olaraq, bir neçə millət eyni vaxtda bir ərazidə dinc yaşayır, digər ərazilər isə boş qalır. Konkret bir ərazini bu xalqlardan hər hansı birinə təyin etmək mümkün deyil. Bir millət öz identikliyinə və ya mədəni, sosial, iqtisadi və ümumiyyətlə, tarixi inkişafına və ya yaşadığı dövlətin ərazi bütövlüyünə xələl gətirmədən dövlətin hüddudları çərçivəsində öz müqəddəratını təyin edə bilər [153, s. 411].

Avropa Şurası Parlament Assambleyası hesab edir ki, milli və ya etnik azlıqların, hətta bəzi hallarda milli əksəriyyətin “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” beynəlxalq hüquqda tanınsa belə, bu hüquq avtomatik olaraq “ayrılmaq hüququ”nu vermir. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ” ilk növbədə Avropa Şurasının “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında” Çərçivə Konvensiyasında (ETS № 157) və Assambleyanın 1334-cü (2003) Qətnaməsində, “Muxtar bölgələrin Avropadakı münaqişələrin həllinə ilham mən-

bəyi kimi göstərdiyi müsbət təcrübə haqqında”, habelə digər müvafiq beynəlxalq hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulduğu kimi azlıqların hüquqlarının qorunması yolu ilə həyata keçirilməlidir [348].

York Universitetinin siyasi elmlər üzrə professoru Nina Kaspersenin qeyd etdiyi kimi, hüquqların pozulması faktı, müəyyən bir ərazinin ictimai kollektivi üçün “setsesiya (ayrılmaq) hüququ”nu tanımaq üçün kifayət deyil. Onun fikrincə, müstəqil dövlətin qurulması yalnız “vətəndaşların hüquqlarının pozulmasına dair ifadələr əsasında deyil, mövcud dövlət çərçivəsində “öz müqəddəratını təyinetmə” tam həyata keçirilə bilmədiyi təqdirdə mümkündür” [396].

Bu barədə I.P.Blişenko qeyd edir: “Öz müqəddəratını təyin etmə yalnız siyasi müstəqillik kimi başa düşülə bilməz. Əksər hallarda siyasi müstəqillik bir xalqın və ya millətin üzləşdiyi problemləri, yəni müəyyən bir millətin və ya xalqın inkişaf problemlərini həll etmir” [106, s. 4]. Dövlətlər xüsusi birliklər, məktəblər, institutlar, mədəniyyət mərkəzləri, milli teatrlar yaratmaq, milli azlıqların dillərində nəşr olunan nəşrləri dəstəkləməklə milli azlıqların əsas hüquqlarının qorunması ilə bağlı problemləri həll edə bilirlər.

Yerli xalqlara dövlət televiziya və radio stansiyalarında xüsusi efir vaxtı ayrılmalıdır. Həm də dini etiqad azadlığı milli - mədəni muxtariyyətin tələblərindən biridir. İnsan hüquqları ideyalarının təsdiqlənməsinin əsas mexanizmi məktəb və universitet təhsili sistemi olmalıdır [468, s. 3]. Dil irsini qorumaq üçün dövlətlər yerli əhalini (sayından asılı olmayaraq) ən azı orta məktəblərlə təmin etməlidir. Yerli xalqların tarixi, mədəniyyəti və dininə aid xüsusi fənlərin ümumi tədris planına daxil edilməsi məcburidir. Məktəb proqramlarında bu dövlətin vətəndaşı olan digər milli azlıqların (yerli olmayan) tarixi keçmişini də öyrənməli bilirlər.

Bundan əlavə, yerli xalqların və milli azlıqların nümayəndələrinə özəl məktəblər yaratmaq hüququnun verilməsi əzsaylı etnik qrupların dil və digər hüquqlarının həyata keçirilməsində vacibdir. Eyni zamanda, milli azlıqların özəl məktəblər yaratmaq hüququndan istifadə etməsi dövlət təhsil sisteminin əsaslarını sarsıtmamalı, əksinə onlara ana dilini və mədəniyyətini öyrənmək üçün əlavə im-

kanlar yaratmalıdır. Bu məktəblərdə tədris planları müvafiq dövlət orqanları ilə razılaşdırılmalıdır.

Milli-mədəni muxtariyyətin əsas tələbi azlıqların nümayəndələrinin dövlət hakimiyyətinin qanunverici və icra orqanlarında iştirakıdır. Bu müddəə, 1948-ci il tarixli Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində öz əksini tapmışdır, burada 21-ci maddənin 1-ci bəndində deyilir: “Hər kəs birbaşa və ya seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə öz ölkəsinin hökumətində iştirak etmək hüququna malikdir” [200, s. 42]. M.V.Bağlay haqlı olaraq qeyd edir: “... Dövlətçilik insan hüquqlarının qorunmasının təminatını özündə cəmləşdirir. Güclü bir dövlət olmasa hüquqlar formal olur” [239, s. 95-96].

Bütün insan hüquqlarına, o cümlədən, insanın “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na hörmət “millətlərin və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun həyata keçirilməsini müəyyənləşdirir. Daha dəqiq desək: “İnsan hüquqlarını qoruyan və riayət edən dövlət, millətin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” ilə əlaqəli olan problemləri avtomatik olaraq gündəmdən çıxarır” [386, s. 4].

XX əsr, xüsusilə, ikinci yarısı, demokratik prinsiplərin inkişafı və dünyanın əksər yerlərində möhkəmlənməsi ilə yadda qaldı. İnsan hüquqları bir çox ölkələrin, habelə beynəlxalq təşkilatların konstitusiyaları ilə qorunan ümumdünya siyasətinin əsasını təşkil etdi.

Azərbaycan Respublikası hər zaman bildirirdi ki, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının qorunması demokratik cəmiyyətin mövcudluğunu müəyyən edən amildir. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiyaya Qanununun 19-cu maddəsində Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları qanun qarşısında bərabərdir. Azərbaycan Respublikası Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinə, Helsinki Konfransının Yekun Aktına və digər ümumtənzimlənmiş beynəlxalq hüquqi sənədlərə qoşularaq, cinsindən, irqi və milli mənsubiyyətindən, dini, sosial mənşəyindən, siyasi əqidəsindən və digər hallardan asılı olmayaraq, onların nəzərdə tutulmuş bütün hüquq və azadlıqlarına riayət edilməsini və maneəsiz həyata keçirilməsini təmin edir [3, s. 40, 45]. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və dövlətin qəbul etdiyi digər hüquqi akt-

larda bütün millətlərin hüquq və azadlıqları beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun tənzimlənilir. Belə ki, Konstitusiyanın III fəslinin 25-ci, 32-ci, 44-cü, 45-ci, 127-ci maddələri Azərbaycan Respublikasının sərhədləri hüduqlarında yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların əsas insan hüquq və azadlıqlarına və onların sərbəst, maneəsiz və bütün insanlar üçün bərabər şərtlərlə beynəlxalq hüquqi norma və prinsipləri əsas götürərək təmin edilməsinə həsr edilmişdir [465]. 25-ci maddədə göstərilədiyi kimi, dövlət hər bir Azərbaycan vətəndaşının hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə zəmanət verir. İnsan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının “ırqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə” görə məhdudlaşdırılması, 47-ci maddəyə əsasən isə “ırqi, milli, dini, sosial ədavət və düşmənçilik oyadan təşviqat və təbliğat” qadağan edilir [358, s. 58, 41]. Əsrlər boyu Azərbaycan çoxmillətli ölkə olmuşdur və bir çox xalqların dinc yanaşı yaşamasının tarixi təcrübəsinə malikdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1992-ci il 16 sentyabr tarixində “Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında” imzaladığı Fərmanda müvafiq dövlət qurumlarına sənəddə göstərilən istiqamətlərdə dövlət yardımının və hökumətin milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının qorunması siyasətinin həyata keçirilməsi əsas vəzifə kimi tapşırılmışdır [358, s. 58, 45]. Milli məsələlərin müvəffəqiyyətlə həlli, milli azlıqların hüquqlarının qorunması, öz müqəddəratını təyin etməyə (milli-mədəni muxtariyyət səviyyəsində) imkan verilməsi, yerli xalqların və digər milli azlıqların mədəniyyətinin, dilinin, adət-ənənəsinin və dininin, milli sənətkarlığının, peşəkarlıq və öz fəaliyyət yaradıcılığının və xalq sənətlərinin, milli kitabxanalarının, ədəbiyyatının, folklorunun sərbəst inkişaf etdirilməsi, onların tarixi və mədəniyyət abidələrinin qorunması, teleradio-proqramlarının və s. təşkili və inkişafı sahəsində [360] görülən işlər Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları Komitəsinə 8 noyabr 1999-cu il tarixində verdiyi ikinci dövrü hesabatında tam əksini tapmışdır. Biz bu hesabatın mövzuya dair bir neçə maddəsini sadalayaq:

4. "... Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycanda ümumbəşəri dəyərlərə, qanunun aliliyinə və insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının qorunmasına əsaslanan hüquqi dünyəvi dövlət qurma yolunu elan etdi".

63. Azərbaycan Respublikasında azlıqların hüquqlarının təşviqi və qorunması məqsədilə "Hüquq və azadlıqların qorunması, Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların dil və mədəniyyətinin inkişafına dövlət dəstəyi haqqında" Respublika Prezidentinin (ulu Öndər Heydər Əliyev) Fərmanı qəbul edildi".

460. "Dini etiqad azadlığı haqqında" qanuna uyğun olaraq, hər hansı bir dinə və dini qurumlara digərlərinə münasibətdə üstünlük və məhdudiyyətlərin qoyulmasına yol verilmir.

464. Hazırda ölkədə 200-dən çox müsəlman məscidi, 50-dən çox xristian kilsəsi və icması və 5 sinaqoq qeydiyyatdadır. Qafqaz müsəlmanlarının dini icmaları, qurumları və mərkəzləri, Rus pravoslav kilsələri, yevangelist xristianlar – baptistlər, Adventist icmalar, protestant xristianların beynəlxalq cəmiyyəti ("Həyat verən lütf"), beynəlxalq cəmiyyətlərin filialları – Krişna və Bahai də Azərbaycanda fəaliyyət göstərilir. Bunlara əlavə olaraq, yüzlərlə müxtəlif dini qurumlar rəsmi olaraq fəaliyyət göstərir, bunların təxminən 60-ı xristian dininə mənsub olan icmalardır.

467. Azərbaycanda bir sıra islam, xristian və yəhudi dini tədris müəssisələri fəaliyyət göstərir: Bakı İslam Universiteti, bir neçə mədrəsə, xristian pravoslav kilsələrdəki bazar günü məktəbləri, Əllinci gün Adventistlərin Müqəddəs İncil kursları, Beynəlxalq xristian protestant birliyinin İncil Məktəbi ("Həyat verən lütf").

468. Eyni zamanda, Bakıda 46 nömrəli orta məktəbin bazasında ibrani (ivrit) dilini, yəhudi dini, mədəniyyəti və tarixini öyrənmək üçün siniflər açılmışdır.

472. Azərbaycanda bütün dini konfessiyaların milli-dini bayramları geniş qeyd olunur. Prezident Fondu müntəzəm olaraq yəhudi sinaqoquna və pravoslav kilsəsinə maddi yardım göstərir.

Qanun qarşısında bərabərlik və qorunma hüququ:

629. Azərbaycan çoxmillətli bir ölkədir və hökumət azlıqların respublikanın həyat fəaliyyətinin bütün sahələrində fəal və bərabər-hüquqlu iştiraka cəlb edilməsinə, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının və bütün vətəndaşların bərabər hüquqluluğunun davamlı şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq üçün lazımi tədbirlər görür.

630. Müxtəlif azlıqlar Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət strukturlarında, onun hökumətində və Milli Məclisdə geniş təmsil olunurlar. Etnik azlıqların kompakt yaşadığı şəhər və rayonlarda, qəsəbə və kəndlərdə dövlət orqanlarında rəhbər vəzifələrdə çalışan şəxslər Azərbaycan Respublikasında bəyan edilmiş insan hüquqları və şəxsi azadlıqları, irqindən, milli mənsubiyyətindən və dinindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyini nəzərdə tutan və qoruyan siyasi xətti həyata keçirirlər.

631. Son illərdə Azərbaycanda yaşayan bütün azlıqların mədəniyyət mərkəzləri, xeyriyyə cəmiyyətləri və digər ictimai təşkilatlar açıldı. Dövlət büdcəsindən və Prezident Fondundan bu təşkilatlara, xüsusən də, torpaq ayrılması və vergi güzəştlərindən ibarət mümkün maddi və maliyyə yardımı göstərilir.

Təhsil və təlim:

636. Təhsil Nazirliyində azlıqların dilinin tədrisi üçün zəruri olan proqramlar, dərsləklər və dərs vəsaitləri hazırlamaq və öyrənmək üçün Şura yaradılmışdır.

637. Etnik gürcülərin kompakt yaşadığı yerlərdə üç dildə tədris olunan 2 məktəb var: Azərbaycan, gürcü və rus.

638. Azlıqlara mənsub insanların kompakt yaşadığı yerlərdə yerləşən məktəblərdə həftədə iki saatlıq ana dili, tarix və milli mədəniyyətin tədrisi tətbiq edilmişdir. Belə təlim ləzgi, tat, talış və digər dillərdə aparılır.

639. Dövlətin Xınalıq dağ kəndinin sakinlərinin dilinə münasibəti diqqətə layiqdir. Bu kəndin sakinlərinin dilinin heç bir dil qrupuna aid olmamasına və yalnız bir kəndin əhalisinin danışmasına baxmayaraq, Xınalıq dilində kitablar çap olunur, respublikada “Xınalıq” mədəniyyət mərkəzi fəaliyyət göstərir.

640. 1997-ci ildə dövlət vəsaiti hesabına rus, talış, kürd, ləzgi, tsaxur və tat dillərində əlifba və digər dərsliklər nəşr olundu.

644. Azərbaycanda aşağıdakı təşkilatlar və milli azlıqların milli-mədəni mərkəzləri fəaliyyət göstərir: Beynəlxalq “Mada” (talış) Cəmiyyəti, “Samur” Ləzgi Mədəniyyət Mərkəzi, Dağ Yəhudi İcması, Alman Milli Mədəniyyət Cəmiyyəti, Azərbaycan Rus İcması və s. – cəmi 28.

647. Azərbaycanda, milli azlıqların kompakt yaşadığı yerlərdə klublarda özfəaliyyət dərnəkləri, bədii kollektivlər, xalq və dövlət teatrları, həvəskar dərnəklər və maraq klubları fəaliyyət göstərir. Məsələn, Qusar rayonunda Ləzgi Dövlət Teatrını, Qax rayonunda Gürcü Milli Teatrını və Xalq Kukla Teatrını, Astara və Masallı rayonlarında Talış folklor qruplarını, Saatlı rayonunda Türk folklor qrupu “Adıgün”ü, Bakı şəhərində “Tugan Tel” Tatar mahnı və rəqs ansamblını və Rus “Sudaruşka” ansamblını göstərmək olar.

651. Azərbaycanda respublikada yaşayan müxtəlif azsaylı xalqların dillərində radio və televiziya verilişləri aparılır, kitablar, jurnallar və qəzetlər nəşr olunur. Belə ki, kürd, ləzgi, talış, gürcü, rus, erməni dillərində respublika radiolarında dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən müntəzəm radio verilişləri təşkil olunur. Balakən rayonunun yerli radio verilişləri avar, Xaçmaz rayonunda ləzgi və tat dillərində, Qusar və Xaçmaz rayonlarında yerli televiziya ləzgi dilində fəaliyyət göstərir. Bakı şəhərində rus dilində 20-dən çox qəzet və jurnal nəşr olunur, hər gün radio və televiziya verilişləri aparılır. RTR, ORT və s. Rusiya və TRT1, STB, kanal D və s. Türk proqramlarının tam yayımı həyata keçirilir. Azərbaycanda dövlət televiziya kanalında və özəl televiziya kanallarında ingilis dilində proqramlar yayımlanır. Qəzetlər kürd, ləzgi, talış, gürcü dillərində də nəşr olunur. Bu nəşrlər dövlətdən maddi yardım alır. Xüsusilə, Azərbaycanda ləzgi dilində “Samur” qəzeti və kürd dilində “Dəngi kürd”, Qusar rayonunda ləzgi dilində “Qusar”, Yəhudi Cəmiyyəti “Soxnut” tərəfindən “Əziz” qəzetləri [380] nəşr olunur.

Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi, dil, din və milli mədəniyyətlərinin inkişafı, adət-ənənələrinin qorunması siyasəti dövlət

tərəfindən daim ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi 2020-ci il Milli azlıqların müdafiəsi haqqında hesabatda geniş şərh olunmuşdur.

Belə ki, 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı müvafiq Fərmanına əsasən qəbul edilən “İnsan hüquqlarının müdafiəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı”nda, o cümlədən, dövlət başçısının 2011-ci il 27 dekabr tarixli Sərəncamına əsasən təsdiq edilən “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı”nda azsaylı xalqların, milli azlıqların mədəni irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi hökumətin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindəndir [431]. Bu siyasət Respublika Prezidentinin qəbul etdiyi müvafiq sərəncamları üzrə təsdiq edilən Azərbaycan dövlətinin regionlarının 2004-2008-ci, 2009-2013-cü, 2014-2018-ci və 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf planları Dövlət Proqramlarında öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, “Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən, Lənkəran şəhəri, Astara, Lerik, Masallı və Yardımlı rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planı” (14 sentyabr 2005-ci il), “Azərbaycan Respublikasının Şəki şəhərinin, Balakən, Qax və Zaqatala rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair əlavə tədbirlər haqqında” (1 iyun 2006-cı il), “Azərbaycan Respublikası regionlarının, o cümlədən, Quba, Qusar, Xaçmaz, Siyəzən və Dəvəçi rayonlarının sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair tədbirlər planının təsdiq edilməsi haqqında” (3 avqust 2005-ci il) sərəncamları Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmışdır [6, s. 272-273; 361]. Müvafiq sərəncamlar üzrə milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların kompakt yaşadıkları ərazilərdə sosial-iqtisadi, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, ekologiya və s. sahələrdə geniş miqyaslı layihələr həyata keçirilir. Bununla belə, respublikada milli azlıqlara aid bütün məsələlərlə 50-dək QHT və bir sıra digər təşkilatlar məşğul olur. Hal-hazırda Azərbaycanda müttəmadi olaraq kürd, ləzgi, talış, gürcü, rus, erməni dillərində radio verilişləri səslənir, 5 regional tele-radio kanalları fəaliyyət göstərir, 15-dən çox qəzet və jurnallar, o cümlədən, rus dilində 30-dan çox

qəzet və 15 jurnal nəşr edilir [362]. Bakıda S.Vurğun adına Rus Dövlət Dram Teatrı, Lənkəranda Dövlət Dram Teatrı, Qusarda Ləzgi Dövlət Dram Teatrı, Qaxda Gürcü Dövlət Teatrı [466], o cümlədən, milli azlıqlara aid 40-dan çox musiqi və folklor kollektivləri, Quba, Lənkəran və Şəki şəhərlərində Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin filialları fəaliyyət göstərir. 2003-cü ildən etibarən Bakı şəhərində ivrit dilini, yəhudi xalqının tarixini və mədəniyyətini tədris edən özəl yəhudi orta məktəbi açılmış, ivrit dilinin tədrisi Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində də təşkil edilmişdir. 2010-cu ilin oktyabr ayında Bakıda “Xabad Or-Avner” yəhudi təhsil kompleksi istifadəyə verilmişdir [6, s. 248]. Bakıda Bakı Slavyan Universiteti və digər ali təhsil ocaqlarında rus bölmələri mövcuddur. 2011-ci ildə Bakıda 558 səhifəlik “Ləzgi dilinin orfoqrafik lüğəti”, dağ yəhudilərinin dilinin 34 mindən çox söz və söz birləşmələrini əhatə edən 2 cildədən ibarət lüğət (“Cuuri – rus” və “Rus – cuuri”), 2015-ci ildə “Ləzgicə-azərbaycanca lüğət” və “Talışca-azərbaycanca lüğət” çap olunmuşdur. 2013-cü il noyabrın 15-də Respublika Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının Pravoslav Dini-Mədəniyyət Mərkəzinin açılışı olub, Bakıda və digər bölgələrdə milli azlıqlara mənsub bir sıra tarixi-dini abidələrdə təmir-bərpa işləri görüldü, həmçinin yeni məscid, kilsə və sinaqoqlar tikilibdir. Bakı şəhərində Roma-katolik kilsəsi inşa olunub və 2008-ci ilin mart ayında rəsmi açılış mərasimi keçirilibdir. Bakıda Lüteran kilsəsi təmir edilərək 2010-cu ilin dekabr ayında istifadəyə verilib, eyni zamanda, Şəmkir və Göygöl rayonlarında da alman-lüteran kilsələri bərpa və təmir olunub. Avropa və dağ yəhudilərinin istifadəsi üçün 2002-ci və 2012-ci illərdə Bakıda nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Qafqazda ən böyük və gözəl memarlıq üslubuna malik olan iki yeni sinaqoq inşa edilib, bundan başqa, 2010-cu ildə Qubanın Qırmızı Qəsəbəsində (2 sinaqoq) mövcud olan Giləki sinaqoqu əsaslı olaraq təmir edilibdir. Hal-hazırda Azərbaycanda 6 sinaqoq istifadədir (Bakıda – 2, Qubada – 2, Oğuzda – 2) [361]. 2011-ci ilin iyun ayında Qax rayonu Əlibəyli kəndində yerləşən gürcü-ortodoks məbədi – Müqəddəs Nino kilsə-

sində təmir-bərpa işləri tamamlandıqdan sonra açılış mərasimi keçirilib, Qəbələ rayonunda Nic qəsəbəsində Çotari kilsəsi də təmir edilib. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə 2006-cı ildən etibarən hər 2 ildən bir “Azərbaycan-doğma diyar” devizi altında təşkil edilən milli azlıqların ənənəvi musiqi festivallarında 800 nəfər iştirakçısı ilə 40-dan çox kollektiv iştirak edib. 2011-ci ilin may ayında Azərbaycan Respublikası və Müqəddəs Təxt-tac arasında “Katolik kilsəsinin Azərbaycan Respublikasında hüquqi statusu haqqında” Saziş imzalanıb [361].

Bakı Beynəlxalq Multukulturalizm Mərkəzində fəaliyyət göstərən milli azlıqların etnik-mədəni təşkilatlarını təmsil edən Koordinasiya Şurası təsis edilmişdir. “Mədəniyyətlərarası dialoqa dair Bakı Prosesi”nin davamı olaraq 2011-ci ildən indiyədək Bakıda “Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu” (World Forum for Intercultural Dialogue), Beynəlxalq Humanitar Forumlar keçirilir. Bu Forumlarda etnik-mədəni müxtəlifliyin və tolerantlığın Azərbaycan modeli ətrafında müzakirələr aparılır [6, s. 319].

2013-cü il mayın 29-da Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu çərçivəsində Bakıda təqdimat mərasimi keçirilən Milli Tolerantlıq Mərkəzi müxtəlif dinlərarası və mədəniyyətlərarası dialoqun və əməkdaşlığın inkişafında, etnik-dini dözümlülüyün Azərbaycan modelinin təbliğində və təşviqində əhəmiyyətli rol oynayır.

2014-cü il sentyabrın 1-2 tarixlərində Bakıda “Mədəniyyətlərarası dialoq: mədəniyyət və din arasında qarşılıqlı əlaqə” mövzusunda Avropa Şurasının qarşılıqlı dialoq görüşü baş tutmuşdu.

2016-cı il aprelın 25-27 tarixlərində Bakıda BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının “İnklüziv cəmiyyətlərdə birgəyaşama: çağırış və məqsəd” devizi altında VII Qlobal Forumu keçirilmişdir.

UNESKO-nun 20 oktyabr 2005-ci ildə qəbul etdiyi “Mədəni özüünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair Konvensiya”sına uyğun olaraq “Mədəni müxtəlifliyimiz mədəni vəhdətimizdir” layihəsi üzrə respublikanın ərazisində yaşayan azsaylı xalqların, milli azlıqların və yerli xalqların kompakt yaşadığı bölgələrdə milli-mədəni həmrəylik mövzusunda bir sıra tədbirlər həyata keçir

rilməkdədir [362; 398]. Respublika Prezidenti İlham Əliyevin 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə Dövlət Müşavirliyi xidməti, 15 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi təsis edilmişdir [427]. 2016-cı il Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin müvafiq Sərəncamına əsasən “Azərbaycanda Multikulturalizm ili” elan edilmişdir. 2016-cı il iyunun 28-30 tarixlərində isə Bakıda “Azərbaycan – doğma diyar” devizi ilə Milli Azlıqların V Respublika Festivalı, eyni zamanda, 14 rayonun sakinləri olan milli azlıqları təmsil edən 30-dan çox musiqi-folklor kollektivlərinin Heydər Əliyev adına Sarayda qala-konserti keçirilmişdir.

Respublika Prezidentinin 10 oktyabr 2017-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu, 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradılmışdır [361]. Göründüyü kimi, Azərbaycan tolerant bir dövlətdir. Respublika ərazisində yaşayan azsaylı xalqların, milli azlıqların, etnik qrupların hüquqlarının müdafiəsi, mədəniyyətlərinin, adət-ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindəndir. Azərbaycan 2000-ci il 16 iyun tarixindən qoşulduğu “Milli azlıqların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Çərçivə Konvensiyasının (1998-ci ildə qüvvəyə minib) müəyyən etdiyi: “1) ayrı-seçkiliyin qadağan olunması; 2) milli azlıqlarla əhalinin çoxluğu arasında bərabərliyin təmin olunmasına yardım etmək; 3) milli azlıqların mədəniyyətinin, dininin, dilinin və adət-ənənələrinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması; 4) yığıncaqlar, birləşmək, söz, fikir, vicdan və din azadlığı; 5) kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə, radio və televiziya proqramları qəbul etmək və translyasiya etmək hüququ; 6) təhsil almaq hüququ; 7) sərhədyanı əlaqələr və əməkdaşlıq; 8) iqtisadi, mədəni və sosial həyatda iştirak” kimi prinsipləri əsas götürərək milli qanunvericiliyində insan hüquq və azadlıqlarını təmin etmişdir. Bununla belə,

Çərçivə Konvensiyası sosial vahidliyin təmin olunması prinsipinə əsasən milli azlıqlar azsaylı xalqlar və etnik qrupların üzərinə müəyyən öhdəliklər də qoyur: ... dövlətin razılığı olmadan ondan ayrılmanın qadağan olunması öhdəliyi, həmçinin, dövlətə ümumi inteqrasiya siyasəti naminə müvafiq tədbirlər görmək üçün imkanlar da verir [358, s. 40-41, 58]. Çərçivə Konvensiyasının milli azlıqların müdafiəsi prinsipinə uyğun əsas məqsədi: azlıqların tam və həqiqi bərabərliyinin təmin edilməsi, eyni zamanda, hüququn aliliyi, ərazi bütövlüyü və milli dövlət suverenliyi prinsiplərinə hörmət çərçivəsində öz milli xüsusiyyətlərini azad ifadə etmək, qorumaq və inkişaf etdirməsinə imkan verən şəraitin yaradılmasıdır [358, s. 40, 58].

Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) 2011-ci ildə qəbul etdiyi “Müasir beynəlxalq hüquqda milli suverenlik və dövlətçilik” adlı 1832 nömrəli qətnamənin 7-ci bəndində deyildiyi kimi “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” avtomatik olaraq “ayrılma hüququ”nu vermir [348]. “Xalqların bərabərhüquqluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi bütün millətlərin, xalqların və etnik qrupların çoxsaylı keyfiyyət göstəricilərini nəzərə alaraq müvafiq təyinetmə səviyyəsindən sərbəst istifadə etmələrini təmin edir, belə ki, keyfiyyət göstəriciləri olmadan “öz müqəddəratını təyinetmə”nin ən yüksək səviyyəsinə iddia etmək qanuni deyil.

Beləliklə, dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və xalqın konkret siyasi-hüquqi statusu nümunəsində “xalqların bərabərhüquqluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin qarşılıqlı əlaqəsi və reallaşdırılması problemlərinin elmi-praktik cəhətdən təhlil edilməsinin labüd nəticəsi ondan ibarətdir ki, dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “xalqların bərabərhüquqluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipləri bərabər əhəmiyyətə malikdirlər, bir-birlərinə tabe deyillər, bir-birlərini qarşılıqlı şərtləndirirlər və dialektik vəhdət təşkil edirlər.

2.3. Dominant yerli xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun üstünlüyü

“Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” beynəlxalq hüququn tanınmış prinsiplərindən biridir. Dünya siyasi kontekstində “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” xalqların (millətlərin) başqa bir dövlətin tərkib hissəsində və ya ayrı bir dövlət kimi öz dövlət varlığını təyin etmək hüququdur. Ayrılma ilə yanaşı “öz müqəddəratını təyinetmə” ehtimalının xeyli sayda formaları nəzərdə tutulur - bəzi xüsusi hüquqlardan tamamilə imtina etməkdən özünüidarəetməyə təcrid etmə hüquqlarına qədər, muxtariyyət və ya müxtəlif mədəni hüquqlar. Mövcud beynəlxalq hüquq normaları yerli xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları”nı əsaslandırmağa və həyata keçirməyə imkan verir. Beynəlxalq hüququn yerli xalqların muxtariyyət iddialarını yerinə yetirmək üçün kifayət qədər müddəaları var. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, mövcud dövlətin iradəsinə qarşı tam müstəqillik tələb etməklə yanaşı, yerli xalqlara müxtəlif birləşmə formalarının kifayət qədər geniş seçimini təmin edən “öz müqəddəratını təyinetmə” konsepsiyasını inkişaf etdirmək olar. Lakin, “öz müqəddəratını təyinetmə” bir prosesdir – dekolonizasiya və ya ayrılma belə bir prosesin yeganə nəticəsi deyildir [460, s. 4].

“Öz müqəddəratını təyinetmə”nin müxtəlif forma və səviyyələrini göstərərək, yerli xalqların və millətlərin dövlət qurmaqda müstəsna hüquqlara malik olduqları artıq vurğulanmışdır. Yerli xalq bu hüquqa malikdir, lakin, milli azlıqlara, etnik qruplara yalnız muxtar qurum yaratmaqla “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” verilir.

BMT-nin Ayrışdırmanın qarşısının alınması və azlıqların müdafiəsi üzrə Alt Komitənin üzvü A.Eyde, azlıqların ayrılaraq “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na dair müləhizələrində sadə azlıqlara deyil, “yerli” xalqlara üstünlük verir: “... “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na Avropa hüdudlarından kənarda müstəmləkə ərazilərində yaşayan, Avropa dövlətləri və ya sonradan Avropadan gələnlər tərəfindən qurulan dövlətlər

tərəfindən müstəmləkə və ya oxşar nəzarət altında olan xalqlar malikdir” [111, s. 15].

1982-ci ildə ECOSOC (Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqtisadi və Sosial Şurası) İşçi qrupunun yerli əhali üzrə xüsusi məruzəçisi tərəfindən tərtib edilmiş “yerli əhali” anlayışında (1988-ci ildə “yerli əhali” termini ECOSOC ayrı-seçkiliyin qarşısının alınması və azlıqların müdafiəsi üzrə Alt Komissiyasında “yerli xalqlar” termini ilə əvəz edilmişdir) [305] bu konsepsiyanın əlamətləri göstərilmişdir. Bu tərifə görə, “yerli əhali” işğalçıların hücumları və müstəmləkə sisteminin tətbiqindən əvvəl mövcud olan və öz torpaqlarında inkişaf edən, özlərini hal-hazırda bu əraziləri və ya onun hissələrini ələ keçirmiş cəmiyyətin digər qruplarından fərqli hesab edən, tarixi dayanıqlılığını qoruyan yerli icmalar, xalqlar və millətlərdir. Onlar cəmiyyətin dominant qruplarını təşkil edir və özünəməxsus mədəniyyətə, sosial institutlara və qanunvericilik sisteminə malik olan bir xalq kimi mövcudluğunu davam etdirmək üçün ata-baba ərazilərini və etnik kimliyini qorumaq, inkişaf etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək istəyirlər” [172, s. 31].

Bu tərifin qüsursuz olmadığı dərhal gözə çarpır. Çox güman ki, bu tərif hər hansı bir formada ayrı-seçkiliyə məruz qalan və hal-hazırda öz əvvəlki ərazilərində və ya onların hissələrində mövcud olan ölkədə məskunlaşan dominant olmayan azsaylı “yerli xalqlara” aiddir, digərlərini isə yox.

Əslində, bir çox yerli xalqlar “işğalçıların hücumu” və “müstəmləkə sisteminin tətbiqi” nəticəsində deyil, öz təşəbbüsü və istəyi ilə sonrakı təbii tarixi inkişaf nəticəsində yaranmış öz dövlətlərində (Fransa, Yaponiya, Çin, Polşa, Norveç, Hindistan və s.) dominant xalqlardır.

Tərifdən aydın görünür ki, “yerli əhali” kateqoriyasına bu ərazilərdə hazırda üstünlük təşkil edən kiçik yerli xalqlar da aid edilir. Məntiqi sual ortaya çıxır: milli azlığa çevrilən xalq (yerli) “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu itirirmi? İtirməməlidir [452, s. 58].

Təcavüz nəticəsində əvvəlcə dominant mövqelərini itirən, sonra tamamilə öz tarixi ərazilərindən qovulan keçmiş İrəvan xanlığının (indiki Ermənistan ərazisi) yerli əhalisi – azərbaycanlılar bu kateqoriyaya aiddirlər.

“Yerli xalqlar” anlayışının əsas atributları arasında öz ərazilərində “kompakt yaşamaq” amilinin əsas göstərici olması cəhdləri də vardır. Bu məsələni araşdırarkən görürük ki, öz ərazisində kompakt yaşamaq hər hansı bir xalqın inkişaf tarixindən, əsasən tarixi dəyişikliklərdən və bu xalqın yaşadığı dövlətin inkişafından da asılıdır. Repressiyalar, sürgünlər və zorakılıqlar nəticəsində ABŞ-ın yerli xalqları hindular (rezervasyonlarda yaşayan hinduların kiçik bir hissəsi istisna olmaqla), Meksika, Braziliya, Kanada hinduları və Avstraliya aborigenləri kompakt yaşamırlar; Ermənistandan qaçqın düşmüş azərbaycanlılar, Bolqarıstandakı türklər, Kırımdakı tatarlar, Gürcüstandakı mesxeti türkləri öz ərazilərini itirmişdilər. Bu o deməkdir ki, onlar tarixi proseslərin və coğrafiyanın zorla dəyişdirilməsi səbəbindən ənənəvi yaşayış məskənlərində kompakt yaşaya bilmirlər. Lakin, bu fakt onları bu ölkələrin yerli xalqları adlandırmaq hüququndan məhrum etmir. Çox güman ki, bu faktların tanınması xalqlara etiraz etmək, eləcə də bu dövlətlərdən, BMT-dən və digər beynəlxalq təşkilatlardan “yerli xalqlar”a xas olan hüquqlarının tanınması və bərpasını tələb etmək hüququnu verir.

2007-ci ilin sentyabrında Yerli Xalqların Hüquqları üzrə Bəyannamənin [405] qəbul edildiyi anda BƏT-in 169 sayılı Konvensiyası dünyanın yalnız 17 ölkəsinin parlamentləri tərəfindən ratifikasiya edildi. Bu beynəlxalq hüquqi sənədin bu cür skeptik qəbul edilməsinin səbəbi yerli xalqların ictimai-siyasi hüquqları ilə yanaşı, torpaq və təbii sərvətlərə itirilmiş mülkiyyət hüquqlarının bərpasını təmin etməsi ilə əlaqədardır. İtirilmiş hüquqların bərpası “yerli xalqlar” anlayışı kontekstində nəzərdən keçirildi. Konsepsiyanın təfsirində əsas diqqət fəth edildikdən və dövlət sərhədlərinin qurulmasından sonra yerli xalqların ata-baba ərazilərinə nəzarəti itirənlərin nəslə adlanmasıdır [189, s. 35]. Yerli xalq buna görə, azlıqlar da daxil olmaqla, vətəndaşların digər kateqoriyalarından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Yerli xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu və əvvəllər onlara məxsus torpaqlar və təbii sərvətlər üçün kompensasiya almaq hüququnu anlamaq kontekstində bir ərazinin tarixən bu və ya digər xalqa məxsus olması məsələsini dəqiqləşdir-

mək çox vacibdir. Tarixi ərazilərinə yerli xalqların hüquqlarını müəyyən etmək üçün fundamental tədqiqatlar aparılmalıdır, eyni zamanda, tədqiqat metodologiyası və materialın sistemləşdirilməsi prinsipləri BMT Baş Assambleyasının forumunda müzakirə edilməlidir. Yerli Xalqların Hüquqları üzrə Bəyannamə [405] beynəlxalq hüququn bir çox subyektini nəzərə almaqla, yerli xalqların hüquqlarına aid olan normaların hazırlanması üçün tədbirləri əlaqələndirmək imkanı verir. Dünyanın 143 dövləti Bəyannamənin qəbul edilməsinə, dörd dövlət əleyhinə səs verdi (Kanada, ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya). Rusiya Federasiyası və digər 10 ölkə səsvermədə bitərəf qaldı. Bu sənədin hazırlanmasında BMT-nin təşəbbüsü ilə 370 milyondan çox olan və dünyanın təxminən 70 ölkəsində yaşayan yerli xalqların nümayəndələri iştirak etdilər [461, s. 12]. Maddə 3 yerli xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnu və maddə 28 isə bu xalqlara kollektiv mülkiyyət hüquqları əsasında əvvəllər onlara məxsus torpaq və təbii sərvətlər üçün ədalətli kompensasiya almaq üçün rəsmi hüquq verir [405]. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” BMT Baş Assambleyasının 2009-cu il 18 dekabrda qəbul etdiyi “Xalqların öz müqəddəratını təyinetmə hüququnun ümumdünya reallaşdırılması” qətnaməsində də təsbit edilmişdir.

Bəzi alimlərin fikrinə görə yerli xalqlar (azsaylılar da daxil) milli azlıqların bir növüdür [227, s. 123-125]. Bu cür əsaslandırma “yerli xalq” termininin azsaylı xalq və milli azlıq kimi qəbul edilməsinin başqa bir cəhdidir. Bu cəhdlər öz müqəddəratını təyinetmə sahəsində azlıqların hüquqlarındakı məhdudiyyətləri aradan götürərək, onları yerli xalqların hüquqları səviyyəsinə qaldırırlar. Beləliklə, onlar bütün milli azlıqların istisnasız olaraq istənilən səviyyədə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu təmin etmək üçün əsassız iddiaya yol açırlar. Bu isə separatizmin, radikalizmin və millətçiliyin yeni ocaqlarının yaranmasına səbəb olur.

Çox vaxt yerli xalqlar termini ilə birlikdə istifadə olunan kəmiyyət göstəricisi də siyasi ədəbiyyatda mübahisələrə səbəb olur. Daha çox yayılmış mövqeyə görə, “azsaylı xalq”ı və ya “azsaylı

yerli xalq”ı təyin etmək üçün kəmiyyət göstəricisindən istifadə etmək təklif olunur. Məsələn, V.M.Bıçenkov 50 mindən çox nümayəndəsi olan xalqların azsaylı olmadığını düşünür. Kəmiyyət göstəricisinin meyar ola bilməyəcəyini başa düşmək üçün lazımı qədər səy göstərməyə ehtiyac yoxdur. Çox güman ki, bu göstərici dövlətin ümumi əhalisinin nisbətindəki insanların sayından asılı olaraq müəyyən edilə bilər. Axı Çin, Hindistan, Meksika, Rusiya, ABŞ, Pakistan və s. əhalisi ilə müqayisədə 50 min kimi bir göstərici çox cüzi görünə bilər. Lüksemburq, Lixtenşteyn, Monako, San-Marino və digər kiçik dövlətlər üçün 50 min nəfərlik bir xalq kiçik sayılmazdı. Beləliklə, “azsaylı xalq” anlayışı nisbidir.

Yerli xalqların kəmiyyət göstəricisi yalnız “öz müqəddəratını təyin etmə” səviyyələrini müəyyən etmək üçün vacibdir. Belə bir vəziyyətdə bir çox beynəlxalq hüquqi aktlarda ədədi meyardan asılı olmayaraq, “yerli xalqlar” və “qəbilə həyat tərzini keçirən xalqlar” ifadəsi istifadə olunur [216, s. 39].

Kəmiyyət göstəricisi yerli xalqlar tərəfindən “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”nun həyata keçirilməsinin mümkün forma və səviyyələrini müəyyənləşdirən mühüm amillərdən biridir. Bununla birlikdə, milli azlıqların “öz müqəddəratını təyin etmə” səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı öz əhəmiyyətini itirir. Onların yalnız mədəni muxtariyyət hüququ var.

V.M.Bıçenkov yazır ki, “Milli azlıqlar xalqın ənənəvi yaşayış məskənlərindən xaricdə qeyri-milli mühitdə yaşayan və özünəməxsus identikliyi qoruyub saxlayan hissəsidir” [225, s. 57].

XIX-XX əsrlər böyük miqrasiya prosesləri ilə yadda qaldı, nəticədə bir millətin və ya xalqın nümayəndələri yüzlərlə digər dövlətlərin vətəndaşları oldular. Məsələn, Çindən kənarda yaşayan 300 milyondan çox çinlinin 3997800 nəfəri [429] ABŞ əhalisinin əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edir. Fransada, Almaniyada, Kanadada və s. milyonlarla sayda imiqrant yaşayır, lakin, kəmiyyət göstəricisi onlara dövlətçiliyin istənilən forması səviyyəsində “öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”nu vermir. Belə ki, kəmiyyət göstəricisinin təbii və süni surətdə artırılmasına dövlətlərin miqrasiya xidmətləri-

nin səhlənkarlığından və nəzarətsizliyindən istifadə edərək və ya bir dövlətin ərazisini başqa bir dövlətin ilhaq etməsi nəticəsində işğal olunmuş əraziyə öz vətəndaşlarını köçürməklə də nail olmaq olar. Tarixdən məlumdur ki, ilk ruslar Orta Asiya ərazisinə XIX əsrin ortalarında köçüb gəlmişlər. Bundan sonra Rusiya imperiyası yeni torpaqları ələ keçirmək və öz xalqının nümayəndələrini bu torpaqlara köçürmək siyasəti yürüdüb. Bu vaxta qədər Orta Asiyada çoxəsrlik ənənələri və mədəniyyəti olan bir neçə dövlət mövcud idi. Ruslar Orta Asiyaya əvvəlcə Rusiya İmperiyası dövründə, sonra XX əsrin 20-30-cu illərində, Sovet rejimi dövründə, kənd təsərrüfatı zonalarının genişləndirilməsi zamanı və ya sonralar, 50-60-cı illərdə N.S.Xruşşovun dövründə Qazaxıstanın xam torpaqlarının mənimlənməsi proqramı zamanı köç dalğaları ilə gəlmişdilər. Hazırda Orta Asiyanın demoqrafik xəritəsi belədir ki, bütün Orta Asiya dövlətlərində Tacikistan, Özbəkistan və Türkmənistanda 8-10%, Qırğızistanda 22% və Qazaxıstanda 38% [289] qədər əhəmiyyətli dərəcədə rus milli azlığı vardır. Əsasən, onlar bu dövlətlərdə anadan olublar.

Rusiya imperiyasının dövründə Orta Asiyadakı ruslar fəth edən dövlətin nümayəndələri olduqları üçün imtiyazlı bir statusa sahib idilər. Bu vəziyyət Sovet İttifaqı dövründə də mövcud idi, onun siyasəti Rusiya imperiyasının siyasətindən o qədər də fərqlənmirdi. Sonralar, bəzi Orta Asiya bölgələrindəki ruslar kəmiyyət nöqteyi-nəzərdən daha “azlıq” kimi görünmürdülər. Sovet İttifaqının dağılmasından sonra Orta Asiya dövlətləri tarix, mədəniyyət, dil və siyasi kimlik də daxil olmaqla unudulmuş “milli irs”in bərpasına başladılar. Ruslar, gözlənilmədiyi kimi, “milli azlıq” statusunu alaraq imtiyazlı statusu itirdilər (təbii ki, hamı deyil) və bununla barışmaq istəmədilər. Drobijeva rusların dramatik şəkildə “yeni azlıqlara” çevrilməsini təsvir edir: “... Özbəkistandakı ruslar üçün MDB-nin yaranması ilə hakim statusun itirilməsi tamamilə gözlənilməz oldu. 8 dekabr 1991-ci ildə onlar başqa bir dövlətdə “yuxudan oyandılar”. Sarsıntı çox ağır idi, çünki, 1991-ci ilin payızında qəbul edilən Özbəkistanın Müstəqilliyi haqqında Bəyannamə İttifaqdan imtina və ya hər hansı bir şəxsə dair bir hadisə kimi qəbul edilmədi” [290].

Slavyanların narazılığının ən açıq təzahürü 1992-ci ilin dekabr ayında Qazaxıstanın şimal şəhəri olan Ust-Kamenaqorskda qazax dili ilə yanaşı rus dilinə də dövlət dili statusu verilməsi tələbi idi. Petro-Pavlovskda Rusiya ilə azad iqtisadi zonaya dəstək olmaq və rus dilinin ikinci dövlət dili kimi tətbiqi üçün kütləvi yürüşlər də təşkil edildi [205].

Bəzi rus dövlət xadimləri Rusiyanın özünəməxsus tarixi və coğrafi maraqlarını israrla qorumaqda iddialı idilər. Radikal millətçilər Böyük Rusiya imperiyasının bərpasını istəyirdilər, bu isə kommunistlərin Sovet İttifaqını yenidən yaratmaq istəyi ilə üst-üstə düşürdü. V.Jirinovskinin liberal demokratik partiyası tərəfindən irəli sürülən seçki platforması Rusiyanın hüduqlarından kənarda yaşayan rusdilli əhalinin mülki hüquqlarını fəal şəkildə müdafiə edirdi. Qazaxıstan və Özbəkistan respublikalarının suveren bir dövlət kimi mövcudluğunu şübhə altına alan bu mövqe kəskin tənqidlərə səbəb oldu.

“Moskva xəbərləri” qəzetində dərc olunan bir məktubda deyilir: “Rusların yerli əhaliyə nisbətən sayca üstün olduğu bütün ərazilər və bölgələr Rusiyanın ayrılmaz və bölünməz tərkib hissəsi olmalıdır” [206] – bu, “milli azlıq” statusu ilə barışmaq istəməyən rusların ümumi fikirlərini əks etdirirdi. Orta Asiyada yaşayan ruslara “yerli xalq” statusu verməyə çalışan “tarixçi-analitiklər” də var idi. Rusiyanın bütün görkəmli tarixçiləri də daxil olmaqla, heç kəsin imtina etməyəcəyi bəzi tarixi faktları xatırladaq. 1847-ci ildə Rusiya İmperiyası Qazaxıstan çöllərini ələ keçirdi, sonra Kokand, Buxara və Xiva əmirliklərini fəth etdi. 1865-ci ildə Daşkənd ələ keçirildikdən sonra Türkünstan əyaləti yaradıldı. 1884-cü ildə Türkünstanda son münaqişə ocaqları Rusiya hakimiyyətini qəbul etdi. Çar Rusiyası, xüsusilə, Şimali Qazaxıstan düzənlikləri boyunca slavyanların ilk geniş miqyaslı miqrasiyasına və məskunlaşmasına başladı. Bu, çox vaxt yerli əhalinin narazılığı ilə müşayiət olunurdu, çünki, ən yaxşı torpaqlar koloniyalara verildi.

Rusların Orta Asiyada tarixinin təhlili açıq şəkildə göstərir ki, onlar “yerli əhali” statusuna aid edilmirlər və süni şəkildə artırılan

say göstəricisi onlara “çoxluq” adlanmaq hüququnu vermir. Orta Asiyadakı ruslar Rusiya imperiyasının və Sovet İttifaqının təsiri nəticəsində “titul millətlər” idilər. Bu imperiyaların dağılması ilə onlar təbii ki, öz “süni” mövqelərini itirdilər. Ruslar digər yerli olmayan millətlərlə birlikdə “milli azlıq” hesab olunlar. Tamhüquqlu vətəndaş olaraq, öz dövlətlərindən mədəniyyətlərini, dillərini və identikliklərini qoruyacaq və inkişaf etdirə biləcək şərtləri tələb etmək hüququna malikdirlər. Öz tarixi vətəninə malik olan milli azlıqların bu normalara riayət edərək “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tələb etmək haqları yoxdur. Kəmiyyət üstünlüyünə ölkədən yerli əhalini deportasiya etməklə də nail olmaq olar. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı siyasəti buna əyani bir misaldır. Dünya siyasətində təcavüzkar dövlətin bu cür hərəkətləri ilhaq və ya işğalçılıq siyasəti kimi qəbul edilir və ilk növbədə, həm işğalın özünün və işğalçılıq siyasətinin bütün nəticələrinin, eləcə də özgə xalqların qeyri-qanuni məskunlaşmasının (bu belə idi) aradan qaldırılmasına, həm də təcavüzkarın işğal etdiyi torpaqlardan, ərazilərdən qovulmasına, yönəlmiş tədbirlər görülməlidir. Son zamanlar global özünüdərk yerli xalqların fikirlərini prioritet hesab etməklə yanaşı ölkənin digər vətəndaşlarının iradələrinin ifadəsinin də nəzərə alınmasına meyllidir. Yəni, dövlətin konstitusiyası muxtariyyətlərin “setsesiya hüququ”nu tanıyarsa, “ayrılma” məsələsi ümumxalq səsverməsi yolu ilə həll edilə bilər.

Ərazi məsələsinin həllində, onun statusunun dəyişdirilməsində, başqa bir ölkəyə birləşməsində yerli xalqların hüquqları beynəlxalq hüquqda lazımi səviyyədə əks olunmamışdı. Bu, yerli xalqın razılığı və iradəsi olmadan vətənlərinin taleyini həll etmək üçün “veto” hüququ ilə qadağan edilsəydi ədalətli olardı. Öz vətəninə azlıq vəziyyətində olan yerli xalqın hüquqları dövlət tərəfindən qorunmalıdır.

Keçmişdə və bu gün bu sahədə həll olunmamış problemlər yerli xalqların hüquqlarının pozulmasına zəmin yaradır. Keçmişdə Rusiya imperiyası Alyaska xalqlarını əsarət altına alaraq aboregenlərin fikirlərini nəzərə almadan bu torpaqları ABŞ-a satdı. Bundan əlavə, XVIII əsrdə İran hökmdarı Nadir şah Əfşar Azərbaycan tor-

paqlarının bir hissəsini – Qazax və Borçalı mahallarını sakinlərinin iradəsinə zidd olaraq Kartli Kaxetiya çarı II Teymuraza “hədiyyə” etdi. Nəticədə tarixi Azərbaycan torpaqları yarım milyondan çox azərbaycanlı əhalisi ilə hələ də Gürcüstanın tərkibindədir.

Eyni vəziyyət Krimdə də müşahidə edilir. Bir sıra siyasətçilər Krimi referendum yolu ilə Rusiya Federasiyasına birləşdirmək istəyirdilər və əhalinin rus və erməni nümayəndələrinin Krim tatarlarından kəmiyyətcə üstün olmağından istifadə edib buna nail oldular. Əhalinin əksəriyyətini təşkil edən ruslar (67,90%) və ermənilər (0,51%) yarımada əhalisinin yalnız 10,57%-ni [492; 493] təşkil edən Krim tatar xalqının iradəsinə zidd olaraq Ukraynadan ayrılmaq və Rusiyaya birləşmək üçün 2014-cü ildə qeyri-qanuni keçirilən referendumda səs çoxluğu əldə etdilər. Ukraynada de-yure Krim Muxtar Respublika, Rusiyada isə de-fakto Krim Respublikası kimi mövcuddur. Lakin, dünyanın bütün ölkələri və BMT Krimi Ukrayna dövlətinin ərazisi kimi tanıyır. Krim tatarları “öz istəkləri ilə” deyil, XX əsrin 40-cı illərində Sovet hökumətinin məcburi köçürülməsi nəticəsində əzəli yurdlarının “yerli əhali” tarixi statuslarını itirərək azlıqda qalmışdılar.

Tarixi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, münbit torpaqlar ax-taran ermənilər könüllü olaraq Balkanlardan Kiçik Asiyaya, oradan da Qafqaza köç etmişlər. Bu səbəbdən, ermənilərin Balkanlara və ya Kiçik Asiya torpaqlarına iddiaları gülünc və ədalətsiz görünür.

Azərbaycanlılar isə əksinə, öz iradələrinə zidd olaraq, ermənilərin zorakılığı nəticəsində indiki Ermənistanın ərazisini təşkil edən tarixi torpaqlarını itirmişdilər. Azərbaycanlılar, istisnasız olaraq, hətta Azərbaycan ərazisinin tərkib hissəsi olan Qarabağdan və 7 rayondan da qovulmuşdular. Azərbaycanlıların bu torpaqlarda yaşamaq imkanını itirmələri onları indiki Ermənistanın və Qarabağın dominant yerli xalqı adlandırılması hüququndan məhrum etmir. Burada S.Çervonnayanın fikrini qeyd etmək yerinə düşərdi: “Mənə elə gəlir ki, yerli əhali – müəyyən torpaqda etnogenezi baş verən və tamamlanan əhalidir” [383, s. 9]. Bu səbəbdən, Azərbaycan xalqı və rəhbərliyi hesab edir ki, onlara məxsus əzəli torpaqlarının statusu-

nun zorla dəyişdirilməsi, bu torpaqlarda Ermənistan dövlətinin yaradılması, Zəngəzurun ilhaq edilməsi, eləcə də bütün Qarabağın işğal edilməsi azərbaycanlıları bu torpaqların “dominant yerli xalqı” statusundan nəinki məhrum etmir, üstəlik bu torpaqların dominant yerli xalqlarının – azərbaycanlıların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın və Azərbaycanın “ərazi bütövlüyü”nün kobud şəkildə pozulmasıdır. Bir insanın evindən zorla çıxarılması bu evin mülkiyyətçisi olmaq hüququnu əlindən almır. Həm də azərbaycanlıların öz torpaqlarından zorla çıxarılması yerli xalqlara məxsus bütün hüquqları onlardan ala bilməz. Hal-hazırda milli azlıqların hüquqlarının qanunvericiliklə qorunması əksər demokratik ölkələrin konstitusiyalarında öz əksini tapmışdır və yerli xalqlara (millətlərə) xüsusi status verilməsinə böyük diqqət yetirilir. Obyektiv və subyektiv səbəblərə görə öz əzəli torpaqlarında azlıq içərisində olan yerli xalqların və millətlərin xüsusi statusu digər azlıqlara münasibətdə haqsız deyildir. Əraziyə aid hər hansı bir məsələni həll edərkən: statusun və ətraf mühitin dəyişdirilməsi, böyük iqtisadi obyektlərin tikintisi və s. yerli xalqın rəyi prioritet olmalıdır. Gələcəkdə ətraf mühitin ekologiyasına, yerli əhəlinin kompakt yaşamasına, bu baxımdan özünəməxsusluğunu və mədəniyyətlərini qorumasına mənfi təsir göstərə biləcək hər hansı bir qərarın qəbul edilməsi yolverilməzdir. Belə ki, onların öz əcdadlarının torpaqlarından zorla ayrılması etnosidə – milli kimliyin məhv edilməsinə bərabərdir.

Yaxın tarixi keçmişdən məlumdur ki, Qaraqalpaq xalqı əsasən Aral dənizinin sahillərində kompakt yaşayırdı. Bu xalqın ənənəvi həyat tərzı və əsas dolanışığı bu dənizlə əlaqəli idi. XX əsrin 80-ci illərində Xəzərin su səviyyəsinin tədricən artmasının qarşısını almaq üçün Xəzər ilə Aral arasındakı boğazın bağlanması qərara alındı. Sovet rəhbərliyinin düşünülməmiş qərarı milyonlarla illər fəaliyyət göstərən bir mexanizm olan iki dəniz arasındakı suyun təbii dövriyyəsini pozdu. Ekoloji tarazlığın belə pozulması Aral dənizinin tədricən qurumasında öz əksini tapdı. Ənənəvi təsərrüfatını və yaşayış vasitəsini itirən Qaraqalpaq xalqı daha firavan həyat tərzı axtararaq müxtəlif istiqamətlərə yayılmağa məcbur oldu. Kompakt

yaşamasını və təbii olaraq, özünəməxsusluğunu qorumaq mümkünlüyünü itirən Qaraqalpaq xalqı artıq yox olmaq təhlükəsi ilə üz-üzədir. Bu cür nəticələrin qarşısını almaq üçün dövlətlər yerli xalqların mənafelərinə dair qanunvericilik aktları və qərarlar qəbul etdilər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Yerli xalqların hüquqları haqqında Bəyannamə layihəsində deyilir: “Ayrışdırılışının qarşısının alınması və azlıqların müdafiəsi üzrə Alt Komissiya 29 avqust 1985-ci il tarixli 1985/22, 29 avqust 1991-ci il tarixli 1991/30, 27 avqust 1992-ci il tarixli 1992/33 və 26 avqust 1993-cü il tarixli 1993/46 qətnamələrinə əsaslanaraq yerli xalqların, onlara və torpaqlarına, ərazilərinə və yeraltı mənbələrinə təsir edən hadisələrə nəzarəti həyata keçirmələri özünəməxsus institutlarını, mədəniyyətlərini və adət-ənənələrini qoruyub saxlamağa və möhkəmləndirməyə, istəkləri və ehtiyaclarına uyğun inamlı inkişafına imkan verəcəkdir” [513, s. 2]. Artıq qeyd edildiyi kimi, yerli xalqlar həm dominant, həm də azsaylı ola bilərlər. Ancaq azsaylı xalqların hamısı eyni vəziyyətdə deyil. Məsələn, Rusiya Federasiyasında 100-dən çox azsaylı xalq var, onlardan 35-nin demək olar ki, heç bir milli – ərazi qurumları yoxdur. Azsaylı olmalarına görə bəziləri məhv olma həddindədirlər. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Köklü xalqlar və xalqlar barədə, müstəqil ölkələrdə tayfa həyatı sürən xalqlar” haqqında Konvensiyası (1989) sosial, iqtisadi, ekoloji və mədəni nəticələrini nəzərə almadan ərazilərində sənayenin inkişaf etdirilməsi azsaylı yerli xalqların digər xalqlardan daha çətin vəziyyətdə olduqlarını nəzərə alaraq hazırlanmışdır. Konvensiyanın iştirakçı-dövlətləri yerli xalqların mövcudluğunun, ənənəvi həyat tərzinin, mədəniyyətinin və dilinin qorunması və inkişafını təmin etmək üçün konkret addımların atılmasının vacibliyini bildirdilər. Hökumət yerli xalqların hüquqlarını qorumağa borcludur. Konvensiyaya uyğun olaraq yerli xalqlar üçün aşağıdakılara zəmanət verilir: inkişaf prosesində öz prioritetlərini seçmək hüququ; özünəməxsus adətlərini qorumaq hüququ; maraqlarına dair plan və proqramların hazırlanmasında, həyata keçirilməsində və qiymətləndirilməsində iştirak etmək hüququ; torpaq mülkiyyət və sahiblik hüququ; öz təhsil müəssisələrini yaratmaq hüqu-

qu. Həm də hökumət yerli xalqların sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlarından tam istifadə etməsini təşviq etmək məsuliyyəti daşıyır. Yerli xalqların hüquqlarının qorunmasında əsas məsələlərdən biri də onların özünəməxsusluğudur. BƏT-in 169 sayılı Konvensiyasına uyğun olaraq, dövlətlər öz fəaliyyətlərində bu xalqların özünəməxsusluğuna, adət-ənənələrinə və institutlarına hörmətlə yanaşaraq onların sosial, mədəni, iqtisadi hüquqlarının tam həyata keçirilməsinə kömək etməlidirlər. 13 sentyabr 2007-ci ildə qəbul edilmiş BMT-nin Yerli xalqların hüquqları haqqında Bəyannaməsində Baş Assambleya “yerli xalqların siyasi, iqtisadi və sosial quruluşlarına, habelə mədəniyyətlərinə, adət-ənənələrinə, tarix və fəlsəfəsinə, xüsusən də torpaqlarına, ərazilərinə və təbii ehtiyatlarına olan ayrılmaz hüquqlarına hörmət və təşviq edilməsinin təxirəsalınmaz və mütləq olduğunu qəbul edir” [404, s. 1].

Yerli xalqların milli kimliyini qorumaq məsələsində mərkəzi yeri təcrübədə dil münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi təşkil edir. Fərqli dövlətlər dil problemini müxtəlif yollarla həll edirlər. Məsələn, bərabərhüquqlu kantonlardan ibarət olan İsveçrədə ənənəvi olaraq, müxtəlif dil icmalarına mənsub olan bütün vətəndaşlar ana dilindən istifadə etmə hüququna malikdirlər. Dil qruplarının və ya İsveçrənin əsas dillərinin hüquqi vəziyyətinin bərabərliyi kantonların bərabərhüquqluluğu prinsipinə əsaslanır [162, s. 104].

Digər dövlətlərdə bir ümummilli dilin üstünlüyü qəbul edilir. Məsələn, Fransada rəsmi (ana) dilin qorunmasına və inkişafına mane olmamaq şərti ilə fransız dilindən başqa digər dillərin istifadəsinə icazə verilir [162, s. 105]. Bəzi ölkələrdə yerli xalqlara və millətlərə müvafiq səviyyədə muxtariyyət verildikdə onların dil və ərazi mənsubiyyəti nəzərə alınır. Məsələn, Finlandiyada ərazi muxtariyyəti 23000 İsveç və 1100 Fin dilli vətəndaşların yaşadığı Aland adalarına verildi. Adaların uzun əsrlər boyu strateji mövqeyi səbəbindən Aland adaları bir neçə böyük dövlətlərin geosiyasi oyunlarının mövzusu olmuşdur. Tarixən adalar aşağıdakı dövlətlərin tərkibində idilər: İsveç (1157-1809); Rusiya (1809-1917); Finlandiya (1917-ci ildən) [449, s. 1]. Buna görə, Aland adalarının muxtariyyə-

ti haqqında Qanunda (1992), adətən, muxtariyyətin qurulması ilə təmin edilən İsveç dilini, mədəniyyətini və adanın əhalisinin milli kimliyini qorumaq üçün xüsusi tədbirlərin görülməsi vurğulanır [161, s. 50-51]. 1922-ci il özünüidarəetmə qanununa əsasən yerli parlament – Laqtinq – yerli büdcə, daxili işlər, təhsil, səhiyyə, iqtisadiyyat, nəqliyyat, kommunal xidmətlər, polis, poçt rabitə sistemi, adalarda radio və televiziya verilişləri haqqında qanunlar qəbul edir, yerli idarəetməni təyin edir. Alandlıların maraqlarını qorumaq üçün onun əhalisi Finlandiya parlamentinə bir deputat seçir. Adaların qubernatoru Laqtinqin razılığı ilə Finlandiya Prezidenti tərəfindən təyin edilir. Finlandiya Prezidentinin Aland hakimiyyətinin qərarlarına veto vermək hüququ var [449, s.2].

1867-ci ildə qurulan Kvebek Konfederasiyası mərkəz və əyalət arasında müəyyən edilmiş səlahiyyətlərə malik əyalət hüquqları aldı. Kvebekdə 8 milyon fransız dilli kanadalı yaşayır. Radikal separatçıların söylərinə baxmayaraq, fransız dilli vətəndaşların əksəriyyəti Kanadanın ərazi bütövlüyünün tərəfdarıdır. Bu gün əyalət hüquqları olduqca yüksəkdir [449, s. 2].

Cənubi Tirol İtaliya əhalisi alman və italyan dillərində danışır. Avstriya, İtaliya və Almaniya arasındakı ərazi mübahisələri XV əsrdən bəri uzun illərdir davam edir. 1969-cu ildə böyük nüfuza sahib Cənubi Tirolun statusu ilə bağlı sənəd qəbul edildi. Cənubi Tirolun qanunvericilik və idarəetmə hüquqları var. Müdafiə və xarici siyasət Romanın səlahiyyətindədir. Yığılan vergilərin 90%-i əyalətdə qalır, İtaliya büdcəsindən CT-yə hələ əlavə vəsait də köçürülür. İtaliya və CT qanunları arasındakı ziddiyyətlər Konstitusiya Məhkəməsində həll edilir. CT-də bir çox dövlət vəzifələri rotasiya qaydasında iki icma arasında bölünür [449, s. 3].

Liman şəhəri Triest İtaliyanın muxtar vilayətinin Venesiya-Culiya əyalətinin paytaxtıdır. Həm tarixən qədim, həm də orta əsrlərdə və II Dünya Müharibəsi dövründə bu torpaq əldən-ələ keçdi. Avstriya, İtaliya və Almaniya onun ərazisinə iddi edirdi. 1945-ci ildə Triest Yuqoslaviya və qalıblərin müttəfiq qüvvələri arasında bölündü. Vilayət demilitarizasiya sahəsidir və gerb, bayraq, quber-

nator, polis və təhlükəsizlik orqanlarına malik olan neytral zonadır. Azad iqtisadi zona olan Triest digər ölkələrlə hərbi sazişlər imzalaya bilməz, lakin, iqtisadi, mədəni, sosial və səhiyyə sahələrində müqavilələr bağlamaq hüququna malikdir. Vilayətin qubernatoru Yuqoslaviya və İtaliya ilə razılaşdırıldıqdan sonra BMT Təhlükəsizlik Şurasına təyin olunurdu. Triest iki rəsmi dilə malikdir – italyan və sloven. 1975-ci il müqaviləsi ilə Triestin şəhər hissəsi İtaliyaya, kənd hissəsi isə Yuqoslaviyaya verildi. Hal-hazırda bu hissə Sloveniyaya aiddir.

Triest modelini Qarabağla müqayisə etmək çətindir, çünki Triest əsrlər boyu müstəqil olub. Buna baxmayaraq, İtaliyanın daxilində Triestin azad şəhər statusu ATƏT-in Dağlıq Qarabağ üçün hazırladığı aralıq statusa bənzəyir. Məsələn belədir ki, İtaliyanın mərkəzi hakimiyyəti Triest şəhərinin daxili işlərinə qarışmır, şəhər mərkəz tərəfindən ona verilən səlahiyyətlər çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Özlərini xarici siyasət, müdafiə və digər səlahiyyətlərdən azad edən Triest hakimiyyəti vətəndaşlarının həyatının inkişafı və rifahına diqqət ayırır [449, s. 4].

Bir vilayət kimi İrlandiya (13.843 km², 1685267 nəfər) Dağlıq Qarabağa bənzər və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, DQ-dan fərqli olaraq, Şimali İrlandiya, adından da göründüyü kimi, İrlandiyanın tarixi bir hissəsidir. Lakin, bugünkü realıq budur ki, Şimali İrlandiya İngiltərənin tərkibinə daxildir. Dağlıq Qarabağda olduğu kimi, Şimali İrlandiya sakinlərinin bir hissəsi Böyük Britaniyanın ərazi bütövlüyünün tərəfdarıdır, digər bir hissəsi isə müstəqillik uğrunda mübarizə adı altında silahlı terrora əl atdı. 1998-ci ildə bütün tərəflərə uyğun bir müqavilə imzalanmışdır. Şimali İrlandiya Böyük Britaniyanın bir hissəsi olaraq qalır, İrlandiya Respublikası İngiltərəyə ərazi iddialarından imtina edir, bunun müqabilində vilayətə geniş özünüidarəetmə hüququ verilir [449, s. 4].

Son illərdə Şotlandiya (78772 km², 5062011 nəfər) Böyük Britaniyanın tərkibində bir vilayət olaraq, ən yüksək səviyyədə “öz müqəddəratını təyinetmə” iddiası ilə İngiltərə dövlət sisteminə yeni-

dən baxılmasını tələb etdi. Şotlandiya millətçiləri Şotlandiyanın Birləşmiş Krallıqdan ayrılması üçün muxtar vilayətin ərazisində referendum keçirilməsini ısrarla tələb edirlər. Aydın məsələdir ki, beynəlxalq hüquq normalarına əsasən dövlətin müstəqilliyi, dövlət sərhədlərinin dəyişdirilməsi bütün ölkə əhalisinin iştirakı ilə keçirilən referendum əsasında qərara alınır. 1999-cu ildə Şotlandiya öz regional parlamentini yaradaraq, səhiyyə, təhsil və kənd təsərrüfatında səlahiyyətlərini xeyli genişləndirdi [507, s. 1].

Kataloniya İspaniyanın geniş muxtariyyətə sahib bir vilayətidir. 7 milyon insanın yaşadığı bu torpağın paytaxtı (İspaniyanın ümumi əhalisinin 15%-i) Barselona şəhəridir. Katalonlar e.ə. 700-cü ildə Avropaya köçən Afrika iberlərindən meydana gəlmişlər. İlk dəfə Kataloniya 1932-ci ildə İspaniyanın bir hissəsi kimi status qazanır. Kataloniya ikinci dəfə 1979-cu ildə muxtariyyət statusu alır. Kataloniya parlamentində 135 deputat var, prezident 4 il müddətinə seçilir. Kataloniyada iki rəsmi dil var: katalan və ispan. Dövlət universitetlərində təhsil Katalan dilində aparılır. İqtisadi inkişaf baxımından Kataloniya İspaniyanın ən uğurlu bölgəsidir, bütün İspaniyanın ÜDM-in 23%-i burada istehsal edilir. Kataloniyanın ümumi gəliri Finlandiya və Danimarkanın gəlirlərinə bərabərdir. Kataloniyadan fərqli olaraq, özünü elan etmiş qondarma “DQR” (artıq 27.09-10.11.2020-ci il tarixlərində baş vermiş 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində bu qondarma qurum ləğv olundu) Azərbaycan Respublikasının büdcəsinə ehtiyac duyurdu. Kataloniyada 2006-cı il referendumunda təsdiqlənən yeni status səlahiyyət bölgüsünə aydınlıq gətirdi. Madrid Kataloniyanın işlərinə, səlahiyyətlərinə qarışmamağı öhdəsinə götürdü. Bölgə geniş iqtisadi hüquqlar aldı, regionda toplanan vergilərin yarısı Kataloniyada qalır. Limanlar, telekommunikasiya, təhlükəsizlik, yurisdiksiya və digər məsələlər Kataloniyanın hakimiyyəti səviyyəsində həll edilir. Kataloniya öz statusunu genişləndirmək məsələsini dinc yolla, İspaniya ilə dialoq şəraitində həll etməyə çalışır [449, s. 5].

Milli azlıqların dil xüsusiyyətləri ilə bağlı hüquqlarının tənzimlənməsi beynəlxalq və dövlətdaxili səviyyədə aparılaraq məh-

dudlaşmır. Xüsusilə, 1992-ci ildə Avropa Şurası Çərçivəsində Regional və milli azlıqların dilləri haqqında Avropa Xartiyası qəbul edildi. Nizamnaməyə görə, “regional dillər” və “azlıqların dilləri” dövlətin əhalisindən sayca az olan və bu dövlətin rəsmi dilindən (dillərdən) fərqli olan, milli qruplar tərəfindən ənənəvi olaraq istifadə olunan dillər kimi başa düşülür [291, s. 1-2]. Nizamnamənin əsas müddəalarından bəzilərini qeyd edək: Əvvəla, regional və azlıqların dilləri mədəni sərvət kimi tanınır; İkincisi, bu dillərin ictimai həyatda istifadəsini təşviq edən konkret tədbirlər təyin olunur; Üçüncüsü, dövlətlərin dövrü hesabatlarını Avropa Şurasının Baş katibinə təqdim etməsini təmin edir. Bu gün beynəlxalq birlik milli və etnik qruplara suverenliyin verilməsi üçün siyasi prinsiplər hazırlamağa çalışaraq Versal ideyalarına qayıdır. Bir vaxtlar Prezident Vudro Vilson ümid edirdi ki, Versal sazişləri hər bir milləti öz dövləti ilə təmin edəcəkdir. Bu ümid hər yerdə eyni dərəcədə həyata keçirilmədi. Lakin, nə Vilson, nə də Versal ideyalarının digər memarları hər bir milli azlığın əhalinin əksəriyyətini təşkil edən nümayəndələrinin mövcud dövlətinə əlavə olaraq öz dövlətlərini qurmaq hüququnu alaçaqlarını təsdiq etmədilər. Məsələn, yəhudi xalqının Eretz-İsraildə öz dövlətini qurma haqqını müzakirə edərkən Versal Konfransının iştirakçıları tərəfindən yəhudilərin yerli əhalinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil etdikləri digər ölkələrdə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tələb etmə müraicətləri təmin olunmadı. Bu müddəə təkcə yəhudilərə deyil, Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan ayrılmasını tələb edən digər millətlərə, o cümlədən, ermənilərə də aid edilməlidir.

Erməni iddialarının absurdluğunu göstərmək üçün bugünkü milli təcrübədən inandırıcı misallar gətirmək olar. Heç kim litvalıların öz müstəqil dövlətlərini qurmaq hüquqlarını və ya başqa sözlə desək, Litvanın Rusiyadan, Sovet İttifaqından ayrılmaq hüququnu təkzib etmir. Litva bu hüquqdan istifadə etdi. Bəs Litvadakı rus milli azlığı burada öz dövlətini yaratmağı iddia edə bilərmə? Heç bir düşüncəli şəxs belə bir tələbi dəstəkləyə bilməz, çünki, rusların artıq Rusiya adlı öz dövlətləri var. Eynilə, çexlər və slovaklar bir ölkədə birlikdə yaşaya bilərlər və ya iki ayrı dövlətə bölünə bilərlər, lakin,

Slovakiyadakı macar milli azlığı setsesiya edərək “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tələb edə bilməz, çünki, macarların artıq öz dövlətləri var – Macarıstan. Dünyanın bir çox ölkəsində əhəmiyyətli dərəcədə milli və etnik azlıqlar mövcuddur. Bu ölkələrdəki hər bir milli azlığın müstəqil dövlət səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu tanımaq məntiqli deyil. Hətta Amerika Birləşmiş Ştatları belə bir kabusdan sığortalanmayıb. Amerika Birləşmiş Ştatlarının cənub-qərbindəki bəzi əyalətlərdə bir-iki onilliklər ərzində Meksikadan daimi mühacirət səbəbindən ispanidilli əhalinin çoxluq təşkil etməsi mümkündür. İspanidilli vətəndaşlar arasında öz maraqlarını həyata keçirmək üçün qanun qarşısında bərabər hüquqluluğu pozaraq, ispan sakinlərinin əksəriyyət təşkil etdiyi bölgələrdə öz dövlətlərini yaratmaq hüququnu tələb edən liderlər meydana çıxıb. Bu tələb müvafiq ərazilərin daha əvvəl Meksikaya aid olması və 1848-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları tərəfindən fəth edilməsi ilə əsaslandırılıb.

Belə bir tələb yaranarsa, ABŞ hökuməti həlledici cavab verəcəkdir: ABŞ-ın ispanidilli əhalisinin artıq öz dövləti var – Meksika. ABŞ-da onlar tam və bərabər vətəndaş hüququnu tələb edə bilərlər, lakin, ABŞ-da ayrılaraq “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” baş tuta bilməz. ABŞ-da ikinci Meksika yaratmağa icazə verilməz. Eynilə, Azərbaycan Respublikası da Qarabağ ermənilərinin ayrılaraq “öz müqəddəratını təyinetmə” iddiasına cavab verir, çünki, onların artıq Ermənistan adlı öz dövlətləri var. Əgər bu gün bu müqayisə bir qədər gərginlik yaradırsa, gələcəkdə bu prinsip dünyanın digər bölgələrində də öz effektivliyini sübut edərsə, çox güman ki, ehtimal ola bilər.

Təəssüf ki, “ikinci dövlət tələbi”nin qaçılmaz nəticəsi dünyada milli azlıqların hüquqlarına laqeydlik olardı. Hər bir azlıq (“ayrılmaq” üçün hüquqi və mənəvi haqqa malik olmayan) yaşadığı dövlətin ərazi bütövlüyü və fəaliyyəti üçün təhdid olarsa, dominant millətin nümayəndələri öz sərhədləri daxilində milli azlıqların separatizmini yatırmaq və aradan qaldırmaq üçün yollar axtaracaqlar.

Beynəlxalq hüquq baxımından separatizmin təzahürlərinin təhlili bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verdi:

- 1) separatizm dövlətlərin ərazi bütövlüyünə qarşı əsas təhdidlərdən biridir, şübhəsiz müvafiq prinsipin pozulmasıdır;
- 2) beynəlxalq hüquq əsasında “öz müqəddəratını təyinetmə” uğrunda mübarizədən fərqli olaraq separatizm həmişə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının kobud şəkildə pozulması ilə müşayiət olunan neqativ bir prosesdir;
- 3) özünü təyin edən hər hansı bir xalqın hüquqlarını “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın reallaşdırılması kimi vurğulayan separatçı hərəkətlər mövcud dövlət ərazisində yaşayan (Kosovo, Şimali Kipr) digər milli azlıqların maraqlarını, bütövlükdə dövlətin maraqlarını nəzərə almırlar;
- 4) separatçı hərəkətlər çox vaxt terrora və digər qeyri-qanuni formalara güvənirlər [397, s. 149-150].

Separatizmə dəstək buna qarşı müvafiq sanksiyalar vermək səlahiyyətində olan beynəlxalq hüququn kobud şəkildə pozulmasıdır, bununla belə, bu sanksiyaların verilməsi və ya reallaşdırılması ikili standartlar və onun siyasi səbəbləri üzündən çox vaxt baş tutmur (NATO və s.), bu da mövcud və potensial separatçılara geniş imkanlar yaradır.

Əlbəttə, hər etnik qrupa və ya milli azlığa (bəzilərinə isə bir neçə dəfə) dövlətçilik vermək prinsipi ilə dünya dövlətlərinin əksəriyyətinin yenidən qurulması heç də müsbət nəticələnməyəcəkdir.

Hər kəsə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu vermək bir çox ölkələrdə vətəndaş dünyasını partladacaq və ərazilərində əhəmiyyətli dərəcədə milli azlıqların olduğu dövlətlər arasında qarşıdurmalara səbəb ola biləcək bir siyasi bombadır. Təhlükə təkcə, məsələn, ermənilərin Azərbaycandan “Dağlıq Qarabağı” tələb etməsində deyil, həm də erməni separatçılarının bunun həyata keçirilməsində istifadə etdikləri üsullardadır. “ASALA”, “Krunk”, “Artsak” və digər erməni qrupları terror, siyasi şantaj və münaqişə zonasından kənarda geniş şəkildə təcavüz, zorakılıq tətbiq edirlər. “Erməni terrorunun” qurbanları dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlılar və türklərdir. “Erməni terrorizmi” haqqında ayrıca danışılacaq [22, s. 146].

Dövlətlərin sərhədləri yalnız hər bir dövlətin ali qanunverici hakimiyyət orqanlarının qərarına uyğun olaraq dəyişdirilə bilər.

Azərbaycan dövlətinin ərazilərinin işğalı açıq-aşkar təcavüz və qonşu dövlətin ərazilərinin fəth olunmasıdır [17, s. 258].

Beynəlxalq təcrübəyə görə, doğulduğu yerdən, coğrafi vəziyyətindən asılı olmayaraq hər bir xalq yalnız bir dəfə dövlətçilik səviyyəsində özünü təyin edə bilər. Artıq erməni xalqı şimal havadarlarının köməyi ilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarında dövlətçilik səviyyəsində özlərini müəyyənləşdirmişdir və bu dövlət (Ermənistan Respublikası) beynəlxalq birlik tərəfindən tanınır [17, s. 259].

İkinci erməni dövlətinin yaranması yalnız Azərbaycanın təhlükəsizliyi üçün deyil, eyni zamanda, Qafqazda da sülh və sabitliyə açıq təhdiddir. Məsələn burasındadır ki, ikinci erməni dövlətinin yaranmasının qaçılmaz nəticəsi dünyada milli azlıqların suverenliyə olan tələblərinin artması olacaqdır.

Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev, BMT Baş Assambleyası çərçivəsində azlıq təşkil edən xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan məhrum edilməsini müdafiə edərək dedi: “Bunu vurğulamaq istərdim ki, bu gün müstəqil dövlətlərin yaranması səviyyəsində milli azlıqların hüquqları əksər hallarda millətlərin “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” ilə bərabər tutulur. Bu yanaşmaya əməl etsəniz, dünyada bir neçə min iqtisadi cəhətdən zəif cırtdan suveren dövlət meydana çıxar” [230, s. 18; 159]. Moskvada çıxış edən BMT-nin keçmiş Baş Katibi Butros Qali qeyd etmişdir ki, “əgər hər bir etnik, dini və ya dil qrupu dövlət iddia edərsə, parçalanmanın həddi-hüdudu olmayacaq və ümumi sülh, təhlükəsizlik, iqtisadi rifah kimi hədəflərə çatmaq daha da çətin olacaqdır” [153, s. 405].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə yüksək tribunallarda çıxışlarında, 2020-ci il İkinci Qarabağ Müharibəsi ərəfəsində və müharibə sonrası dövrdə də verdiyi bütün müsahibələrində ermənilərin ikinci bir erməni dövləti yaratmaq tələbinə öz münasibətini qəti olaraq bildirmişdi: “Ermənilərin münəqişə ilə bağlı öz iddiaları var. Sadəcə, onlara şərh verim ki, sizdə tam təsəvvür yaransın, yalnız bir tərəfin dediklərini eşitməyəsınız. Onların iddiası belədir ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin “öz mü-

qəddəratını təyin etmək hüquq"ları var. "Öz müqəddəratını təyin etmək" insanlara verilmiş çox mühüm hüquqdur. Biz hamımız buna hörmətlə yanaşırıq. Amma sizin diqqətinizi bir mühüm məsələyə yönəldim. Ermənilər artıq öz müqəddəratlarını təyin etmişlər, onların Ermənistan dövləti var. Bu o deməkdir ki, bir millət kimi ermənilər artıq bu hüquqdan istifadə etmişlər. Təsəvvür edin ki, onların yaşadığı hər bir yerdə öz müqəddəratını həll edəcəyi halda nə baş verər?! Bu nə deməkdir? Bu o deməkdirmi ki, milli azlıqların yaşadığı hər bir yerdə separatizm olmalıdır? Məgər bu o deməkdir ki, milli azlıq yaşadığı hər bir ərazidə öz müstəqil dövlətini qura bilər? Əlbəttə ki, yox! "Öz müqəddəratını təyinetmə" beynəlxalq hüququn mühüm amilidir və Azərbaycan dövlətinin ərazi bütövlüyünü pozmamalıdır. "Öz müqəddəratını təyinetmə"nin müxtəlif növləri var ... Bu kontekstdə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi kimi Dağlıq Qarabağa Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində uyğun, məsələn, mədəni muxtariyyət verilə bilər [10; 48; 365, s.121; 482]. 30 il davam edən və danışıqlar yolu ilə həllini tapa bilməyən münaqişə nəhayət ki, Azərbaycan Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Müzəffər Azərbaycan Ordusu tərəfindən 27 sentyabr -10 noyabr 2020-ci ildə 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində hərbi yolu ilə döyüş meydanında, danışıqlar yolu ilə siyasi müstəvidə öz həllini tapdı və ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu.

Göründüyü kimi, əsas məsələ ərazi bütövlüyünün qorunmasıdır. Bu prinsip Ermənistan Respublikası tərəfindən Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın tarixi tərkib hissəsi kimi Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində tanınmasını nəzərdə tutur. Bu məsələ "danışıqlar" predmeti ola bilməz. Qondarma "DQR" de-fakto məsələsinə gəldikdə, Azərbaycan Respublikası bunu yalnız Ermənistan Respublikasının təcavüzünün nəticəsi hesab edir [374, s. 6]. Azərbaycan Prezidentinin vurğuladığı kimi: "... Biz heç vaxt Azərbaycan ərazisində ikinci Ermənistan dövlətinin yaradılmasına icazə verməyəcəyik. Dağlıq Qarabağda heç bir referendum olmayacaq. Biz bununla heç vaxt razılaşmayacağıq" [479]. Azərbaycan ictimaiyyəti hesab edir ki, əgər Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qaraba-

ğa muxtariyyət verilərsə, Ermənistanın azərbaycanlı əhalisi də eyni səviyyədə muxtariyyətlə təmin edilməlidir.

“Avropa ölkələri də daxil olmaqla, bir çox ölkələrdə milli azlıqlar yaşayırlar. Azərbaycanlılar da yaşadıkları bir sıra ölkələrdə milli azlıqdırlar. Gürcüstanda təxminən yarım milyon azərbaycanlı yaşayır. Rusiyada da, digər ölkələrdə də yaşayan çoxsaylı azərbaycanlılar var, ermənilər də həmçinin. Gürcüstanda 200 min erməni yaşayır – Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin sayından 4 dəfə artıq. Bu o deməkdir ki, onlar hər yerdə öz müqəddəratını təyin etməlidirlər? Bu konkret halda “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinin reallaşdırılması məntiqi deyil” [365, s. 122] və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi “ərazi bütövlüyü”nə ziddir. “Millətlərin və xalqların öz müqəddəratını təyinetmə” səviyyəsini müəyyən edərkən hamı üçün “bir millət – bir dövlət” prinsipi əsas olmalıdır.

Beləliklə, dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin formalaşması və onların beynəlxalq təhlükəsizliyin, beynəlxalq hüququn və asayişin təmin edilməsində rolunun tədqiqi aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: Dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin subyektiv təfsiri separatizmi, dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasını, kiçik kvazi dövlətlərə parçalanması, dövlətlərin daxili işlərinə müdaxilə və ya titul xalqın suverenliyini məhdudlaşdırmağı əsaslandırmaqda istifadə edilə biləcəyi üçün beynəlxalq təhlükəsizliyə ciddi təhlükə yaradır və beynəlxalq hüquqi nizamın pozulmasına səbəb olur. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun müdafiəsi dövlətlərə qarşı tətbiq olunan güc tədbirlərini əsaslandırma bilməz.

FƏSİL III

MİLLİ AZLIQLARIN “ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNETMƏ HÜQUQU”NUN ERMƏNİ TƏFSİRİ

3.1. Ermənilərin böyükdövlətçilik şovinizmi ideologiyasının mahıyyəti və təhlükəli xarakteri

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və işğalçılıq müharibəsinin tarixi kökləri Şərq məsələsinin bir hissəsi olan erməni məsələsinə gedib çıxır. Rusiyanın himayəçiliyi altında erməni dövlət qurumunun yaradılması, həmçinin ermənilərin İran və Osmanlı Türkiyəsindən Rusiyanın işğal etdiyi ərazilərə köçürülməsi təsadüfi deyil, erməni-rus münasibətlərinin nəticəsi idi ki, bu münasibətlərin kökündə əsasən Şərqn müsəlman dövlətlərinə, xüsusilə, Osmanlı Türkiyəsinə, XVIII əsrdən başlayaraq isə Azərbaycana qarşı düşmən münasibətlər dururdu. Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, xüsusilə də Dağlıq Qarabağa olan iddiaları onların “Böyük Ermənistan” xülyasını həyata keçirməyə yönəlmiş strateji planlarının tərkib hissəsidir. Ermənilər, öz “ənənələrinə” sadıq qalaraq, əlverişli tarixi şərait yaranan kimi bu məkrli planlarının reallaşdırılması uğrunda mübarizəyə başlamışlar.

Erməni şovinistləri və millətçiləri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilən soyqırım siyasətinin 200 ildən çox tarixi var. Bu məkrli siyasətin məqsədi azərbaycanlıların tarixi torpaqlarından qovulması və bu ərazilərdə mifik “Böyük Ermənistan” yaradılması idi. Müəyyən tarixi dövrlərdə dünyanın bəzi aparıcı dövlətlərinin planlarına uyğun gələn bu siyasəti həyata keçirmək üçün həmvətənlərinin və digər ölkələrin ictimaiyyətinin ideoloji, psixoloji və təşkilati cəhətdən hazırlanması ardıcılıqla həyata keçirildi. Erməni tarix-

çiləri və ideoloqları Azərbaycan toponimlərini və mədəniyyət abidələrini özlərinə aid etmək üçün çox səy göstərdilər. Əsrlər boyu davam edən ideoloji təcavüz ayrı-ayrı dövrlərdə genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar, deportasiya və soyqırım ilə müşayiət olunurdu. Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında bölünməsindən sonra ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında kütləvi surətdə məskunlaşması [78, s. 105, 170], 1905-1907 və 1918-ci illərdə erməni daşnaklarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri milli qırğın, 1920-ci illərdə Zəngəzurun ermənilərə verilməsi, 1923-cü ildə Qarabağ ərazisində erməni muxtariyyətinin yaradılması, 1948-1953-cü illərdə soydaşlarımızın Ermənistandan deportasiya edilməsi erməni daşnaklarının vahid strateji planının tərkib hissəsi idi. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında Ermənistanın Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddiaları, SSRİ rəhbərliyinin təşəbbüsü ilə genişmiqyaslı müharibəyə, Ermənistan silahlı qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ və Azərbaycanın sərhədyanı rayonlarını işğal etməsinə səbəb oldu. Bir milyon soydaşlarımız qaçqın və məcburi köçkünə çevrildi. 1992-ci ilin fevral ayında törədilmiş Xocalı soyqırımını insanlığa qarşı həyata keçirilən qəddarlıq və amansızlığa görə görünməmiş bir akt olaraq tarixdə qalacaqdır. Bu, döyüşən erməni millətçilərinin və onların ideoloqlarının xalqımıza qarşı törətdikləri cinayətlərin tam olmayan siyahısıdır. Əsrlər boyu davam edən bu şovinist və militant siyasət nəticəsində əzəli Azərbaycan torpaqları təcavüzkar qonşular tərəfindən işğal edildi, on minlərlə soydaşımız vəhşicəsinə qətlə yetirildi, minlərlə maddi və mədəni mədəniyyət abidələri vəhşicəsinə məhv edildi [217, s. 201-202].

XX əsrin sonu Azərbaycan tarixində qara ləkələr buraxdı. Təcavüz nəticəsində əzəli tarixi torpaqların beşdə biri işğal olundu. Bu, Azərbaycan torpaqlarının növbəti ilhaqı idi. Bunu təsdiqləmək üçün yaxın keçmişə nəzər salaq: tarixi Azərbaycanın 300 min kv. km-dən çox ərazisi var idi. Belə ki, XVIII əsrdə İran hökmdarı Nadir şah Əfşar Qazax və Borçalı torpaqlarını Kartli-Kaxeti çarı II Teymuraza verdi, sonra isə XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan Rusiya və İran arasında iki dəfə bölündü [51, s. 98]. Tezliklə, çar Rusiyası Azərbaycan torpaqlarında Ordubad dairəsi, Naxçıvan və

İrəvan xanlıqları daxil edilən erməni vilayətini yaratdı; Çar I Nikolayın hakimiyyəti dövründə Zaqatala və Borçalı əyalətləri Tiflis quberniyasına daxil edildi; Samur, Tabasaran və Kür əyalətlərinin azərbaycanlı əhalisi ilə birlikdə Dağıstanın cənub hissəsi və Dərbənd şəhəri Dağıstan hərbi dairəsinə qatıldı və bu günə qədər Rusiyanın tərkibindədir [110, s. 107; 2, s. 101, 120-121]. Beləliklə, bir əsr yarımından artıq müddətdə Azərbaycan ərazisinin yarısından çoxu İrana, bir hissəsi Gürcüstan və Rusiyaya verildi, başqa bir hissəsi üzərində gələcəkdə Ermənistan Respublikasının əsasını təşkil edən erməni vilayəti yaradıldı. Bu qədər böyük ərazi itkisinə baxmayaraq, 1918-ci ildə Azərbaycan torpaqlarında 114.4 min kvadrat kilometr ərazisi olan suveren Azərbaycan Demokratik Respublikası yaradıldı. Azərbaycan həqiqətən tarixi bir milli dövlət əsasında quruldu. Müvafiq sovet respublikalarının rəsmi olaraq yaradıldığı 20-30-cu illərdə Azərbaycanın milli sərhədləri sovet kartoqrafları tərəfindən özbaşına təyin edildi. Azərbaycanın sərhədləri əsasən etnik prinsipə uyğun deyildi. Bunlar Kremlin daxili fikir ayrılılığına, qarşıdurmalara şərait yaradaraq Azərbaycanın Rusiya imperiyasına daha çox təbə olmasını təmin edən maraqlarını əks etdirirdi [119, s. 118-123].

Tezliklə, yeni yaranan Ararat Respublikası Zəngəzuru işğal etdi. Bu akt gələcəkdə Sovet İttifaqı yaradılarkən bu ittifaqın bütün üzvlərinin bərabərhüquqluğuna və ərazi bütövlüyünə zəmanət verən Sovet hakimiyyəti tərəfindən qanuniləşdirildi. Buna baxmayaraq, gələcəkdə Azərbaycanın daha bir neçə kəndi Ermənistana və dövlət sərhədinin demarkasiyası bəhanəsi ilə isə 5 min kv. km. ərazisi Gürcüstanına verildi. Statistik məlumatlar göstərir ki, 1918-ci ildən sonra Azərbaycanın əsas ərazi itkiləri Ermənistanın xeyrinə baş vermişdi. Bununla yanaşı, Ermənistan heç vaxt Azərbaycan torpaqlarına iddiadan əl çəkməyib. Azərbaycan Respublikasına qarşı son təcavüz nəticəsində ölkə ərazisinin 20%-ni təşkil edən 17 min kv. km.-dən çox torpaq işğal edildi, işğal olunmuş ərazilərdə yerləşən 907-dən çox yaşayış məntəqəsi, 100 min yaşayış binası, 1000-dən çox sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, 600-dən çox məktəb və təhsil müəssisələri, 250 tibb məktəbi, memarlıq abidələrinin çoxu talan

edildi və ya məhv edildi [75, s. 246]. Ermənistanın işğalı altında olan bölgələrdə 500 tarixi-memarlıq və 100-dən çox memarlıq abidəsi, 9 tarixi saray, eksponatları ilə birlikdə 22 muzey, fondlarında 40 mindən çox qiymətli əşya saxlanılan 4 incəsənət qalereyası var idi [17, s. 250; 99]. Dünyadakı 18 milyon qaçqının 1 milyonu Azərbaycanda idi [26].

Son onilliklərdə Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksək səviyyədə inkişaf etdi, ərazi bütövlüyünü bərpa edəcək gücə malik olan yaxşı təchiz olunmuş bir ordusu var. Azərbaycan hüquqi dövlət kimi beynəlxalq hüquq normalarını, BMT Nizamnaməsini (24 oktyabr 1970) rəhbər tutaraq, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış münaqişənin danışıqlar və digər dinc yollarla həll edilməsinə çalışırdı, BMT, Avropa Şurası və digər beynəlxalq təşkilatların yüksək tribunalarından yorulmadan çıxış edirək bu münaqişə ilə bağlı öz sözünü dəfələrlə bəyan edirdi. Belə ki, hələ 29 aprel 2004-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Strasburqda bir daha Avropa Şurası Parlament Assambleyasının yaz sessiyasının iclasında münaqişənin Azərbaycanın sülh yolu ilə həlli tərəfdarı olduğunu bir daha nümayiş etdirərək çıxışında demişdi: “Uzun müddət ölkəmizin üzləşdiyi əsas problem Azərbaycan ərazilərinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğal olunmasıdır. Bu işğal Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı təcavüzkar separatçı irtica ilə başlamışdır. Bu siyasət Azərbaycanın keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin və onun inzibati sərhədlərindən kənarda yerləşən daha 7 rayonumuzun işğalı ilə nəticələndi. Azərbaycanın bu 7 rayonunda heç zaman ermənilər yaşamamışdır. Onlar tamamilə azərbaycanlılar məskunlaşan ərazilərdir. Ermənistanın bu işğalı yüz minlərlə adamın qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsi ilə nəticələndi. Bu faktlar Assambleyaya yaxşı məlumdur. Nümayəndə heyətimizin üzvləri bu haqda dəfələrlə çıxışlar ediblər və bu faktlar Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sənədlərində də öz əksini tapmışdır. Bugünkü Ermənistanın ərazisindən 250 min azərbaycanlı qaçqın düşmüşdür. Azərbaycan ərazisində işğal olunmuş 7 rayonun 700 min sakini məcburi köçkün oldu. Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vila-

yətində yaşayan 50 min azərbaycanlı da məcburi köçkündür. Üstəlik, digər münəqişə zonalarından, başqa ölkə ərazilərindən də qaçqınlar Azərbaycanda sığınacaq tapmışlar. Azərbaycanın 8 milyonluq əhalisinin 1 milyonu qaçqın və məcburi köçkündür. Bu, dünyada əhalinin sayına nisbətdə qaçqın və məcburi köçkünlərin ən yüksək faizidir ... aparılan danışıqlar nəticə vermir. Əlbəttə ki, biz bu vəziyyətlə barışa bilmərik. Azərbaycan heç zaman ərazisinin itirilməsi ilə razılaşmayacaqdır. Məsələnin həllində beynəlxalq hüquq normaları əsas götürülməlidir. Azərbaycan dünyadakı bütün ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır və özünə də eyni münasibətlə yanaşmağı tələb edir. Bizim ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmalıdır. Ermənistanın işğalçı qüvvələri zəbt olunmuş ərazilərdən geri çəkilməlidir. Qaçqınlara və məcburi köçkünlərə doğma yurdlarına qayıtmaq imkanı verilməlidir. XXI əsrdə Avropa Şurasının üzvü olan bir ölkənin – Ermənistanın Avropa Şurasının üzvü olan digər ölkənin – Azərbaycanın ərazilərini işğal etməsinə yol verilməməlidir. Beynəlxalq ictimaiyyət bu vəziyyətlə razılaşmamalıdır” [10]. 10 oktyabr 2019-cu ildə isə artıq əhalinin 1,2 milyonu və ya 12,4%-i qaçqın və məcburi köçkünlər idi. Hal-hazırda bütün dünya üzrə hər 122 nəfərdən biri qaçqın və məcburi köçkün olduğu halda, Azərbaycan Respublikasında hər 8 nəfərdən biri qaçqın və məcburi köçkün idi. [399]. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin bu sözləri mövcud vəziyyəti aydın şəkildə əks etdirir və Ermənistanın separatçı hərəkətlərinə düzgün qiymət verirdi. Müasir dünyanın ən böyük və nüfuzlu təşkilatı – BMT tərəfindən tanınan Ermənistanın təcavüzü, suveren Azərbaycanın “ərazi bütövlüyü”nün pozulması danılmazdır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü il tarixli 822, 29 iyul 1993-cü il tarixli 853, 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 və 11 noyabr 1993-cü il tarixli 884 nömrəli qətnamələrində Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğalını pisləyərək qınadı, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərinin toxunulmazlığına hörmət edilməsini, ərazi əldə etmək üçün güc tətbiq edilməsinin yolverilməzliyini bir daha təsdiqlədi, hərbi və düşmənçilik aktlarının dərhal dayandırılmasını, eləcə də bütün

silahlı qüvvələrin Azərbaycan hökumətinin işğal olunmuş rayonlarından dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb etdi. Lakin, bütün beynəlxalq normalara, o cümlədən, BMT Təhlükəsizlik Şurasının bu dörd qətnaməsinə məhəl qoymayan Ermənistan hələ də öhdəliklərini yerinə yetirmirdi. Bununla yanaşı, o, həyasızcasına bəyan edirdi ki, ermənilər həmişə qəbul olunmuş beynəlxalq normaları rəhbər tutur və Azərbaycan bizə – ermənilərə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu reallaşdırmağa imkan vermir. Ermənistanın iddiasına görə, “əsrələr boyu qədim erməni torpağı” – qədim Arsax (Dağlıq Qarabağ) Azərbaycanın müstəmləkəsi olub və Qarabağ erməniləri DQMV-nin Xalq deputatları Sovetinin Sessiyasının Azərbaycan SSR-dən çıxması haqqında qanuni qərarı əsasında öz müqəddəratlarını təyin ediblər. Belə ki, guya Azərbaycanın hərbi yolla bu hüququn həyata keçməsinə mane olmağa çalışdığını nəzərə alaraq, ermənilər öz “haqq işi” uğrunda mübarizədə qələbə çalmağa məcbur olublar.

Əslində bu belə deyildir. Bu barədə Azərbaycanın siyasi liderləri tərəfindən kifayət qədər məlumat verilib. Tarixi faktlar da sübut edib ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın əzəli tarixi torpağıdır və bu fakt dünya tərəfindən qəbul edilib. Bəs, nə üçün Azərbaycan dövlətinə ərazi bütövlüyünü bərpa etməyə maneçilik törədilir?

Bəşər tarixi dəfələrlə sübut etdi ki, tarix yenidən yazıla bilməz, yalnız saxtalaşdırıla, təhrif oluna və nisbətən qısa müddət ərzində ictimaiyyətdən gizlədilə bilər. Ermənilər müxtəlif siyasətçiləri satın almağa və ya onlara yanlış məlumat verməyə, özlərinə qarşı rəğbət qazanmağa və bununla da, “Dənizdən dənizə – Böyük Ermənistan” xülyasının gerçəkləşməsində onların dəstəklərinə nail olmağa öyrənmişlər. Lakin, bir çox tarixçi, səyahətçi, siyasətçi ermənilərin əməllərini düzgün qiymətləndirib əsl erməni xislətlərini, mərhəmət göstərərək onlara sığınacaq verən Azərbaycana qarşı xain münasibətlərini öyrənə bildi. Beləliklə, Qafqaz üzrə həqiqi ekspert olan rus alimi, jurnalist və tarixçi V.L.Velichko yazır: “...Neft sənayeçilərindən olan erməni xeyriyyəçiləri, bu kiçik xalqı və onun hörmətə layiq olan təsadüfi generallarından başlayaraq, digər tərəfdən

... hörmətə layiq olan hər cür təsadüfi olmayan qaçaqmalçılara qədər qəhrəmanlarını ucaldan Ermənistanın xüsusi bir tarixini yaratmaq üçün çox cəhd göstərilər. Onlar, xüsusilə, yol üstü daha aydın, müəyyən və layiqli tarixi olan qonşu xalqlara kölgə salaraq, tarixi “xidmətlərini” və indiki “ləyaqətlərini” parazitə bir şəkildə ortaya qoymaq fürsətini əldən vermirlər” [113, s. 68]. Bu xarakterik səciyə son yüz ildə öz aktuallığını itirməmişdi. Qafqaza köçən ermənilər bu gün özlərini yerli sakinlər adlandırırlar və bu səbəbdən bu torpaqlarda “öz müqəddəratını təyin etmə hüquqları”nı həyasızlıqla iddia edirlər. Özlərini milli azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanları adlandıran dünyaca məşhur erməni terrorçuları Azərbaycanı terrorizmdə ittiham edirlər. Erməni ruhaniləri öz teokratiyalarını gizlədərək azərbaycanlıları panislamizm, radikalizm, kafirlərə qarşı nifrət və onları sıxışdırmaqda ittiham edirlər. Bu cür ittihamlar Azərbaycanda mütəmadi etiraz doğurur. Həqiqətdə isə reallıq belədir: Ermənistan dünyada bir millət və bir dinə mənsub insanların yaşadığı, dövlət səviyyəsində separatizm, radikalizm və terrorizmin hər yerdə təşviq edildiyi və dəstəkləndiyi yeganə ölkədir. Ən əsası isə odur ki, Ermənistan özgə torpaqlarda – azərbaycanlıların torpaqlarında qurulmuş bir ölkədir. O buna Azərbaycan ərazisinə təcavüz etməklə nail olmuşdur və bu siyasəti davam etdirirdi. Azərbaycan isə müxtəlif millətlərə və dinlərə mənsub insanların dinc yaşadıkları və hələ də yaşadığı bir ölkədir. Bu gün 30 minə yaxın erməninin Bakıda və Sumqayıtda yaşaması buna bariz nümunədir. Lakin, sonuncu azərbaycanlı 1989-cu ildə Ermənistanı tərk etməyə məcbur oldu. Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarına riayət olunmasının tərəfdarıdır, Ermənistan isə bunlara məhəl qoymur. Bu barədə hətta bəzi erməni siyasi xadimləri də bəyan edirlər.

2001-ci ilin yanvarında Avropa Şurası öz prinsiplərini kobud şəkildə pozaraq təcavüzkar dövlət olan Ermənistan Respublikasını öz sıralarına qəbul etdi. Yeri gəlmişkən, belə bir qərara ilk etiraz edənlərdən biri Ermənistanın Helsinki Assosiasiyasının sədri, tanınmış erməni hüquqşünası M.Danielyan idi. O, Ermənistanın Avropa Şurasına qoşulmağa hazır olmadığını bildirdi: “... Əgər Ermənista-

nın milli ordu birləşmələri başqa bir dövlətin ərazisində (yəni, Azərbaycan) yerləşirlər və nəzarət edirlərsə, deməli bu - işğaldır. Bu başqa cür ola bilməz. Bir Ermənistan vətəndaşı kimi bu barədə ilk danışan mən olmalıyam”. Ermənistanın özündə insan hüquqları sahəsindəki vəziyyəti təhlil edərək o qeyd etdi: “... Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin bütün otuz maddəsinə görə Ermənistanda insan hüquqları pozulur ... Ən əsası odur ki, Ermənistanda Konstitusiya tətbiq edilmir. O tətbiq edilə bilməz, belə ki, Konstitusiyanın qaranlıq kimi çıxış edən Ermənistan prezidenti (R.Köçəryan) özü qanuna əsasən seçilməmişdir. O, bu vəzifəyə “təyin olunduqda”, son 10 ildə Ermənistan vətəndaşı deyildi” [381, s. 5].

Yüz illərdir ki, Ermənistan vaxtaşırı Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozur və azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti yürüdür. Məsələn, son Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi nəticəsində (1988-1994) Ermənistanın işğalı altında olan Qarabağın torpağından və təbii ehtiyatlarından istifadə edilməməsi səbəbindən müharibə zamanı və ondan sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikasının zərəri 60 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu, respublikanın hazırkı dövlət büdcəsindən 12 dəfə çoxdur. Azərbaycan üçün ən böyük itki – onun vətəndaşları: 20 mindən çox şəhid və bir çoxu həmişəlik olaraq əlil qalan 50 min yaralı, bir neçə min itkin düşmüş insan idi. Eyni zamanda, Ermənistan iqtisadiyyatı gündən-günə zəifləyir, buna sübut Rusiya tərəfindən Ermənistanın ən vacib obyektlərinin, o cümlədən, elektrik enerjisinin 40%-ni istehsal edən Razdan Kaskad Atom Elektrik Stansiyasının borclarının ödənilməsidir.

Beləliklə, 1988-ci ilin əvvəllərində sinxron olaraq azərbaycanlıların Ermənistandan qovulması, Yerevan və Xankəndində ermənilərin DQMV-nin Azərbaycandan Ermənistan SSR-yə verilməsini tələb edən mitinqləri gələcəkdə Azərbaycan və Ermənistan arasında müharibəyə çevrildi. Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayonu ermənilər tərəfindən işğal edildi və bununla da, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü pozuldu. Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzünü ermənilər üçün milli məkanı təmin etməyi və “həqiqi ədaləti” bərpa etməyi dövlətin mənəvi borcu kimi əsaslandırmağa çalışır.

Erməni siyasətçiləri bunu azadlıq mübarizəsi, “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın reallaşması adlandırırlar. Erməni ideoloqlarına görə, Azərbaycan xalqı tərəfindən əsarət altına alınmış ermənilər – Qarabağın “yerli sakinləri” azadlıq müharibəsi nəticəsində qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” səviyyəsində qanuni əsaslarla öz müqəddəratlarını təyin ediblər. 2004-cü ilin iyununda Ermənistan prezidenti Robert Köçəryan bununla bağlı bildirdi: “Ermənistan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıyır, lakin, SSRİ dağılandan sonra Azərbaycan ərazisində iki dövlət - Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan meydana gəldi. Qarabağ heç vaxt müstəqil Azərbaycanın tərkib hissəsi olmamışdır – bu bir faktdır. “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın və Azərbaycan Respublikasının hüquqi əsası eynidir. Yəni, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün “Dağlıq Qarabağ Respublikası” ilə heç bir əlaqəsi yoxdur [481].

Lakin, arxiv və tarixi sənədlər Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu təsdiqləyir:

1. 14 may 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsi – Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan və Rusiya imperiyası arasında bağlanmışdır. Məhz, bu müqavilə bir hüquqi sənəd olaraq, müsəlman əyaləti olan müstəqil Qarabağ xanlığının bir dövlət qurumu kimi Rusiya imperiyasının protektoratlığına girməsini özündə əks etdirir [346; 329, c.705];
2. 12 oktyabr 1813-cü ildə Gülüstən müqaviləsi və 10 fevral 1828-ci ildə Türkmənçay müqaviləsi. Müqavilələr Rusiya ilə İran arasında bağlanır. Azərbaycan torpaqları Qarabağla birlikdə Rusiyanın himayəsinə keçir. “Nə Gülüstən, nə də Türkmənçay müqavilələrinin mətnlərində ... heç bir erməni torpaqları, xristian ərazisi ifadələrinə rast gəlinmir, burada söhbət müstəsna qaydada müsəlman xanlıqlarından, onların ərazilərindən və Rusiyaya birləşdirilməsindən gedir”. Axı Türkmənçay müqaviləsi imzalanarkən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında və 1828-ci ildə bu ərazilərdə yaradılmış “erməni vilayətində” yaşayan əhalinin 3/4 hissəsini müsəlmanlar təşkil edirdi [43, s. 134], 1823-cü ildə isə Qarabağ əyalətində yaşayan 20.095 ailədən 15.729-u müsəlman, 4.366-ı (21,7 %) xristian ailəsi idi [219].

Yuxarıda göstərilən müqavilələr Azərbaycan xalqının tarixi Azərbaycan torpaqlarına ayrılmaz və qanuni hüququnu təsdiqləyir.

3. Moskvada 16 mart 1921-ci ildə Türkiyə ilə Rusiya arasında bağlanan “Dostluq və qardaşlıq müqaviləsi”. Naxçıvan və Qarabağın Sovet Azərbaycanının tərkibində “saxlanılması” siyasi cəhətdən təsdiqləndi və beynəlxalq status aldı [134, s. 598-599; 69, s. 52, 58; 96, s. 10].

4. 2 mart 1992-ci ildə BMT Baş Assambleyasının 46-cı Sessiyasında Azərbaycan və onun bütün bölgələri BMT-yə qəbul edildi [368, s. 1].

5. 1996-cı ildən etibarən BMT Baş Assambleyası “BMT və ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında” Qətnamədə Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü (Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan münəqişə) təsdiq etmişdir [480, s. 1].

6. 2004-cü ildə BMT Baş Assambleyasının 59-cu Sessiyasında “BMT ilə ATƏT arasında əməkdaşlıq haqqında” sənəddə Dağlıq Qarabağ və digər işğal olunmuş ərazilərin Azərbaycan Respublikasına mənsub olduğunu vurğulayan dəyişiklik edilmişdir [473, s. 1].

Bütün müqavilələr Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, eyni zamanda Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi və tarixi torpağı olduğunu və olmasını təsdiqləyir. Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin hüquqlarının “pozulduğunu” əsas gətirən ermənilər özləri Azərbaycan ərazisinə hücum etməklə və orada milli qarşıdurma yaratmaqla “digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq”, “digər dövlətlərin beynəlxalq sərhədlərini pozmamaq”, “razılığı olmadan digər dövlətlərin ərazisindəki hər hansı bir iqtisadi, siyasi və ya hərbi fəaliyyətdən çəkinmək” prinsiplərini pozdular.

Digər pozulmuş prinsip – “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipidir. Bu prinsipə əsasən, mövcud sərhədlər beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq müəyyən edilir və bu prinsip bütün dövlətlər tərəfindən tanınır [44, s. 42]. Azərbaycan dövlətinin sərhədlərinə qəsd edən Ermənistan beynəlxalq hüququn bu prinsipini də pozdu.

Daha bir prinsip – “ərazi bütövlüyü” prinsipi də pozuldu. Müstəmləkə mülklərinin və ya federal qurumların sərhədləri yeni

müstəqil dövlətlərin beynəlxalq sərhədləridir və dəyişdirilə bilməz. Dövlətlər digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşmalı və digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hərəkətlərdən çəkinməlidirlər. Dövlət əraziləri hərbi güc tətbiq etməklə ələ keçirilə bilməz [44, s. 42]. Dövlət əraziləri yalnız beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq beynəlxalq müqavilələr vasitəsilə dəyişdirilə bilər [476].

Azərbaycan ərazisində ermənilər milli azlıqlar kimi mövcuddur. Milli azlıqlar xalqın bir hissəsini təşkil edir və yaşadıqları dövlətin vətəndaşlarıdır, öz dillərində, etnik qruplarında, mədəniyyətlərində danışirlar və bu fərqli keyfiyyətləri qorumaq hüququna sahibdirlər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli “Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, həmçinin dilinin, dininin və mədəniyyətinin inkişafına dövlət yardımı” haqqında Fərmanı da bu xalqlara yuxarıdakı hüquqları verir [360].

Ermənilər qətiyyən Qarabağın “yerli xalqları” kateqoriyasına aid deyillər, bu heç bir şəkildə mübahisə olunmayan faktdır. Bu bərdə Azərbaycan tarixçilərindən başqa bir çox xarici coğrafiyaşünas və tarixçi, o cümlədən, bəzi erməni tarixçiləri və Rusiyanın İrandakı səfiri A.S.Qriboyedov da [129, s.134-139] məlumat vermişlər.

Ermənilərin cənubi ölkələrdən Qafqaza, xüsusilə, Qarabağa köçürülməsi faktlarını bir daha təsdiqləmək üçün son 200 ildə Ermənistan-Azərbaycan münasibətlərinin dinamikasını nəzərdən keçirməliyik. XIX əsrin əvvəllərinə qədər Qarabağ ərazisində əhalisinin çox hissəsi sonradan ermənilərə çevrilən albanlarla sülh və harmoniyada yaşayan azərbaycanlılar – “müsəlmanlar” təşkil edən güclü Azərbaycan Qarabağ xanlığı mövcud idi [87, s. 75].

V.L.Veliçko albanların erməniləşdirilməsi prosesi haqqında yazırdı: “...Yanlış olaraq erməni adlandırılan (keçmişdə) xristianlar, erməni (qriqorian) inancını qəbul edən, lakin dağ və türk tayfalarından çıxmış, 3-4 əsr əvvəl erməniləşmiş Qarabağ (Albaniya və ya Ağvaniya) sakinləridir” [113, s. 154].

Yeri gəlmişkən, Qarabağın erməni müləkləri rus çarlarına göndərdikləri məktublarda özlərini “Arşakid və Albaniya padşahlarının varisləri” adlandırırdılar. Çox maraqlıdır ki, XVII əsr erməni müləklifi Arakel Təvrizi Qarabağı “ağvanların (alban) yurdu” adlandırır [87, s. 74].

V.L.Veliçko ermənilərin digər xalqları assimilyasiya etməyə qadir olduğunu ayrıca qeyd etdi: “Özlərini ermənilər kimi təsnif edənlərin hamısı yerli erməni qəbiləsinə aid deyil. 1897-ci il tarixli “Murç” erməni jurnalı “Qaraçı erməniləri” başlıqlı məqalədə yazır: “...Yalnız erməni xalqı qaraçıları assimilyasiya etməyi bacardı və mən bunu əsassız deyil, etibarlı faktlar əsasında söyləyirəm. 50 il əvvəl mövcudluğu tarix tərəfindən təsdiqlənən İrəvan, Şamaxı, Yelizavetpol, Tiflis və digər yerlərin qaraçıları, erməni elementləri ilə birləşərək qaraçı kimi mövcudluğunu itirdilər və ermənilərlə assimilyasiya edildilər, yalnız mənşəyinin bir əlaməti kimi adlarını qoruyub saxladılar. Assimilyasiya edilmiş qaraçılardan – ermənilərdən hətta istedadlı insanlar da çıxdı: Məsələn, Sankt-Peterburq Universitetinin professoru Kerobe Patkanyan, rahib, şair Alamdaryan, xalq şairi Qanesoğlu və b.” Erməni “Murç” jurnalı, digər millətlərin assimilyasiya edilməsində əhəmiyyətli bir qabiliyyətdən bəhs edərək XIX əsrin 90-cı illərin sonlarında assimilyasiya edilmiş qaraçıların çox böyük hissəsinin ermənilər arasında olduğunu qeyd etdi.

Bundan əlavə, Tiflisdəki Qafqazın antropoloq həkimi I.I.Pan-tyuxov bir çox türk ermənisi üzərində antropoloji tədqiqat apardı. Fiziki quruluşlarına görə bu çağırılmamış qonaqların böyük bir hissəsinin kürd əsilli olduğu ortaya çıxdı. Veliçko yazır ki, bu, Osmanlıdakı erməni qırğınının bəzi epizodlarının müxtəlif dinlərdən olan kürd tayfaları arasında uzun müddət davam edən qarşıdurmaların nəticəsi olması fərziyyəsini təsdiqləməyə geniş imkan verir. Zaqafqaziya Albaniyası, ya da ermənilərin dediyi kimi, Ağvaniya məsələsi də maraq doğurur. Mövcud (yəni, XIX əsrin sonu) Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası və Tiflis quberniyasının bir hissəsi (Tbilisi) və Dağıstanın bir hissəsi daxil olan bu ölkədə xristianlığı qəbul edən qeyri-erməni mənşəli xalqlar məskunlaşmışdı. XIX əsrin əvvəlləri-

nə qədər Eçmiədzin katolikosluğu ilə rəqabət aparan və bəzən ondan tamamilə asılı olmayan ayrı bir Ağvan və ya Ganzasar Katolikosluğu var idi. Hal-hazırda erməni hesab olunan xristianlar bir vaxtlar Ağvan katolikosluğunun nümayəndələri idilər və ermənilərlə qaynayıb-qarışaraq onların xislətlərini əldə ediblər [113, s. 65-66]. Erməni millətçi – şovinistlər bəzi qaraçıları, albanları, yezidi – kürdlərini erməniləşdirdilər. Bu siyasəti davam etdirmək üçün ermənilər assimilyasiya hədəfi seçdikləri xalqların və millətlərin tarixlərini saxtalaşdırmağa çalışırlar. Belə ki, onlar tərəfindən “ermənilərin sub-etnik qrupları” arasında erməni etnik qrupu ilə və ümumiyyətlə, Ermənistanla heç bir əlaqəsi olmayan Azərbaycanın iki milli azlığı da sadalanırdı. Bunlardan biri də tatlar - Abşeron yarımadasında, eləcə də İsmayılı, Şamaxa, Xızı, Dəvəçi rayonlarında yaşayan və İran ailəsinin tat dilində danışan müsəlman milli azlığıdır. Bu barədə müvafiq ədəbiyyatlarda məlumat vardır [198; 210; 128; 13, s. 82]. Tatlar – yəhudilər Midiya çarlığı dövründə farslar tərəfindən assimilyasiyaya məruz qalan azlıqlardır. Qeyd etmək lazımdır ki, İsrail dövləti bu günə qədər mühacirləri - tatlara yəhudi statusu ilə qəbul edir.

Digərləri – cuurlar, Dağ və ya Quba yəhudiləri kimi tanınan, iudizmə itaət edən və cuur dilində danışan azlıqlardır ki, bunlar haqqında da müvafiq ədəbiyyat vardır [90, 91, 126, 82, s. 57-58]. Cuurlar əsasən Quba, Oğuz və Bakı şəhərlərində yaşayırlar, onların xeyli hissəsi Şimali Qafqazda, daha çox Dağıstanda qeydə alınmışdır [126].

Qafqazda, o cümlədən, Azərbaycan torpaqlarında sabitlik Rusiya – İran və Rusiya – Osmanlı müharibələrinin başlaması ilə pozuldu. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi. Gürcüstanın asılılığında olan Qazax, Borçalı və Şəmsəddil sultanlıqları da avtomatik olaraq Rusiyaya birləşdirildi.

1803-cü ilin yazında rus qoşunları Car-Balakən camaatını qətlə yetirdilər, 1804-cü ilin əvvəllərində general P.D.Sisianovun başçılıq etdiyi ordu Gəncəni tutdu və demək olar ki, bütün kişi əhalisini qırdı. 1804-cü ildə rus ordusunun Azərbaycana hücumlarından narahat olan İran Rusiya ilə müharibəyə başladı. Qarabağ torpaqları

rına İran qoşunlarının gözlənilən hücumu, rusların etirazçılara qarşı qəddar rəftarları, vəhşilikləri və buna əyani şəkildə şahid olan Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xan 1805-ci il mayın 14-də Rusiyanın vassallığının qəbul edilməsi haqqında saziş – Kürəkçay müqaviləsini imzalamaq məcburiyyətində qaldı. 1822-ci ildə Qarabağ xanlığı ləğv edildi, onun yerinə eyni adlı əyalət yaradıldı və bu əyalət də tezliklə ləğv edildi: 1840-cı ildə Şuşa qəzasına çevrilən bu əyalət Xəzər vilayətinə daxil edildi. Bununla bir vaxtlar vahid olan Qarabağ xanlığının ləğvi bitmədi.

1861-ci ilin sonunda “Qafqaz və Zaqafqaziya ölkələrinin idarəetməsinin dəyişdirilməsi haqqında” Fərman verildi. Bu fərmana əsasən Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Bu quberniyanın tərkibinə Nuxa və Yelizavetpol qəzaları, həm də parçalanmış Qarabağ – Şuşa və Zəngəzur qəzaları daxil edildi. 1883-cü ildə Şuşa qəzasının tərkibində daha iki qəza - Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları yaradıldı. Qarabağın bu inzibati bölgüsü 1921-ci ilə qədər davam etdi [1, s. 209, 213]. Qarabağın parçalanması sistemli şəkildə həyata keçirildi və bu Azərbaycan torpağının bütün bələlərinin başlanğıcı oldu. 1918-ci ildə onun bir hissəsi olan Zəngəzur Ararat Respublikası tərəfindən işğal edildi. 1923-cü ildə onun dağlıq hissəsində (Cavanşir qəzası bütövlükdə, Şuşa və Cəbrayıl qəzalarının dağlıq hissəsi) Sovet hakimiyyəti tərəfindən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı və bununla da vahid Qarabağın parçalanması tamamlandı [83, s. 47].

XIX əsrdə Rusiya imperiyası Osmanlı üzərindəki hər qələbə-sindən sonra burada yaşayan erməniləri öz maraqları üçün dəstəklədi. Beləliklə, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsinin sonunda Rusiya San-Stefan sülh müqaviləsinin 16-cı bölməsinin şərtlərinə görə ermənilərin məskunlaşdığı Kiçik Asiyanın əksər hissəsini ona verməklə yanaşı, sultanın “erməni vilayətlərində dərhal lazımi islahatlar aparmaq” öhdəliyini götürməsinə tələb etdi və bu şərtlərin həyata keçirilməsi üçün rus qoşunları Osmanlı Türkiyəsinin vilayətlərini işğal etməyə davam etdilər” [127, s. 435].

Rus qoşunlarının hücumlarından narahat olan Avropa böyük gücləri Berlin müqaviləsini imzalayarkən Rusiyanın Osmanlı impe-

riyasının içərilərinə daha da irəliləməsinə yol verilməməsini qətiyyətə bəyan etdilər. Bu bəyanatdan ehtiyat edən Rusiya “erməni problemi”ni açıq şəkildə dəstəkləməkdən çəkindi. O anda bu “problem” İngiltərə diplomatiyası tərəfindən gündəmə gətirildi və onun təsiri altında ermənilər “müstəqil Ermənistanın yaradılması ehtimalı haqqında” fikri ilə çıxış etdilər.

Osmanlı Türkiyəsindəki ilk silahlı erməni qrupu 1878-ci ildə Partuqamyanın rəhbərliyi ilə Vanda meydana gəldi. Bu siyasəti dəstəkləmək üçün 1887-ci ildə Cenevrədə baniləri A.Nazarbekyan, Q.Qaracanyan, Q.Kafyan və R.Hanazatyan olan ilk erməni kiçik burjua – “sosial demokrat partiyası Qnçak” təsis edildi. “Qnçak”ın əsas məqsədi Osmanlının ermənilərin kompakt yaşadığı altı bölgəsinin türklərdən və kürdlərdən təmizlənməsi, sonra isə İrəvan, Qarabağ, Zəngəzur, Axalkalaki quberniyalarının və digər Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarının fəth edilməsi idi. Üç il ərzində partiya böyük uğurlar əldə etdi. Osmanlı vilayətləri Zeytun və Sasunda 1890 – 1892-ci illərdə 65 min türk və müsəlman kürdü öldürülmüşdü. Sonra, hökumət tərəfindən cəzalandırılmaqdan yayınmaq üçün Avropa və Rusiyaya mühacirət etmişdilər, gələcəkdə isə RSD(b)P-nin tərkibinə daxil oldular. 1890-cı ildə H.Mikaelyan, S.Zavaryan və S.Zoryan (ROSTOM) Tiflisdə burjua-millətçi “Daşnaksutyun” (İttifaq) partiyasını yaratdılar. Bu partiyanın fəal üzvləri S.Şaumyan, A.Mikoyan, T.Əmirov, Amazasp və Dron 5 min nəfərlik daşnak ordusunun dəstəyi ilə Bakıda Sovet hakimiyyətini elan etdilər, sonra Azərbaycanda 400 min müsəlmanı qətlə yetirdilər. 1895-ci ildə Nyu-Yorkda “Erməni Vətənpərvərlər Birliyi” yaratdılar. Bütün bu və digər erməni partiyaları demək olar ki, eyni vaxtda yaranmışdılar və ortaq bir məqsədləri var idi: Osmanlı, Azərbaycan və Gürcüstan əhalisinin bir hissəsini terror və soyqırım yolu ilə məhv etmək, sonra bu torpaqlarda “Dənizdən dənizə – Böyük Ermənistan” yaratmaq.

Beləliklə, Daşnaksütyun partiyasının proqramında qeyd olunur: “Muxtariyyət və siyasi hüquqların əldə edilməsi işimizin yalnız bir hissəsidir”. XIX əsrin sonundan etibarən erməni liderləri kömək xahişi ilə bütün Avropa və Amerika hökmdarlarının saraylarında oldular.

1894-cü ildə Konstantinopolun erməni patriarxı Movses Xrimyan II Nikolayın tac qoyma mərasiminə hədiyyələrlə tələsdi. Təbii ki, təbriklərdən sonra ziyarətinin əsas məqsədini bildirdi. O, Osmanlı ermənilərinə Rusiyanın himayədarlıq etməsini istədi. Çar II Nikolay ermənilərə inamsızlığı üzündən incəliklə səfiri geri göndərdi.

Eyni ssenari ilə – 1902-ci ildə erməni milyonçu qrupu iri almazlarla bəzədilmiş tac hədiyyəsi ilə Rusiya imperatoru II Nikolayın hüsuruna gedərək müsəlmanlar tərəfindən sıxışdırıldıqlarından şikayət etdi. Bu üzsüzlükdən qəzəblənən II Nikolay Bakı neftindən əldə olunan gəlir vasitəsi ilə zəngin olan milyonçu Lalayanı hüsuruna çağırırdı və ona ermənilərin hədiyyəsini qaytararaq dedi: “Cənab Lalayev, doğrudanmı siz (ermənilər) məzlumsunuz?!” [56, s. 125].

Bu imtinaya baxmayaraq, gələcəkdə xarakterik erməni üzsüzlüyü ilə katolikos V.Kevorq 1914-cü ilin avqustunda yenidən çar II Nikolayı narahat etdi. 1894-cü ildə ABŞ-ın erməni lideri Muşeq Qabrielyan və onun silahdaşları 3 dekabr 1894-cü ildə ABŞ Senatı tərəfindən “ermənilərin təqibə məruz qalmaları haqqında” qətnamə qəbul edilməsinə nail oldular. Lakin, ABŞ prezidenti Senatla razılaşmadı və bunu əsassız ittiham adlandırdı. Buna etiraz olaraq ermənilər Marevanda (ABŞ) bir kollecın kitabxanasını yandırdılar. Osmanlı Xüsusi Xidmət Orqanları terrorçuları – Nerses Arteruni və Qovorq Xurşudyanı (üçüncüsü qaçmağa macal tapdı) həbs etdi. ABŞ prezidenti aldanmış ictimaiyyətin təzyiqi altında bir qrup amerikalı senatoru Osmanlıya ermənilərin vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün göndərməyə məcbur oldu. Bir aydan sonra Amerikalı müşahidəçilər erməni yalanlarının saxta olduğuna şahid oldular, 1895-1896-cı illərdə iflasa məruz qalan erməni komitələri Sasunda müsəlmanların dəhşətli qətlamını təşkil etdilər.

Dəfələrlə siyasi iflasa məruz qalmalarına baxmayaraq, ermənilər öz məqsədlərindən əl çəkmirdilər, erməni teokratıyası isə xüsusi canfəşanlılığı ilə fərqlənirdi. 1904-cü ildə katolikos Hayrik Xrimyan yepiskoplar O.Sarançyan və S.Ayvotyanı Avropa dövlətlərinin qapılarına minnətə göndərdi. Fransa prezidenti Lyupe “lazım gələrsə Xarici İşlər Nazirliyi müvafiq tədbirlər görəcək” deyə cavab verir. İngil-

tərə kralı VII Eduard təhrikçiləri, ümumiyyətlə, qəbul etməkdən imtina etdi və ABŞ prezidenti Ruzvelt “onun erməni fırıldaqçıları kifayət qədərdir” deyə bildirdi. 1907-ci ildə bütün Avropa dövlətlərinin rəhbərləri katolikosun elçiləri ilə görüşməkdən imtina etdilər.

Lakin, tezliklə, dünyada siyasi vəziyyət dəyişdi və ermənilərin əlinə fürsət keçdi. Avropada müharibə şəraiti yetişdi. Rusiya Almaniya, o cümlədən, onun müttəfiqi - Osmanlı ilə müharibənin qaçılmaz olduğunu anladı. Ancaq güclü dövlətlərlə döyüş yaxşı nəticə vermədi. Onları daxildən zəiflətmək lazım idi. Osmanlı Türkiyəsində belə bir mənbə ermənilər idi. Buna görə də Rusiya ermənilərə qarşı siyasətini kəskin şəkildə dəyişdirdi. 1912-ci ildə Nazirlər Kabinetinə verdiyi memorandumda Xarici İşlər Naziri S.D.Sazonov dedi: “Əgər almanlara və türklərə ermənilərsiz Ermənistan lazımdırsa, əgər onlar bizim müsəlmanlarımızla kürdlər və türklər arasında olan səddi məhv etmək istəyirlərsə, Rusiyanın vəzifəsi nə olursa olsun türklər və kürdlər və tatarlarımız (azərbaycanlılar) arasında bu səddin yenidən qurulmasıdır” [186, s. 241].

Rusiya Dövlət Duması da öz mövqeyini gizlətmədi: “Rusiya həyatı maraqlarına və xarici siyasətinə görə erməni məsələsinin tez və qənaətbəxş həllinə çalışır” [315]. 1912-1913-cü illər Balkan müharibəsinin sonunda Rusiyanın tələbi ilə Osmanlı hökuməti islahatlar barədə saziş imzalamaq məcburiyyətində qaldı, bu sazişə görə ermənilər idarəetmə, dil və hərbi xidmət sahələrində olduqca geniş muxtariyyət almalı idilər. İslahatlara nəzarəti böyük dövlətlər, ilk növbədə, Rusiya imperiyası həyata keçirməli idi [127, s. 436].

Bu razılaşma ilə Rusiya Osmanlının mövqeyini sarsıtdı, lakin, digər tərəfdən onun “erməni məsələsi”nin inkişafından ehtiyat etməsi əsassız deyildi. Qafqaz canişini I.İ.Vorontsov – Daşkov və Xarici İşlər Naziri S.D.Sazonov, erməni üsyanının Osmanlı imperiyasından Cənubi Qafqaza, o cümlədən, Rusiyanın “müsəlman quberniyalarına” yayılmasının təhlükəsini qeyd etdi [186, s. 242].

Rusiya “erməni məsələsini” manipulyasiya edərək açıq şəkildə bildirdi: “Bizə ermənilər yox, Ermənistan (Türkiyə Ermənistanı) lazımdır” [315; 269, s. 3].

Öz növbəsində, erməni rəhbərləri öz siyasi maraqları baxımından Avropanın güc dövlətlərinin himayədarlığını qəbul etdilər. Beləliklə, Birinci Dünya Müharibəsi dövründə, 1915-ci ilin mayında Rusiya Kiçik Asiyanın işğal etdiyi hissəsində öz himayəsi altında “erməni dövləti”ni – qondarma “Van Respublikası”nı yaratdı. Lakin, Rusiya öz mövqeyini saxlaya bilmədi, çünki, mövcud vəziyyətdə ermənilər Rusiyanın himayəsindən imtina etdilər və ona xəyanət etdilər. Vəziyyəti dəyərləndirən “Daşnaksütyun” könüllülərə - ermənilərə xəbərdarlıq etdi: “Heç bir halda rslardan aldığımız silahları təslim etməməliyik, çünki, Rusiya “ermənilərə muxtariyyət” verməkdən imtina etdiyi təqdirdə “Rusiya hökuməti ilə mübarizə aparmaq üçün hazır silahlı heyətimiz olmalıdır”” [316]. Rusiyanın dəstəyindən məhrum olan “Van Respublikası” 1915-ci ilin iyulunda süqut etdi. Rusiyanın bu dövrdə başqa narahatlıqları da var idi və ona görə də “erməni problemini” unutdu. İki cəbhədə gedən döyüşlərdən zəifləyən Rusiya ordusu işğal etdiyi Osmanlı ərazilərindən geri çəkilməyə məcbur oldu. Üsyan etdikləri üçün cəzadan qaçan ermənilər Suriya, Mesopotamiya, Misir və dünyanın digər ölkələrinə qaçdılar.

1915-1916-cı illərdə yol boyu türkləri və kürdləri qıran 300 mindən çox erməni geri çəkilən rus ordusunun tərkibində Cənubi Qafqaza, əsasən də Azərbaycan torpaqlarına qaçdılar [317; 331; 83, s. 11]. Bu vəhşiliklər 1918-ci ilin aprelinə qədər, Osmanlı ordusunun öz vilayətlərini Andranikin “daşnak” cəza dəstələrindən tamamilə azad edənə qədər davam etdi [83, s. 13].

Erməni qaçqınları ilə qoşunlar Cənubi Qafqaza üz tutdular. Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gələndə “daşnak” dəstələrinin bir çox komandirləri Qırmızı Ordunun tərkibinə daxil oldular. V.İ.Leninin göstərişi ilə və bolşeviklərin dəstəyi ilə Bakıda hakimiyyəti S.Q.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Komissarları Soveti əlinə aldı. Demək olar ki, Azərbaycanın paytaxtında hakimiyyət “əks-inqilabçılara qarşı mübarizə” adı altında dərhal azərbaycanlıları qırmağa başlayan erməni millətçilərinə məxsus idi. Beləliklə, 1918-ci ilin martında Daşnaksütyun partiyasının başçılığı altında Sovet Rusiyasının Qırmızı

Ordusunun köməyi ilə Bakının azərbaycanlı əhalisi soyqırımı məruz qaldı. Bu soyqırımın nəticəsində 16 min insan öldürüldü.

Bu hadisələr ərəfəsində, Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Müsavat partiyası və Azərbaycan xalqının geniş kütləsi Azərbaycana muxtariyyət verilməsini tələb etdi. “Bakı kamissarları”nın müzdlu rəhbəri S.Q.Şaumyan Azərbaycana muxtariyyət verilməsinin əleyhinə çıxdı. “Bakinskiy raboçiy” qəzeti V.İ.Leninin S.Q.Şaumyana göndərdiyi 15 mart 1918-ci il tarixli məktubunu dərc etdi. Məktubda o, S.Q.Şaumyanı “millətlərin və xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu və muxtariyyət ideyalarını tanımadığı üçün kəskin tənqid etdi [181, s. 233-236]. RK(b)P Mərkəzi Komitəsinin rəhbərləri S.Q.Şaumyanın etirazlarını tənqidlə qarşıladılar. S.Q.Şaumyan və P.Caparidzeyə ünvanlanmış 1918-ci il 19 mart tarixli məktubda deyilirdi: “Əgər müsəlmanlar muxtariyyət tələb edirlərsə, bu onlara verilməlidir” [233, s. 140].

Lakin, S.Q.Şaumyan RK(b)P-nin göstərişlərini birbaşa yerinə yetirməsinə baxmayaraq, əsl erməni millətçisi kimi Azərbaycan xalqının “öz müqəddəratını təyinetmə” tələbini “Azərbaycan millətçilərinin” Bakını “Azərbaycan xanlığının paytaxt”ı etmək “arzusu” adlandırdı” [273, s. 257].

Millətçi S.Q.Şaumyanın V.İ.Leninin rus qoşunları tərəfindən işğal edilmiş Osmanlı imperiyasının ərazisində ermənilərə muxtariyyət verilməsi haqqında fərman imzalamasını təmin etməsi təəccüblü deyil [137, s. 298-299]. Bu fərmana əsasən, S.Q.Şaumyan erməni təşkilatlarına “məzlum erməni xalqının əsrlər boyu gözlədiyi milli ideyaların həyata keçirilməsinə” kömək edəcəyini vəd etmişdi [102, s. 12].

Beləliklə, 1918-ci ilin martında Bakı ilə Tiflis arasındakı dəmir yolunun bağlanması ilə əlaqədar şəhərdə İran və qərb cəbhələrindən qayıdan və Qafqaz cəbhəsinə gedən əsgərlər – bir neçə min silahlı erməni toplandı. Ermənilərin qabaqcadan aparılan danışıklılarına əsasən, Daşnaksütyun partiyasının yaxşı silahlanmış min nəfər hərbiçisi Bakıya tərəf tələsdi. Bundan əlavə, Bakıda qərargah rəisi keçmiş çar ordusunun polkovniki, Daşnaksütyun partiyasının üzvü Z.Avetisyan olan, 3-cü briqadasının komandiri – dinc Azərbaycan

əhalisi üzərində vəhşiliyi ilə məşhur həmpartiyalı Amazasp olan Qırmızı Ordunun qoşunları vardı. Daha bir erməni – daşnak Qırmızı Ordu hissəsinin rəhbəri idi. Beləliklə, təkcə erməni milli birləşmələri deyil, həm də Bakıdakı Qırmızı Ordu hissələri də Xəzər donanmasının və aviasiyasının dəstəyi ilə əsasən Daşnaksütyun partiyasının nəzarəti altında idi. Erməni hərbi qüvvələri ilə müqayisədə Bakıdakı azərbaycanlıların qüvvələri cüzi idi. O vaxt azərbaycanlıların Bakıda və onun ətrafında böyük hərbi hissələri yox idi. Bundan əlavə, qırğına başlamaq üçün bəhanə lazım idi və martın 29-da Birinci Dünya Müharibəsinin qəhrəmanları – məşhur “Vəhşi diviziya”nın “Evelina” gəmisi ilə Lənkəranda silahını təmizləyərkən təsadüfən açılan güllə nəticəsində həlak olan silah yoldaşları – H.Z.Tağıyevin oğlu Məhəmməd Tağıyevin nəşini general-mayor Mir İbrahim bəy Talışinski başda olmaqla Bakıya gətirən bir qrup zabit və əsgərinin tərkisilahlı edilməsi bu bəhanəni ermənilərə verdi [55, s. 396]. Azərbaycan birləşmələrinin tərkisilahlı edilməsi Bakı əhalisinin yalnız qəzəb və narazılığına səbəb oldu, nəticədə, martın 30-da səhər xalq alınan silahların qaytarılmasını tələb edərək küçələrə çıxdı. Mitinglər dinc xarakter daşıyırdı. Bu mitinglərin birində erməni təxribatçıları dinc əhaliyə qarşı genişmiqyaslı hərbi əməliyyat başlatmaq üçün bəhanə kimi çıxış edən etirazçılara qarşı təxribat xarakterli atəş açdılar. Bu hadisələri N.Nərimanov belə təsvir edirdi: “... Başlanmış atışma sürətli, lakin, amansız döyüş üçün qığılıcım rolunu oynadı. Müsəlman milli şurasının dəstələri və daşnak dəstələrindən ibarət olan Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri arasında baş vermiş hu döyüşdə 20 mindən artıq adam iştirak etmişdi. Bakı Sovetinin birləşmiş qüvvələri döyüşlərin qurtarması ilə kifayətlənməyib silahsız azərbaycanlıları öldürməyə başlamışdılar ... O zaman Bakıda ancaq daşnaklardan ibarət olan çoxsaylı erməni hərbi milli hissəsi yerləşirdi” [68, s. 54-55]. “Naş qolos” menşevik qəzeti yazırdı: “Azərbaycanlıların qətləmini dəhşətli idi”. Azərbaycan məhəllələrini təyyarələr bombalayır, Xəzər donanmasının gəmiləri isə hədəf atəşinə tuturdular.

Bakıdakı qırğın dəhşətli idi, vəhşicəsinə həyata keçirilirdi, buna yalnız ermənilər qadir idilər. Çəşqın və dəhşətli hadisə şahid-

ləri xatırlayırdılar: “Yaxın kəndlərdə qırğınlar həyata keçirən erməni daşnaklarının dəstələri səhər tezdən Bakı şəhərinə girdilər. Əvvəlcədən hazırlanmış bir plana əsasən, ermənilər 10-15 nəfərlik bir çox dəstələrə bölünərək küçələrə səpələndilər, qorxuya düşmüş insanları evlərdən və zirzəmilərdən çıxarıb qılıncdan keririrdilər, gül-lələyir və yandırırtdılar. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədlərində qeyd olunurdu ki, Bakıda məhəllələrin birində torpağın altından qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınlarını yırtılaraq vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş 57 müsəlman qadınının və qızın meyidi tapılmışdı [79, s. 8]. Ermənilər insanları diri-diri su quyularına, yanar təndirlərə, neft quyularına atırdılar, hamilə qadınların qarınlarını süngü ilə yarırdılar, uşaqları süngülərə keçirərək öldürürdülər, körpə uşaqları divarlara mismarlayırdılar, qadınları saç-saça bağlayaraq küçələrdə çılpaq gəzdirirdilər [55, s. 397], qadınlar, azyaşlı qızlar və yaşlı qadınlar təcavüz edilirdilər. Bu vəhşiliklər gücsüz, silahsız kişilərin gözü qarşısında həyata keçirilirdi. Bundan sonra hamını talan edilən bir evdə toplayaraq yandırtdılar. Ermənilər kişiləri başı aşağı ayaqlarından asırdılar və heyvan döyüşündə olduğu kimi onları qılınc ilə yarıya böldülər, bəzilərini taxta çarpayılara çarmıxa çəkirdilər, sonra xalça və kilimlərə sarıyıb diri-diri yandırtdılar. Onlar İslamın müqəddəs kitabı olan Quranlardan alovlandırılan tonqalların atəşinə müsəlman din xadimlərini atıb yandırtdılar. Erməni vəhşiliklərinin həddi-hüdudu yox idi. İnsanların əllərini və ayaqlarını kəsir, süngü altında öz ətlərini yeməyə məcbur edirdilər.

Erməni daşnaklarının və yerli ermənilərin həmrəyliyi hər yerdə mövcud idi. Bu vəhşiliklər azərbaycanlıların qətlərini böyük zövqlə izləyən və məmnuniyyətdən ucadan qışqıraraq əl çalan yerli ermənilərin gözü önündə baş verirdi.

İnsani hisslərdən məhrum olan erməni qatilləri İçərişəhərin qapısı yaxınlığında içərisində 2 minədək yaralı və xəstə azərbaycanlı, rus, ləzgi və yəhudi olan bir evi mühasirəyə aldılar. Amazaspın əmri ilə ermənilər evə kerosin tökərək içəridə gizlənənlərin hamısını atəşə tutdular. Heç kim alovdan çıxıb bilmədi, 2 min insan kül oldu [56, s. 130-131]. Qısa müddət ərzində Bakıda 20 minədək azərbaycanlı

öldürüldü [318]. Bir müddətdən sonra S.Q.Şaumyan etiraf edirdi: “Fürsətdən istifadə edərək, süvari dəstələrimizə ilk silahlı basqıdan sonra bütün cəbhə boyu hücum keçdik ... Artıq silahlı qüvvələrimiz var idi – təxminən 6 min nəfər. “Daşnaksütyun”nun bizim sərəncamımızda olan 3-4 min milli birliyi var idi. Sonuncuların iştirakı vətəndaş müharibəsinə milli qırğın xarakteri qazandırdı, amma bunun qarşısını almaq mümkün deyildi. Biz bunu düşüncəli surətdə etdik. Əgər onlar Bakıda üstünlük qazansaydılar, şəhər Azərbaycanın paytaxtı elan ediləcəkdə [273, s. 246]. Bu, “öz müqəddəratını təyinetmə”, “muxtariyyət hüququ” və soyqırım barədə yüksək səslə qışqıran erməni millətçilərinin əsl siması, kələkbazlığı, namərdliyi və alçaqlığıdır.

Azərbaycanlıların kütləvi qırğını bununla da dayanmadı. Asan qələbədən ilhamlanan Amazaspın rəhbərlik etdiyi ermənilər Qubaya üz tutdular və orada 2800 nəfər [334] dinc əhalini öldürdülər. 2007-ci ilin aprel ayının 1-də Quba şəhəri Qudyalçay ətrafında 1918-ci ildə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı cinayətlərin sübutu olan kütləvi məzarlıq aşkarlandı. Məzarlıqda: 400-dən çox insan cəsədi, onlardan 50-dən çoxu uşaq, 100-dən çoxu qadın, digərləri isə yaşlı kişilər idi [80, s. 25]. Nəzərə alsaq ki, XX əsrin əvvəllərində bu şəhərin sakinləri öldürülənlərdən bir qədər çox idi, onda Quba sakinlərinin hamısının ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsini və güllələnməsini təsəvvür etmək çətin deyil. Cəza dəstəsi o vaxtkı hərbi komissar Q.N.Korqanovun şəxsi rəhbərliyi altında formalaşdırılmışdır və yalnız Daşnaksütyun partiyasına mənsub ermənilərdən ibarət idi.

Cinayətlərinə görə cəzasız qalan ermənilər məqsədlərini açıq və yüksək səslə ifadə edirdilər. Qubalılar qarşısında çıxışlarından birində Amazasp belə demişdi: “Mən erməni xalqının qəhrəmanıyam və maraqlarının müdafiəçisiyəm. Məni cəza dəstəsi ilə birlikdə iki həftə əvvəl burada öldürülən ermənilərin intiqamını almaq üçün göndəriblər. Mənə nizam-intizam yaratmaq və sovet hakimiyyətini qurmaq deyil, öldürülmüş ermənilərin qisasını almaq, Xəzər dənizi sahillərindən Şahdağa qədər olan bütün müsəlmanları məhv etmək və evlərinizi yerlə-yeksan etmək əmri verilib” [334].

Dinc azərbaycanlıların qətləmini təkcə Bakıda və Qubada deyil, Lənkəran, Salyan, Kürdəmir, Nuxa və Göyçayda da həyata keçirildi. Ermənilər Şamaxıda 30 minə yaxın azərbaycanlıyı qılıncdan keçirdilər, bütün evləri qarət etdilər [107, s. 136]. Stepan Lalayevin başçılığı ilə erməni daşnakları 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Şamaxıya hücum ərafəsində 58 kənddə 8027 nəfər azərbaycanlıyı qətlə yetirmiş, onlardan 4190 nəfəri kişi, 2560 nəfəri qadın və 1277 nəfəri uşaq idi [81, s. 6].

Quba şəhərində Amazaspın dəstəsi 4 milyon rubl pul, 4,5 milyon dəyərində qızıl, qızıl əşyalar və qiymətli daşlar, 25 milyon rubl [334] dəyərində müxtəlif mal və ərzaq məhsulları oğurladı. S.Şaumyanın tutulması zamanı onun baqajından 80 milyon rubl qızıl tapılıb [296, s. 186].

26 may 1918-ci ildə Zaqafqaziya Seymi buraxıldığı barədə qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi. Mayın 27-də keçmiş Seymin azərbaycanlı deputatları təcili iclasda mövcud siyasi vəziyyəti müzakirə etdilər. Keçmiş Seymin Azərbaycan fraksiyasının üzvləri yekdilliklə sədri M.Ə.Rəsulzadənin seçildiyi Milli Şuranı elan etdilər. Mayın 28-də Milli Şuranın I iclasında 24 səs çoxluğu ilə “Azərbaycanın İstiqlaliyyətini” elan edərək Cənub-Şərqi Zaqafqaziyadan ibarət Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulduğu bəyan edildi [332; 83, s. 15]. Bakı S.Şaumyanın başçılıq etdiyi erməni millətçilərinin əlində olduğu üçün hökumət Gəncə şəhərində müvəqqəti fəaliyyət göstərmək qərarına gəldi. Erməni nümayəndə heyəti dərhal Ararat Respublikasının yaradıldığını elan etdi [33, s. 26].

Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin – Gürcüstanın və Azərbaycanın yaradılması ermənilərin “Böyük Ermənistan” yaratmaq planlarına zidd idi. Ararat Respublikası 9 min kv. km ərazisi ilə erməniləri qane etmirdi, onlara Cənubi Qafqazın əhəmiyyətli bir hissəsi lazım idi. Bu səbəbdən, erməni nümayəndə heyəti Paris Sülh Konfransına (may 1919) keçmiş İrəvan quberniyası, Qars vilayəti, Tiflis quberniyasının cənub hissəsi və keçmiş Yelizavetpol quberniyasının cənub-qərb hissəsi, Osmanlı imperiyasının yeddi vilayəti –

Van, Baqəş, Diyarbəkir, Xarberd, Sevastiya, Karin, Trapezund, Kilikiyanın dörd sancağı – Maraş, Sis, Cəlal – Bərəkət, Aleksandretta ilə birlikdə Adananın Ararat Respublikasının tərkibinə daxil edilməsi haqqında memorandum təqdim etdi. “Geniş bir dövlətin quruluşu müəyyən edildi və tələb olundu: Qara dənizdən Aralıq dənizinə, Qarabağ dağlarından Ərəbistan səhralarına qədər Böyük Ermənistan” [163, s. 43; 40, s. 104]. Göründüyü kimi, ermənilərin təkcə Azərbaycana deyil, eyni zamanda, 4-5 dövlətə də ərazi iddiaları var idi. 1918-ci ildə Gürcüstan və Azərbaycanın müstəqilliyini devirmək və ərazilərini işğal etmək məqsədi ilə erməni millətçiləri onlarla müharibəyə başladılar. 4 iyun 1918-ci ildə Osmanlı ilə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış Sülh və dostluq müqaviləsi erməniləri çıxılmaz vəziyyətə saldı. 12 iyun 1918-ci ildə S.Şaumyanın göstərişi ilə Bakı Sovetinin silahlı qüvvələri Gəncəyə hücum etdilər. 4 iyun 1918-ci il tarixli Osmanlı – Azərbaycan müqaviləsinin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq, Osmanlı tərəfi Azərbaycana hərbi yardım göstərdi. İyunun 27-dən iyulun 1-dək 4 gün davam edən Göyçay yaxınlığındakı döyüşdə Bakı Sovetinin silahlı qüvvələrini (əsasən erməni qoşunları) məğlub edərək birləşmiş Azərbaycan-türk qoşunları onların Gəncəyə hücumlarının qarşısını aldı [1, s. 247].

Gələcəkdə S.Şaumyan etiraf edir: “... İndi Qırmızı Ordunun başlatdığı hücumun səhv olduğu qənaətinə gələ bilərik” [274, s. 83-84]. 31 iyul 1918-ci ildə Sovet hakimiyyəti Bakıda fəaliyyətini dayandırdı. Şəhərdəki hakimiyyət əsasən eserlərdən və daşnaklardan ibarət olan “Sentrakaspi diktaturası”nın əlinə keçdi. 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan qoşunları Bakı şəhərini diktaturadan azad etdi və üç gün sonra türk qoşunları Azərbaycan qoşunlarına kömək üçün şəhərə daxil oldular. Sentyabrın 17-də F.X.Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan hökuməti Gəncədən Bakı şəhərinə köçdü.

30 sentyabr 1918-ci ildə Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlı Türkiyəsi məğlub olan bir tərəf kimi Böyük Britaniya ilə Mudros müqaviləsini bağlamaq məcburiyyətində qaldı. Müqavilənin şərtlərinə görə Osmanlı imperiyası Cənubi Qafqazdan, o cümlədən, Azərbaycandan qoşunlarını çıxartmağı öhdəsinə götürdü [83, s. 16; 58, s. 51].

Bu, Azərbaycan yaşayış məntəqələrini yeni qüvvə ilə dağdaraq boşaltmaqda davam edən erməni millətçilərinin əl-qolunu açdı.

17 noyabr 1918-ci ildə Ənzəlidən general Tomsonun rəhbərlik etdiyi ingilis qoşunları Bakıya daxil oldu. Onun tələbi ilə Azərbaycan qoşunları Bakıdan çıxarıldı. İngiltərə Azərbaycanın müstəqilliyini tanımadı, onu müttəfiqi olan Rusiyanın ərazisi hesab edirdi.

Belə mürəkkəb siyasi vəziyyətdə Azərbaycan hökuməti yeganə düzgün yolu – problemi siyasi yolla həll etmək yolunu seçir. Noyabrın 19-da Milli Şura Azərbaycan Respublikasının bütün millətlərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə “Azərbaycan Parlamentinin yaradılması haqqında Qanun”u [335] qəbul etdi.

ADR parlamentindəki 120 yerdən 80-i Azərbaycan türklərinə, 21-i ermənilərə, 10-u ruslara, almanlar, yəhudilər, gürcülər və polyaqların hərəsinə bir yer, 5-i peşəkar təşkilatların nümayəndələrinə, 3-ü Bakı həmkarlar təşkilatına, 2 yer isə Bakı neft sənayeçiləri Şurasına və Ticarət – sənaye İttifaqına verilmişdir. Fəaliyyətinin ilkin mərhələsində Azərbaycan Parlamenti 97 üzvdən ibarət idi və çoxpartiyalılıq əsasında fəaliyyət göstərirdi. 38 nəfərlik ən böyük parlament fraksiyasını bitərəf demokratik qrupla birlikdə “Musavat” partiyasının nümayəndələri təşkil etdilər. İttihad partiyasının parlamentdə 13, Əhrarın – 7, Hümmət və müsəlman sosialist blokundan ibarət Sosialist fraksiyasının – 13, Rus-Slavyan cəmiyyətinin – 4, Daşnaksütyun partiyasının – 4 nəfər (bu partiyanın müsəlman əhalinin qətliamında lider olmasına baxmayaraq) nümayəndəsi var idi. Milli azlıqların və erməni icmalarının fraksiyalarının hər birinin 4 üzvü var idi [336]. Nazirlər Şurasının tərkibi də çoxmillətli idi. 13 nazirdən 4-ü – Ədliyyə, Əkinçilik və əmək, Himayədarlıq və dini etiqad naziri, Səhiyyə və Kənd Təsərrüfatı nazirləri vəzifələri koalisiya hakimiyyəti prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycan vətəndaşları olan, lakin, yerli olmayan rus və ermənilərə təqdim edildi.

Azərbaycan parlamentinin birinci müavini Həsən bəy Ağayev, parlamentin demokratik prinsipləri haqqında belə danışdı: “... Azərbaycanın gələcəyi belədir: Azərbaycan möhkəm lehimlənmiş Zaqafqazıyanın azad hissəsidir. ... Azərbaycanın milli azlıqlara münasibə-

tindən danışmağa ehtiyac yoxdur. Biz özümüz üçün bütün Azərbaycan vətəndaşlarını azad və tam hüquqlu hesab edirik. Bizim dogma və ögey övladlarımız yoxdur” [89]. Lakin, Azərbaycan dövlətinin nümayəndələrindən fərqli olaraq, Ermənistan siyasətçiləri və rəhbərləri başqa cür düşündülər, onlara demokratik prinsiplər – sülh quruculuğu prinsipləri yad idi. Müstəqillik dövründə paytaxtı belə olmayan Ermənistanın 9 min kv. km sahəyə malik ərazisi var idi. Azərbaycan Milli Şurası “29 may 1918-ci ildə İrəvan şəhərini Ermənistanla güzəşt etdi, hansı ki, sonradan onun paytaxtı oldu” [334; 39, s. 89-90; 14, s. 24]. Bu, siyasi səbəblərə görə edildi, lakin, gələcəkdə tarixin göstərdiyi kimi, verilən qərar Azərbaycan Milli Şurasının böyük səhvi idi. Bu xoş niyyətli jest erməniləri tarixən seçdikləri yoldan döndərmədi. Onlar aldatmağa, hiylə işlətməyə, zorakılıq tətbiq etməyə, Azərbaycan və Gürcüstan torpaqlarını ilhaq etmək üçün öldürməyə, qəretməyə davam etdilər. Uzun illərdir ki, ermənilər İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq ərazilərini işğal etməyi xəyal edirdilər. İrəvanın güzəşt edilməsindən sonra yerdə qalan Azərbaycan torpaqlarını da ələ keçirməyə can atırdılar. 1918-ci ilin yayında türk qoşunları tərəfindən məğlub edilən Andranikin dəstələri Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağın dağlıq hissələrinə hücum etdilər [83, s. 16]. Fövqəladə istintaq komissiyasının üzvü Mixaylovun sözlərinə görə, yalnız 1918-ci ilin yaz və payızında Zəngəzurdə (gələcəkdə Sovet hakimiyyəti dövründə Zəngəzurun Ermənistan SSR-ə daxil olması təsdiqləndi) 115 Azərbaycan kəndi dağıdıldı və məhv edildi [337; 14, s. 19]. Təxmini məlumatlara görə, bu kəndlərdə 7.729 azərbaycanlı öldürüldü, onlardan 3.257 nəfəri kişi, 2.276 qadın və 2.196 uşaq idi, 50.000 azərbaycanlı Zəngəzuru tərk etmək məcburiyyətində qalaraq qaçqına çevrildi [338].

Andranikin quldur dəstələri qadınları vəhşicəsinə təcavüz edirdilər, sinələrini, hamilə qadınların qarınlarını kəsirdilər, körpələri süngülərinə sancır və yarı bölürdülər. Bağuli kəndində zorakılıqdan, qətləmədən qaçan 400 azərbaycanlı, məscidə toplaşdılar və hər tərəfdən mühasirəyə alınaraq son nəfərə kimi yandırıldılar [336]. Dağıdılan və zorla boşaldılan Zəngəzur Ararat Respublikası-

nın hakimiyyəti altına keçdi və Azərbaycan 12 min kv. km ərazisini itirdi [83, s. 21]. İrəvan quberniyasında 150 min azərbaycanlı böyük itkilərdən sonra ermənilər tərəfindən dağıdılmış evlərini tərk etmək məcburiyyətində qaldı, yüzlərlə kənd Yer üzündən silindi [339].

Daha sonra, RK(b)P XII Qurultayının iclasında (17-25 aprel 1923) İ.V.Stalin Mərkəzi Komitənin təşkilat hesabatına əsasən dedi: "... Mən bir çox yaşayış məntəqələrinin, məsələn, Zəngəzurun adını çəkə bilərəm ki, harada ermənilərin əksəriyyəti əhalinin tatarlardan ibarət olan qalan hissəsini qılıncdan keçirdilər" [245, s. 251].

Gələcəkdə, "məğlubedilməz dəstə"nin "qəhrəmanlarından" biri – türk xalqlarına qarşı vəhşilikləri ilə məşhur olan Andranik etiraf edirdi: "Mən Basarkeçər (bu bölgə o zamanlar Azərbaycan ərazisinin bir hissəsi idi, indi isə Ermənistanın tərkibindədir) tatar sakinlərini (azərbaycanlılar) seçim etmədən qətlə yetirərək məhv etdim. Bəzən güllələrə heyfim gəlirdi. Bu köpəkləri məhv etməyin ən əlverişli yolu döyüşdən sonra sağ qalanların hamısını quyulara doldurmaq və birdəfəlik boğmaq üçün üstlərinə ağır daşlar atmaqdır. Mən belə də etdim: bütün kişiləri, qadınları və uşaqları quyuya atdım, quyunu dolduraraq onları öldürdüm" [187]. Bəs onun, uşaqların çıxarılmış gözlərindən "boyunbağı" düzəltdiyini necə yaddan çıxartmaq olar ... [232, c. 3].

Yalnız, 1917-1920-ci illərdə Azərbaycan ərazisində 400 mindən çox azərbaycanlı ermənilər tərəfindən qətlə yetirildi. Həmin illərdə azərbaycanlıların sayını nəzərə alsaq, mənzərə dəhşətli idi. Bu vəhşilikləri Azərbaycanlılara qarşı "soyqırım"dan başqa nə adlandıрмаq olar. Daşnak Ermənistan hökumətinin siyasətindən təkcə azərbaycanlılar deyil, eyni zamanda, dinc erməni zəhmətkeşləri də əziyyət çəkirdi. Daşnak hökumətinin hökm sürdüyü 2 il ərzində – 1918-1920-ci illərdə Ermənistanın əhalisi 1 milyon 200 min nəfərdən 774 min nəfərə düşdü, 300 mindən çox erməni xaricə miqrasiya etdi, ermənilərin sayı 22% (184,5 min), azərbaycanlılar – 77% (200 min), kürdlər – 98% (20 min) azaldı. Bu, "Daşnaksütyun" partiyasının siyasətinin qanunauyğun nəticəsi idi. A.Myasnikyanın özü təsdiq edirdi ki, "daşnaklar ermənilərə – sahibkarlara vəsiyyətlər et-

dilər. Bu vəsiyyətlər xuliqanlıq, satınalma, soyğunçuluq, sövdələşmə və yırtıcılıq ruhunda tərtib edilərək türklərə (azərbaycanlılara) qarşı edilən nifrətdən ibarət idi” [192, s. 17, 18].

Azərbaycanda baş verən hadisələrə qayıdaq. 11 yanvar 1920-ci ildə Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası yekdilliklə Azərbaycanın müstəqilliyini de-fakto tanımaq qərarına gəldi. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına baxmayaraq, general Denikinın ağqvardiyaçı ordusunun dayandığı şimal sərhədlərindəki vəziyyət narahatlıq doğururdu. 1920-ci ilin əvvəllərində RSFSR Xarici İşlər Naziri Q.V.Çiçerin Azərbaycan hökumətinə iki nota göndərdi. İlk notada Q.V.Çiçerin Azərbaycan hökumətinə Sovet Rusiyası ilə Denikinə qarşı hərbi ittifaq bağlamağı təklif etdi. 23 yanvar 1920-ci il tarixli ikinci notada Q.V.Çiçerin açıq şəkildə bildirdi ki, əksinqilabçı Denikinə qarşı mübarizədən imtina etdikdə Sovet Rusiyası Azərbaycanın müstəqilliyini tanımaqdan çəkinəcəkdir. Azərbaycan Xarici İşlər Naziri F.X.Xoyski buna cavab olaraq bildirdi: “... Sovet Rusiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında hər hansı bir məsələyə dair hər cür danışıqlar yalnız Sovet hökuməti tərəfindən Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi və suverenliyini qeyd-şərtsiz tanıması əsasında baş tuta bilər” [340]. A.İ.Mikoyanın başçılıq etdiyi Bakı bolşevik təşkilatları dərhal bu siyasi qarşıdurmadan yararlanmaq qərarına gəldilər. 1920-ci ilin yazında daşnak dəstələri ilə birlikdə Azərbaycanda erməni qiyamları qalxdı. 21 mart – Novruz Bayramı günü (Azərbaycan xalqının yeni ili) Qarabağ və Gəncəbasarda ermənilərin yaşadıkları məskənlərdə daşnak qiyamının başlanması üçün signal bu dəstələrin Azərbaycan qoşunlarının Xankəndi qarnizonuna hücumu oldu. Azərbaycan hökuməti azsaylı silahlı qüvvələrini erməni qiyamlarını yatıqmaq üçün bu ərazilərdə cəmləşdirmək məcburiyyətində qaldı və bununla da Azərbaycanın şimal sərhədləri demək olar ki, müdafiəsiz qaldı. Sovet hökuməti Azərbaycanın işğalını çoxdan planlaşdırmışdı. V.İ.Leninin İ.T.Smilqe və Q.K.Orconikidzeyə 17 mart 1920-ci il tarixli teleqramı bu planın xarakterik nümunəsidir: “Bakı şəhərini ələ keçirmək çox, çox vacibdir!” [182, s. 163].

Hadisələrin bu cür inkişafı erməni millətçiləri üçün olduqca əlverişli idi. Bu vaxt, aprelin ortalarında XI Qırmızı Ordunun bir hissəsi Denikin qoşunlarının qalıqlarını qıraraq, Azərbaycanın şimal sərhədlərinə yaxınlaşdı və intervensiyaya hazırlaşdı. Dərhal, A.I.Mikoyanın başçılıq etdiyi Bakı bolşeviklərinin nümayəndə heyəti XI Qırmızı Ordu birləşmələrinin yerləşdiyi yerə gəldi və sovet ordusunu xalqın adından (paradoksal olmasa da) Azərbaycana dəvət etdi. Aprelin 27-də günortadan sonra XI Qırmızı Ordu hissələri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozaraq sərhədini keçdi. Dinc əhali arasında qan tökülməsinin və insan tələfatının qarşısının alınması üçün Azərbaycan Parlamenti həmin gün axşam saat 11-də hakimiyyətin kommunistlərə təslim edilməsi barədə qərar qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Lakin, hakimiyyətin könüllü təslim olmasına baxmayaraq, XI Qırmızı Ordu üç gün və üç gecə Bakı küçələrində qətl və qarət etdi. Beləliklə, XI Qırmızı Ordunun intervensiyası nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qanuni hökuməti devrildi, bu isə beynəlxalq hüquq normalarının kobud şəkildə pozulmasıdır [83, s. 29]. XI Qırmızı Ordunun intervensiyası ilə Azərbaycan RSFSR-nin tərkibinə daxil olaraq tarixinin yeni mərhələsinə qədəm qoydu, gələcəkdə isə üzvlərinin ərazi bütövlüyünün qorunması üçün konstitusiyaya ilə təminat verən SSRİ-nin üzvü oldu. Lakin, bu təminat mahiyyət etibarilə deklarativ xarakter daşıyırdı, çünki, gələcəkdə Azərbaycanın əzəli torpaqlarının bir hissəsi qopardılaraq Ermənistanı verildi.

16 mart 1921-ci ildə Moskva müqaviləsi imzalandı və müqavilənin şərtlərinə görə Türkiyə Birinci Dünya Müharibəsi illərində ondan qoparılmış torpaqlarında ərazi üstünlüyünü bərpa etdi. Təxminən 80 il sonra Ermənistan siyasətçiləri onun qeyri-legitimliyini irəli sürərək bu razılaşmanı ləğv etmək iddiasında oldular. 2003-cü ilin əvvəlində “Miabanutyun” qəzetində (Ermənistanda dərc olunur) 16 mart 1921-ci il Moskva müqaviləsinin etibarsızlığı ilə əlaqədar açıq məktub dərc edildi:

BMT Baş katibi cənab Kofi Annana;
Rusiya Prezidenti cənab Vladimir Putinə;
Ermənistan prezidenti cənab Robert Köçəryana.

Belə ki, məktubda deyilirdi: “Birinci Dünya Müharibəsinin nəticələrinə uyğun olaraq, 10 avqust 1920-ci ildə qalib ölkələr və məğlub olan Osmanlı dövləti arasında Sevr müqaviləsi imzalandı”. Sultan başda olmaqla Osmanlı Türkiyəsinin qanuni hökuməti Sevr müqaviləsini Ermənistanın bütün işğal olunmuş ərazilərini dərhal azad etmək öhdəliyi ilə imzaladı. Ancaq, bir ay sonra, 1920-ci ilin sentyabrında general Mustafa Kamalın heç kim tərəfindən tanınmayan qeyri-qanuni “hökuməti” birdən-birə müharibə elan etmədən (?) Ermənistan Respublikasına hücum etdi, Qars vilayətinin və Sürməli mahalının erməni ərazilərini işğal edərək erməni əhalisinə qarşı yeni bir qanlı soyqırım (?) törətdi. Bu təcavüzü təşviq edərək Türkiyənin kəşfiyyat agentləri olan Cuqayevin-Stalinin (?) dəstəyi ilə 16 mart 1921-ci ildə Moskvada Sovet Rusiyası ilə Mustafa Kamalın qeyri-qanuni “hökuməti” arasında Ermənistan ərazisi ilə əlaqədar Ermənistan hökumətinin nümayəndəsi olmadığı halda (?) müqavilə imzalanmışdır.

Moskva müqaviləsinə görə Sevr (Fransa) müqaviləsində qeyd olunan bütün Ermənistan əraziləri, əlavə olaraq – Qars vilayəti, Sürməli mahalı (Ararat)Türkiyəyə verildi.

Dünya ictimaiyyətinin aşağıdakıları başa düşməsi və təsdiq etməsi zamanı gəldi:

1. Moskva müqaviləsi beynəlxalq Sevr müqaviləsini birtərəfli qaydada pozaraq bağlandığı üçün imzalandığı gündən etibarsızdır:

- a) Rusiya Sovet hökuməti ilə Türkiyənin qeyri-qanuni “hökuməti” arasında bağlandığı üçün;
- b) saziş Ermənistan ərazisini idarə etmək üçün siyasi səlahiyyətə malik suveren, hüquqi tərəf kimi erməni tərəfinin iştirakı olmadan Ermənistan ərazisinə aiddir (?);
- c) Türkiyə tərəfindən qanunsuz olaraq saxlanılan Ermənistan əraziləri Sevr müqaviləsinə və beynəlxalq hüquqa uyğun olaraq dərhal azad edilməlidir.

Suren Ayvazyan, akademik.

Məktubu daha 9 erməni alimi və dövlət xadimləri imzalamışdılar.

7 fevral 2003-cü ildə bu məktubu Rusiyanın İrəvandakı səfirliyinin müşaviri Vladimir Tkaçev cavablandırdı:

1. S.M.Ayvazyanın qaldırdığı məsələ mürəkkəb bir tarixə malikdir, lakin, məktub müəllifi Ermənistanın Türkiyəyə qarşı ərazi iddiası problemini xüsusi olaraq Sevr (1920) və Moskva (1921) müqavilələrinə zidd əsaslandırır. Onun fikrincə, sonuncunun etibarsızlığının tanınması avtomatik olaraq Ermənistanın Qars vilayətinə və Sürməli mahalına olan hüquqlarının tanınması deməkdir. Lakin, məsələnin bu cür qoyuluşu tarixi və hüquqi baxımdan əsassızdır.
2. Həm Sevr, həm də Moskva müqaviləsi bu kontekstdə yalnız epizodik əhəmiyyətə malikdir. Birincisi qüvvəyə minmədi və tezliklə ləğv edildi, ikincisi o dövrdə dünya birliyi tərəfindən tanınmayan iki hökumətin (Mustafa Kamal Paşa və Sovet Rusiyası) bağladığına görə əhəmiyyətli bir siyasi rol oynamadı.
3. Sevr müqaviləsinin imzalanmasına qədər Türkiyədə ikili hakimiyyət artıq mövcud idi. 1920-ci ilin may ayından etibarən Mustafa Kamal hökuməti, ümumiyyətlə, “qanunsuz” deyildi, (S.Ayvazyanın yazdığı kimi) belə ki, 1919-cu ilin noyabr-dekabr aylarında ümumxalq səsverməsilə seçilmiş parlament tərəfindən formalaşdırılmışdı. Türkiyədə iki hökumət arasında vətəndaş müharibəsi gedirdi və o dövrdə üstünlüyü artıq Mustafa Kamalın tərəfdarları qazanmışdılar. Mustafa Kamal hökuməti, hətta, Sultan tərəfindən ratifikasiya edilməyən Sevr müqaviləsini tanımadı.
4. Demək olar ki, Moskva ilə Türkiyə arasındakı dostluq müqaviləsinin imzalanması ilə (16 mart 1921-ci il) eyni vaxtda Sovet hökuməti Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanla oxşar müqavilələr bağladı. Ermənistan hökuməti tərəfindən Moskva müqaviləsinin məzmunu ilə bağlı rəsmi iddialar səslənməmişdi.
5. Lozanna Konfransı zamanı (20 noyabr 1922 – 24 iyul 1923) Mustafa Kamal hökuməti artıq Türkiyəni təmsil edirdi (bu, dünya birliyi tərəfindən onun faktiki olaraq tanınmasıdır) və Sevr razılaşmasının bir çox müddəalarını ləğv edən Lozanna Sülh Müqaviləsi bağlandı. Türkiyə etnik sərhədlərini və suverenliyini qoruyub saxladı, Anadoluda Sevr müqaviləsinə əsa-

sən qopardılan bütün ərəzilər ona qaytarıldı və milli azlıqların “öz müqəddəratını təyin etmə”si ilə bağlı müddəalar ləğv edildi. Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet hökuməti Lozanna Sülh Müqaviləsinin şərtləri ilə razılaşmamışdı və onu ratifikasiya etməkdən imtina etdiyi üçün S.M.Ayvazyanın təqdim etdiyi “əzəli erməni torpaqlarını” (?) Türkiyəyə vermək ittihamından tamamilə azad edilir.

6. Beləliklə, S.M.Ayvazyanın qaldırdığı məsələ SSRİ-nin varisi kimi Rusiya Federasiyasının səlahiyyətlərinə aid deyil və daha çox Lozanna Konvensiyasını [412] təsdiqləyən dövlətlərə ünvanlanmalıdır.

Bu, bizim fikrimizcə, Rusiya Federasiyasının İrəvandakı diplomatik korpusunun Ermənistan rəhbərlərinin tələblərinə qanuni və tarixi cəhətdən düzgün əsaslandırılmış imtina cavabı idi. Beləliklə, S.M.Ayvazyan sübut etməyə çalışırdı ki, 1920-ci il 10 avqust tarixində Sevr müqaviləsini imzalayan Osmanlının “qanuni” dövlət başçısı Sultan VI Məhəmməd idi, lakin, 16 mart 1921-ci il Moskva müqaviləsini imzalayan isə general Mustafa Kamalın “qeyri-qanuni” hökuməti idi. Bu səbəbdən Sevr müqaviləsi qüvvədə qalmalı və Moskva müqaviləsi ləğv edilməlidir. Rusiya Federasiyasının İrəvandakı diplomatik korpusu buna cavab olaraq qeyd etdi ki, 1920-ci ilin may ayından etibarən Türkiyədə “qanunsuz” olmayan (S.M.Ayvazyanın yazdığı kimi) Mustafa Kamal hökuməti fəaliyyət göstərir, belə ki, o, 1919-cu il noyabr – dekabr aylarında xalq tərəfindən seçilmiş parlamentin formalaşdırdığı dövlət idi. M.Kamal hökuməti hətta Sultan tərəfindən də təsdiqlənməyən Sevr müqaviləsini tanımadı.

Sonra S.M.Ayvazyan yazırdı ki, türklər müharibə elan etmədən Ermənistan Respublikasının ərəzilərinə daxil oldular, Qars vilayətinin və Süməli mahalının (Ararat) ermənilər yaşayan məskənlərini işğal etdilər. Məktubun bu hissəsi ilə əlaqədar fikir ayrılığımızı 1920-ci ilin sentyabr ayına qədər Ermənistan Respublikasının coğrafi mövqeyini göstərərək əsaslandıraraq. Ermənistanın sərhədləri 4 iyun 1918-ci ildə Batumda müəyyən olundu. Daşnakların imzaladığı “Sülh və dostluq haqqında” müqaviləyə əsasən Ermənistan ərazi-

si təqribən 9 min kv. km, əhalisi isə 326 min nəfər idi. Ermənistan Respublikasına Nor-Bayazet mahalı (Başarkeçərin şimal-şərq hissəsi istisna olaraq), İrəvan quberniyasının 5/3, Eçmiədzinin 4/1, Alexandropolun 4/1 hissəsi 230 min erməni, 80 min müsəlman (onlardan 5 mini kürdlər), 5 min yezidi kürdlər, 6 min digər millətlərin nümayəndələri – cəmi 321 min nəfərlə birlikdə daxildir. Razılaşmadan görüldüyü kimi, Qars və Sürməli bölgələri Ermənistanın tərkibinə daxil deyildi. Bu səbəbdən də öz ərazisində hərəkət edən türklər niyə Ermənistana müharibə elan etməli idilər.

Bu məktub gülməli faktlarla doludur. Lakin, S.M.Ayvazyanın Cuqayevi – Stalini Türkiyə kəşfiyyatının agentı adlandırması həddini aşır. Stalin 35 il SSRİ-yə rəhbərlik etmişdir. O, məğlubedilməz bir kommunist idi və ideyaca kapitalist dünyasına nifrət edirdi. Onun hakimiyyəti dövründə SSRİ Türkiyə ilə dostluq münasibətində idi. Bundan əlavə, Sovet xalqının “lideri”nin başqa bir dövlətin kəşfiyyat agentı adlandırılması çox gülməli və yaradıcı görünür. Ermənilər türk xalqlarını repressiya edən, azəri-türklərini azərbaycanlı adlandıran, əlifbasını iki dəfə dəyişdirən, 1944-cü ildə 100 mindən çox azəri-türklərini (gələcəkdə səhvən mesheti – türkləri adlandırıldılar) doğma yurdları Meshetiya – Cavahetiyadan (Gürcüstan), yəni, ermənilər tərəfindən işğal edilmiş evlərindən dərhal göndərən Stalini türk kəşfiyyatçısı adlandırırlar. Rusiya Federasiyasının diplomatik korpusunun bu məktuba cavabında sağlam düşüncəli insanların müqavimət göstərə bilmədiyi təkzibolunmaz faktlar göstərilir. Məsələn, cavabda deyilir ki, Moskva ilə Türkiyə arasında dostluq müqaviləsinin imzalanması ilə (16 mart 1921-ci il) bərabər Sovet hökuməti Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycanla da oxşar müqavilələr bağladı. Qeyd edildiyi kimi, Ermənistan hökuməti tərəfindən Moskva müqaviləsinin məzmunu ilə bağlı rəsmi olaraq etiraz edilməmişdi.

Daha sonra Lozanna Konfransının (20 noyabr 1922 – 24 iyul 1923) yekununda Sevr müqaviləsinin bir çox müddəalarını ləğv edən bir sülh müqaviləsi bağlandığı bildirilir. Sülh müqaviləsinə görə, Türkiyə etnik sərhədlərini və suverenliyini qoruyub saxlayır, Anadoludakı Sevr müqaviləsinin şərtlərinə əsasən ələ keçirilmiş bütün ərazilər isə ona qaytarılır.

Buradan belə nəticə çıxır ki, S.M.Ayvazyanın məktubunda göstərilən ərazilər həmişə türk torpaqları idi və Türkiyənin “qanuni” hökumətinin öz etnik ərazilərini hər hansı bir şəkildə geri qaytarmaq və qorumaq üçün tam tarixi, qanuni və mənəvi hüququ vardır. Amma, Ermənistanın digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmaq cəhdləri heç bir tarixi, hüquqi və mənəvi haqqa malik deyildi, deyildir və olmaya-caq!!! Sovet hakimiyyətinin aprel ayında Azərbaycanda və həmin ilin noyabrında Ermənistanda qurulması ilə Qarabağ və Zəngəzurun aid olma məsələsi Ermənistan və Azərbaycan arasında, lakin, Sovet Rusiyasının iştirakı ilə siyasi danışıqların əsas mövzusu oldu.

2 dekabr 1920-ci ildə Azərbaycan üçün gözlənilmədən RSFSR-in milli məsələlər üzrə Xalq Komissarı İ.Stalin “Qarabağın, Zəngəzurun və Naxçıvanın Ermənistanın nəzarəti altına verilməsi” qərarını elan etdi. Sovet Azərbaycanının lideri N.Nərimanov gələcəkdə onun canı bahasına başa gələcək belə bir qanunsuz qərarı təbii ki, həyata keçirməkdən imtina etdi [14, s. 20]. Türkiyənin müdaxiləsi olmasaydı, belə bir qərarın Azərbaycana qarşı necə çevriləcəyini təxmin etmək çətin deyildi. Gənc Sovet Rusiyası üçün yeni Türkiyə ilə sülh bağlamaq lazım idi və Rusiya keçmiş rəqibinə dostluq təklif edirdi. 16 mart 1921-ci ildə Moskvada RSFSR ilə Mustafa Kamal Türkiyəsi arasında “Dostluq və qardaşlıq müqaviləsi” imzalandı, bu müqavilənin III maddəsinə əsasən, Naxçıvan və Qarabağ Sovet Azərbaycanının tərkibində qaldı [134, s. 598-599; 58, s. 52, 58]. Müqavilənin III maddəsində göstərilirdi ki, Türkiyə Azərbaycanın himayəçiliyi (protektoratı) altında Naxçıvanın muxtar ərazi olmasına bir şərtlə razılıq verir ki, Azərbaycan bu himayəçiliyi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir [19, s. 40].

Zəngəzurun itirilməsindən və 1921-ci il oktyabrın 13-də RSFSR-in iştirakı ilə ZSFSR ilə Türkiyə arasında Qars müqaviləsinin imzalanmasından sonra Ermənistan Qarabağ torpaqlarına dair ümitsizliyi qəbul etmək istəmədi [56, s. 51]. Qarabağ ətrafında vəziyyət mürəkkəb olaraq qalırdı, belə ki, bir tərəfdən ermənilərin təzyiqi nəticəsində Mərkəz Qarabağı Ermənistana birləşdirməyə meylli idi, digər tərəfdən isə erməni daşnak qüvvələri azərbaycanlı

əhaliyə qarşı qətliliymlar törədərək, zorla Qarabağı azərbaycanlılardan təmizləyib Ermənistanı birləşdirmək istəyirdilər. Zəngəzur və Naxçıvanda erməni quldurlarının törətdikləri vəhşiliklər burada da təkrar olunurdu [60, s. 204]. Ermənistan Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, xüsusilə, Qarabağı Ermənistanı birləşdirmək planlarından əl çəkməmişdi və Dağlıq Qarabağın Ermənistan dövlətinə birləşdirilməsi məsələsi RK(b)P MK Qafqaz Bürosunun iclasına müzakirəyə çıxarıldı [60, s. 208-209]. Qarabağ məsələsindəki fikir ayrılıqlarını nəzərə alaraq 5 iyul 1921-ci il RK(b)P MK-nın Qafqaz Bürosunun Plenumunda RK(b)P Mərkəzi Komitəsinin üzvü İ.V.Stalin və Qafqaz Bürosunun üzvləri Q.K.Orconikidze, F.I.Maxaridze, S.M.Kirov, N.Nərimanov, A.F.Myasnikov, A.Nazaretyan, M.Orahelaşvili, Y.P.Fiqatner bu məsələni müzakirə edərək qərar verdilər: “Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli (sülhün) asayişin vacibliyini, Yuxarı və Aşağı Qarabağın Azərbaycanla daimi iqtisadi əlaqələrini nəzərə alaraq, muxtar vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri inzibati mərkəz olmaqla Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməklə, Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın” [325; 68, s. 108]. Qətnamənin “Qarabağın dağlıq hissəsini Azərbaycan SSR-in tərkibində “saxlamaq” sözü sübut edir ki, o, bundan əvvəl də Azərbaycanın tərkib hissəsi olub. Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyətinin verilməsi isə sonra qərara alındı. Yəni, Qətnamə qəbul olunmazdan əvvəl Dağlıq Qarabağda hər hansı bir muxtariyyət və ya başqa bir dövlətçilik forması yox idi. Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi qərarı Sovet Azərbaycanının bir çox rəhbər işçilərini narahat edirdi. Bu məsələnin Az.K(b)P MK-in Siyasi və Təşkilat bürosunun 26 sentyabr 1921-ci il tarixli iclasında müzakirəsi zamanı səs çoxluğu ilə qərar verildi: “Qafqaz Bürosundan xahiş edilsin ki, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında Qərarına yenidən baxsın: həmin vaxtadək muxtariyyət elan edilməsin” [326]. Ancaq bu tələb yerinə yetirilmədi.

15 dekabr 1922-ci ildə A.Karakozovun rəhbərlik etdiyi Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Komitə yaradıldı. 1923-cü ilin yayına qədər yerlərdəki vəziyyəti dərindən araşdıraraq, A.Karakozovun başçılığı ilə

Dağlıq Qarabağ Komitəsi Qarabağ məsələsinə dair qətnamə layihəsi təqdim etdi. Bu layihəni nəzərdən keçirən AK(b)P Mərkəzi Komitəsinin Rəyasət Heyəti 20 iyun 1923-cü ildə S.M.Kirovun rəhbərliyi ilə qərar verdi: “İstər dağlıq, istərsə də düzən Qarabağı bir inzibati vahid saymaq zəruri hesab edilsin” [326]. Lakin, 7 iyul 1923-cü ildə Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi inzibati mərkəzi Xankəndi şəhəri olmaqla “Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin təşkili haqqında” Dekret verdi [83, s. 46; 14, s. 20]. Sentyabr ayında isə şəhərin adı dəyişdirilərək azərbaycanlılara qarşı soyqırım əmrini verən bolşevik Stepan Şaumyanın şərəfinə Stepanakert adlandırıldı [54, s. 79]. Beləliklə, “Qarabağ məsələsi” Qarabağın erməni əhalisinin xeyrinə həll edildi. Eyni zamanda, heç kim Qarabağdakı ermənilərə nisbətən qonşu Ermənistanda sayca bir neçə dəfə çox olan və kompakt yaşayan azərbaycanlılara eyni səviyyəli muxtariyyət verməyə hazırlaşmırdı. Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən ilhaqı davam edirdi. SSRİ-nin digər respublikaları kimi formal olan müstəqil Azərbaycan faktiki olaraq Moskvadan asılı idi. Vəziyyət əvvəlkindən çox da fərqlənmirdi. Çar Rusiyasının bürokratik aparatından az fərqlənən Sovet Rusiyasının ilkin rəhbərliyində ermənilərin çirkin əməllərini dəstəkləyən insanlar var idi ki, onların təzyiqi ilə Azərbaycan hökuməti ərazilərinin Ermənistanın xeyrinə qopardılmasına qarşı dura bilmirdi.

Beləliklə, 1929-cu ildə “danışıqlar yolu ilə”, daha doğrusu, ZSFSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı ilə Azərbaycan SSR-nin Qazax və Dilican sərhədyanı torpaqlarından 4572 ha meşə massivi “qardaş” Ermənistan SSR-ə verildi [15, s. 8].

1946 - 1950-ci illərdə SSRİ Meşə Təsərrüfatı Nazirliyi daha bir neçə min hektar meşə massivini Ermənistana “müvəqqəti” olaraq verdi. Bundan əlavə, sonradan Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasından Ermənistan SSR-yə 9 kənd – Qorçevan, Qurdqu-laq, Horadiz, Oğbin, Ağxəç, Almalı, İtqıran, Alkalı, Sultanbəy kəndləri birləşdirildi. Rəsmi əsas – bu kəndlərin sakinlərinin əksəriyyətinin ermənilərdən ibarət olması idi [110, s. 103; 15, s. 8]. Bu kəndlərin verilməsi beynəlxalq hüquqa zidd idi. Daha doğrusu,

Naxçıvan ərazilərinin ələ keçirilməsi RSFSR ilə yeni Türkiyə arasında 1921-ci il Moskvada bağlanan “Dostluq və qardaşlıq müqaviləsi”ni pozaraq həyata keçirildi. Belə ki, III maddəyə görə Azərbaycan SSR-nin protektoratı nəzdində Naxçıvan ərazisinin muxtariyyəti təmin olunur və Azərbaycan bu himayəçiliyi üçüncü dövlətə güzəştə getməyəcəkdir [134, s. 598-599; 83, s. 155].

Bundan sonra erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı mübarizəsi fərqli bir forma alır. Onlar açıq təcavüz aktlarından çəkinərək, SSRİ rəhbərliyinin yuxarı eşelonlarına daxil olmağa çalışırlar və bu imkanlardan “ümumerməni ideya”sının həyata keçirilməsinə güclü maneə olan Azərbaycanın böyük dühalarını məhv etmək üçün istifadə edirlər. Bu məsələdə onlar əhəmiyyətli uğurlar əldə etdilər. İttifaqda Dövlət Təhlükəsizlik Naziri V.Abakumov, Özbəkistanda Apresyan, Ukraynada Kobulyan təmiz vicdanlı insanlara qarşı repressiyalar həyata keçirdilər. Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirinin müavirləri Markaryan və Qriqoryants Azərbaycan xalqının ən yaxşı övladlarını böyük bir canfəşanlıqla məhv etdilər [15, s. 8-9]. Sonralar, 1954-1955-ci illərdə bu maskalanmış “daşnaklar” və “qnçakistlər” əsası olmayan kütləvi repressiyaların təşkilinə görə məhkum edildilər və SSRİ Ali Məhkəməsinin hərbi kollegiyasının hökmü ilə gülələndilər [56, s. 181].

XX əsrin 20-40-cı illərində Azərbaycan xalqı İ.Stalinin rəhbərliyi ilə Sovet hökuməti tərəfindən bir sıra diskriminasiyaya məruz qaldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu illər ərzində onun əlifbası iki dəfə zorla dəyişdirildi, azəri-türkləri gözlənilmədən azərbaycanlı oldular. Beləliklə, azərbaycanlıları Cənubi Azərbaycandakı (İrandakı) qardaşlarından, türk dünyasından və tarixi, ədəbi irsindən ayırmağa cəhd edildi.

SSRİ rəhbərliyinin diskriminasiya siyasəti bəzən dini xarakter daşıyırdı. SSRİ-nin, istisnasız olaraq bütün müsəlman xalqlarının soyadlarının sonları zorla dəyişdirildi. Bu xalqların nümayəndələrinin soyadlarına rus xarakterli şəkilçilər (-ov, -yev) əlavə edildi. Beləliklə, azərilər, avarlar, çeçenlər, özbəklər, taciklər və s. arasında süni şəkil-də milli fərqlər yaratmağa cəhd edildi. Eyni zamanda, SSRİ-nin bü-

tün xristian xalqları – ruslar, ukraynalılar, belaruslar, moldavanlar, gürcülər, ermənilər və s. milli soyadlarında qaldılar. Belə bir subyektiv və birtərəfli yanaşma dini, irqi fərqlərdən asılı olmayaraq bütün millətlərin bərabərliyini təmin edən Konstitusiyaya zidd idi.

1944-cü ilin noyabrında İ.Stalin bütün mesheti türklərinin Meshetiya-Cavaxetiyadan (Gürcüstan) sürgün edilməsi haqqında Fərman imzaladı (bu, türkləri parçalamaq cəhdi idi). Türklərin Meshetiyadan qovulmasından sonra Gürcüstanda ikinci Dağlıq Qarabağ yaratmağa çalışan ermənilər dərhal onların torpaqlarında yerləşdilər.

1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Qriqor Arutinov (Arutyunyan) Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-ə daxil edilməsini nəzərdən keçirmək üçün ÜK(b)P (Ümumittifaq Kommunist (bolşevik) Partiyası) Mərkəzi Komitəsinə təklif təqdim etdi. İ.Stalinə bu məsələ ilə bağlı göndərilən Q.Arutinovun məktubunda “... Qarabağ xalqının arzusundan irəli gələrək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR tərkibinə daxil edilməsi məsələsinin həll edilməsi” təklif olunur. 1923-cü ildən etibarən Ermənistan ərazisinə bitişik (aralarında Azərbaycanın 6 rayonu var) Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil olmuşdur. Bu bölgənin əhalisi əsasən ermənilərdi, belə ki, 153 min nəfərdən 137 mini ermənidir”. Daha sonra bildirilir ki, Dağlıq Qarabağın Ermənistana daxil olması “onun inkişafını və iqtisadiyyatın idarə edilməsini yaxşılaşdıracaqdır”, yerli kadrların Ermənistan universitetlərində ali təhsillərini davam etdirməsinə imkan verəcəkdir. Digər tərəfdən, Ermənistan SSR Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən olan kadrlarla təmin olunardı. Məktubda Q.Arutinov “Qarabağ xalqının arzusu”na istinad edir, baxmayaraq ki, bu mövzuda heç bir sorğu keçirilməmişdir [327].

Q.Arutinovdan məktub aldıqdan sonra ÜK(b)P MK-nin katibi G.Malenkov Azərbaycanın birinci katibi M.Bağırova bu məsələ ilə bağlı fikir bildirməsini xahiş etdi. Bu suala cavab verən M.Bağırov Q.Arutinovun məktubunda göstərilmiş dəlillərə etiraz etdi. Məktubun sonunda M.Bağırov bununla bağlı mümkün təkliflərin qarşısını

almaq məqsədi ilə əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa bölgəsi istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-ə verilməsinə bu şərtlə razılığını bildirdi ki, müxtəlif tarixi mərhələlərdə Ermənistana və digər qonşu respublikalara verilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil edilsin” [328; 14, s. 21-22; 15, s. 9]. O zaman bu “cavab” erməni siyasətçilərini ruhdan saldı. Ancaq, sadıq erməni siyasətçiləri, ədəbiyyatçılar çirkin əməllərini davam etdirirdilər. Marietta Şaginyanın 21 iyun 1947-ci ildə İrəvanda çap edilmiş “Sovet Zaqafqaziyası” kitabını dövrüyyədən çıxarmaq təklifi ilə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi M.Bağırov ÜK(b)P MK-nə müraciət etdi. M.Bağırov M.Şaginyanın Dağlıq Qarabağı “Ermənistan ölkəsi”, “Ermənistanın bir parçası” adlandırmasını, “erməni” Şuşasının dağıdılması, ermənilərin qırılması haqqında yazılarını və Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağı “tərk edilmiş, dağıdılmış bir ölkə” hesab etməsini onun tərəfindən edilmiş “həqiqəti təhrif edən kobud siyasi səhvlər”, “Sovet Zaqafqaziyasının xalqlarına qarşı çirkin iftira və təxribat”lar olduğunu tarixi faktlarla “əsaslandırdı”. ÜK(b)P Mərkəzi Komitəsinin ideoloqları M.Bağırovun rəyi ilə razılaşaraq, verilən 13 noyabr 1947-ci il tarixli fərmanla M.Şaginyanın kitabı satışdan və kitabxanalardan çıxarıldı.

Müharibədən sonrakı 1945-1948-ci illər ermənipərəst fəaliyyətlərlə dolu idi. A.Mikoyan İ.Stalinə təsirindən istifadə edərək, SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 nömrəli “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” və 1948-ci il 10 mart tarixli 754 nömrəli “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” qərarların imzalanmasına nail olur. Formal səbəb: xaricdə yaşayan ermənilərin “tarixi vətənlərinə” repatriasiya etməsi idi. 1949-1953-cü illər ərzində Ermənistan SSR-dən deportasiya edilən bir nəfər azərbaycanlı belə dağlıq zona olan Dağlıq Qarabağ ərazisinə buraxılmadı, əksinə, “daxili köçürmə” adı ilə 1949-cu ildə Dağlıq Qarabağdan 132 azər-

baycanlı ailəsi (549 nəfər) Azərbaycan SSR Xanlar rayonuna köçürüldü ... [27, s. 66]. Fərmanlara əsasən, 1948-1953-cü illərdə 250.000-ə yaxın azərbaycanlı tarixi vətənlərindən - Ermənistanın dağlıq ərazilərindən isti, susuz Mil-Mugan çöllərinə zorla köçürüldü. Köçürülənlərin əksəriyyəti kəskin iqlim dəyişikliyinə tab gətirə bilməyərək öldü. Mühacirlərin yalnız 28 mini sağ qaldı [56, s. 202]. Baxmayaraq ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 09.07.48-ci il tarixli məktubla SSRİ Nazirlər Sovetinə müraciət edərək Kür-Araz ovalığında əhalini yerləşdirmək üçün yaşayış binalarının olmadığını, köçürülən əhalinin Ermənistanın dağ rayonlarından gəlməsi ilə əlaqədar tamamilə fərqli iqlim şəraitinə çətin alışdığını nəzərə alaraq onların Azərbaycanın başqa rayonlarında yerləşdirilməsinə razılıq verilməsini xahiş etmiş, lakin, müsbət cavab alınmamış, 23.12.47-ci il tarixli fərmanda nəzərdə tutulmuş güzəştlərdən istifadəsinə razılıq verilməmişdir [27, s. 332-333]. Bu, yaxşı düşünülmüş, dəhşətli tarixi cinayət aktı idi: Qafqaz Ermənistanının monoetnikləşməsinin növbəti mərhələsi və daha bir etnik qrupdan – avxton xalqdan xilas olunması idi [14, s. 22-23]. Azərbaycanlılara qarşı yerinə yetirilən bu cür qərəzli, düşmən mövqe, milli təqib siyasəti beynəlxalq hüquq normalarını, 1948-ci ildə qəbul edilmiş “Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi”nin müddəalarını, konstitusiya hüquq normasını-millî hüquq bərabərliyini pozmaqla dövlət səviyyəsində həyata keçirildiyi üçün dövləti cinayət hesab edilməlidir [27, s. 333]. İkinci dəfə hakimiyyətə gələn Azərbaycanın ümummillî Lideri Heydər Əliyev 18 dekabr 1997-ci il tarixli “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Fərmanla erməni şovinist dairələrinin və SSRİ rəhbərliyinin bu deportasiyanın təşkil edilməsi və həyata keçirilməsi üçün apardıqları cinayətkar siyasətini pislədi.

Prezidentin Sərəncamında deyilir ki, son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalmışdır. Mərhələ-mərhələ

gerçəkləşdirilən belə qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlandırılan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalmış, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilmişdir [262a.].

Həmkarlarının ehtiyatına və etirazına baxmayaraq, Sov.İKP MK-nın keçmiş Birinci katibi L.İ.Brejnev terrorçu Amazaspın sağ əli olan A.Mikoyanın güclü təsiri altında və qızı Qalina Brejnevanın ısrarlı təkidilə Yerevanda “soyqırım qurbanlarının abidəsi”nin inşaatı üçün icazə verdi. Beləliklə, 1965-ci ildə ermənilər tərəfindən uydurulan “erməni xalqının soyqırımı” ilk dəfə tanındı. Ermənilər hətta ölənlərin dəhşətli dərəcədə uydurulmuş sayını bəyan etdilər: 2 milyondan çox. Bu erməni cəfəngiyyatını dəstəkləyən siyasətçilərə bir sual vermək istərdim: əgər 1915-1923-cü illərdə Türkiyədə və Azərbaycanda iki milyondan çox erməni öldürülübse, onda bu bölgədə yaşayan bütün ermənilərin sayı nə qədər idi?

N.Sokolski 1923-cü ildə Tiflisdə nəşr olunan “Müasir Türkiyə haqqında öçerklər” kitabında 1915-ci ilə qədər Osmanlı Türkiyəsindəki ermənilərin sayının təxminən 1.285 min olduğunu bildirirdi. Qnçak və Daşnaksütyun partiyalarının rəhbərlərinin təhrik etdikləri erməni-türk, erməni-gürcü və erməni-azərbaycanlı müharibələrindən sonra Osmanlı Türkiyəsində təxminən 380 min erməni qaldı. Erməni mənbələrinə görə: 600 min erməni Misir və Suriya, Hindistan və Pakistan, İngiltərə və Fransa, ABŞ və Kanada, Avstraliya və İndoneziya, Efiopiya və Meksika, Kipr, İtaliya, Rumıniya və bir çox başqa ölkələrə köç etdi. 100 minə yaxın erməni cəbhə xəttindən Mesopotamiyaya köç etdi. Qalanları isə yuxarıda göstərilən qarşıdurmalarda öldü [56, s. 119]. Kiçik bir hesablama bizə 205 min rəqəmini göstərir. Digər sovet tarixçisi, Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Aleksey Karpoviç Civelev yazır: “1892-1912-ci illərdə Türkiyədə “Böyük Ermənistan” adlanan ərazidən erməni əhalisinin 612 min nəfəri qonşu ölkələrə köç etdi” [56, s. 120].

Paris Konfransının iştirakçıları, milli azlıqların təhlükəsizlik problemini nəzərdən keçirərək, İstanbul, İzmir, Kiçik Asiya və Suri-

yada yaşayan ermənilərin sayı haqqında məlumat verdilər. Onların təxminən 950 min nəfər olduğu məlum oldu. Bu məlumatlar böyük bir təşvişə səbəb oldu. Nəticədə, erməni həmfikirlərinin bəyanatına görə, Türkiyədə 1 milyon 285 min ermənidən heç kim qalmamalı idi. Con Kirakosyanın “Gənc türklər tarixin məhkəməsi qarşısında” kitabı “erməni soyqırımını haqqında” həyasızcasına edilən böhtanları ilə fərqlənir. Bu kitabın VII fəslində 1918-ci il hadisələri haqqında yazılır: “Bakıya gedən yol boyu Türk Ordusu yerli müsəlman qara camaatla birlikdə” Nuxa, Aran və Göyçay mahallarında on minlərlə insanı, demək olar ki, bütün erməni əhalisini “qarət etdi və öldürdü ...”. Daha sonra yazılır ki, gənc Türk Ordusunun 17 avqust döyüşlərindən sonra Ermənistan Milli Şurasının türklərin Bakının təslim olması ilə bağlı ultimatumuna rədd cavabı xüsusi amansızlıqla qarşılandı ... Üç gün və üç gecə türk əsgərlərinin dəstələri erməniləri öldürdülər. Bakıda 30 minə yaxın erməni qırıldı” [413]. Görünməmiş həyasızlıq! Ermənistan Milli Şurası hansı haqla Azərbaycanın paytaxtının – Bakının taleyi ilə bağlı qərar verə bilər? Qeyd edək ki, 1918-ci ilin may ayından etibarən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fəaliyyət göstərir. Ermənilərin sayına dair o illərin arxiv məlumatları göstərir ki, Bakı şəhər hakimiyyəti ilə birlikdə Bakı quberniyasında 1916-cı ildə 119.885 nəfər, yəni, 9,4%, 1920-ci ildə isə 120.087 nəfər, yəni, ümumi əhalinin 9,3%-i yaşayırdı [448].

Rəqəmlərə nəzər salsaq əmin olarıq ki, Bakı quberniyasında yaşayan ermənilərin sayı 4 il müddətində dəyişməz qalıbdır. Onda, türklər və azərbaycanlılar kimləri öldürüblər?

1988-ci ildə dəqiq təşkil olunmuş plana əsasən, ermənilər siyasi xadimlərinin rəhbərliyi ilə Ermənistanda qalan azərbaycanlıları eyni vaxtda qovmağa başladılar və keçmiş Stepanakertdə DQMV-nin Azərbaycan SSR-dən Ermənistan SSR-ə verilməsini tələb edən icazəsiz mitinqlər təşkil etdilər. Beləliklə, 1988-ci il yanvarın 25-də Ermənistan SSR-in Qafan və Mehri rayonlarından qovulan ilk qaçqınlar – yüzlərlə azərbaycanlılar Azərbaycana gəlməyə başladılar. İki həftə sonra Xankəndində ermənilərin ilk mitinqi keçirildi. İştirakçılar DQMV-nin Ermənistana birləşdirilməsini tələb edirdilər.

Fevralın 20-də Xankəndində vilayətin Xalq Deputatları Sovetinin Sessiyası keçirildi və orada DQMV-nin Azərbaycandan çıxarılması və Ermənistana birləşdirilməsi barədə qərar qəbul edildi. DQMV Xalq Deputatları Sovetinin tərkibində 140 deputatdan 110-u erməni, qalanları isə azərbaycanlı idi [501, s. 347]. Təbii ki, bu sessiya Azərbaycan deputatlarının iştirakı olmadan və Azərbaycan SSR Konstitusiyasına zidd olaraq keçirildi.

Fevralın 24-də Stepanakert-Ağdam yolunda, kortəbii nümayiş zamanı Ağdam sakinləri ilə keçmiş Stepanakertin sakinləri arasında toqquşma baş verdi, nəticədə erməni separatizminin ilk qurbanları olan iki azərbaycanlı öldürüldü. Ermənilər Dağlıq Qarabağı kortəbii olaraq Azərbaycandan ayırmaq üçün qeyri-qanuni mübarizəyə başladılar. Onlar buna uzun müddət idi ki, hazırlaşdılar. DQMV ətrafında bütün hadisələr dəqiq hazırlanmış bir plana uyğun olaraq baş verirdi. Lakin, onlar SSRİ rəhbərliyinin razılığı olmadan qanunsuz hərəkətlərə başlamağa cəsarət etməzdilər.

Ermənistan bu təcavüzə başlamaq üçün xarici amillərdən – ona əhəmiyyətli hərbi yardım göstərən Rusiyanın, qərbyönlü ermənipərəst mərkəzlərin köməyindən məharətlə istifadə etdi. Azərbaycan isə ona Türkiyə [145], Ukrayna, bəzi İOT dövlətləri və s. tərəfindən siyasi dəstək verilsə də [42, s. 18-26], yalnız öz qüvvələri ilə bu hərbi gücə qarşı müqavimət göstərdi. 25 fevral 1988-ci ildə bütün ermənilərin katolikosu Vazgen televiziya ilə erməni icmasının nümayəndələrinə müraciət edərək əmin-amanlıqla bildirdi ki, erməni mübarizəsi SSRİ rəhbərliyinin dəstəyi ilə başlandı: “Bütün bu günlərdə xaricdəki kilsə təşkilatlarımızdan çoxsaylı məktublar və telefon zəngləri aldım. Onlar xaricdə yaşayan iki milyon erməninin adından Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllinə ədalətli qiymət verilməsi üçün Sovet hökumətinin qarşısında vəsatət qaldırmağı məndən xahiş edirlər. ... Mən bu açıqlamalara münasibət bildirdim və Mixail Qorbaçova DQMV-nin erməni əhalisi üçün məsələnin müsbət həll olunması xahişi ilə teleqram göndərdim. ... Əminəm ki, yaxın vaxtlarda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti məsələsi Moskvada ən yüksək səviyyədə xüsusi olaraq həll ediləcəkdir. ... Məqsədimiz –

hərəkətlərimizlə qarşısını almaq deyil, əməllərimizlə ədaləti uğurla başa çatdırmaq olmalıdır. Diqqət, ehtiyatlı olun! Səsimə və ata nəsihətlərinə qulaq asın” [110, s. 28-86].

Bu, II Dünya Müharibəsi illərində faşist generalı Antonesku ilə əlaqədə olan Vazgenin çıxışı idi. Sonra Antonesku “Ermənilərin Rusiyaya köçürülməsi haqqında” Qərar qəbul etdi. Lakin, əvvəlcə erməni yepiskopu Usık, sonra Vazgen Rumıniya xalqının faşist cəladı ilə ortaq dil tapa bildi [207].

1988-ci il hadisələrinə qayıdaq. Ermənilər sadə sovet xalqının rəğbətini qazanmağa və ölkə rəhbərliyində dəstək tapmağa imkan verən samballı arqumentlərə ehtiyac duyurdular. Bu hesabla ehtiyatda yaxşı planlaşdırılmış bir təxribat aktı var idi. Bu akt SSRİ Müdafiə Nazirliyinin mülki müdafiə kurslarının rəhbəri general-mayor Arutyunov tərəfindən təşkil olunmalı idi. Onu başqa bir erməni – generalı, Quru Qoşunları Qərargah rəisinin müavini Ter-Qriqoryants dəstəklədi. General Arutyunov iki silahlı erməninin müşayiəti ilə erməni yaşayış məntəqələrində təhrikedici çıxışlarından sonra Silva Kaputikyan və I Vazgenin Yerevanın Teatr meydanındakı ekstremist çıxışlarının lent yazılarının səsgücləndiricilər vasitəsi ilə küçələrində səsləndirilən Sumqayıt şəhərinə gəldi. General Arutyunov ilə birlikdə Azərbaycan dilini bilən və əvvəlcədən hazırlanmış 60 ermənidən ibarət qrup Sumqayıta gəldi. Qrupa, əvvəllər üç dəfə məhkum olan – özünü azərbaycanlı kimi tanıdan “Paşa” ləqəbli E.Qriqoryan rəhbərlik edirdi. Plana görə, onlar erməni vəhşiliklərinə cilovlanmış gənclərdən ibarət qruplara rəhbərlik etməli və bu qrupları gizli ekstremist “Krunk” erməni təşkilatına pul ödəməkdən imtina edən ermənilərin mənzillərinə göndərməli idilər. Təəcüblü deyil ki, Sumqayıtda baş verən iğtişaşlar zamanı bir nəfər də olsun varlı erməni zərər çəkmədi. Onlar ya əvvəlcədən şəhəri tərk etmişdilər, ya da onları heç kim narahat etməmişdi. “Kasıb ermənilərin” öldürülməsinin və soyğunçuluğa məruz qalmalarının xarici operatorlar tərəfindən videogörüntülərdə lentə alınması bu aktın əvvəlcədən hazırlanmasının əyani sübutudur. Bir neçə saatdan sonra bu videogörüntülər Fransa və dünyanın digər ölkələrinə çatdırıldı və nümayiş etdirildi [15, s. 26-27]. SSRİ proku-

rorluğundan verilən məlumata görə, 22-23 fevral 1988-ci il tarixlərində antihumanist aksiyalar nəticəsində Sumqayıtda müxtəlif millətlərdən olan 32 nəfər öldürülmüşdü. Təkcə Stepanakert sakini olan E.Qriqoryan və cinayətkar erməni dəstəsi 16 ermənini öldürdü. E.Qriqoryan bir erməni qızını əvvəl təcavüz, sonra isə qətl etdiyi zaman cinayət başında həbs edildi. İğtişaşların başqa bir təşkilatçısı Muradyan isə qaça bildi [56, s. 170, 195-196]. İstintaq zamanı E.Qriqoryan bütün cinayətləri, o cümlədən, 6 erməninin qətlini etiraf etdi. Tezliklə, Rusiya həbsxanalarından birinə köçürüldü, sərbəst buraxıldı və Ermənistana göndərildi. Eyni zamanda, mitinqin iştirakçısı, fəhlə Əhməd Əhmədov heç bir sübut olmadan edam cəzasına məhkum edildi və apellyasiya olmadan hökm icra edildi [180]. Bu, erməni “saxta vətənpərvərlərinin” əsl simasıdır.

Eyni zamanda, azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi şəkildə qovulması davam edirdi. Ermənistan hakimiyyətinin zəmanəti və sanksiyası ilə 1988-ci il noyabrın 22-dən dekabrın 7-dək olan müddət ərzində 22 rayonda 170 sırf azərbaycanlılar yaşayan və 94 ermənilərlə qarışıq yaşayış məskənləri azərbaycanlılardan boşaldıldı [484, s. 335], nəticədə son 40897 azərbaycanlı ailəsi (207 min nəfər) qısa bir müddət ərzində indiki Ermənistan dövlətinin ərazisindən – tarixi-etnik torpaqlarından qovuldu. Bu sürgünlər zamanı 216 azərbaycanlı öldürüldü. Ölənlərin əksəriyyəti uşaqlar, qadınlar və qocalar idi. Eyni zamanda, Ermənistan tərəfindən Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin atəşə tutulması artırdı. İndiki Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların tarixi məskunlaşma faktını tarixdən tamamilə silmək üçün əvvəllər Azərbaycan adları olan 2 minə yaxın yaşayış məntəqəsinin, o cümlədən 1935-1973-cü illərdə 465 kəndin, 1991-ci il apreldə 97 kəndin adı dəyişdirildi.

Ermənilərin azərbaycanlı əhalisinə qarşı törətdikləri vəhşiliklərdən biri də Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında yerləşən Kəlbəcərin Ağdaban kəndində həbs olunmuş 7 erməni quldurlarını 1989-cu il iyulun 14-də Xankəndinə, istintaqa aparmaq üçün rus hərbiçilərinin müşayiəti ilə Kəlbəcərə gələn 2 vertolyotdan biri tərəfindən törədildi. Nədənsə, pilotları erməni olan vertolyotlar nəzərdə

tutulmuş meydançaya yox, şəhər stadionuna endilər, erməni quldurlarını götürüb qalxarkən guya pərlərinin elektrik dirəyinə toxunması nəticəsində müvazinətini itirən vertolyotlardan biri stadionla düşdü və vertolyotun pərləri bu zaman burada futbol oynayan və vertolyota baxmağa gələn uşaqları biçdi [61, s. 52]. 1992-ci il aprelin 8-dən 9-a keçən gecə ermənilər hücum edərək Ağdabanı ikinci Xocalıya çevirdilər. Bu qəfil hücumdan xəbərsiz kənd sakinləri ayaqyalın meşələrə, qarlı dağlara qaçdılar. Bu faciədə 32 nəfər qoca, qadın, uşaq qəddarcasına qətlə yetirildi. 7 nəfər əsir düşdü, kənd bütünlüklə yandırıldı, insanları əli-qolu bağlı halda, diri-diri tonqallara atıb yandırdılar [61, s. 53-54]. 26 mart 1993-cü ildə Ağdabanın ikinci dəfə işğalı nəticəsində 220 nəfər həlak oldu, 321 nəfər itkin düşdü. Beləliklə, Kəlbəcər mart ayının 31-dən aprelin 2-dək tamamilə Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən işğal edildi [61, s. 59].

Xocavənd rayonu Qaradağlı kənd sakinlərindən 3 nəfəri 1990-cı il noyabrın 24-də erməni quldur dəstələri tərəfindən qətlə yetirilərək cəsədləri güllələrlə xaç şəklinə salınmışdır. Ermənilər 1993-cü ildə Füzuli rayonunun Gorazilli kəndindəki toy məclisinə hücum edərək ələ keçirdikləri əsirlərlə pis rəftar edir, qadınların namusuna toxunur, girovlara işgəncələr verir, xüsusən cavan-yeniyetmə oğlanların sifətlərinə siqareti yandırır basır və s. digər vəhşi əməlləri həyata keçirirdilər [29, s. 16-17]. 17 fevral 1992-ci ildə erməni quldurları Xocavənd (keşmiş Martuni) rayonunun Qaradağlı kəndinə hücum edərək, 117 nəfər azərbaycanlıyı girov götürmüş, 3 kişini və 1 qadını yandırmış, 56 nəfər kənd sakinini (onlardan 10-12 nəfəri uşaq) qətlə yetirərək quyuya atmış və üstünü traktorla torpaqlamışlar. Bundan başqa, erməni quldurları kənd sakinini Hüseynov Şahmuradın üzərindən “KamAZ” maşını ilə keçərək onu öldürmüş, Qaradağlı kənd orta məktəbində çalışan Mobil müəllimin, 22-23 yaşlı Həsənov Altay və Hüseynov Xanalının üzərinə dizel yanacaq tökərək diri-diri yandırmışlar [29, s. 18]. Ermənilərin vəhşiliklərinin həddi-hüdudu yoxdur! Əsrlər boyu beynəlxalq ictimaiyyətin gözündə “əzabkeş erməni xalqı” obrazı yaratmış bu vəhşilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri cinayətlər genosid deyilsə bəs nədir?

1948-ci il dekabr ayının 9-da BMT Baş Assambleyasında soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair Konvensiya qəbil edilmişdir. Sazişdə göstərilir ki, bu və ya digər milli, etnik, irqi və dini qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək məqsədilə edilən aşağıdakı hərəkətlər genosid hesab olunur: "... a) bu cür qrup üzvlərinin öldürülməsi; b) bu cür qrup üzvlərinə ağır bədən xəsarətlərinin və yaxud əqli qabiliyyətinə ciddi zərər yetirilməsi; c) qəsdən hər hansı bir qrupun tam və ya qismən fiziki məhvini nəzərdə tutan həyat şəraiti yaradılması; d) bu cür qrup daxilində doğumun qarşısını almağa yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi; e) bir insan qrupuna mənsub olan uşaqların zorla başqa qrupa verilməsi" [502, s. 1]. Erməni vəhşilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri bütün cinayətlər öz amansızlığına və qəddarlığına görə nəinki bu sazişdə əks olunmuş maddələrlə üst-üstə düşür, hətta həyata keçirilmə metod və üsullarına görə sözügedən Konvensiyanın müddəalarını geridə qoyur və genosid anlayışının hüquqi çərçivələrini genişləndirir [29, s. 7].

BMT-nin Baş Assambleyasının Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılmasına dair təqdim olunan Konvensiyanın 3-cü maddəsində aşağıdakı aksiyalar: "a) soyqırım; b) soyqırım törətməyə yönəlmiş gizli sövdələşmə; c) soyqırım törətməyə birbaşa və açıq təhrik; d) soyqırım törətməyə yönəlmiş qəsd; e) soyqırımda iştirak cəzalandırılacaqdır" [502, s. 2] – yazılır və bu müddəaların yerinə yetirilməməsi BMT-nin ciddi bir mexanizm olmadığını bir daha sübut edir.

16 avqust 1989-cu ildə keçmiş Stepanakertdə (Xankəndi) DQMV-nin Azərbaycanın muxtar bir vilayəti statusunu tanımaqdan imtina edən "DQMV-nin əhalisinin səlahiyyətli nümayəndələrinin qurultayı" keçirildi. Təbii ki, avqustun 27-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti bu qərarı qanunsuz elan etdi, çünki, Azərbaycan SSR Konstitusiyasının 138-ci və DQMV haqqında Qanunun 41-ci maddələrinə əsasən DQMV Xalq Deputatları Soveti yerli hakimiyyət orqanı idi və ərazisindəki ictimai-siyasi və təsərrüfat quruculuğu işlərinə nəzarət edə bilərdi, vilayətin büdcəsini və xalq təsərrüfatının planını təsdiq edə bilərdi, ictimai asayişin və vətəndaşların

hüquqlarının qorunmasını, qanunlara əməl olunmasını və s. təmin edə bilərdi.

SSRİ və Azərbaycan SSR Konstitusiyasına uyğun olaraq, Xalq Deputatları Regional Soveti öz iclaslarında respublikanın sərhədlərinin dəyişdirilməsi məsələsini yalnız özləri müzakirə edə biləcək hüquqa malik deyildir. Milli – ərazi dəyişikliyi ittifaq respublikalarının suveren hüququdur.

1 dekabr 1989-cu ildə Ermənistan SSR Ali Soveti beynəlxalq hüquqa zidd olaraq “Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın birləşməsi haqqında” Qərar qəbul etdi. Bu qərara cavab olaraq 1990-cı il yanvar ayının 10-da SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti “Dağlıq Qarabağ barəsində Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1989-cu il dekabrın 1-də və 1990-cı il yanvarın 9-da qəbul etdiyi qərarların SSRİ konstitusiyasına uyğun olmaması haqqında” Qərar verdi. Bu qərar da açıq-aydın bildirilirdi ki, Azərbaycan SSR-in razılığı olmadan Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-yə yenidən birləşdirilməsi qanunsuzdur. Buna cavab olaraq Ermənistan SSR Ali Soveti tərəfindən dövlətdə yalnız Ermənistan qanunlarının qüvvədə olduğu bildirildi [54, s. 129]. Buna baxmayaraq, 23 avqust 1990-cı il tarixli Ermənistanın suverenliyi haqqında Bəyannamədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi Ermənistan Respublikasının ayrılmaz hissəsi kimi tanınıb. Yuxarıda göstərilən fərman və bəyannamə konstitusiyaya ziddir. SSRİ Konstitusiyasının 78-ci maddəsində deyilir: “İttifaq respublikalarının ərazisi onun razılığı olmadan dəyişdirilə bilməz. İttifaq respublikaları arasındakı sərhədlər SSRİ-nin təsdiqi ilə müvafiq respublikaların qarşılıqlı razılığı ilə dəyişdirilə bilər”.

SSRİ, Konstitusiyanın 81-ci maddəsinə əsasən, çoxmillətli dövlətin tərkibinə daxil olan ittifaq respublikalarının suveren hüquqlarını qorumaq öhdəliyini götürdü. Azərbaycan hələ SSRİ-nin tərkibində idi və SSRİ rəhbərliyi onun ərazi bütövlüyünü qorumağa borclu idi. İttifaq respublikaları arasında sərhədlərin dəyişdirilməsi qaydası ilə bağlı qanunvericiliyə məhəl qoymayan ermənilər, Azərbaycanın dinc sakinlərinə qarşı qisas almaq üçün ciddi səbəblər axtarırdılar və onu erməni soyqırımında ittiham edirdilər. Sumqayıtda-

kı erməni sindromu separatizmin leqallaşdırılması və hərbi təcavüzə çevrilməsi üçün səbəb oldu. Erməni mafiyasının təhrik etdiyi Sumqayıt iğtişası öz effektivliyini sübut etdi. Erməni ideoloqları və ermənipərəst “dermokratlar” Eduard Qriqoryanın rəhbərlik etdiyi erməni quldur dəstəsinin 26 erməni və 6 azərbaycanlının qətlindən yararlanaraq, Azərbaycana qarşı üsyan qaldırdılar, onu erməni soyqırımında ittiham etdilər. O vaxtdan bəri azərbaycanlıların ata-baba yurdlarından kütləvi şəkildə didərgin salınması başlandı. Ermənilər isə Bakıda və Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələrində sakit yaşamağa davam edirdilər. Birdən, 13-14 yanvar tarixlərində təxribatçıların Bakıda iğtişaşlar təşkil etməsi azərbaycanlıların özləri üçün gözlənilməz oldu, bu müddət ərzində 40 nəfər həlak oldu. Yenə də, eynilə Sumqayıt şəhərində olduğu kimi, “erməni sakinlərin” yoxsul hissəsi erməni millətçi şovinistlərin qurbanı oldu. Ermənilərin varlı təbəqəsi mənzillərini və əmlaklarını əvvəlcədən sataraq şəhəri tərk etdi. Həm də qəribədir ki, bu iğtişaşlar və qətlər Bakı küçələrində patrul xidməti göstərən SSRİ silahlı qüvvələri əsgərlərinin gözləri qarşısında baş verirdi. Mərkəzin göstərişi ilə onlar seyrçi qalırdılar. Onların fəaliyyətsizliyi daşnak cinayətkarlarını daha da ruhlandırırdı. Sumqayıt şəhərində olduğu kimi, erməni operatorları bütün hadisələri çəkərək dünyanın bir çox ölkəsində nümayiş etdirdilər [15, s. 27]. Erməni təxribatının növbəti mərhələsi 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet Ordusunun Bakıya daxil olması idi. Baxmayaraq ki, buna ehtiyac yox idi, çünki, şəhər respublikanın hüquq mühafizə orqanlarının nəzarəti altında idi. Şəhərdə yalnız respublikanın fəaliyyətsiz rəhbərliyinin istefası tələbi ilə dinc aksiyalar keçirilirdi.

Beləliklə, hamı üçün gözlənilmədən, xəbərdarlıq etmədən Bakı şəhərinin silahsız sakinlərinə qarşı tanklardan, pulemyotlardan və avtomatlardan atəş açıldı: “... 82 nəfər amansızcasına qətlə yetirildi, 20 nəfər ölümcül yaralandı. Fövqəladə vəziyyət elan edildikdən sonra isə bir neçə gün ərzində Bakıda 21 nəfər öldürüldü. Fövqəladə vəziyyətin elan olunmadığı rayon və şəhərlərdə – yanvarın 25-də Neftçalada və yanvarın 26-da Lənkəranda daha 8 nəfər qətlə yetirildi.

Beləliklə, qoşunların qanunsuz yeridilməsi nəticəsində Bakıda və ətraf rayonlarında 131 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı” [454, s. 1].

Həlak olanların arasında qadınlar, uşaqlar və qocalar, həmçinin, təcili yardım işçiləri və milis nəfərləri olmuşdu. 1990-cı il yanvar qurbanları simvolik olaraq “20 Yanvar şəhidi” adlanır. Ümumilikdə, Azərbaycanın 150 nəfər “20 Yanvar şəhidi” vardır [454, s. 1]. Bu məsələdə, Rostov vilayətinin, Krasnodar və Stavropol bölgələrinin əksəriyyəti erməni olan sakinlərindən təcili toplanmış hərbi dəstələrin əsgərləri vəhşilikləri ilə fərqlənirdilər. Yanvarın 20-si səhər bu müzdlü qatillər vəzifələrini yerinə yetirdikdən sonra şəhəri tərk etdilər.

Hadisələrin gedişi bir daha sübut etdi ki, SSRİ rəhbərliyinin fəaliyyəti erməni mafiyası tərəfindən idarə olunurdu. Bu vəhşiliklərin nəticələri dəhşətli idi. Azərbaycan SSR Səhiyyə Nazirliyinin məlumatına görə: “1990-cı il 1 fevral tarixinə Azərbaycanda tibb müəssisələrinə 706 nəfər müraciət etdi. Məhkəmə-Tibbi Ekspertiza və Patoloji Anatomiya Birliyi bürosuna (MTEPAB, MORQ) 84 nəfər, o cümlədən, 73-ü odlu silah yaraları ilə (16-sı kürəyindən), 8-i ZPT-lər (zirehli personal daşıyıcısı) tərəfindən əzilmiş halda, 2-si isə süngü yaraları ilə qəbul edilmişdi. 9 fevral 1990-cı ildə ölənlərin sayı 170 nəfər, o cümlədən, 6 nəfər rus, 7 nəfər – yəhudi, tatar, ləzgi idi. Ölənlər arasında 6 qadın, 9 uşaq və yeniyetmə var idi. Yaralı – 744 nəfər, itkin düşmüş – 321 nəfər idi.

Faciəli hadisələr zamanı yaralılara tibbi yardım üçün tələsən həkimlər öldürüldü, “təcili yardım” maşınları atəşə tutulurdu. Uşaq xəstəxanası, yaşayış binaları ... atəşlərə məruz qalırdı” [268, s. 287].

Ulu öndər Heydər Əliyev 1990-cı il yanvar ayının 21-də Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək burada toplaşan 6 minədək insanın qarşısındakı çıxışında bu ağır günlərdə köməksiz qalan və informasiya blokadasına salınan doğma Azərbaycan xalqının yanında olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Ümummillə lider, nitqində 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qətlə yetirilməsini hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd siyasət yeridən Moskvanın və respublika rəhbərlərinin gü-

nahı üzündən baş vermiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi, imperiya rəhbərlərini “qatillər” adlandırdı [62, s. 63-64].

1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ rəhbərlərinin və onlara tabe olan sovet qoşunlarının Azərbaycana qarşı törətdikləri dəhşətli cinayətləri əsaslandırmağa çalışan o dövrdəki sovet mətbuatının bəzi işçiləri Azərbaycan xalqının cinayətkar, vəhşi obrazını, bununla yanaşı isə ermənilərin məzlum, humanist simasını yaradan məqalələr dərc etməyə başladılar. Məsələn, SSRİ-nin mərkəzi qəzetlərindən biri olan “İzvestiya” qəzetində “Əsgərin borcu və cəmiyyətin borcu” başlığı ilə məqalə dərc olundu. Məqalə müəllifi, jurnalist Pavel Qutiontov həyasızcasına və vicdansızcasına yazırdı: “Və zabit ailələri (yəni, Azərbaycanda yerləşən Sovet Silahlı Qüvvələrinin rus zabitləri) Bakıdan kiçik bağlama əşyası və cibində bir neçə ədəd on manat pulla kiçik, həddən artıq dolu bir bərə ilə təxliyə edildikdə, qadın və uşaqların ardınca sahilədən atəş açıldı” [158].

Digər bir ermənipərəst jurnalist, “Uçitelskaya qazeta”nın əməkdaşı İ.Afanasyev “Naməlumluğun girovları” məqaləsində Azərbaycan müəllimlərini rus millətindən olan məktəblilərə təzyiq göstərməkdə ittiham edirdi [265]. Buna bənzər ermənipərəst, anti-azərbaycan xarakterli yüzlərlə qəzet məqalələri və televiziya proqramlarını misal göstərmək olar. Onların hamısı ümumerməni planlara xidmət edir, ictimaiyyətin gözündə azərbaycanlıların qatil, millətçi və amansız barbar imicini yaradırdılar. Baxmayaraq ki, Azərbaycan həmişə çoxmillətli bir ölkə olmuşdur və olmaqda da qalır, bu günə qədər yüz minlərlə ruslar və hətta ermənilər bərabər hüquqla onlarla millət arasında yaşayır, lakin, bunu Ermənistan barəsində demək olmaz. Azərbaycanlılar əzəli tarixi yurdlarından didərgin salındıqdan sonra ermənilər vaxtilə onlara dəstək olan yezidi – kürdlərini də sıxışdırmağa başladılar. 26 kürd kəndindən 16-sı tamamilə viran qaldı, qalanlarında isə onlarla yezidi-kürdləri assimilyasiyaya uğrayaraq və erməni sonluqları (- yan, - yans) olan soyadlara malik olaraq yaşadılar. Ermənistan qeyri millətlərdən yalnız barmaqla sayıla biləcək və qarışıq nığahların nümayəndələri olan rusların yaşa-

dıqları monoetnik respublikaya çevrildi. Bəs həqiqət haradadır, cənab ermənipərəstlər?

Hadisələr Ermənistan liderlərinin planına uyğun dəqiq olaraq inkişaf edirdi. Planın növbəti mərhələsi azərbaycanlıların öldürülməsi üçün yaxşı silahlanmış və təlim keçmiş silahlı dəstələrin yaranması idi. Bu mərhələ də mərkəzin və M.Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyinin razılığı ilə reallaşdı. Bunu təsdiqləyən 1990-cı il yanvarın 24-də “Journal du Dimanche” (Paris) qəzetində dərc olunan məqaləyə istinad edək: “Son həftələrdə Livandan İrəvana ağır silah, minaatan və avtomat silahla dolu təyyarələr gəlməyə davam edirdi. Yükləmə gecə erməni gömrükçülərinin himayəsi altında həyata keçirilirdi. Onlar respublikaya kənardan edilən bütün nəzarətdən azad oldular və ən ekstremist ruhlu ermənilərlə tərəf-müqabili oldular. Artıq bir neçə gündür ki, hava limanında gömrükdə bir nəfər də rus xidmət göstərmir. ... Dəstələrin başında daha çox Beyrut və Dəməşqdən gələn ermənilər durur. Bəziləri Livan terrorçuları və xristian silahlı qruplaşmalarıdır. Küçə döyüş taktikasını yaxşı bilən bir neçə yüz livanlı erməni buraya vizasız gəlmişdi. Onların bəziləri hələ də İrəvandır, lakin, əksəriyyəti artıq Gorus yaxınlığındakı və Xanların əks tərəfindəki sərhəd rayonlarına yola düşmüşdülər.

Livan erməniləri “qardaşlarını” – qaçqınları müsəlmanlardan qisas almağa çağırırdı. Beləliklə, Qafqazın gələcəyi çox qaranlıq görünürdü” [268, s. 191-192]. Bu məqaləni araşdıraraq 1990-cı illərin əvvəllərindəki Ermənistandakı mühiti asanlıqla təsəvvür etmək olar. Xatırladaq ki, 1990-cı ildə Ermənistan hələ də SSRİ-nin tərkibində idi və Sovet hüquq mühafizə orqanlarının sayıq nəzarəti altında idi. Dinc əhalini öldürmək üçün Bakıya qoşun göndərən M.Qorbaçovun başçılıq etdiyi sovet rəhbərliyi, 1990-cı ilin yanvar ayında nədənsə onlara məlum olan bir səbəbdən hərbi texnikaları ilə Beyrut və Dəməşqdən olan erməni yaraqlılarının Ermənistana gəlməsinə göz yumdu. Ermənilərin Azərbaycanla geniş miqyaslı müharibəyə hazırlaşdığı göz qabağında idi. Sovet hüquq mühafizə orqanları azərbaycanlılardan hətta ov tüfənglərini yığdıqları halda, ermənilərin hərbi texnika ilə sürətli silahlanmasına şərait yaradırdılar və ya

buna göz yumurdular. Erməni separatçılarının M.S.Qorbaçovun başçılıq etdiyi SSRİ mərkəzi hakimiyyətinin razılığı ilə hərəkət etdikləri aydın idi [14, s. 29]. Xatırladaq ki, M.S.Qorbaçov bir vaxtlar çox sayda erməninin yaşadığı RSFSR-in Stavropol diyarının rəhbəri idi. Ermənilərin siyasətçilərə rüşvət vermək, onları ələ almaq kimi məharətləri, habelə, M.S.Qorbaçovun vicdansızlığı SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyətinin birtərəfli, ermənipərəst mövqeyinin açıq təzahürü idi. Lakin, ermənipərəst mövqeyinə baxmayaraq, Moskva tam olaraq erməni separatçılarını açıq-aşkar dəstəkləyə bilməsə də münaqişənin dayandırılması istiqamətində lazımi tədbirlər görmədi. Ermənistan dövlətinin Azərbaycana təcavüzünün qarşısı alınmadı. 1990-cı il 23-24 mart ayında Azərbaycanın Qazax rayonunun sərhəd kəndlərinə hücum edən Ermənistan Silahlı Ordusu 9 nəfər azərbaycanlıni qətlə yetirdi və onlar elə həmin gün Bağanis Ayrım kəndinin 7 nəfər dinc sakinini diri-diri yandıraraq və doğrayaraq vəhşicəsinə öldürdülər. Hücum nəticəsində 1 nəfər yaralandı, 13 yaşayış evi yandırıldı [54, s. 131].

Azərbaycanın hüquq-mühafizə orqanları, yerli özünümüdafiə dəstələri ilə erməni quldur dəstələri arasında gedən döyüşlər bəzən uğurla nəticələnirdi.

1991-ci il Moskvada Avqust çevrilişindən sonra SSRİ-də vəziyyət nəzarətdən çıxdı. Həmin ilin sonu Sovet İttifaqının dağılması ilə nəticələndi. Moskva dövlətçiliyini qorumaq problemi ilə məşğul idi. Belə bir mühitdə 2 sentyabr 1991-ci ildə Ermənistan Respublikasının himayəsi altında qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”-nın (“DQR”) elan edilməsi [417, s. 3] Ermənistan Respublikası tərəfindən tanınan beynəlxalq hüquqların (məsələn, beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamə ... 1970-ci il, 1975-ci ildə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Konfransının Yekun Aktı, BMT Nizamnaməsi və s.) pozulması idi.

Elə həmin il dekabrın 10-da DQMV-də qondarma “ümumxalq referendum”u keçirildi, nəticələrə görə 99,89% “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın müstəqilliyinin lehinə səs verdi. Təbii ki, referendum Azərbaycanın ali qanunverici hakimiyyətinin qərarı olmadan

və DQMV-nin yerli sakinlərinin iştirakı olmadan keçirilmişdi. Bu qeyri-qanuni prosesləri Birbaşa demokratiya İnstitutları Araşdırma Mərkəzinin baş elmi işçisi və Sürix Universitetindəki Latin Amerikasısı Mərkəzinin direktoru Yanina Velpin sözləri ilə ifadə edək: "... Baş verənlər kütləvi nümayiş adlandırılsa da, müstəqillik mandatına iddia edilə bilməz. Zorakılıq faktları, kampaniyada əks mövqe nümayəndələrinin olmaması, beynəlxalq müşahidənin olmaması və səsələrin hesablanmasına cavabdeh olan müstəqil qurumun olmaması, ümumxalq iradəsinin ifadə edilməsi ilə heç cür uyğun gəlmir" [508]. Belə ki, xüsusi əhəmiyyətə malik olan siyasi qərarlar dövlətin əhalisinin hər hansı bir hissəsinin deyil, ümumxalq səsverməsinə – referendumla təqdim edilməlidir. Göründüyü kimi, ermənilər bu məsələdə də beynəlxalq və konstitusiyaya qanunlarını pozurlar. Nəzərə almaq lazımdır ki, məşvərətçi referendumun nəticələri müvafiq məsələ ilə bağlı müəyyən bir ictimai mövqeyə səbəb olsa da, səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən dəstəklənsə də, bu orqanların zəruri hərəkətlərini yalnız konstitusiyaya hədləri və məhdudiyyətlər, o cümlədən, dövlətin ərazi bütövlüyü çərçivəsində həyata keçirmək mümkündür. Konstitusiyaya dövlətin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasının hüquqi təminatıdır [451, s. 22]. Ümumiyyətlə, Venesiya Komissiyasının fikrincə, "setsessiya (ayrılma)" ilə əlaqədar keçirilən referendum ilkin olaraq hüquqi mahiyyətinə görə konstitusiyaya ziddir [462]. Qeyd edək ki, Venesiya Komissiyasının rəyinə əsasən, Avropa Şurasına üzv dövlətlərin konstitusiyaları ölkənin "ərazi bütövlüyü"nü təmin edir və "ayrılma" ilə bağlı hər hansı yerli referendum keçirilməsinə imkan vermir [453].

Xatırladaq ki, münaqişə başlamazdan əvvəl bu bölgədə 70 min erməni və 50 min azərbaycanlı yaşayırdı. Buna cavab tədbiri kimi, 23 noyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti Dağlıq Qarabağın muxtariyyət statusunu ləğv etdi [417, s. 3].

Ermənistan rəhbərləri DQMV-nin Azərbaycandan "ayrılması" səbəblərindən biri kimi DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibində iqtisadi inkişafının geri qalmasını və bu bölgədəki yaşayış səviyyəsinin aşağı olmasını vurğulayırdılar.

Əslində, DQMV ümumilikdə, nəinki, Azərbaycan, hətta Ermənistandan da yüksək tempə tərəqqi etmişdi. Demək olar ki, 1970-1986-cı illərdə sənaye məhsullarının istehsalı respublikada 3 dəfə, DQMV-də 3,3 dəfə artmışdı. 1986-cı ildə DQMV-də əsas fondların istismara verilməsi 1970-ci illə müqayisədə 3,1 dəfə, respublikada isə 2,5 dəfə artmışdı. Sosial inkişafın əsas göstəriciləri baxımından DQMV Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR-dəki yaşayış səviyyəsinin orta respublika göstəricilərini üstələyirdi. Bölgədə, bütün respublikada olduğu kimi, mədəni quruculuq da inkişaf etmişdi.

Erməni milli liderlərinin Azərbaycandakı erməni azlığının hüquqlarının pozulmasına dair iddialarının əksinə olaraq, DQMV özünüidarəetmənin bütün əsas xüsusiyyətlərinə sahib idi və sosial, iqtisadi və mədəni inkişafda əhəmiyyətli yüksəlişə nail olmuşdu. DQMV-nin sonuncu hüquqi statusu Azərbaycan SSR Konstitusiyasına uyğun olaraq, DQMV Xalq Deputatları Sovetinin təklifi əsasında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1981-ci il 16 iyun tarixli qərarı ilə qəbul edilmişdi (Azərbaycan SSR Ali Sovetinin bülleteni, 1981, maddə 12).

DQMV milli – ərazi quruluş kimi muxtariyyət formasına və müvafiq olaraq bir sıra hüquqlara malik inzibati ərazi vahidi idi ki, bu da praktik olaraq əhalisinin xüsusi ehtiyaclarını təmin edirdi. SSRİ Konstitusiyasına uyğun olaraq Ali Sovetinin Millətlər Şurasında DQMV 5 deputatla, Azərbaycan SSR Ali Sovetində isə 12 deputatla təmsil olunurdu. DQMV-nin Xalq Deputatları Soveti vilayətdə dövlət hakimiyyət orqanı kimi ərazisində yaşayan vətəndaşların milli və digər xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq onların maraqlarından irəli gələn yerli əhəmiyyətli bütün məsələləri həll edirdi. DQMV-nin Xalq Deputatları Soveti respublika əhəmiyyətli məsələlərin müzakirəsində iştirak edirdi, onlara dair öz təkliflərini verirdi, ali dövlət orqanlarının qərarlarını icra edirdi və aşağı instansiyalı sovetlərin fəaliyyətinə nəzarət edirdi. Bütün dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının, ədliyyə və prokurorluq orqanlarının fəaliyyəti və təhsil erməni dilində aparılırdı [380].

O vaxtdan etibarən erməni silahlı qüvvələri ən müasir silahlardan istifadə edərək genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlara başladılar.

1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə keçmiş Sovet İttifaqı Müdafiə Nazirliyinin 366-cı alayının və 81 nömrəli hərbi hissələrinin iştirakı ilə erməni faşistləri Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli cinayət törətdilər: Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki Xocalıda yüzlərlə günahsız şəhər sakinini məhv etdilər. Ermənistanın silahlı dəstələri və muzzdlu qatillər ailələri bütönlöklə qətlə yetirdilər, insanların başlarının dərisini soydular, qulaqlarını, ətrafları, alın dərisini və digər orqanlarını kəsdilər, gözlərini çıxartdılar, çoxsaylı bıçaq və güllə yaraları vurdular, ağır texnika ilə insanların üzərindən keçib əzdidər, onları yandırdılar və ya sadəcə güllələdilər. 10 min insanın yaşadığı şəhərin özü vəhşicəsinə dağıdıldı [35; 46, s. 59]. Nəticədə 106-sı qadın və 83-ü uşaq olan 613 azərbaycanlı öldürüldü, 487 nəfər əlil oldu, 1275 nəfər əsir götürüldü, 150 nəfər itkin düşdü [14, s. 32; 75, s. 246]. Erməni silahlı qüvvələrinin (Rusiya silahlı qüvvələrinin dəstəyi ilə) Xocalıda dinc əhalini vəhşicəsinə məhv etməsi soyqırım idi [72, s. 27]. Soyqırım irqi, milli, etnik, dini qrupu tamamilə və ya qismən məhv etmək niyyəti ilə törədilən beynəlxalq cinayət kimi xarakterizə olunur [450, s. 12].

Xarakterinə görə bu aktı İkinci Dünya müharibəsi illərində Belarusiyanın Xatın kəndində həyata keçirilən faşist əməlləri ilə müqayisə etmək olar. “Saxta erməni vətənpərvərləri” özləri bunu Sumqayıtda baş verənlərə görə (halbuki, bu cinayət ermənilər tərəfindən görülmüşdü) qisas aktı adlandırırdılar. Bu faciəyə ilk dəfə 24 fevral 1994-cü ildə ümummillii Lider H.Əliyevin sərəncamı ilə siyasi qiymət verildi. Prezidentin sərəncamında Xocalı soyqırımı Ermənistan tərəfindən bütün Qarabağ bölgəsinin ümumi işğalı üçün həyata keçirilən məqsədyönlü və düşünülmüş siyasətin tərkib hissəsi kimi qeyd edildi [262]. Xocalı soyqırımını dünyanın 10-dan artıq ölkəsi tanıyır [463]. Bu dəhşətli, qeyri-insani hərəkət hələ də beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən layiqli qiymətləndirilmədi.

1992-ci ilin may ayından etibarən hərbi əməliyyatlar keçmiş DQMV-in hüduqlarından kənara çıxaraq Azərbaycanın digər bölgələrinə də yayıldı. O dövrdə Azərbaycanı daxili siyasi qarşıdurma bürümüşdü. Bu səbəbdən də Ermənistan Respublikası ordusunun

yaxşı təlim keçmiş, yaxşı silahlanmış birləşmələri və muzdlu dəstələri öz məqsədlərinə çatdılar. Nəticədə, qısa bir müddətdə, bir il yarım ərzində erməni separatçıları tərəfindən bütün Dağlıq Qarabağ və ona bitişik 7 rayon işğal edildi.

Ermənistanın bu təcavüzü nəticəsində 1 milyondan çox azərbaycanlı qaçqın və köçkünə çevrildi, 17 min kv.km. münbit torpaqlar işğal olundu, 900 yaşayış məntəqəsi, 130939 ev, 2389 sənaye və kənd təsərrüfatı obyektləri, 1025 təhsil ocağı, 798 səhiyyə məntəqəsi, 1510 mədəniyyət müəssisəsi, 927 kitabxana, 44 məbəd, 9 məscid, 473 tarixi abidə, saray və muzeylər, 40 min muzey eksponatı, 5198 km. quru nəqliyyat yolları, 348 körpü, 7568 km. su və 76940 km. elektrik xətləri, dağıdıldı [443; 417]. Munaqişə nəticəsində 18 mindən çox insan öldü, 50 min insan yaralandı [75, s. 246], 71 uşaq, 267 qadın, 326 qoca olmaqla, itkin düşmüş 3889 azərbaycanlının, o cümlədən, əsir və girov götürüldüyü müəyyən edilmiş 871 nəfərin sonrakı taleyi məlum deyil [417]. Hazırda hərbi əsirlərin və girovların böyük əksəriyyəti Ermənistan Respublikası tərəfindən Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsindən gizli saxlanılır və bu səbəbdən itkin hesab olunur. Bu rəqəmlər “öz müqəddəratını təyinetmə və milli müstəqillik hüququ uğrunda Dağlıq Qarabağ xalqının milli azadlıq hərəkatı”nın nəticəsidir.

Özünü hüquqi dövlət adlandıran Ermənistan Respublikası bütün beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymurdu. Xatırladaq ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının 30 aprel 1993-cü ildə (822), 29 iyul 1993-cü ildə (853) və 14 oktyabr 1993-cü ildə (874) qəbul edilmiş ilk üç qətnaməsi Azərbaycan Respublikası ərazilərinin işğalını pisləyirdi, suverenliyə hörmət, ərazi bütövlüyü, sərhədlərinin toxunulmazlığı, ərazi əldə etmək üçün silahlı qüvvələrdən istifadə edilməsinin yolverilməzliyini təsdiqləyirdi və bütün hərbi əməliyyatların və digər düşmənçilik aktlarının dərhal dayandırılmasını, habelə bütün işğalçı qüvvələrin zəbt olunmuş Azərbaycan rayonlarından dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edirdi [41, s. 20].

Göstərilən vaxta qədər Ermənistan silahlı qüvvələri aşağıdakı Azərbaycan ərazilərini işğal etmişdi:

26 fevral 1992 – Xocalı şəhəri (8-9 noyabr 2020-ci ildə 9 kəndi azad edildi);

8 may 1992 – Şuşa şəhəri (8 noyabr 2020-ci ildə azad edildi);

18 may 1992 – Laçın rayonu (10 noyabr Bəyanatına uyğun olaraq 1 dekabr 2020-ci ildə təhvil verildi);

3 aprel 1993 – Kəlbəcər rayonu (10 noyabr Bəyanatına uyğun olaraq 25 noyabr 2020-ci ildə təhvil verildi) [417; 443a].

Bu qətnamələrin qəbulundan sonra erməni separatçıları BMT Təhlükəsizlik Şurasının qərarlarına məhəl qoymadan aşağıdakı Azərbaycan bölgələrini işğallarını davam etmişdilər:

28 iyun 1993 – Ağdərə (27 sentyabr 2020-ci ildə Ağdərə və Murovdağ istiqamətlərindəki yüksəkliklər azad edildi);

23 iyul 1993 – Ağdam (10 noyabr Bəyanatına uyğun olaraq 20 noyabr 2020-ci ildə təhvil verildi);

23 avqust 1993 – Fizuli (10 oktyabr 2020-ci ildə azad edildi);

26 avqust 1993 – Cəbrayıl (4 oktyabr 2020-ci ildə azad edildi);

31 avqust 1993 – Qubadlı (25 oktyabr 2020-ci ildə azad edildi);

28 oktyabr 1993 – Zəngilan (20 oktyabr 2020-ci ildə azad edildi) [417; 443a].

Bu ərazilərlə bərabər Ermənistanın quldur silahlı qüvvələri tərəfindən Tərtər rayonunun 13, Qazax rayonunun 7, Naxçıvanın Səderək rayonunun isə 1 kəndi işğal olunmuşdu [417].

11 noyabr 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası bu mövzuda 4-cü qətnaməsini qəbul etdi. Bu qətnamə də yuxarıdakı tələbləri təsdiqləyirdi. Bununla yanaşı, Ermənistan Respublikası Təhlükəsizlik Şurasının tələblərinə və beynəlxalq hüquq normalarına məhəl qoymadan işğal etdiyi Azərbaycan ərazilərini saxlamaqda davam edirdi.

Təbii ki, BMT Təhlükəsizlik Şurasının erməni təcavüzü ilə bağlı qəbul edilmiş 4 qətnaməsinin hamısı beynəlxalq standartlara və Azərbaycanın maraqlarına uyğundur. Lakin, qətnamələrdə təsir mexanizminin və sanksiyaların olmaması qeyri-qanuni erməni əməllərinin davam etməsinə zəmin yaradırdı. Qarabağ probleminə dair 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələri qəbul edərək BMT Təhlükəsizlik Şurası onlara əməl edilməməsinə görə real sanksiyalar təyin etmədi və

bununla da tələblərinin Ermənistan tərəfindən yerinə yetirməməsinə şərait yaratdı [72, s. 34-41].

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Nizamnaməsinə müvafiq olaraq “bu Nizamnamədə ehtiva olunan prinsipləri sistemativ pozan Təşkilatın üzvü Təhlükəsizlik Şurasının tövsiyəsi ilə Baş Assambleya tərəfindən Təşkilatdan xaric edilə bilər və ya vəkaləti üzrə... vəziyyətin pisləşməsinin qarşısını almaq üçün Təhlükəsizlik Şurası maraqlı tərəflərdən zəruri və arzuolunan müvəqqəti tədbirlərin yerinə yetirilməsini tələb edə bilər. Təhlükəsizlik Şurası bu “müvəqqəti tədbirlərin” yerinə yetirilməməsinə nəzərə alır. “Bu müvəqqəti tədbirlər”in izahı BMT Nizamnaməsinin 41 və 42-ci maddələrində verilmişdir. Övvəla, bu tədbirlər “iqtisadi və diplomatik əlaqələrin kəsilməsinə yönəldilir: dəmir yolu, dəniz, hava, poçt, teleqraf, radio və digər əlaqə vasitələrinin, habelə diplomatik münasibətlərin kəsilməsi” [41, s. 121].

BMT Təhlükəsizlik Şurası bu “tədbirlərin kifayət olmaya bilər və ya artıq kifayət deyildir” hesab etsə, daha sərt tədbirlər tətbiq edə bilər. Bunlar “beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyi qorumaq və ya bərpa etmək üçün zəruri olacaq hava, dəniz və ya quruda hərbi qüvvələrin əməliyyatlarıdır. Bu cür fəaliyyətə Təşkilat Üzvlərinin hava, dəniz və quruda hərbi qüvvələrinin nümayişi, blokadası və digər əməliyyatları da daxil ola bilər”. Təssüf ki, Ermənistan Respublikasının bu gün də BMT Nizamnaməsinin yuxarıda göstərilən müddəalarına və BMT Təhlükəsizlik Şurasının tələblərinə məhəl qoymamasına baxmayaraq, bu beynəlxalq təşkilat təcavüzkar münasibətdə öz səlahiyyətləri daxilində konkret tədbirlər görmür. Azərbaycan Respublikası həm dövlətlərarası, həm də daxili problemlərin həllinə nail olmaq üçün demokratik prinsiplərə, Qarabağ probleminin dinc yolla həll olunacağına ümid edirdi, çünki, hər bir insan itkisi onun üçün əvəz edilməzdir, lakin, bütün mümkün vasitələrlə öz hüquqlarını beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində bərpa etməyə də hazır idi [41, s. 110]. Azərbaycan 2020-ci il 27 sentyabrdan 10 noyabrədək həm müharibə meydanında, həm də siyasi müstəvidə davam edən mübarizədə öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq normalarına müvafiq dəyər verərək,

eyni zamanda, onların həyata keçirilməsinin vacibliyini bildirir. 30 sentyabr 1994-cü ildə BMT-nin 49-cu iclasında çıxış edən Azərbaycan xalqının ümummilli Lideri H.Əliyev demişdi: “Bu gün əvvəlkindən fərqli olaraq Təhlükəsizlik Şurasından qətnamələrin icrası üçün daha çox əzmkarlıq tələb olunur” [85, s. 154-155].

MDB üzvü olan dövlətlərin başçıları, təbii ki, Ermənistan Respublikası istisna olmaqla, 15 aprel 1994-cü ildə Moskvada “MDB dövlətlərinin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və sərhədlərinin toxunulmazlığına riayət olunmasına dair Bəyannamə” və 10 fevral 1995-ci ildə Alma-atada “Müstəqil Dövlətlər Birliyində sülhün və sabitliyin qorunmasına dair Memorandum” imzaladılar [256, s. 71]. Bu günə qədər Ermənistan yorulmadan hərəkətlərinə beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində hüquqi xarakter verməyə çalışır və bu sənədləri imzalamaqdan imtina edir.

Ermənistanın bu sənədləri imzalamaqdan imtina etməsi onunla izah edilir ki, bu sənədləri imzalamaqla Birliyə daxil olan dövlətlər “qarşılıqlı münasibətlərdə “suverenlik”, “ərazi bütövlüyü”, “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsiplərinin həyata keçirilməsini təmin etmək”, “ərazi əldə edilməsində özgə ərazini parçalamağa yönəlmiş qanuna zidd və ya hər hansı bir hərəkətdən imtina etmək” kimi öhdəliklər götürürlər. Təkbidilməz həqiqət bundan ibarətdir ki, yuxarıda göstərilən prinsipləri kobud şəkildə pozan, Qarabağı qeyri-qanuni işğal edən Ermənistan Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü pozmuşdu və cəzasız qalmışdı.

Bundan əlavə, iştirakçı-dövlətlər onların “müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə, sərhədlərin toxunulmazlığına qarşı və ya millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsinə yönəlmiş təşkilat və qrupların öz ərazilərində yaradılmasını və fəaliyyət göstərməsini dayandırmaq, ayrı-ayrı şəxslərin hərəkətlərinə son qoymaq, milli qanunvericiliyə və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq kənardan Üzv-dövlətlərin dövlət quruluşuna qarşı zorakılıq etmək niyyətində olanların, ... habelə, separatizmin, millətçiliyin, şovinizmin və faşizmin hər cür təzahürlərinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmək” öhdəliklərini götürdülər [402]. MDB-nin öhdəliyi regional mübahisələri həll

etmək və insanların təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Mövcud regional qarşıdurmanın global təsiri var. Regional mübahisələrin inkişafı onların beynəlxalq müharibəyə çevrilməsi təhlükəsini yaradır [7]. MDB ölkələrinin liderləri bildirdilər ki, rəhbərlik etdikləri dövlətlər “digər iştirakçı-dövlətlərin ərazisindəki separatçı hərəkətləri, habelə, separatçı rejimləri dəstəkləməməyi və əgər yaranarsa: onlarla siyasi, iqtisadi və digər əlaqələr qurmamağı; Birliyin üzvü olan dövlətlərin ərazilərindən və kommunikasiya vasitələrindən istifadəsinin qarşısını almağı; onlara iqtisadi, maddi, hərbi və digər yardımlar göstərməməyi öhdələrinə götürmüşlər” [402].

Yuxarıda göstərilən öhdəliklər beynəlxalq standartlara və prinsiplərə tam uyğundur və dövlətlər arasında universal, bərabər-hüquqlu münasibətlərin tələblərinə tam cavab verir. Bəs özünü “demokratik prinsiplərin müdafiəçisi” adlandıran Ermənistan hansı səbəbdən yuxarıdakı sənədləri imzalamaqdan imtina etdi? Birincisi, bu sənədləri imzaladıqda və müvafiq olaraq yuxarıda göstərilən öhdəlikləri götürdükdə Ermənistan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını tərk etməli idi, bu isə Ermənistan üçün qəbul edilməzdir, onun üçün özge torpaqların zəbt edilməsi əsrlər boyu artıq həyat tərzidir.

İkincisi, azərbaycanlılar əzəli torpaqlarından qovulduqdan sonra Ermənistan monoetnik respublikaya çevrilmək məqsədinə çatdı – bu millətçiliyin və şovinizmin açıq təzahürüdür. Erməni separatçılarının Qarabağdakı vəhşilikləri (Xocalı soyqırımı buna əyani misaldır) erməni faşizminin bariz sübutudur. Ermənistan ərazisində bir neçə terror təşkilatı və terror təlim bazalarının olması dəfələrlə Azərbaycan, Rusiya və digər dövlətlərin xüsusi xidmət orqanları tərəfindən təkzib edilməz faktlarla sübut edilmişdir. Ermənistanda terrorizm dövlət səviyyəsində təşviq olunur. Dünyanın müxtəlif ölkələrində terror aktları törədən terrorçular Ermənistan Qəhrəmanı adına layiq görülülər və hökumətdə rəhbər vəzifələrə irəli çəkirlər. Ermənistanın eks prezidenti Robert Köçəryan bir neçə dəfə Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanı kimi qürur duyduğunu bildirmişdi; suveren Azərbaycanın müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə və sərhədlərinin toxunulmazlığına qarşı fəal mübarizə aparmışdır.

Üçüncüsü, hamıya yaxşı məlumdur ki, Ermənistan dövlətinin dəstəyi ilə erməni separatçıları tərəfindən Azərbaycanın dövlət ərazisinin bir hissəsi işğal olunmuşdu və bu ərazilərdə separatçı bir rejim – qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası” yaradılmışdı. Bu rejimi tanıyan Ermənistan onunla siyasi, iqtisadi və digər əlaqələr qururdu. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinin təbii sərvətləri çapıb-talanırdı. Ermənistan Dağlıq Qarabağın separatçı rejiminə bütün iqtisadi, maliyyə, hərbi və digər yardımlar göstərirdi.

Ermənistan, əslində, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin Üzv-dövlətləri qarşısında qoyulmuş öhdəliklərin istisnasız olaraq bütün bəndlərini kobud şəkildə pozmuşdu. Bu səbəbdən, Ermənistanın Moskva Bəyannaməsini və Alma-Ata memorandumunu imzalamaı heç bir təəccüb doğurmur, əksinə, Ermənistanın müstəqil dövlətlərin dinc əməkdaşlığında iştirak etmək istəmədiyini bir daha sübut edirdi. Üzv-dövlətlər 7 dekabr 1998-ci ildə MDB-nin 53-cü sessiyasında regionlararası münaqişələrin həllini müzakirə edərək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və Dağlıq Qarabağın Azərbaycana aid olduğunu bir daha təsdiq etdilər [66].

MDB Üzv-dövlətləri, eyni zamanda, terrorçu, separatçı və digər ekstremist fəaliyyətlərə qarşı mübarizə sahəsində idarələrarası (Daxili İşlər Nazirliyi, müvafiq təhlükəsizlik orqanları və MDB üzv dövlətlərinin xüsusi xidmət orqanları) sazişlər imzaladılar. Bu sazişlər “terror fəaliyyəti”nin, terrorizmin ünsürləri olan separatizm və ekstremizmin hüquqi anlayışını müəyyənləşdirdi. Belə ki, “terrorizm” partlayışlar, yanğınlar və ölüm təhlükəsi yaradan, əhəmiyyətli dərəcədə maddi ziyan vuran və ya digər ağır nəticələrə səbəb olan hərəkətlərdir. Bu hərəkətlər ictimai təhlükəsizliyi pozmaq, əhalini qorxutmaq və ya cinayətkarın tələblərinə uyğun olaraq qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərən hərəkətlərin təhdidi məqsədi ilə edildiyi təqdirdə baş verir. “Separatçı fəaliyyət” dövlətdən hər hansı bir hissəsinin təcavüz yolu ilə ayrılmasına və yeni bir dövlət quruluşunun yaranmasına və ya milli, dil və dini əsaslarla ölkənin müəyyən bir hissəsinə muxtariyyət verilməsinə yönəlmiş qanunsuz hərəkətlərdir.

“Ekstremist fəaliyyət” siyasi məqsədlərə çatmaq üçün dini, etnik və siyasi ad altında həyata keçirilən və konstitusion quruluşda zorla dəyişikliklər edilməsinə, dövlət suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün pozulmasına, hakimiyyətin zor gücü ilə keçirilməsinə, irqi, milli və ya dini düşmənçiliyə təhrik edilməsinə və digər addımların tətbiqinə yönəlmiş müxtəlif təşkilatların, qrupların cinayətkar fəaliyyətidir.

Ermənilərin əməllərinə nəzər yetirmək kifayətdir ki, onların “öz müqəddəratını təyinetmə” uğrunda apardıqları mübarizədə separatizm, ekstremizm və terrorizm yolunu seçdikləri müəyyən edilsin. “Erməni terrorizmi” kütləvi vahimə yaratmaq, xüsusi qəddarlıqla qətlər: hamilə qadınların qarınlarını yarmaq, qorxudan əsən oğlan uşaqlarının başlarını qılıncın bir zərbəsi ilə bədənindən ayırmaq, kinoteatrları, mülki təyyarələri partlatmaq, siyasətçiləri və biznesmenləri qətlə yetirmək, kilsələri, məscidləri və sinaqoqları yandırmaq və s. kimi qeyri insani vəhşiliklər törətməkdən ibarətdir [400, s. 83].

Azərbaycanda və dünyanın digər ölkələrində erməni terrorizmi ilə bağlı saysız-hesabsız faktlar mövcuddur. Ermənistan yalnız bir millətin, bir dini inancın yaşadığı monoetnik ölkədir. Dünyada ikinci belə bir ölkə tapmaq çətindir. “MDB dövlətlərinin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə və sərhədlərinin toxunulmazlığına riayət olunmasına dair” Bəyannamənin 3-cü bəndinə əsasən (15.04.1994, Moskva) dövlət başçıları aşağıdakı öhdəlikləri götürdülər: “... Güc tətbiq edərək ərazilərin ələ keçirilməsinin, dövlətlərin ərazilərinin işğalının beynəlxalq səviyyədə tanınması və ya hüquqi statusunda dəyişiklik edilməsi üçün istifadə edilə bilməz” [399]. Bu bəndə görə, erməni separatçıları işğal etdikləri Qarabağın hüquqi statusundakı dəyişikliklərin beynəlxalq səviyyədə tanınmasına nail ola bilmədilər, çünki, bu bölgə bütün beynəlxalq hüquq normalarına əsasən Azərbaycanın tərkib hissəsidir. AŞPA-nın 1614 sayılı Qətnaməsinin 25.2-ci bəndində qeyd edilirdi ki, “Assambleya BMT Baş Məclisinin “Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyət haqqında” 14 mart 2008-ci il tarixli qətnaməsində Baş Məclis Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində və onun ətrafında baş verən hərbi münaqişənin beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhlükə yaratması

ilə bağlı ciddi narahatlığını bildirdi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiqləyir, onun beynəlxalq miqyasda tanınmış sərhədlərinə dəstək verir və işğal olunmuş ərazilərdən erməni hərbi qüvvələrinin dərhal çıxarılmasını tələb edirdi” [497]. Bununla da, AŞPA Dağlıq Qarabağ ərazisinin Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu bir daha təsdiqləmişdi. Ermənistan dövlətinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinin 20%-ni işğal etməsi, 30 ildən sonra 2020-ci il 27 sentyabrdan etibarən yeni ərazilər işğal etmək məqsədi ilə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzə başlaması bir daha sübut edir ki, Ermənistan digər dövlətlərin ərazi bütövlüyünün pozulmasına yönəlmiş hər hansı hərəkətlərdən çəkinməsinə nəzərdə tutan beynəlxalq hüququn ümumtənzim olmuş norma və prinsiplərini kobud şəkildə pozur və Ermənistan dövlətinə beynəlxalq təzyiq göstərilməsi nəticəsində bu münaqişəni əsaslı və ədalətli həll etmək olar. Hələ 2020-ci il 15 fevralda Münxen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışında Prezident İlham Əliyev demişdi: Azərbaycan danışıqlar prosesinə sadıqdır, ona görə də biz ərazi bütövlüyümüzü danışıqlar yolu ilə bərpa edə biləcəyimizlə bağlı ümidlərimizi itirməmişik. Bu səbəbdən hələ də bu ümidləri bəsləyərkən ola bilsin ki, bu (münaqişənin həlli ilə bağlı mübahisəyə xüsusi razılaşma ilə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsində baxılması) ən yaxşı seçim olmayacaq. Lakin, əgər Ermənistan tərəfdən yeni yanaşma nəticəsində danışıqlar tamamilə pozulsa, onda əlbəttə ki, bu seçim nəzərdən keçirilə bilər ...” [463]. Yuxarıda göstərilənlərə diqqətlə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan çox böyük səbrlə 30 il bu münaqişənin sülh yolu ilə həll olunmasını gözləyirdi, lakin, təssüf ki, beynəlxalq vasitəçilər işğalçı Ermənistan dövlətinə lazımı təzyiq göstərə bilməmişlər, yaxud, onların maraqlarına uyğun olmadığı üçün bunu etmək istəməmişlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 24 sentyabr 2020-ci ildə BMT Təhlükəsizlik Şurasının 75-ci sessiyasında keçirilən ümumi debatlarda etdiyi çıxışlarında beynəlxalq ictimaiyyətə üz tutub Ermənistan dövlətini təxribatçı hərəkətlərdən (Ermənistanın 2020-ci il iyul-avqust aylarında Azərbaycan ərazilərinə hücumu və diversiya təxribatı) çəkindirməyə çağıraraq bildirdi ki, “Er-

mənistan nəinki danışıqlardan imtina edir, eyni zamanda, “yeni ərazilər uğrunda yeni müharibə”yə hazırlaşır” [418]. Lakin, Prezident İlham Əliyevin xəbərdarlığına baxmayaraq, dünya birliyi yenə də işğalçı Ermənistan dövlətinə qarşı heç bir tədbir görmədi. Təhlükəsizlik Şurasının qəbul etdiyi 4 qətnamənin Ermənistan tərəfindən icra olunmaması BMT-ni bir təşkilat kimi nüfuzdan salır. Deməli, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinin icra olunması mexanizmləri müəyyənləşdirilməlidir [439]. 2020-ci il 29 sentyabr və 19 oktyabr tarixlərində BMT Təhlükəsizlik Şurasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə dair müzakirələr keçirildi. Oktyabrın 19-da BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü ilə əlaqədar keçirilmiş qapalı iclasından sonra ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri olan Rusiya və Fransa tərəfindən bəyanatın layihəsi hazırlandı və razılaşdırılması üçün üzv ölkələr arasında yayıldı, lakin, bəyanat layihəsində Təhlükəsizlik Şurasının məlum 4 qətnamələrinə istinad öz əksini tapmadı [359]. “Biz buna qəti şəkildə etiraz etdik. Bu, ədalətsizliyin növbəti təzahürüdür, ikili standartların növbəti təzahürüdür” – deyən Prezident İlham Əliyev bildirdi ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü, erməni işğalçılarının qeyd-şərtsiz Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasını əks etdirən 4 qətnamənin üstündən xətt çəkərək, guya baş verən hadisələrin yeni tələblər baxımından dəyərləndirilməsini nəzərdə tutan bu bəyanat ölkəmizə qərəzli yanaşmanı, işğalçının dəstəklənməsini bir daha sübut etdi. Daha dəqiq desək, BMT-nin bu hərəkəti Azərbaycan Respublikasına qarşı yönəldilən növbəti təxribatıdır, bunu başqa cür qiymətləndirmək də olmaz. Qoşulmama Hərəkətinə üzv dövlətlər prinsiplial mövqe tutaraq Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə istinad edilməsini, BMT-nin Nizamnaməsinə, beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə, bütün ölkələrinin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə hörmət, suveren dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və onların qarşılıqlı maraqlarının qorunması və dövlətlərarası əməkdaşlığın təşviqi kimi prinsipləri ehtiva edən Bandunq prinsiplərinə, Qoşulmama Hərəkətinin sənədlərinə riayət edilməsini təkid edərək adı çəkilən bəyanat layihəsinin reallaşdırılmasına yol vermədilər

[359]. Respublika Prezidentinin qeyd etdiyi kimi - “Bu siyasi addım iflasa uğradı, heç bir sənəd qəbul edilmədi və hesab edirəm ki, bu, bizim növbəti siyasi qələbəmizdir. Necə ki, döyüş meydanında biz qələbə qazanırıq, siyasi müstəvidə də qələbə qazanırıq” [376]. Beləliklə, Ermənistanın, onun üçün yaradılan arxayınçılıq və cəzasızlıq mühitindən yararlanaraq, 2020-ci il sentyabrın 27-dən Azərbaycan ərazilərini ağır artilleriya atəşlərinə tutması Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərini hərbi yolu ilə azad etmək hüququnu önə çəkdi.

Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər kafedrasının professoru, siyasi elmlər doktoru Ramiz Sevdimalıyevin AZƏRTAC-a müsahibəsində dediyi kimi: BMT Nizamnaməsinin 51-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan dövləti individual və ya kollektiv özünümüdafiə hüququna malikdir. Azərbaycan bu hüquqa əsaslanaraq əks-hücum əməliyyatlarını həyata keçirir. Bu əməliyyatların əsas məqsədi işğala son qoymaq, daim Ermənistan dövləti tərəfindən intensiv olaraq artilleriya atəşinə məruz qalan dinc əhalinin təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Ona görə də, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatlarında ermənilər tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə yerləşdirilən hərbi obyektləri və silahlı qüvvələri hədəfə alır. Cinayətkar Ermənistan dövlətindən fərqli olaraq Azərbaycan dövləti beynəlxalq humanitar hüquq normalarına riayət edir və mülki əhaliyə atəş açmır [498].

Belə ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin sentyabrın 27-dən oktyabrın 30-dək Azərbaycanın mülki əhalisinin yaşadığı məntəqələrini, mülki şəxsləri ağır artilleriyadan və ballistik raketlərlə atəşə tutması nəticəsində 7 ailə tamamilə məhv edilib, 4 uşaq valideynlərin hər ikisini itirib. Ümumilikdə, oktyabrın 30-dək 91 nəfər mülki şəxs: 1 körpə, 10 uşaq, 27 qadın, 53 kişi, 15 yaşlı insan həlak olub.

Belə ki, Ermənistan silahlı qüvvələrinin oktyabr ayının 4-ü, 5-i, 8-i, 11-i və 17-sində Gəncə şəhərinin mülki əhalisini ağır artilleriya və raket atəşlərinə tutması nəticəsində 26 nəfər (10 qadın, 6 uşaq) həlak olub, 142 nəfər (onlardan 57-si qadın, 32-si uşaqdır) yaralanıb. Bərdə rayonunda isə 27 nəfər mülki şəxs (8 qadın, 1 uşaq) həlak olub, 26-sı qadın və 14-ü uşaq olmaqla 101 nəfər dinc sakin

xəsarət alıb. Tərtər rayonunun 17 (1 uşaq, 1 qadın), Goranboy rayonunun 8 (2 qadın, 5 uşaq), Ağdam rayonunun 7 (1 qadın), Füzuli rayonunun 3 nəfər dinc sakini, Beyləqan rayonunda 2 nəfər qadın və Ağcabədi şəhərində isə 1 nəfər uşaq erməni vandalizminin qurbanı olub [419]. Bundan başqa, mülki infrastruktur obyektləri, tarixi-mədəni irsimizin abidələri, nəqliyyat vasitələri məhv edilib.

Təəccüb doğuran odur ki, aşağıda sadalanan müqavilələr beynəlxalq səviyyədə qəbul olunmuşdur, lakin, Ermənistan dövləti heç vaxt bu konvensiyalara məhəl qoymamışdır və beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən bu konvensiyaları yerinə yetirməyə məcbur edilmir:

- 1) Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (1948-ci il);
- 2) İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (1966-cı il);
- 3) Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Konvensiya (1981-ci il);
- 4) İşgəncə əleyhinə BMT Konvensiyası (1984-cü il);
- 5) Uşaq hüquqları Konvensiyası (1989-cu il);
- 6) Bütün miqrant işçilərin və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında BMT Konvensiyası (1990-cı il)
- 7) Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Roma Statusu (BCM) (2002-ci il).

Ermənistan dövlətinin hər gün Azərbaycana qarşı törətdiyi terror aktlarına və qadağan olunmuş silahlardan mülki əhaliyə atəş açması ilə reallaşan müharibə cinayətlərinə dünya birliyi, ATƏT-in Minsk qrupunun vasitəçiləri həmişə səssiz qalıblar, bu cinayətkar dövlətə qarşı heç bir təzyiq göstərmirdilər. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi: “Əgər beynəlxalq birlik Ermənistanı törədilmiş cinayətlərə görə məsuliyyətə cəlb etmək istəmirsə, – necə ki, Xocalı soyqırımına görə heç kim onları məsuliyyətə cəlb etməyib, – biz özümüz onları məsuliyyətə cəlb edəcəyik. Biz özümüz onların cəzasını verəcəyik, özümüz onları cəzalandıracağıq və bizim cəzamız ədalətli cəza olacaqdır. Onlar ən ağır cəzaya layiqdirlər. Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyi cinayətkarlardır və biz bu cina-

yətkarları cəzalandıracağıq” [359]. Ali Baş Komandan İlham Əliyev və Müzəffər Azərbaycan Ordusu xalqın birliyi ilə Ermənistan Silahlı Qüvvələrini 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində həm döyüş meydanında, həm də siyasi müstəvidə məğlub etdi, ərazi bütövlüyümüz bərpa olundu. Respublika Prezidentinin böyük qürur hissi ilə bəyan etdiyi kimi: “Biz ... qələbə çaldıq, düşmənin başını əzərək, düşməni torpaqlarımızdan qovaraq yeni reallıq yaratdıq. ... Biz BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirdik. Biz işğala son qoyduq” [440]. “Azərbaycanın ərazi bütövlüyü istənilən digər ölkənin ərazi bütövlüyü kimi eyni dəyərə malikdir. ... Heç vaxt Azərbaycan torpaqlarında ikinci erməni dövlətinin yaradılmasına yol verilməyəcəkdir [359].

3.2. Ərazi bütövlüyü prinsipi ilə müqayisədə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın ilkinliyi barədə erməni təfsiri

XX əsrdə qısa bir zaman kəsiyində başdan-ayağadək silahlanmış erməni qatilləri əliyalın dinc azəri-türk xalqlarına qarşı soyqırım, qəsbkarlıq, işğalçılıq və vəhşilik aktlarını həyata keçirdilər. Onlar iki yüz ildir ki, Qafqazda türk və digər müsəlman xalqlarını məhv etmək, bu qədim türk diyarını özünüküləşdirmək və işğal etmək, özlərini bu torpaqların “yerli xalqı” hesab etməklə “dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə məşğuldurlar. Lakin, ermənilər özləri öz dediklərini təkzib edirlər. Belə ki, akademik Manuk Avaqyan “Erməni xalqının ədəbiyyatı” (Yerevan, 1975) kitabında qeyd edir ki, “Erməni xalqının kökləri hardadır? ... Ermənistan necə, haradan, hansı yolla gəlib? ... Bizdə bunun dəqiq və aydın sübutları yoxdur” [400, s. 304].

Ermənilər ən paradoks bir şəkildə və yorulmadan tarixlərinin antik dövrü haqqında müxtəlif gülünc miflər uydururlar, hesab edirlər ki, “dünyanın ən qədim xalqı erməni xalqıdır” [113, s. 73].

Rus alimi V.L.Veliçko istehza ilə qeyd edirdi ki, guya: “Ermənilər Nuhdan əmələ gəlirlər; onun nəticəsi və İləfətin nəvəsi mifik Hayk idi. Kitabını İmperator I Pavelə həsr edən erməni arxiyepiskopu İosifin dediyinə görə, “erməni tayfasının nəsilələrinin banisi haqqında ən etibarlı hekayə belədir: Nuh Afeti, Afet Homeri, Homer Tirası, Tiras Torkomu, Torkom Haykı dünyaya gətirib, Hayk isə Nemvrod ilə birlikdə Babil sütununu ələ keçiribdir. Lakin, Pelikin Nemvrodun ali hakimiyyətini tanımaq istəmədi, sonra bu idarəçiliyi tərk edərək, öz torpaqlarına qayıtdı və Nemvrod ona qarşı müharibəyə başladı. Hayk qələbə çaldı və Nemvrodu öldürdü. Buna görə də, Hayka itaət edən xalqlar ona ata və hökmüdar kimi təqdis etdilər, özlərini onun şərəfinə hayklar adlandırmağa başladılar”. Bu növbəti erməni mifinə vurğulayaraq V.L.Veliçko daha sonra yazır: “Sonra bir sıra eyni səviyyədə “həqiqətə uyğun və sübut edilmiş faktlar” göstərilir. Səhifələr “dahi” adlarla doludur, ermənilərdən başqa heç bir tarixə bəlli olmayan və bəzən daha az şübhə doğuran mənşəyə malik şəxslərin şişirdilmiş simaları göstərilir” [113, s. 74].

“Böyük Ermənistan” haqqında olan cəfəngiyatlar əsrlər boyu ermənilərə rahatlıq vermirdi. Beləliklə, Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sabiq sədri F.Q.Sarkisyan verdiyi müsahibədə deyirdi: “... Vaxt var idi ki, o (Ermənistan), Böyük Ermənistan adlandırılırdı, Ellinizm dövründə də dünyanın ən geniş və güclü dövlətləri sırasına daxil idi. Qədim zamanlarda Kiçik Asiyanın geniş ərazilərini işğal edən Ermənistan “Zaqafqaziyada, olduğu kimi, böyük bir külçə ...” idi. Həmçinin bildirilirdi ki, “... 1812-ci ildə “erməni torpaqları” Lori, Qafan, Qarabağ, Şirak, Zəngəzur ... Rusiyaya keçdi” [87, s. 38].

Bu cəfəngiyatlar erməni yazıçıların, tarixçilərin, ideoloqlarının yazdıqları bir çox kitablarda, erməni rejissorlarının çəkdiqləri filmlərdə öz əksini tapmışdı. Onlarda Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə əraziləri, Rusiyanın cənubunun bir hissəsi və İranın şimalı bir vaxtlar “qüdrətli dövlətin – Böyük Ermənistanın” ərazisinin bir hissəsi hesab olunur və bu torpaqlarda yaşayan xalqlar gəlmədiqlər. 1904-cü ildə duyulmayan bu həyasızlığa cavab olaraq V.L.Veliçko yazırdı ki, erməni dərsləkləri “Böyük Ermənistan” haqqında cəfəngiyatlar

təbliğ edir: “Bədnam Böyük Ermənistan haqqında və ermənilərin bütün qonşularını mədəniləşdirmək üçün ümumbəşəri vəzifəsindən bəhs edən gülünc dərslərdən danışmağa dəyməz. Demək olar ki, bu məktəblərdə paytaxtı Tiflis olan və Voronejə qədər ərazini təşkil edən Böyük Ermənistanın xəritələri də paylanırdı” [113, s. 107].

“Erməni xalqının tarixi” kitabında (Yerevan, 1980) Qarabağ və Naxçıvan bölgələri erməni torpaqları adlanır, erməni dilli bölgələrin “birləşməsi” bütün ermənilərin tarixi vəzifəsi olaraq göstərilir. Ötən əsrdə erməni alimləri “Böyük Ermənistan” ideyasını aldanmış əcnəbilərin dilləri ilə təbliğ edirdilər. Onlardan biri yazırdı: “... Qafqazın gələcəyi ermənilərə aiddir, lakin, onların qonşularının – gürcülərin və tatarların (yəni azərbaycanlılar) erməniləşməkdən başqa bir çarəsi qalmayacaqdır” [87, s. 41-42].

Bəzən elə təəsürat yaranır ki, saxta erməni alimləri ən yaxşı saxtakarlıq adı uğrunda yarışır. Suren Ayvazyan “Erməni taleyi” romanında inanılmaz ısrarla sübut edir ki, nə qədim zamanlarda, nə də onun təsvir etdiyi XVII – XVIII əsrlərdə Azərbaycan xalqı yox idi. S. Ayvazyan iddia edir ki, Naxçıvanın və Qarabağın əsl sahibləri, yerli sakinləri ermənilərdir və “müsəlmanlar” (azərbaycanlılar) isə bu torpaqlara gəlmədirlər. O, Ermənistan sərhədlərini təsvir edərkən onların Bakı və Şamaxı yaxınlığından keçdiklərini [98, s. 377], Şəki, Gəndzək (Gəncə) və bir çox bölgələrin də erməni torpaqları olduğunu qeyd edir [98, s. 379].

Onlar Gürcüstan torpaqlarına da iddia edirlər. XIX əsrdə erməniləri müdafiə edən Senkovski Tiflislə birlikdə Gürcüstanın böyük hissəsinin əsrlər boyu ermənilərə məxsus olduğunu iddia edirdi və gürcülərin isə bu torpaqlara xeyli sonra köç etdikləri bildirilirdi [113, s. 69].

Bu baxımdan erməni rejissorları yazıçılarından heç də geri qalmırlar. Gevorq Eminin eyni adlı kitabının (Moskva, “Sovetskiy pisatel”, 1978) əsasında hazırlanmış “Ermənistan haqqında yeddi mahnı” sənədli filmində şərhçi deyir ki, “Ermənistan ərazisi bitdiyi yerdə qaranlıq başlayır”. Bu sözlər özündən razılığın son həddi idi. “Doğuş” filmi isə qondarma “Böyük Ermənistan”ın qədim xəritəsi-

nin göstərilməsi ilə başlayır, təbii ki, buraya Azərbaycan torpaqları da daxil edilmişdir [87, s. 33].

“Lenfilm” studiyasında erməni kinematoqrafçılarının iştirakı ilə “Gənclik sahili” filmi çəkildi. Hadisələrin Bakıda baş verməsinə baxmayaraq filmdə Azərbaycana aid bir yer belə yox idi. Bu filmə erməni rejissorları Bakının da bir erməni şəhəri olduğunu sübut etmək istədilər [87, s. 35].

Erməni tarixçiləri əvvəllər etiraf etdikləri faktları bəzən utanmadan rədd edə bilirlər. 1978-ci ildə Azərbaycanın Ağdərə rayonunun Marağa kəndində (Sovet hakimiyyəti illərində Leninavan kəndi adlandırıldı) ermənilərin Dağlıq Qarabağa gəlişinin 150 illiyi şərəfinə xatirə abidəsi ucaldıldı. Nəzərinizə çatdırraq ki, bu kənd 1828-ci ildə əsasən İranın eyni adlı bölgəsindən gələn mühacirlər tərəfindən yaradılmışdı. Tarixin əsl saxtakarları olan ermənilərin abidədən 150 rəqəmini qopartması maraqlı doğurur. Paradoks budur ki, bu abidəni inşa etdirən ermənilər indi Azərbaycanın bu əzəli torpaqlarında öz minillik tarixlərini və Dağlıq Qarabağın “Böyük Ermənistan”a tarixi mənsubiyyətini sübut etməyə çalışırlar [51, s. 165].

Zori Balayan, Silva Kaputikyan, Gevorg Emin, Leonid Gurunts, Suren Ayvazyan, Baqrat Ulubabyan, Marietta Şaginyan, Vardges Petrosyan, S.Xandzaryan, A.X.Babadjanyan, S.Sarkisyan, I.P.Agayan, marshal I.X.Bahramyan, A.İ.Mnatsakanyan, P.M.Muradyan və başqaları, erməni saxtakarlarının kiçik bir hissəsi kimi “Böyük Ermənistan – dənizdən dənizə” arzusunda idilər. Bizim vəzifəmiz isə onların əsl simalarını dünya ictimaiyyətinə göstərmək, olmayan tarixi faktlarla dolu uydurmalara zərbə vurmaq, erməni hücumlarını dəf etmək, təcavüzkarı dünya birliyi ilə birlikdə cəzalandırmaqdır ki, bir daha özgə torpaqları işğal etməsinlər, yüzilliklər boyu vaxtaşırı Azərbaycan torpağında törədilən soyqırımların qarşısı alınsın, günahsız uşaqları və qocaları öldürməkdən əl çəksinlər.

“Ermənipərəst böyük dövlətçilik ideologiyası”nı hərtərəfli təhlil etdikdən sonra tarixi faktlara əsaslanaraq aşağıdakıları müəyyən etmək lazımdır: “Ermənilər Qarabağın yerli sakinləridirmi?” Azərbaycan torpaqlarını işğal edən ermənilər təbii ki, bu suala müsbət ca-

vab verəcəklər. Ancaq, tarixi faktlar sübut edir ki, ermənilər nəinki Qarabağda, hətta Azərbaycanda və bütün Qafqaz bölgəsində köçkündürlər. III əsrə qədər Artsax ərazisində albanlarla yanaşı barsillər, savirlər, xəzərlər və digər türk tayfaları yaşayırdılar [191, s. 116]. Akademik Z.Bünyadov monqol istilasından əvvəl Azərbaycan, o cümlədən, Arranın (Qarabağ) əhalisinin türkdilli xalq olaraq formalaşdığını qeyd edirdi [103, s. 73]. Arranda yaşayan etnik qruplar əsasən türklər idi [101, s. 51]. Səyyah İohann de Qalonifontibus Arranın “müsəlmanların hakimiyyəti altında olduğunu” yazırdı [152, s. 21]. Beləliklə, XIII-XIV əsrlərdə Qarabağ əhalisinin əsas hissəsini türklər və albanlar (qeyri-ermənilər) təşkil edirdi [70, s. 109].

Məlum məsələdir ki, miqrasiya bəşər tarixində təbii bir proses kimi həmişə olub, indi də var və gələcəkdə də davam edəcəkdir. Hələ paleolit dövründə xeyli sayda insanın miqrasiyası haqqında məlumat var. Antik dövrdə, hətta tayfaların və xalqların köçləri olmuşdur. Bu proseslər bəzən dinc, bəzən də zorakı şəkildə baş verirdi. Amerikanı fəth edənlər yerli aborigenləri demək olar ki, tamamilə məhv etdilər. Lakin, demokratikləşən Amerika cəmiyyəti hinduları müdafiə etməyə başladılar. Hal-hazırda ABŞ-da hindu tayfaları müxtəlif imtiyazlara malikdirlər, onların adət-ənənələri, mədəniyyəti, dili dövlət tərəfindən qorunur. Yerlərin coğrafi adları əvvəllər səsləndiyi kimi saxlanılıb. ABŞ-ın bir çox ştatlarının hindulara uyğun adları var. XIX əsrin əvvəllərində eyni proses Sibiri fəth edən Rusiya imperiyasında da baş vermişdi – o, regionun xalqlarını əsarət altına aldı. Sovet hakimiyyəti illərində vəziyyət “normallaş”dı və Rusiya Federasiyasının qəbul etdiyi yeni Konstitusiyada yerli xalqların özünüidarəetmə orqanları tanındı və təminat verildi. Əhali ənənəvi həyat tərzini və xalq təsərrüfatı formalarını (qəbilə, köçəri icmalar, natural təsərrüfat və s.) nəzərə almağa imkan verən yerli özünüidarəetmə orqanlarını müstəqil şəkildə yaratmaq hüququna malik oldu.

Bununla belə, gəlmələr miqrasiya prosesləri zamanı yerli əhəlinin hüquqlarına, adət-ənənələrinə, mədəniyyətlərinə hörmət etməlidirlər və buna məcburdular. Lakin, hər hansı bir əraziyə köçən ermənilər burada məskunlaşaraq və saylarını artıraraq, yerli əhaliyə təzyiq

göstərməyə, onları sıxışdırmağa, coğrafi adları dəyişdirməyə, digər xalqların tarixi sərvətlərini mənimsəməyə, özləri haqqında müxtəlif dastanlar uydurmağa və haqlı olduqlarını bütün dünyaya sübut etməyə başlayırlar. Bütün bunlara müvəffəq olduqdan sonra onlara sığınacaq verən xalqların torpaqlarını ilhaq etməyə başlayırlar.

XIX əsr rus qafqazşünas alimi I.Şopen yazır: “ermənilər gəlmədirlər. Bu, Anadolu dağlarının şimal vadilərinə keçən frigiya və ioniya qəbiləsidir” [272, s. 26]. Bu problemin görkəmli tədqiqatçısı I.M.Dyakonovun araşdırmalarına əsaslanaraq qeyd etdiyi kimi: “... erməni-Qafqaz təmaslarının dərin qədimliyini təkzib edən ... çox sadə və aydın bir fakt var: erməni dilində qavranılan bütün hurrit-urartu ... mənimsəmələri və bütün müvafiq toponimlər kimi erməni dilində səsləndirilən Hind-Avropa fondunun sözləri fonetik dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Bu o deməkdir ki, (proto) erməni ilə ... hurrit və urartu təmasları yalnız bütün “erməni hərəkətləri” başa çatdıqdan sonra başlamışdır” [141, s. 154, 166, 171, 173; 154, s. 30]. Beləliklə, heç bir şey Ermənistan yüksəkliklərinin (yəni Kiçik Asiyanın şərq hissəsi) ərazisində ab ovonun, bəzilərinə görə, eramızdan əvvəl IV minillikdən erməni əhalisinin mövcudluğuna dəlalət etmir. Budur “Zaqafqaziya ... ermənilərin avtoxtonluğu” [448, s. 5].

I.M.Dyakonov qədim erməni dilinin linqvistik təhlili əsasında yazır: “... Qədim erməni dili Ermənistan yüksəkliklərinin (yəni Kiçik Asiyanın şərq hissəsi) avtoxton xalqlarının – hurritlərin, urartuların dilləri ilə qohum olmadığından onların kənardan gəldikləri barizdir” [141, s. 202].

Herodot da buna uyğun qənaətə gəlmişdi: “Ermənilər Kiçik Asiyada məskunlaşan trakya qəbiləsidir; Ermənistan Dəclə və Fərat çaylarının başladığı dağlıq bir ölkədir” [124].

“Erməni xalqının tarixi”ndə erməni tarixçiləri yazırlar: “Dəniz xalqlarının” məlum miqrasiya dövründə (e.ə. XIII-XII əsrlər) ermənilər, onlara qohum olan Balkanlardan gələn trako-frigiya tayfaları ilə birlikdə Kiçik Asiyaya nüfuz etdilər ... Sonra daha da irəliləyərək Ermənistan yüksəkliklərinə (yəni Kiçik Asiyanın şərq hissəsi)

keçdilər” [157, s. 27]. Beləliklə, erməni tarixçiləri özləri ermənilərin əcdadlarının Avropadan Asiyaya köçdükləri qənaətinə gəlirlər.

M.Abeqyan, eyni zamanda qeyd edirdi ki, bizim eradan əvvəllərə qədər ermənilərin əcdadları Avropada yunan və trakiyalıların əcdadlarının yaxınlığında yaşayırdılar [99, s. 202-203].

Q.A.Kapantsyan yazır: “Hayas ölkəsi – Asiya əsasən Fərat (Qara-su), Çorox və Araz çaylarının arasındakı hüduqları əhatə edir” [169, s. 240, 242]. Erməni tarixçiləri etiraf edirlər ki, “erməni xalqı öz adlarını hayas qəbilə birliyindən – hay olaraq miras aldı və digər tərəfdən də, işğal etdikləri ərazilər Hayk və ya Hayastan kimi tanındı” [157, s. 25, 27]. Daha sonra onlar bu ərazinin Kiçik Asiya-nın şərq hissəsində yerləşdiyini etiraf edirlər.

Bütün bu məlumatlara istinad edərək aşağıdakı nəticəyə gələ bilərik: Bütün bu məlumatlarda “Qafqaz”dan bəhs edilmir. Beləliklə, ermənilər ilkin olaraq Qafqazdan kənarda yaşayırdılar.

Ermənilərin Cənubi Qafqaz bölgəsinə nüfuz etməsi nisbətən gec zamana təsadüf edir. Unutmaq lazım deyil ki, ermənilər tərəfindən Yerevan adı ilə eyniləşdirilən Erebuni qalası nə ermənilər tərəfindən və nə də erməni, hətta Urartu torpaqlarında deyil, Urartu çarının yazılarında “düşmən diyarı” adlandırılan və urartular tərəfindən indiki Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazilərə yürüşləri zamanı fəth edilmiş Cənubi Qafqazın Aza qəbiləsinin ölkəsində inşa edilmişdir [87, s. 45-46].

V.M.Sisoyev bundan bir qədər fərqli olan, əsasən, Yerevanın adının erməni mənşəli olmaması ilə bağlı oxşar bir nəticəyə gəlir: “Azərbaycan haqqında ən qədim məlumatları (e.ə. X-VIII əsrlər) Van və ya Urartu mixi yazılı kitabələrində axtara bilərik, ... onlara aid tapıntılar Göyçə gölünün sahilindən cənuba yaxın yerlərdə tapılmışdı. Erivan yaxınlığında tapılmış bəzi kitabələrdə Etiuni qəbiləsi, yəni çox ehtimal ki, sonradan indiki Nuxa rayonunda Kür çayının sol sahilində Vartaşen və Nic kəndlərində yaşayan udlar xatırlanır” [391, s. 2].

K.N.Yuzbaşyanın fikrincə: “Ermənistanda yadellilərin hökmranlığı dövründə yaranmış spesifik şərait erməniləri doğma yurdları

rını tərk etməyə və xarici ölkələrdə sığınacaq axtarmağa məcbur etdi” [279, s. 4-6].

Belə bir şərait IV əsrdə ermənilərin öz dövlətçiliyini itirdiyi zaman yaradıldı. 387-ci ildə Ermənistanın ərazisi Bizans və Sasani imperiyaları arasında bölündü və ermənilər köləlikdən qaçaraq bütün dünyaya səpələndilər. Ermənilərin böyük bir hissəsi Qafqaza, nisbətən sakit yerlərə köçdülər. VII-IX əsrlərdə Yaxın Şərqdə ərəblərin hakimiyyəti dövründə ermənilərin Qafqaza köçü gücləndi. Xilafətin sərhədi böyük idi və Qafqaz onun ərazisinin mərkəzində yerləşirdi və hərəkət yollarının Cənubi Qafqazdan keçməsi labüd idi. İşgalçıların özləri ilə birlikdə onların hakimiyyəti altında olanlar da köç etdilər. Dövlətçiliyini itirən ermənilər dərhal vəziyyətdən yararlandılar. Ərəb xilafətində üstün mövqə qazanan erməni-qriqorian kilsəsi onun dəstəyi ilə 704-cü ildə Alban kilsəsini özünə tabe etdi və III Ovan Odenetsinin xahişi ilə 715-ci ildə xəlifə erməni kilsəsinə vergi imtiyazları verdi. İşgal edilmiş Qafqaz torpaqlarında Xilafətə dəstək lazım idi. Ermənilər ərəblərə itaət edərək bu fürsətdən istifadə etdilər və xəlifənin göstərişinə görə kütləvi surətdə Qafqaz torpaqlarına, əsasən də cənub bölgələrinə köçdülər. 1441-ci ildə erməni qriqorian katolikosatı da Kiçik Asiyadan Eçmiədzinə köçdü. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni dövrdə ermənilərin bütün miqrasiya proseslərinə həmişə erməni teokratiyası rəhbərlik etmişdir.

Azərbaycana köçən ermənilər, əsasən də, erməni kilsəsi azərbaycanlılardan irsi torpaqları pulla satın alaraq ərazilərini genişləndirdilər. Belə ki, məşhur alim Nəsrəddin Tusinin nəslindən olan Ordubadın iri feodalı Xoca Fathibəy Tusi Donis və Tanakert kəndlərində, eləcə də, Vanand dərəsində yerləşən Sal və Verdi ərazilərində torpaqlara sahib idi. Bu torpaqların bir hissəsi XVII əsrdə “erməni xoca tərəfindən satın alındı və Akulisdəki həvari Fomanın monastırının Vaqfına verildi” [110, s. 24]. 1674-cü ildə Eçmiədzinin katolikosu “Azərbaycan torpaqlarını azərbaycanlı feodallardan satın aldı” [190, s. 47].

Demək olar ki, ermənilərin siyasi xətti aydın idi: erməni dövlətçiliyinin olmaması səbəbindən onlar özgə torpaqlara açıq qəsdlərdən çəkinirdilər. Onlar ya böyük dövlətlərin himayəsindən istifadə

edirdilər, ya da özgə torpaqları satın alırdılar. Beləliklə, Eçmiədzin kilsəsi ticarət sövdələşmələri yolu ilə ermənilərin Azərbaycanda qalmasını “qanuniləşdirməyə” çalışırdı. Buna görə də, ermənilər öz-
lərinin Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmasının qanuniliyinə şübhə salan istənilən tarixi faktları, arxiv məlumatlarını, kilsə yazılarını məhv edirdilər. Beləliklə, 704-cü ildə xəlifə Əbdül – Malik Omayyadın (685-705) fərmanından sonra Albaniya Katolikosatı erməni qriqorian kilsəsinə tabe oldu, Alban Katolikosu Nerses Bakurun kitabxanası məhv edildi [167, s. 222]. Sonra erməni-qriqorian katolikosatı tərəfindən 1441-ci ildə Eçmiədzin – Uçkilsə monastırı da Alban kilsəsindən qopardılaraq zəbt edildi.

Gələcəkdə erməni tarixçiləri adının mənasına əhəmiyyət vermədən onu əzəldən ermənilərə aid olduğunu sübut etməyə çalışacaqlar: Azərbaycan dilində səslənməsi və mənası belədir: Üç kilsə.

XI əsrdə Bizans imperiyasındakı yunanların əli ilə öz dövlətçiliyini tamamilə itirərək [279, s. 234] ermənilər çevik siyasət yürütməyə başladılar. Bu siyasət tarixin saxtalaşdırılmasında, güclü dövlətlərin rəhbərlərinin rüşvətlə ələ alınmasında və aldadılmasında ifadə edildirdi və bütün bunlar bir nəticə vermədikdə, zorakılıq və təcavüzdə əks olunurdu. Ermənilər təbiətə böyük dövlətlərin himayəsindən istifadə etməyi sevirlər. Belə ki, erməni dövlətçiliyinin süqutundan sonra onlar Kiçik Asiyaya səpələndilər və böyük əksəriyyəti Türkiyədə və İranda yaşamağa üstünlük verdilər, çünki, bu qüdrətli dövlətlər onları tarixi düşmənlərindən – yunanlardan qoruyurdu. Ancaq bu qüdrətli dövlətlər ermənilərə bu torpaqlarda öz mifik dövlətlərini yaratmaq şansı vermədilər. Buna görə də onlara güclü hökmdarı olmayan yeni torpaqlar lazım idi. Tarix belə bir şansı ermənilərə təqdim etdi. XVII əsrin sonlarından başlayaraq şimalda yeni bir imperiya olan Rusiya inkişaf etməyə başladı. İmperatorluğu və təsir dairəsini genişləndirmək üçün Rusiya imperiyası müsəlman Orta Şərqində, İran və Osmanlı Türkiyəsində, eləcə də Qafqazda davamlı bir işğalçılıq hərəkətinə başladı. Vəziyyəti inanılmaz şəkildə tez bir zamanda dəyərləndirən ermənilər siyasi və dini oriyentalistliklərini dəyişdirərək Rusiyaya meyilləndilər [110, s. 28].

XVII əsrin sonlarınadək Cənubi Qafqazda güclü bir dövlət yox idi. Azərbaycan bir-biri ilə vuruşan bir neçə xanlıqlara parçalanmışdı. Gürcüstanda da vəziyyət yaxşı deyildi. Bu səbəbdən onlar Osmanlı imperiyası və İranın vassallığında olmağa məcbur idilər. Cənubi Qafqazda hökmranlığın Rusiya imperiyasının xeyrinə dəyişməsi ermənilərə sərf edirdi. Əvvəla, burada güclü hökmdarı olmayan münbit, zəngin torpaqlar var idi. Rusiya imperiyasının hökmdarlarını yola gətirərək ermənilər öz dövlətlərini yaratmaq üçün bu torpaqlara köçmək istədilər və sonra isə imkan düşən kimi bu dövlətin ərazisini genişləndirərək “Böyük Ermənistanı Aralıq dənizindən Xəzər dənizinə qədər dirçəltmək” istədilər. Strategiya və plan dəqiq şəkildə tərtib edilmişdi, geridə qalan isə onu reallaşdırmaq idi və ermənilər dərhal havadarlıq üçün rus çarlarına üz tutdular. Tarix göstərir ki, bu andan etibarən ermənilərin müxtəlif xahiş və torpaq iddiaları ilə müraciət etmədiyi hər hansı bir rus çarı və hətta Sovet dövlətinin lideri qalmayıb. Beləliklə, 1718-ci ildə bütün dünyaya səpələnmiş ermənilərin Qafqaz torpaqlarına köçürülməsi məqsədi ilə varjapet Minas I Pyotrun qarşısında “bütün ermənilər”in adından vəsatət qaldırdı və “basurmanların (müsəlmanların) zülmündən azad edilmələrini və Rusiya vətəndaşlığına qəbul olunmalarını” xahiş etdi [97, s. 301].

Katolikos Nerses də eyni xahişlə I Pyotra müraciət etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya hökmdarlarının özləri cənubda bufer zonası yaratmaq məqsədi ilə ermənilərin bu torpaqlarda yerləşdirilməsində maraqlı idilər. Bu səbəbdən, ermənilərin xahişlərinin cavablandırılması çox çəkmədi. I Pyotr ermənilərə “İmperatorun onları öz himayəsi altına qəbul etməyə hazır olduqları haqqında” bir sənəd göndərdi [243, s. 721]. I Pyotr Xəzəryanı ərazilərdən yerli sakinləri qovmağı və onların torpaqlarında köç etmiş erməniləri yerləşdirməyi planlaşdırırdı.

Lakin, I Pyotr “Xəzər hərbi kampaniyası”nın (1722) başa çatmaması səbəbindən ermənilərin Xəzər sahilində yerləşməsinə tam nail ola bilmədi. Onun ermənilərə olan siyasətini II Yekaterina (1762-1796) davam etdirərək, “Rusiyanın himayəsi altında erməni çarlığının bərpasına razılıq verdi” [97, s. 305; 77, s. 196].

II Yekaterinanın hərbi strateqləri Azərbaycan torpaqlarının ələ keçirilməsi planını hazırladılar. “İlk olaraq Şamaxı və Gəncəni ələ keçirib Dərbənddə möhkəmlənmək nəzərdə tutulmuşdu, İrəvanı isə o vaxt Qarabağ və Sığnaxdan kifayət qədər qoşun toplayaraq asanlıqla işğal etmək olardı” [244, s. 69]. Belə bir strategiya ermənilər üçün olduqca əlverişli idi və onlar imperatriçaya dəyərli hədiyyələr-lə minnətdarlıqlarını bildirdilər.

Digər Rusiya imperatoru I Aleksandr (1801-1825) bu günə qədər davam edən prosesə – ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsinə güclü təkan verdi. Beləliklə, Polşada məskunlaşan və Dərbənd ətrafı ərəzilərə köçmək istəyən ermənilərin xahişi ilə “ali fərman” verdi. 21 dekabr 1802-ci il tarixli sənəddə “əcdadlarının erməni xalqına verdiyi bütün hüquq və üstünlüklər” təsdiq edildi [342].

Qafqazın baş komandanı general P.D.Sisianovun rəhbərliyi altında ermənilərin ilk kütləvi köçürülməsi 1803-cü ilin oktyabrında başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya hökuməti bir bufer zona yaratmaq məqsədi ilə Şərqi digər xristian əhalilərinə müraciətində bildirdi ki, ermənilərlə birləşərək müsəlmanların təqibinə qarşı durmaq daha asan olacaq [130, s. 412]. Beləliklə, 1804-cü ildə P.D.Sisianov İran dövlətinin 16 min aysor sakinini Şimali Azərbaycana dəvət etdi.

Zori Balayanın “Ocaq” romanında XIX-XX əsrlərdə Qarabağda yaşayan ermənilərin sayı barədə saxta rəqəmlər verilirdi: “Ötən əsrin əvvəllərində Ermənistanın tarixi bölgələrindən biri olan Qarabağda ermənilər əhalinin 98%-ni, 1913-cü ildə – 96%-ni təşkil edirdi. Hansı əsasla bir ovuc köçəri (yəni – azərbaycanlılar) birdən-birə özgəsinin ölkəsini Rusiyaya könüllü olaraq daxil etmək qərarına gəldi?” Təbii ki, belə həyasızcasına deyilən yalan Azərbaycan elm xadimlərinin qəzəbinə səbəb olmaya bilməzdi. Erməni yalançı tarixçilərindən fərqli olaraq, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü M.A.İsmayılov arxiv sənədlərində göstərilən faktlarla Z.Balayanın yalanlarını cavablandırdı: “Qarabağ xanlığı 14 may 1805-ci ildə Rusiyanın himayəsinə keçən zaman ermənilər xanlığın əhalisinin yalnız beşdə birini təşkil edirdilər” [151, s. 6].

1804-1813, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibələri zamanı və 1806-1812, 1828-1829, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibələri zamanı və onlardan sonra İran, Cənubi Azərbaycan və Osmanlıdan ermənilərin kütləvi surətdə köçməsi nəticəsində Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Qarabağda onların sayı hər il artırdı. Yalnız 1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi zamanı 18 min erməni ailəsi İrandan və Azərbaycanın cənub ərazilərindən Cənubi Qafqaza, o cümlədən, Qarabağa köçmüşdür [341, s. 393; 151, s. 6]. İki il ərzində: “1828-ci ildən 1830-cu ilədək ... Cənubi Qafqaza 40 mindən çox İran və 84 min Osmanlı ermənisi Yelizavetpol (Gəncə) və İrəvan quberniyalarının erməni əhalisinin əhəmiyyətsiz sayda olduğu ən yaxşı torpaqlarına köçürüldü və onlara 200 min hektardan çox dövlət torpaqları paylandı [270, s. 59-60; 14, s. 17]. Ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi barədə rus yazıçısı və jurnalisti Sergey Nikolayeviç Qlinka (1775-1847) yazır ki, İran Kürdistanı Marağa, Salmas və Urmiya (Cənubi Azərbaycan) xanlıqları ilə həmsərhəd idi. Kürdlərlə ermənilər düşmən münasibətdə idilər və bu, sonuncuların Rusiya ərazilərinə köçməsinə səbəb oldu. V.L.Veliçko da Osmanlıda münaqişənin əsasən kürdlər və ermənilər arasında getdiyini qeyd edirdi [113, s. 66].

İran hökmdarı Abbas Mirzənin xoş münasibətindən istifadə edən ermənilər münbit torpaqlarda firavanlıq və bolluq içində yaşadıkları halda, Rusiyaya köçən həmyerliləri ilə birləşmək üçün hər şeyi qurban verməkdən çəkinmədilər. İran və Rusiya arasındakı Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci maddəsinə əsasən 8249 erməni ailəsi, təxminən 40.000 insan Araz çayını keçərək Cənubi Qafqazda məskunlaşdı [123, s. 58-59; 28, s. 37].

İndi isə İrandan Azərbaycana köç edənlərin həqiqi say göstəricisinə istinad edərək bu proseslərin səbəblərini nəzərdən keçirəcəyik. Əvvəla, bu prosesi icra edənlərin adlarını sadalayaq: Xüsusi Qafqaz Korpusunun komandiri, general adyutant İ.F.Paskeviç-Eri-vanski, polkovnik X.B.Lazarev, podpolkovnik knyaz Arqutinskiy-Dolqorukiy, knyaz Mədətov – hamısı erməni mənşəlidir, çar Rusiyasına xidmət edən və 1826-1828-ci illər Rus-İran müharibəsinin

iştirakçılarınıdır [113, s. 78]. Onlar İkinci Rus-İran müharibəsi zamanı Rusiya ordusunun qaçılmaz zəfərini hiss edərək çar hökumətinə “Rusiya imperiyasının bir hissəsi olaraq erməni çarlığının dirçəlişi” ideyası ilə layihə təqdim etdilər. İmperiyanın ucqarlarında bufer xristian dövləti yaratmaq ideyası Rusiya imperiyasının hakim dairələrinin marağında idi. Rusiya-İran müharibəsinin sonunda I Nikolayın 21 mart 1828-ci il tarixli Fərmanına əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edildi və “Erməni vilayəti” adı altında inzibati vahiddə birləşdirildi [82; 33, s. 35, 472]. Çar hökumətinin bu tədbirindən ilhamlanan X.B.Lazarev və digər erməni xadimləri erməni vilayətinin ərazisini digər Azərbaycan torpaqları – Şəki və Şamaxı xanlıqları hesabına artırmağı təklif etdilər [87, s. 42-43].

“Adderbidjan ermənilərinin Rusiyaya köçməsinin təsviri” kitabının müəllifi S.N.Qlinka ermənilər haqqında olduqca yaltaq sözlər yazmışdır (bu təəccüblü deyil, çünki, kitab erməni Lazarevlərin mətbəəsində çap olunmuşdur). Özü də fərq etmədən “ermənipərəst siyasət”in əsl məqsədini üzə çıxarmışdır. Belə ki, İran hökmdarı Abbas Mirzənin polkovnik H.B.Lazarevə yazdığı məktubunda oxuyuruq: “... Mən özüm erməniləri Təvrizdən (Təbriz) getmək üçün biletlərlə təmin etdim. Bütün bunların əsas səbəbi kahinin köçməsi idi və bütün kahinlərin bu ərazilərdən köçməsi ilk kahinin Eçmiədzinə (bütün ermənilərin Ali Sinodu) gəlməsi ilə bağlı idi, çünki o, kahinləri dini vəzifədən və inancdan kənarlaşdıracağı ilə təhdid etdi və o biri dünyada da məsuliyyət daşıyacaqlarını bildirdi. ... Ermənilərin köçmədikləri kəndlərə çox sayda əsgər və kazaklar göndərilirdi ki, sakinlər həddindən artıq təzyiq hiss edərək öz vətənlərini tərk etsinlər” [123, s. 77-78]. 1810-cu ilin statistik məlumatlarına görə, 2500 erməni ailəsi də daxil olmaqla 12 minə qədər ailə “Qarabağ əyaləti”ndə yaşayırdı [231, s. 562]. Lakin, bunlar ümumiyyətlə, xalis ermənilər deyil, assimilyasiyaya uğramış albanlar idilər. Qarabağ mülklərinin soyadlarının heç biri zadəgan (naxarar) erməni sülalələrinə aid deyildi və erməni əsilli deyil, yerli idi.

Qarabağ Rusiyaya bir erməni diyarı kimi deyil, sırf bir “müsləman” idarəetmə mülkü kimi birləşdirilmişdi. Bu, o dövrün rəsmi

sənədlərində sübut edilmişdir [87, s. 75]. 1823-cü ildə həqiqi dövlət müşaviri Mogilevski və polkovnik Yermolov tərəfindən tərtib edilmiş “Qarabağ əyalətinin təsviri”nə istinadən (Tiflis, 1866) “Qarabağ xanlığında 90 min əhali, bir şəhər (Şuşa) və 600-dən çox kənd vardı, bunlardan yalnız 150-i erməni kəndi idi. Şuşada azərbaycanlılardan və 474 ermənidən ibarət təxminən 1048 ailə var idi. Kəndlərdə müvafiq olaraq: 12902 və 4331. Bütün bunlar XVIII əsrin 30-cu illərində Nadir şahının İranın Xorasan əyalətinə köçürülən Qarabağ xanlarına qəddarcasına yanaşdıqdan sonra baş vermişdi [87, s. 76].

Bundan doqquz il sonra, 1832-ci ildə növbəti siyahıyaalma edildi. Bu vaxta qədər 8.249 erməni ailəsi Araz çayını keçmişdi və onların əksəriyyəti, xüsusən, ən kasıb 5 min ailə bərəkətli və çoxlu taxıl ehtiyatları olan Qarabağ torpaqlarına göndərildi, qalanları Şirvan, Naxçıvan və İrəvanda məskunlaşdı. Lakin, Cənubi Qafqaza, o cümlədən, Qarabağa belə kütləvi köçürmədən sonra da ermənilər azərbaycanlılarla müqayisədə azlıq təşkil edirdilər. 1832-ci ilin kəməral materiallarının təsvirinə görə keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisində 20.420 ailə yaşayırdı ki, bunlardan cəmi 8 min nəfəri erməni idi, bu ümumi əhalinin 40%-dən az hissəsini təşkil edirdi [345]. Ermənilər Cənubi Qafqaza İrandan və paralel olaraq, Osmanlıdan köçdülər. Ümumiyyətlə, 1828-1830-cu illərdə 84.600 erməni Osmanlıdan Cənubi Qafqaza köçürülərək Qarabağ, İrəvan, Borçalı, Axalkalakı və Axalsıxın bərəkətli torpaqlarına yerləşdirildi. 124 mindən çox erməninin rəsmi olaraq 120 mini və qeyri-rəsmi olaraq isə daha çox erməni Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Dağlıq Qarabağ) və Göyçə gölünün sahillərinə yerləşdirildi [8, s. 59]. 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi zamanı 85.000 erməni Osmanlıdan Cənubi Qafqaza köçürüldü [45, s. 18]. “Əgər köçürülmə nəticəsində 1873-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında 99 min 918 nəfər erməni yaşayırdısa, 1886-cı ildə onların sayı artaraq 258 min 324 nəfərə çatdırıldı” [8, s. 60]. Erməni ailələrinin axını davam edirdi, ən kütləvi axın 1893-1894-cü illərdə olmuşdur [45, s. 18]. Yalnız o illərdə, yəni İkinci Rusiya-İran, Rusiya-Osmanlı müharibəsindən sonra təxmini hesablamalara görə 130 mindən çox erməni

Naxçıvan, İrəvan və xüsusilə, Qarabağ xanlıqlarına köçdü. Digər mənbələrə görə, bu miqrantların sayı əhəmiyyətli dərəcədə 200 min nəfəri keçmişdir [13, s. 82].

Ermənilərin köçürülməsi bununla bitmədi, onlar sonradan da bu ərazilərə köç etdilər. N.İ.Şavrov yazır: “Fırıldaqçılıqdan geniş istifadə edərək ermənilər torpaqsız köçkünlərdən dövlət torpaqlarının geniş ərazilərini ələ keçirənlərə çevrildilər” [270, s. 59]. Əksəriyyətinin Dağlıq Qarabağda məskunlaşması onların din ortaqlarının əsrlər boyu orada yaşamaları – Kür və Araz çayları arasında alban əhalisinin erməniləşdirilmiş nəsilələrinin olması ilə izah olunur. Həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, köçürülmə zamanı ermənilər coğrafi mövqelərinə görə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarına nisbətən Qarabağa üstünlük verdilər. Bütün dövrlərdə Qarabağ nəinki Azərbaycanda, bütün Cənubi Qafqazda mülayim iqlim, münbit torpaqlar, zəngin meşələr, su ehtiyatları və dağlıq-dağətəyi otlaqlarla xarakterizə olunurdu. XIX əsrin birinci rübündə Cənubi Qafqazda sənayenin də inkişaf etmədiyini nəzərə alsaq, kənd təsərrüfatının insanların həyatında mühüm rolu olmuşdur. Gələcəkdə, XIX əsrin sonlarında, Cənubi Qafqazda sənaye sürətlə inkişaf etməyə başlayanda, ermənilər Cənubi Qafqazın mərkəzi şəhərlərinə – Bakı və Tiflisə axın etdilər. Bu səbəbdən çox sayda ermənilər İran və Osmanlıdan Qarabağa, Naxçıvana və İrəvana gəldilər. XIX əsrin sonlarında, demək olar ki, bütün Dağlıq Qarabağın indiki ərazisini əhatə edən Şuşa qəzasında yuxarıda göstərilən kütləvi köçürmə nəticəsində ermənilərin sayı artıq 58%, azərbaycanlılar isə 42% olmuşdur [177, s. 48-61].

Digər statistik məlumatlara görə, 1897-ci il siyahıyaalmaya əsasən, Qarabağda 54.841 ailə yaşayırdı, onlardan 29.350 nəfəri azərbaycanlı, 6.351 nəfəri kürd, 18.616 nəfəri erməni, 193 nəfəri rus, qalanları müxtəlif millətlərə mənsub idi. Beləliklə, azərbaycanlılar 53,5%, ermənilər 34%, kürdlər Qarabağın ümumi əhalisinin 11%-ni təşkil edirdi. Cənubi Qafqazda, o cümlədən, Qarabağda ermənilərin məskunlaşması sonrakı illərdə də davam etmişdir [76, s. 13]. Bu demografik dəyişiklik artıq Azərbaycan üçün təhlükə yaradırdı. “Son 13 ildə bizə köç edən ermənilərin sayının nə qədər olduğunu aşağıda-

kı rəqəmlərin müqayisəsindən görmək olar: 1896-cı ildə Cənubi Qafqazda 900000 nəfərə yaxın, 1908-ci ildə isə artıq 1300000 nəfər erməni – hər iki cinsin nümayəndəsi var idi, yəni, bu müddət ərzində (1896-cı ildən 1908-ci ilədək) onlar azı 400 min nəfər artdı” [270, s. 59-61]. “Daşnaksütyun Partiyasının əksinqilabi rolu” adlı tarixi oçerkdə etiraf edilirdi ki, Cənubi Qafqaza köç edən 1 milyon 200 min erməninin yaşamaq üçün hər cür şəraiti var idi”. Belə ki, onlar azərbaycanlıların münbit torpaqlarına köç edərək çarizmin verdiyi imtiyazlar və güzəştlər hesabına qısa müddət ərzində varlandılar [8, s. 60].

A.S.Qriboyedov yazır: “Ermənilər, əsasən müsəlman torpaq sahiblərinə məxsus torpaqlarda məskunlaşmışlar. ... Köçürülənlər müsəlmanları sıxışdırırlar, hansılar ki, bütün olanlara əsaslı olaraq yüksək səsle etiraz edirdilər” [87, s. 77]. Siyahıyaalma nəticəsində Dağlıq Qarabağ bölgəsində 188745 nəfər yaşayırdı, onlardan 85841 nəfəri azərbaycanlılar, 98869 nəfəri ermənilər, müvafiq olaraq əhəlinin 45.5% və 52.4% idilər.

1915-ci ilin avqust ayına olan məlumata görə: “Cənubi Qafqaza gələn ermənilərin sayı həmin ilin qışında 60 min nəfər idisə, avqust ayında artıq 260 min nəfəri ötüb keçmişdi” [8, s. 65]. “Yelizavetpol qubernatoru Qafqaz canişininə 1915-ci il 1 noyabr tarixli 10354 Jf2-li digər bir məktubunda isə quberniyada hələlik 11 min 228 nəfərin yerləşdirildiyini bildirirdi” [8, s. 66].

Qarabağın yerli əhalisi olduqlarını iddia edən erməni siyasətçiləri və tarixçiləri bu rəqəmləri həyasızcasına saxtalaşdırmağa çalışırlar. Q.A.Köçəryan yazır ki, guya 1921-ci ildə ermənilər Dağlıq Qarabağın ümumi əhalisinin 94,4%-ni, azərbaycanlılar 5,6%-ni təşkil edirdi [45, s. 19]. Bu açıq-aşkar saxtalaşdırılmış bir rəqəmdir.

Ermənilər özləri üçün “Böyük Ermənistan-dənizdən dənizə” mifini uydurdular. Xəyallarını gerçəkləşdirmək üçün bu torpaqların yerli sakinlərini amansızcasına sıxışdırmaqla iddia etdikləri torpaqlara köçərək süni şəkildə çoxluq yaradırdılar. Buna görə Sovet rejiminin bərpaşından sonra da “bütün erməniləri bir toplumda yığmaq” siyasətini davam etdirirdilər.

1920-ci ilin may-iyun aylarında daşnaksütyun terrorçularının zülmündən qaçan 20 minədək qaçqın – ermənilər Şamxor və Qazax qəzalarında sığınacaq tapdılar. Azərbaycan Sovet hökuməti sonradan Ermənistana qayıtmaqdan imtina edən erməni qaçqınlarına kömək etmək üçün N.Nərimanovun rəhbərliyi ilə Xüsusi Komissiya yaratdı [87, s. 34]. Bu nankor ermənilərin nəsilləri gələcəkdə Azərbaycan ərazisində törədilən erməni təcavüzü zamanı vaxtilə evsiz, ac qalan ermənilərə sığınacaq verərək daşnaklardan xilas etmiş azərbaycanlıların gələcək nəsillərini vəhşicəsinə qətlə yetirir, evlərini yandırırldılar.

Erməni mənbələrindən oxuyuruq: “1921-ci ildə ilk sədri Ovanes Tumanyan olan “Ermənistana Yardım Komitəsi”, xaricdə isə 300-dən çox yerli təşkilat yaradıldı”. Erməni siyasətçiləri yaxşı bildirdilər ki, ermənilər həm Cənubi Qafqazın yerli əhalisi deyillər, həm də bu bölgədə sayca üstünlüyə və kompaktlığa malik deyillər. Onlar Birinci Dünya Müharibəsində Osmanlının məğlubiyyətindən istifadə edən bolşevik Rusiyası, Fransa, ABŞ və digər dövlətlərin dəstəyi ilə süni şəkildə yaratdıqları erməni dövlətçiliyini itirə bilirdilər. Buna görə də, onlar Ermənistan yaranandan dərhal sonra bu problemləri həll etməyə başladılar. “Yardım Komitəsi”nin məqsədi başqa ölkələrdən ermənilərin Ermənistana köçürülməsi yolu ilə onların bu bölgədə sayını süni surətdə artırmaq və bununla da üzləşdikləri problemlərdən birini həll etmək idi. Bu prosesin maliyyələşdirilməsinin çox hissəsi Poqos Nubarın rəhbərlik etdiyi “Ümumi Erməni Xeyriyyə Birliyi” tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1921-ci ilin dekabrından 1922-ci ilin yanvarınadək Mesopotamiyadan 9 min erməninin Ermənistana miqrasiya etməsi ilə Sovet dövründə ermənilərin Qafqaza köçürülməsi prosesinə təkan verildi. Bu proses böyük dövlətlərin erməni məsələsini son dəfə müzakirə etdiyi Lozanna konfransından sonra (29 noyabr 1922 – 24 iyun 1923) daha da sürətləndi. Bu konfransda Türkiyə nümayəndə heyəti daha bir “erməni milli ocağını” yaratmaq ideyasının absurdluğunu və əsassızlığını bir daha sübut etdi. Konfransda qəbul olunan sənəddə bu mövqe ilə razılaşan böyük dövlətlərin nümayəndə heyətləri “Ermənistan” və

“ermənilər” sözlərini qeyd etmədilər. Lozanna konfransında məğlubiyyətə düçar olan Ermənistan nümayəndə heyəti “erməni məsələsi” yerinə “erməni qaçqınları” məsələsini qaldırdılar. Bu sənəd müzakirə üçün Millətlər Liqasına təqdim edildi [58, s. 30-33].

10 oktyabr 1922-ci ildə Ermənistan KP MK-nın katibi A.İoannisyan Türkiyədən olan qaçqınların Sovet Ermənistanına qəbul edilməsi xahişi ilə V.İ.Lenin və İ.Stalinə müraciət etdi. Elə həmin ilin 15 noyabrında RK(b)P Cənubi Qafqaz Regional Komitəsinin katibi A.Myasnikyan Sovet Rusiyasının rəhbərlərinə – V.İ.Lenin, İ.V.Stalin və G.V.Çiçerinə müraciət etdi: “Tarixi şərtlər nəticəsində türklər və ermənilər arasında olduqca böyük düşmənçilik münasibətləri vardır, buna görə də Konstantinopolun erməni əhalisindən 150 min nəfər və Trakya erməni koloniyalarından 50 min nəfər insan öz həyatları üçün qorxurlar. Ermənilər arasında hal-hazırda böyük narahatlıq hökm sürür. Onların bir çoxu mühacirətdədir”. A.Myasnikyan RSFSR-dən Sovetlər ölkəsində ermənilərə sığınacaq verilməsini xahiş edir.

1936-cı ilə qədər Yunanıstan, Türkiyə, Bolqarıstan və Fransadan olan 42 min erməni Ermənistana köç etdi. Repatriasiya edən ermənilər azərbaycanlıları sıxışdıraraq onların tarixi torpaqlarında məskunlaşdılar. Yeni salınmış yaşayış məntəqələri erməni adları ilə adlandırıldı – Nor Yevdokiya, Nor Arabkir, Nor Butaniya, Nor Sebastiya; onlardan biri “Ümumi Erməni Xeyriyyə Birliyi” separatçı təşkilatının ilk rəhbəri Pogos Nubarın şərəfinə Nubaraşen adlandırıldı.

Erməni mühacirləri təkcə Ermənistanda deyil, həm də, Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağda məskunlaşdılar. Dünyanın hər yerindən Cənubi Qafqaza ermənilərin mühacirəti İkinci Dünya Müharibəsindən sonra da davam etdi. Beləliklə, 1946-cı ildən 1948-ci ilin ortalarına qədər Bolqarıstan, Yunanıstan, Misir, İraq, İran, Livan, Suriya, ABŞ, Rumıniya, Fransa və digər ölkələrdən 100 minə yaxın erməni Ermənistana köç etdi [303, s. 208-221; 282, s. 72-102]. Onlar “Spyurk” erməni təşkilatları tərəfindən məddi dəstək alırdılar. Lakin, 1948-ci ilin sonundan etibarən ermənilərin repatriasiyası dayandırıldı. Ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarına repatriasiyası ilə yanaşı, azərbaycanlılar bu torpaqlardan deportasiya edilirdi. Beləliklə, 1948-1953-cü illərdə təqribən 250 min azər-

baycanlı Ermənistan SSR yarandıqdan sonra onun ərazisinə daxil olan tarixi torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. 23 dekabr 1947-ci ildə SSRİ Nazirlər Sovetinin başçısı İ.Stalinin imzaladığı 4083 nömrəli fərmana əsasən on minlərlə azərbaycanlı mütəşəkkil şəkildə Azərbaycan SSR-ə köçürüldü. Bu ədalətsiz tarixi akt daha da haqsız və gülünc bir səbəblə izah olunurdu. Rəsmi səbəb bu idi ki, xaricdə yaşayan ermənilər öz “tarixi vətənlərinə” repatriasiya edirlər. Sovet rəhbərləri erməni repatriasiyasının real təhlükəsini sonralar başa düşdülər [14, s. 22; 110, s. 86].

Beləliklə, 1948-ci ilin sonunda Batumi limanındakı “Pobeda” gəmisində təxribat aktı edildi. Sovet kontr-kəşfiyyatçıları müəyyən-ləşdirdilər ki, erməni köçkünlər arasında “Pobeda” gəmisində təxri-bat hazırlayan “Amerika kəşfiyyatçıları” da var. Bu haqda 13 sent-yabr 1948-ci ildə ÜK(b)P MK-nin katibi Q.Malenkov İ.Stalinə tele-qramla məlumat verdi: “Mən “Pobeda” gəmisinə dair teleqramınızı aldım. Şübhəsiz, haqlısınız, gəmi Batumdan Odessaya yola çıxma-mışdan əvvəl erməni köçkünləri arasında təxribat həyata keçirən Amerika kəşfiyyatçıları var idi, erməniləri boşaltdıqdan sonra bu gün bütün dostlarımızla birlikdə təkliflərinizə uyğun olaraq tədbirlər və qərarlar qəbul edəcəyik. Görülmüş tədbirlər barədə məlumat verəcəyik” [372, s. 19].

Bir gün sonra, Q.Malenkovun İ.Stalinə göndərdiyi yeni bir teleqramda: “SSRİ Nazirlər Sovetinin 14 sentyabr tarixli qərarı ilə xaricdə yaşayan ermənilərin SSRİ-yə geri qaytarılması tamamilə və dərhal dayandırıldı və miqrantların haradan gəlmələrinə baxmaya-raq, Ermənistana qəbul edilməsi qadağan edildi. Teleqramda “Pobe-da” gəmisinə dair dörd bənddə göstərilən təklifləriniz Siyasi Büro-nun qərarları kimi qəbul edildi” [372, s. 20].

Ancaq Sovet rəhbərlərinin bu qərarı yalnız tarixi olaraq mü-vəqqəti idi, çünki, İ.Stalinin ölümündən sonra (5 mart 1953) ermə-nilər yenidən fəallaşaraq yeni partiyalarla xaricdə yaşayan ermənilə-ri qəbul etdilər.

Azərbaycan torpaqlarının – Dağlıq Qarabağın və ona bitişik qonşu 7 Azərbaycan rayonunun işğalından sonra ermənilərin Azər-baycan torpaqlarına köçürülməsi siyasəti köhnə ssenariyə uyğun

olaraq davam etdirildi. 1979-1989-cu illərdə Azərbaycanda ermənilərin sayı 400 mindən 500 min nəfərə çatdı. Bəziləri Ermənistan-Azərbaycan münasıqəsi səbəbindən respublikanı tərk etdi. Respublikada 120 min erməni qaldı, onların əksəriyyəti Dağlıq Qarabağda, az hissəsi Bakıda və respublikanın digər bölgələrində yaşayır [4, s. 8-9; 37, s. 56]. Bütün proses Ermənistan Respublikası və erməni diasporası tərəfindən maliyyələşdirilirdi. 1994-cü ildən etibarən 23 minə yaxın erməni Dağlıq Qarabağa daimi yaşamaq üçün köçürüldü, işğaldan əvvəl azərbaycanlılara məxsus 150, habelə yeni tikilmiş 120 yaşayış məntəqəsi onlara verildi. Qondarma Dağlıq Qarabağ hökumətində qaçqınların miqrasiyası və köçürülməsi üzrə şöbənin müdiri Serj Amırxanyanın “De-facto” qəzetinə verdiyi məlumata görə, yalnız 8 ay ərzində – 2004-cü ilin yanvar-avqust aylarında 623 nəfər (120 ailə) Dağlıq Qarabağda məskunlaşmışdır, bu da bütün əvvəlki ilin müvafiq göstəricisini üstələyirdi [447, s. 13].

Ermənilərin əzəli Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi siyasəti bu günə qədər davam edirdi. Xatırladaq ki, 1988-1989-cu illərdə Ermənistanda yaşayan 250 mindən çox azərbaycanlı soydaşımız öz əzəli torpaqlarından zorla qovuldu, onlardan 216 nəfər vəhşicəsinə qətlə yetirildi, 1154 nəfər isə yaralandı [417, s. 1]. Dağlıq Qarabağdan 700 minə yaxın, ona bitişik 7 Azərbaycan rayonundan isə 50 min azərbaycanlı qovulmuşdu. Qaçqın-köçkünlərin sayı 1 milyona yaxın idi [75, s. 246]. XX əsrdə azərbaycanlıların Ermənistandan köçürülməsi 4 mərhələdə həyata keçirilmişdi: 1905, 1918-1920, 1948-1953 və 1988 [25]. Akademik Z.Buniyatov bu həqiqətləri təsdiqləyən bütün tarixi sənədlərin və abidələrin daşnaklar tərəfindən məhv edildiyini yazmışdı [32].

Ermənistanın Azərbaycan ərazisindəki işğalçı əməllərini əsaslandırmağa yönəlmiş genişmiqyaslı proqramın istiqamətlərindən biri Azərbaycana qarşı əsassız dini ittihamlardan ibarətdir. Bu siyasət əvvəllər də ermənilər tərəfindən aparılırdı. Bu siyasətin mahiyyətini S.Ayvazyanın “Ermənistanın taleyi” romanını oxumaqla daha aydın başa düşmək olar (təəssüf hissi ilə qeyd edirəm ki, bu əsər erməni dilində çap olunandan sonra 1976-cı ildə “Sovetskiy pisatel”

nəşriyyatı tərəfindən rus dilində yenidən nəşr edilmişdir). S.Ayvazyan bu romanda tarixə xristianların və müsəlmanların əbədi mübarizəsi kontekstində baxır. Bu romanda bütün müsəlmanlar hər yerdə xristianların “əbədi düşmənləri”dir. Buna görə, S.Ayvazyan sayıqlayaraq belə bir fikir irəli sürürdü – xristianların sakit və azad yaşamaları üçün bütün müsəlmanları “aradan qaldırmaq”, yəni məhv etmək lazımdır. Bu bir erməni tərəfindən yazılmış əsl faşist şüarıdır. Erməni siyasətçiləri azərbaycanlıların – müsəlmanların digər dinlərin nümayəndələrini sıxışdırmaqları haqqında müxtəlif, gülünc, uydurma faktlara istinad edir və dünya birliyindən mömin xristianların – ermənilərin vəhşi müsəlmanlar tərəfindən “məhv edilməsindən” xilas etmələrini xahiş edirlər!!!

Erməni dini tarixinin bəzi epizodlarını yada salaq. Bəzi qeyri-dəqiq məlumatlara görə, ermənilər arasında xristianlığın yayılması tarixi 301-ci ilə aiddir: müqəddəs Qriqori Prosvetitel, itaətində olanları vəftiz edən və sonra qəflətən vəfat edən çar Trdata (onun yeni xristianlar (ermənilər) tərəfindən zəhərləndiyini ehtimal edirlər) müraciət etdi. Mesropun tərcüməsi ilə erməni dilində Bibliya ancaq V əsrdə ortaya çıxır. ... Çar II Tiqran erməniləri Mürtəd Yulianın təsvirinə səcdə etməyə məcbur edir.

Qeyd edildiyi kimi, ermənilərin IV əsrdə itirdikləri dövlətçiliyi güclü dövlətlərin – Bizans və Sasani imperatorluqlarının hüdudlarında bərpa etmək mümkün olmayacaq. Dünyanın hər yerinə səpələnmiş erməniləri yalnız gizli bir dövlətçilik forması – teokratiya birləşdirə bilirdi. Xristian dini ermənilərə iman üçün deyil, birləşmək, özünü qorumaq və hakim olmaq üçün lazım idi. Bu səbəbdən pravoslav ermənilər, əvvəlcə VI əsrdə İran hökmdarı Xozroyu (Xosrov) qane etmək üçün, nəhayət, Xalkedon Katedralinin formuluunu rədd etdilər və monofizitlərə qoşuldular. Xristian dünyasına nifaq gətirmək və Bizansı zəiflətmək üçün farsların buna ehtiyacları var idi [87, s. 75, 76]. Bir qədər sonra Asiyada yeni yaranmış Ərəb xilafəti qüdrətli bir dövlətə çevrildi. Dərhal “mömin xristianlar” – ermənilər müsəlman dövləti olan xilafətin kölgəsində gizləndi. Onun köməyi ilə erməni – Qriqorian Katolikosunun rəhbərliyi altında çox sayda erməni Qafqaza köç etdi [33, s. 34]. Sonra, 704-cü ildə

Ərəb xəlifəsi Əbdül-Malik Qafqazdakı bir “xristian hakimliyi”nin – Alban kilsəsinin imtiyazlarını əlindən alır və başqa bir “xristian hakimliyi”nə – erməni kilsəsinə verir. Bu, erməni katolikosu İliinin (703-723) xəlifəyə casusluğu nəticəsində baş verdi. O bildirdi ki, guya Alban Katolikosu Bizans imperatorunun himayəçiliyinə keçmək üçün müraciət edib və ərəblərə qarşı üsyan etməyə qərar verib.

Eyni dinin mənsuqlarının – albanların sıxışdırılması faktı göz qabağındadır. Eyni zamanda, Alban katolikosu Nerses Bakurun kitabxanası ermənilər tərəfindən məhv edildi. Lakin, erməni katolikosluğu hələ də Qafqazdan kənarda yerləşirdi. Artıq Qafqazda kifayət sayda erməniyə sahib olan erməni-qriqorian kilsəsi də Qafqaza köçməli oldu. Erməni katolikosluğu Eçmiədzin – Uçkilisə (Azərbaycan dilində “üç kilsə” deməkdir) kilsəsinə göz qoymuşdu. Burada üç Surb – ziyarətگاه vardı: Surb Şokoqat, Surb Ripsime və Surb Qayane [209, s. 244] – Qafqaz Albaniyasının yerli əhalisinin xristianlıqdan əvvəlki inanclarının rəmzləridir. Bu məzhəblər Qafqaz Albaniyasında xristianlığın müxtəlif formaları ilə maskalanaraq açıq fəaliyyətə keçənə qədər uzun müddət aşkar şəkildə xristianlığın təqibinə davam gətirildilər [220, s. 34, 41]. Eçmiədzində əsaslanana qədər erməni-qriqorian katolikosluğu məskəninə dəfələrlə dəyişirdi: Dvindən Armonka, daha sonra Axtamar, Sebastiya, Ani və Kiçik Asiyanın bir sıra digər şəhərlərinə köçürdü, yəni Qafqazın hüdudlarından kənarda yerləşirdi.

Bu şəhərlərin yerləri bir daha təsdiqləyir ki, ermənilər Qafqazda yaşamaıyblar, mərhələli şəkildə buraya köçüblər. Bu, 1853-cü ilin “Qafqaz təqvimində” belə təsvir edilmişdir: “Eçmiədzinə erməni-qriqorian patriarxal taxtı 1441-ci ildə gətirilmişdi” [178, s. 483].

O vaxtdan bəri Qarabağ albanlarının erməniləşdirilməsi uzun yol keçdi. VIII əsrin əvvəllərindən XIX əsrin əvvəllərinə qədər Qafqaz albanları öz adlarını qoruyub saxlaya bildilər. Bu illər ərzində Qafqaza səfər etmiş bir çox tarixçi onları aqvanlar (albanlar) adlandırırdı, onları etnik deyil, konfessial ermənilər hesab edirdi [110, s. 120]. Yalnız XIX əsrin ilk 30 illiyində Gürcüstanda baş rəis A.P.Yermolovun əmri ilə həqiqi dövlət müşaviri Mogilevski tərə-

findən “Qarabağ əyalətinin təsviri” tərtib edildikdə rus məmurları onları “ermənilər” kimi qeyd etdilər.

Albanların erməniləşdirilməsi prosesi 1836-cı ildə ermənilər albanlara sonuncu, məhvedici zərbə vurduqda başa çatdı. Rusiya imperiyasının təsir qüvvəsinin artması ilə Qafqazın xristian dünyasında yeganə hakim güvvə olmaq üçün erməni ruhaniləri Qafqazdan əvvəl alban və gürcü patriarxlığını, sonra isə müsəlman və yəhudi dinlərini qovmağı planlaşdırırdılar. Bu məqsədlə onlar ermənilərə xas rüşvət yolu ilə rus patriarxlığında dəstək tapdılar və 1836-cı ildə Rusiya hökuməti və Rus Pravoslav Kilsəsinin Müqəddəs Sinodu ilə birlikdə verilən birgə qərara əsasən Alban Katolikosluğu ləğv edildi [343]. Lakin, Alban Katolikosluğunun qorunub saxlanılan arxivi Eçmiədzin Katolikosluğunda narahatlıq doğururdu. Buna görə də, bir neçə cəhddən sonra erməni ruhani rəhbərliyi 1909-1910-cu illərdə Rus Pravoslav Kilsəsinin Müqəddəs Sinodunun, nəhayət ki, erməni-qriqorian müşavirinə tabe olan yeparxiyanın tabeçiliyində olan arxiv sənədlərinin məhv edilməsinə icazə verməsinə nail oldu [344]. Bunlarla birlikdə Alban kilsəsinin sənədləri də məhv edildi.

Yuxarıda qeyd olundu ki, erməni ruhaniləri təkcə Albaniya Katolikosluğunu deyil, gürcü kilsəsinə də sıxışdırırdılar. VII əsrin əvvəllərində erməni kilsəsi gürcü avtokefal kilsəsinə özünə tabe etməyə çalışdı. Lakin, gürcü ruhaniləri vaxtında “oyandılar” və pravoslavlığı qəbul etdilər və beləliklə, əvvəllər alban avtokefal kilsəsinin də daxil olduğu Birlikdə olan erməni kilsə idarəçiliyindən uzaqlaşdılar. Nəticədə gürcü kilsəsi öz mövcudluğunu bu günə qədər saxladı [131].

Ruslar Qafqazı fəth etdikdən sonra erməni ruhanilərinin digər dinlərə və qeyri-erməni xristianlara “hücum”ları daha da gücləndi. 1897-ci ildə Gürcüstanda yaşayan ermənilər həyasızcasına bir neçə gürcü kilsəsinə zəbt etdilər və onların adlarını özlərinə uyğun dəyişdirdilər. Beləliklə, “Qafqaz” jurnalının 1897-ci il iyun sayında Duşeti Müqəddəs Nikolay kilsəsinin etirazçı möminləri öz aralarından iki nəfərə “Bodavis – tsminda Georgis-nişi” kilsəsinə ona məxsus torpaq sahəsi ilə (1/2 verst Duşeti şəhərindən aralı) birlikdə erməni ruhaniləri tərəfindən ələ keçirilməsinə qarşı tədbirlər görülməsi

üçün Ali Qafqaz hakimiyyət orqanlarından şəfaət etməyi həvalə edən hökm sənədi tərtib etdilər. Hökm sənədinin müəlliflərinə görə ibadətghadakı qədim ikonalar çoxdan oğurlanıb Duşeti erməni kilsəsinə aparılıb, sahə mayın 15-də bitmiş “naməlum yollarla” ona birləşdirilib, kilsənin özü isə “Surp – Geurkovskaya” adlandırılıb və o vaxtdan etibarən, pravoslav kahinlərinə burada xidmət etməyə icazə verilmədi [179].

“İveriya” jurnalının 1897-ci il aprel sayında deyilir: “Posxovi çayının o tayındakı Axaltsix şəhərinin yaxınlığında müalicəvi bulaq var, suyu baş ağrısına çox gözəl kömək edir. Bulağın yanında qədim zamanlardan bəri bir gürcü ibadətghaı və kiçik bir hücrə var idi. Bu bulağın müalicəvi xüsusiyyətləri hamıya məlum idi. Gürcü çarlığının müxtəlif yerlərindən bura xəstələr gəlib sağaldılar. Sudan pul-suz istifadə edirdilər, lakin, kilsədə çoxlu könüllü ianə toplanırdı. Keçən martın əvvəlində kimsə ibadətgha erməni ikonalarını gətirib qoydu, kilsəyə qapı asdı, kilidlədi və açarları götürdü. Yerli yüksək rütbəli keşiş D.Xaxutov bu zəbt haqqında Gürcü ekzarxına məlumat verdi” [160].

Hər dəfə ermənilər havadar tapan kimi, digər dinlərin nümayəndələri həyasızcasına sıxışdırılır. Çariça Yekaterinanın hakimiyyəti dövründə ermənilərdə yepiskop İosif meydana çıxdı. O, bir vaxtlar gürcü padşahlarına “misilsiz” itaət göstərərək onlardan knyaz titulu almış, gürcüləşmiş ermənilərdən idi. O, hərfi tərcümədə Arqutov-Pleçistiy mənasını verən, lakin, sonra “təxəyyüllə” tərcümə edilən və “Arqutinskiy – Dolqorukiy” kimi rus dilində səslənən Arqutaşvili-Mxaçruzeli soyadını daşıyırdı.

Gürcü himayədarlarına “minnətdarlıq əlaməti olaraq”, çar II İrəklinin hakimiyyəti altında iki erməni məliyi – Arqutinskinin əlallıları olan Məcnun və Abo 1795-ci ildə Tiflisi darmadağın edən İranın gələcək şahı Ağa Məhəmməd xanın casusları kimi xidmət edirdilər [113, s. 77-78]. Bu, erməni arxiyepiskopunun son xəyanəti deyildi. O, artıq yeni himayədarı olan Rusiya imperiyasının dəstəyindən istifadə edərək müsəlmanları, əsasən də azərbaycanlıları öz torpaqlarından qovmağı planlaşdırırdı. O dövrün şahidi, akademik

N.F.Dubrovın yazır: “1796-cı ilin yayında erməni yepiskopu İosif fəth edilmiş Dərbənd xanlığının (Azərbaycan xanlığı) işlərinə müdaxilə etmək qərarına gəldi, müsəlmanlarla mübahisə etmək şansını qaçırmadı; sonuncunu ermənilərin qarşısında alçaltmağa çalışırdı - bir sözlə, Dərbənddə çox qısa müddətdə bütün əhalini özünə qarşı çevirdi. Qraf V.A.Zubov İosifi baş idarəyə çağırırdı, amma, hətta orada da arxepastorun siyasətini məhdudlaşdırmaq üçün tədbirlər görməli oldu. İosuf Eşmiədzin patriarxı ilə əlaqəyə girərək onunla birlikdə heç kimdən icazə almadan “Qarabağda və Zaqafqaziyanın digər yerlərində yaşayan ermənilərə kollektiv məktub” yazdı; bu manifestdə deyilirdi ki, rus qoşunları İrana “erməniləri müsəlmanların (azərbaycanlıların) zülmündən azad etmək və müstəqillik vermək” məqsədi ilə daxil olmuşdular. Bu məktub Zaqafqaziya sakinləri arasında ümumi həyəcana səbəb oldu: ermənilər “Böyük Ermənistan” çarlığını bərpa etmək arzusunda idilər” [113, s. 78-79]. XVIII əsrin fransız yazıçısı A.Düma yazırdı: “Ermənilər həmişə digər dinlərin hökumətlərinin hakimiyyəti altında idilər. Nəticədə onlar çirkli düşüncələri, istəkləri və daxili dünyaları ilə hiyləgər insanlara çevrildilər” [23, s. 54].

Digər dinlərə və hətta başqa məzhəbli xristianlara qarşı çıxan erməni kilsəsi öz havadarlarını sevindirmək üçün tez-tez zahiri görünüşlərini dəyişirdilər. Yuxarıda erməni ruhanilərinin fars, ərəb hökmdarlarını qane etmək üçün oriyentasiyalarını necə dəyişdirdikləri qeyd edildi. Onlar öz qardaşlarından – xristianlardan – Bizans yunanlarının təqiblərindən müsəlman dövlətlər olan İran və Osmanlıda gizlənirdilər. Bundan başqa, Rusiya XVIII əsrdə güclənməyə başlayanda, ermənilər xristian faktorunu öz məqsədləri üçün istifadə etməyə qərar verdilər. I Pyotrın dövründə ermənilərlə Rusiya arasında münasibətlər daha da dərinləşdi [50]. Erməni tərəfkeşlərinin dediklərinə görə, “məhz imperator I Pyotr xristian xalqlarını azad etmək üçün Rusiyanın yüksək çağırışını dərk etdi və bu xristian xalqlarını Rusiya ilə birləşdirən mənəvi bağların verdiyi üstünlükləri yüksək qiymətləndirdi” [276, s. 2].

Gələcəkdə Rusiya imperiyası Qafqazı, Krımı ələ keçirdi, Balkanlarda üstünlük qazandı, üç dənizin sahibi oldu. Rusiyanın hər yeni qələbəsi ilə ermənilər getdikcə daha çox pravoslav Rusiyaya yığılırdılar. Artıq qeyd edilmişdir ki, VI əsrdə pravoslav ermənilər İran şahını qane etmək üçün əvvəl qriqorian yönümlü xristianlar olmuşlar. Lakin, ənənələrinə sadıq olaraq ermənilər birdən birə rusları razı salmaq üçün özlərini pravoslav kimi təqdim etməyə başladılar. Demək olar ki, bir əsr belə hesab olundular, lakin, 1891-ci ildə “həqiqi mömin” ermənilərin əsl simasını üzə çıxaran erməni keşiş Ter-Voskakovun məhkəməsi baş verdi. Eçmiədzin Sinodunun prokuroru A.Frenkel xidmətin hər zaman Eçmiədzin taxtının hazırladığı ayinə uyğun olaraq həyata keçirildiyini, yəni erməni-qriqorian kilsə rütbəsinə uyğun olaraq aparıldığını müəyyən etdi” [249, s. 145].

Ermənilər daima arxasında gizlənəcəkləri və çirkin planlarını davam etdirə biləcəkləri hakim gücü müəyyənləşdirmək üçün dünyadakı siyasi dəyişiklikləri həmişə izləyirdilər. 1894-cü ildə Sankt-Peterburqda Rusiyanın yeni imperatoru II Nikolayın tac qoyma mərasimi baş verdi. Dərhal Konstantinopol patriarxı Movses Xrimyan xahiş etməyi unutmadan təbrik üçün onun yanına tələsdı. Uzun bir tərəfdən sonra Movses Xrimyan səfərinin əsas məqsədini bildirdi. Dedi ki, ermənilər Rusiyanın xidmətindədirlər, özlərini xoşbəxt hesab edirlər, çünki, onlar Rusiyanın himayəsindədirlər, lakin, Qərb erməniləri Osmanlı Türkiyəsinin tapdağı altındadırlar. O, ümid edir ki, Rusiya çarının Allahın xeyir-duası ilə erməniləri bu əzabdan azad etməsi üçün zaman yetişibdir. Bu sözləri səsləndirməklə Movses Xrimyanın məqsədi Rusiyanı Osmanlı ilə müharibəyə sövq etmək idi. Lakin, çar bu fəndlərə uymadı. O, Xarici İşlər Naziri S.D.Sazonovun bu sözlərini yaxşı xatırlayırdı: “Hakimiyyətin məqsədi – dövlətin möhkəmləndirilməsi üçün məlum xalqın (ermənilərin) ölkədən köçürülməsini təmin etməkdir, belə ki, onlar harada yaşayırlarsa yaşasınlar, qiyam fikrindən əl çəkmirlər. Bu səbəbdən də hökumət onların çox hissəsini köçürərək ölkəni tərk etmələrinə və mümkün qədər “sadiq” hissəsini saxlamağa çalışır” [56, s. 121-122].

Belə ki, XIX əsrin 90-cı illərinin sonlarında Rusiya imperiyasının hakim dairələri Cənubi Qafqazda yaşayan erməni “fəallarının” siyasi-millətçi fəaliyyətlərini real qiymətləndirərək, erməni qaçqınlarını Osmanlı imperiyasına qaytarmaq qərarına gəldilər. Lakin, Qafqaz idarəçiliyi qərarın böyük fəsadlar riski olmadan həyata keçirməsinin imkansız olduğunu başa düşdü və 19 iyun 1898-ci ildə II Nikolay yeni sərəncamlar verilənədək ermənilərin qovulmasını dayandırmağı əmr etdi [186, s. 93].

Bu dövrlərdə Qafqaz idarəçiliyində bir çox maskalanmış ermənilərin və onlar tərəfindən rüşvətlə ələ alınan bir çox məmurun işlədiyini qeyd etmək lazımdır. Bu səbəbdən Qafqaz rəhbərliyinin belə bir nəticəyə gəlməsi təbiidir. Dövlətçiliyini IV əsrdə itirən ermənilər bütün dünyaya səpələnərək özgə ölkələrdə yenidən formalaşmağa, birlik yaratmağa və yeni dövlətçiliyin yaranmasına görə erməni-qriqorian kilsəsinə borcludular. Erməni xalqının qorunub saxlanılmasında erməni kilsəsinin böyük rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu səbəbdən “Böyük Ermənistan” arzusunda olan ermənilər hər zaman bu mifik dövlətin başında katolikosu görürlər.

Erməni kilsəsi bütün dünyaya səpələnmiş erməniləri öz ətrafında birləşdirdi. Erməni diasporası, hətta Ermənistan rəhbərliyi də ona tabedir. Erməni kilsəsi bütün ermənilərin ümumi məqsədlərinin həyata keçirilməsində istisnasız iştirak etməli olan bütün ermənilərin ideoloqu rolunu öz üzərinə götürmüşdü. Bu prosesdə iştirak etməkdən imtina edən ermənilər “böyük erməni xalqının” düşmənləri hesab olunurdu, təqiblərə və hətta məhv edilməyə məruz qalırdılar. V.L.Veliçko XX əsrin əvvəllərində apardığı müşahidələr haqqında yazırdı: “Ermənilərin mərkəzi təşkilatı əsrlər boyu və indiyədək, əvvəllər də qeyd olunduğu kimi, yarı gizli dövlətçiliyin xüsusi forması olan erməni teokratiyası idi. Görünüşcə kilsə olan, lakin, mahiyyət etibarilə gizli bir siyasi vəzifəni dini çağırışdan üstün tutan “milli” bir qurumdur. Əlbətdə ki, bu kilsə Tanrı məbədi kimi deyil, ümumi məsələlərə görə birləşən ermənilərin toplantısı kimi, tez-tez mübadilə, bəzən siyasi və digər görüşlər üçün bir yerdir” [113, s. 135]. Fransız alimi Baron de Bay XIX əsrin sonlarında Eçmiədzinə etdiyi sə-

fərdən sonra belə bir nəticəyə gəldi: “Bu monastır (Eçmiədzin) dini mərkəzdən daha çox siyasi bir təəssürat yaradırdı” [113, s. 106].

V.L.Veliçko, eyni zamanda, erməni kilsəsinin soyğunçuluğun təşkilində, saxta pul istehsalında, “yararsız” insanları öldürməkdə, dinlərarası və etnik münaqişələri qızışdırmaqda, dövlətə qarşı ermənilərin qiyamlarında fəal iştirak etdiyini şərh edirdi. O yazır ki, bu cür qiyamların başlaması üçün siqnal olaraq çox vaxt erməni kilsəsindən zəng çalınırdı. V.L.Veliçko 1903-cü il sentyabrın 2-də Bakıda erməni kilsəsində çalınan zənglə başlayan erməni üsyanını olduqca aydın şəkildə təsvir edirdi. Ermənilər kilsənin pəncərələrindən polislərə güllə atmağa başladılar. Kömək etmək üçün gələn əsgərlər erməniləri geri oturdular, lakin, onlar kilsənin daş hasarının arxasında və kilsənin özündə gizlənərək atəş açmağa davam edirdilər. Buna baxmayaraq, əsgərlər üsyanı yatırmağı bacardılar. Nəticədə 45 nəfər həbs edildi. “Çox sayda silah tapıldı və ələ keçirildi, hətta, kafedralda və hücrədə xeyli sayda tapancalar, patronlar və atılmış qəlpələr qalmışdı” [113, s. 140-141].

Kilsə zəngi ilə İrəvan, Yelisavetpol, Tiflis və Qarsda da yaxşı təşkil olunmuş erməni üsyanları başlandı [113, s. 139, 140, 142]. XIX əsrin 80-ci illərinin ikinci yarısında Qafqazın qubernatoru A.M.Dondukov-Korsakovun idarəçiliyi dövründə erməni kilsə məktəblərində din pərdəsi altında təbliğat aparılırdı, burada şagirdlərə çox vaxt rəsmi Rusiyanın Qafqazda milli problemlərə dair siyasətinə qarşı millətçi ideyalar aşılanırdı [321]. Müqəddəs Rus Pravoslav Kilsə Sinodunun prokuroru A.Frenkel 1907-ci ildə qeyd edirdi: “Hakim katolikosun simasında xalqın başçısı illyuziyası yaradılmışdı” [322].

Erməni kilsəsi özünün əsas mahiyyətini itirərək tədricən siyasət, mütəşəkkil cinayətkarlıq, terrorizm və s. ilə məşğul olan bir təşkilata çevrildi. Bununla əlaqədar V.L.Veliçko yazırdı: “Erməni yeparxiyalarının hər hansı birində və eləcə də Eçmiədzində ali təbəqənin nümayəndələri çox vaxt ya siyasi intriqanın iplərini, ya da kip doldurulmuş pul qutusunun açarını əllərində tutaraq həlledici rol oynayırdılar” [113, s. 135].

Erməni kilsəsi terror təşkilatları ilə fəal əməkdaşlıq edir, onları maliyyələşdirir və fəaliyyətlərini istiqamətləndirirdi. Onun göstərişi

ilə 11 may 1905-ci ildə Droşokistlər partiyasının terrorçuları erməni kilsəsinin qərarlarına zidd hərəkətlər edən Bakı qubernatoru M.A.Naqaşidzeni və onun şəxsi mühafizəçisini öldürdülər. Eyni səbəbdən, özlərini inqilabçı adlandıran erməni terrorçuları erməni-qriqorian kilsəsinin əleyhdarlarını, Yelizavetpolun qubernatoru A.F.Andreyevi, qəza rəisləri – Boquslovskini, Şemerlinqi, Naşanskini, Pavlovu, polis rəisi Saxarovu, məhkəmə icraçıları – Cavoaxovu, Şuşakeviçi, vergi müfəttişi Ter-Saakovu və başqalarını öldürdülər.

Antitürk və antiazərbaycan əməlləri ilə məşhur olan “Daşnak-sütyun” partiyası erməni kilsəsi ilə əlaqəli davranırdı. Beləliklə, “məxfi” Bakı Polis İdarəsinin sənədlərində belə bildirildi: “Şaxsey – vaxsey zamanı (“Kərbəlada” şəhidlərin matəm günü) ermənilər 15 mart 1904-cü ildə Bakıda müsəlmanların izdihamına bomba atmaq niyyətində idilər və bu əməli polisin və jandarmanın adına yazmaq istəyirdilər” [323]. Lakin, vaxtında faciənin qarşısını almaq mümkün oldu. Erməni kilsəsi tarixi boyu dəfələrlə sübut etdi ki, heç vaxt niyyətindən geri çəkilməyəcək və 1905-ci ildə Daşnaksütyun partiyasının dəstəyi ilə Bakıda erməni-Azərbaycan münaqişəsi təşkil edildi, nəticədə bir neçə min azərbaycanlı, o cümlədən, erməni öldü.

Erməni millətçilərinin fikrincə, onları Dağlıq Qarabağda “öz müqəddəratını təyinetmə (ayrılaraq)” yolunu seçməyə sövq edən səbəblərdən biri Azərbaycanda qeyri-islami dinlərə və digər millətlərə qarşı ayrışdırıcılıq siyasətidir. Moskva və Bütün Rusiya patriarxı II Aleksinin 2001-ci il may ayının sonlarında Azərbaycana səfəri zamanı aldığı təəssüratlar həyasızcasına edilən bu böhtanı təkzib etdi. Moskva və Bütün Rusiya patriarxı II Aleksinin Bakıya səfəri çox uğurlu oldu. Onu Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə, Azərbaycan Respublikasının ümummilləti Lideri Heydər Əliyev və parlamentin spikeri, nazirlər, millət vəkilləri, dini konfessiyaların rəhbərləri, xarici ölkələrin səfirləri qəbul etdilər və II Aleksini çadırlarda yaşayan qaçqınları da ziyarət etdi.

Şübhəsiz ki, Rus Pravoslav kilsəsinin başçısını Azərbaycan Respublikasındakı rusların yaşayış tərzini, pravoslavların və burada olan rusdilləli insanların hüquqlarının qorunmasına riayət edilməsi

xüsusilə maraqlandırır. Rusiyadakı “Azərros – Rusiya azərbaycanlıları” qəzetinin baş redaktoru Əfrand Daşdamirovu qəbul edən patriarx Azərbaycanda gördükləri ilə bağlı təəssüratlarını onunla bölüşdü: “Sizdən gizlətməyəcəm: Mənim xatirimdə Azərbaycana səfərimdən yaxşı təəssüratlar qaldı. Rusdilli əhali, rus icmasının nümayəndələri ilə görüşdüm, Bakıda yerləşən hər üç pravoslav kilsəsini ziyarət etdim, Lukoil neft şirkətinin rəhbəri Vaqid Ələkbərovun xeyriyyəçiliyi sayəsində bərpa olunan Müqəddəs Mürdəşyan Zənənlər Baş kilsəsini təqdis etdim. Pravoslav xristianların bərabər hüquq və azadlıqlara sahib olduqlarına və özlərini dinlərinə və ya milliyətlərinə görə ikinci dərəcəli insanlar kimi hiss etmədiklərinə əmin oldum. Burada yaşayan müxtəlif dinlərin nümayəndələrinin timsalında birgəyaşayışın nümunəsi şahidi oldum. Slavyan Universitetində olduq, burada təkcə slavyan millətinə mənsub insanlar deyil, eyni zamanda, rus mədəniyyətini, dilini öyrənən azərbaycanlılar da təhsil alır [428].

Azərbaycanda çoxlu rus məktəblərinin qorunub saxlanıldığını bilmək məni çox məmnun etdi, burada yalnız rus uşaqları deyil, həm də yeniyetmə azərbaycanlılar da oxuyurlar. Mən çox şadam ki, Azərbaycan hökuməti ruslara qayğı göstərir və postsovet məkanının bəzi ölkələrində olduğu kimi rus dilində danışanlara qarşı təqiblər təşkil etmir (məsələn, Ermənistanda rus dilində danışanların sayı demək olar ki, sıfırdır, onlardan yalnız bir neçə insan qalıb ki, bunlar da qarışıq nigahın üzvləridir. Burada, hazırda ermənilərdən əlavə bir neçə yüz yezidi kürdləri yaşayır. Ermənistan monoetnik bir respublikadır)” [428].

Patriarx daha sonra Azərbaycanın dünyada Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin rəhbərinin şiələrə və sünnilərə rəhbərlik etdiyi yeganə müsəlman ölkəsi olduğuna heyran qaldı. Azərbaycan vətəndaşların və eləcə də, ənənəvi dinlərin bərabər hüquqluluğu ilə fərqlənir. Patriarx II Aleksı müsahibəsində qeyd etdi ki, Azərbaycana səfər etdikdən sonra Azərbaycanda yaşayan və əhalinin digər nümayəndələri kimi onun inkişafına töhfə verən Rus Pravoslav Kilsəsinin mənsubları üçün daxili rahatlıq hiss etdi. Onlar Bakı şəhərində

və Azərbaycanın digər yerlərində mövcud olan məbədlərdə dua etmək, özünü ruhən möhkəmləndirmək fürsətinə malikdirlər. Patriarx Şeyx ilə Rus yeparxiyasına rəhbərlik edən yepiskop Aleksandr arasındakı mehriban, qardaş münasibətləri dəstəklədi. O, təkcə Bakıda möminlərin mənəvi ehtiyaclarını ödəyən üç pravoslav kilsəsinin olduğundan məmnun oldu [428]. 2003-cü il 16-18 aprel tarixlərində Ekumenik Patriarx I Varfolomey Azərbaycana rəsmi səfər etdi. Pravoslav dünyasında birinci olan Konstantinopol Kilsəsinin nümayəndəsi səfər çərçivəsində Azərbaycanda mövcud olan dini birliklərin rəhbərləri ilə görüşdü. Yepiskop Aleksandr (İşeyin), Avropa yəhudiləri icmasının rəhbəri Q.Zelmanoviç və dağ yəhudiləri icmasının rəhbəri S.İxiilov Patriarxa hörmətlərini ifadə etdilər. Patriarx I Varfolomey, hörmətli qonağa Quranın Azərbaycan dilinə tərcüməsini təqdim edən Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin (QMRİ) rəhbəri Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin iqamətgahında oldu. Patriarx I Varfolomey öz adından və Konstantinopol Kilsəsinin Mühəddəs Sinodu adından səmimi qəbul üçün təşəkkür etdi və fərqli dinlər arasında dialoqun qurulması üçün belə görüşlərin keçirilməsinin vacibliyini qeyd etdi: “Əsasən şüa müsəlmanlarının yaşadığı Azərbaycanda bütün dini icmaların nümayəndələri üçün bərabər şərait yaradılıbdır. Erməni diasporu üçün də eyni şərait yaradılmışdır, lakin, o, erməni kilsəsinin təşviqi ilə azərbaycanlılara münasibətdə düşmən mövqe tutdu. Erməni diasporu Qarabağ münaqişəsinin alovlanmasında mühüm rol oynadı və hələ də mövqeyindən əl çəkmir. Lakin, biz bu münaqişəni müsəlmanlarla xristianlar arasında qarşıdurma kimi qəbul etmirik” [379]. Eyni zamanda, Şeyx qonağa Azərbaycan, Gürcüstan və Rusiya bölgələrində münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün dini liderlər tərəfindən görülən səylər barədə də məlumat verdi.

Öz növbəsində Patriarx I Varfolomey qeyd etdi ki, “qonşu ölkə ilə münaqişə nəticəsində Azərbaycanın olduğu vəziyyət Allaha xoş olmayan bir hadisədir”. “Azərbaycanın öz ərazilərini tam idarə edə bilməməsi və müharibə nəticəsində öz ərazilərində evlərindən məhrum olan çox sayda qaçqının olması dərin kədərə səbəb olur” – deyə-

rək Konstantinopol Kilsəsinin nümayəndəsi bildirdi. “Bu Xəzəryanı respublikanın gələcəyi üçün dua edəcəyik ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa olunsun”. “Yalnız bu halda Azərbaycan şəhidləri boş yerə qurban verilməmiş olacaqdır” – I Varfolomey vurğuladı [379].

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası ümumdünya tanınmış beynəlxalq prinsip və normaları rəhbər tutaraq Azərbaycan xalqının iradəsi ilə qəbul edilmiş öz qanunları ilə müxtəlif irqi, milli, dil və dini azadlığa və bərabərhüquqluluğa təminat verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin III hissəsində deyilir: “Dövlət irqindən, etnik mənsubiyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, etnik, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır” [349, maddə 25].

Tolerantlıq Azərbaycan dövlətinin din siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu formalaşmış tolerantlıq ənənələrinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi, dövlətdaxili və beynəlxalq müstəvidə təşviq və təbliğ edilməsi dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindəndir. Azərbaycan Respublikasında tolerantlıq prinsipləri öz təcəssümünü dövlətin dini konfessiyalara olan münasibətində, müxtəlif dinlərin nümayəndələri olan vətəndaşların bərabərhüquqluluq və dözümlülük, qarşılıqlı anlaşma mühitində dinc yanaşı yaşamasında, onların tarixi-dini abidələrinin bərpa olunmasında, bu istiqamətdə təşkil edilən beynəlxalq forumlar və konfransların keçirilməsində və milli dövlət qanunvericiliyinin əsasında tapmışdır.

Demək olar ki, Azərbaycan əhalisinin – 96%-ni müsəlmanlar, 4%-ni xristian, yəhudi, bəhai, krişna və digər dinlərə mənsub insanlar təşkil edir. Respublikada 60-65% şiə, 35-40% sünni məzhəbinin nümayəndələri, xristian dininin isə bütün cərəyanlarının davamçıları: pravoslav, katolik, lüteran və protestant təriqətlərinin, həm də,

tarixi Alban kilsəsinin dini mənsubları olan xristianlar da yaşayırlar. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında 2246 məscid, 14 kilsə və 7 sinaqoq fəaliyyət göstərir. Respublikada ibadət evləri ilə yanaşı, eyni zamanda, xristian və yəhudi dinini tədris edən müəssisələr, pravoslav kilsələrinin nəzdində bazar günü məktəbləri, protestant icmalarına mənsub Bibliya kursları, yəhudilərin ivrit dilinin, dininin və mədəniyyətlərinin öyrədilməsinə aid və digər kurslar fəaliyyət göstərir. 2010-cu il aprelin 26-27-də Azərbaycanda keçirilən tədbirlərdən biri olan Dünya Dini Liderlərinin Bakı Sammitində Rus Pravoslav, Gürcü Pravoslav, Erməni Qriqorian kilsələrinin rəhbərləri, Vatikanın, Konstantinopol Patriarxlığının, İslam dünyasının nüfuzlu din xadimləri iştirak etdilər [363]. Bakıda Azərbaycan Respublikasının ev sahibliyi etdiyi Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu beş dəfə təşkil olunubdur: 2011-ci il 7-9 aprel tarixlərində “Dövlət və din: qloballaşan dünyada tolerantlığın gücləndirilməsi” mövzusunda keçirilən I Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, 2013-cü il 29 may – 01 iyun tarixlərində “Çoxmədəniyyətli dünyada sülh şəraitində birgə yaşamaq” şüarı altında II Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, 2015-ci il 18-19 may tarixlərində “Mədəniyyəti ortaq təhlükəsizlik naminə paylaşaq” şüarı altında III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, 2017-ci il 5-may tarixlərində “Mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafı: İnsan təhlükəsizliyi, sülh və davamlı inkişaf üçün yeni imkanlar” mövzusunda keçirilən IV Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, 2019-cu il 2-may tarixlərində Bakıda “Ayrı-seçkilik, qeyri-bərabərlik və zorakı münafişəyə qarşı fəaliyyət naminə dialoq quraq” şüarı altında V Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu. Azərbaycan, ümumilikdə, bir çox beynəlxalq təbirlərin təşkilində ev sahibliyi edib: Dünya Dini Liderlərinin Forumu, ənənəvi Bakı Humanitar Forumu, yeddi dəfə Bakı Qlobal Forumu. Bundan başqa 1 dekabr 2016-cı ildə “Qafqazda dini tolerantlıq ənənələri və Azərbaycanın multikulturalizm modeli” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans keçirilib. Respublika Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən 2016-cı il Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilib:

“Bizim üçün multikulturalizm həm həyat tərzidir, həm də dövlətimizin apardığı siyasətdir. Multikulturalizmin ünvanlarından biri Azərbaycandır. Fəxr edirik ki, biz çoxmillətli, çoxkonfessiyalı ölkəyik, Azərbaycanda yaşayan bütün dinlərin nümayəndələri ləyaqətlə yaşayırlar...” [363]. Prezident daha bir yadda qalan Sərəncam verib: 2017-ci il “İslam Həmrəyliyi İli” elan edilib və Bakıda 21-22 dekabr tarixlərində “2017 – İslam Həmrəyliyi İli: Dinlər və mədəniyyətlərarası dialoq” mövzusunda Beynəlxalq Konfrans keçirilib. 2008-ci ildən keçirilən “Bakı Prosesi” Avropa Şurası və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına Üzv dövlətləri – Avropa ilə müsəlman dünyası arasında dialoq üçün mühüm vasitə kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bütün bu tədbirlərin Azərbaycanda təşkil edilməsi “tariximiz, coğrafiyamız və düşüncəmizdən qaynaqlanır” – deyə İlham Əliyev qeyd eləmişdi [375].

Ölkəmiz tarixi boyu müxtəlif mədəniyyətlərin, etnik qrupların və dinlərin nümayəndələri olan insanların birgə, dinc və əmin-amanlıq şəraitində yaşayıb-yaratdığı və təmasda olduğu bir diyardır. Monoetnik bir dövlət olan Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan əsrlər boyu dini dözümlülük, müxtəlif xalqların və millətlərin birgə yaşadığı məkan olmuşdur. Ermənilər davamlı olaraq irəli sürdükləri ərazi iddialarına, həyata keçirdikləri işğal aktlarına, xalqımıza qarşı törətdikləri etnik təmizləməyə dini don geyindirməyə çalışaraq, bu münaqişəni xristian və müsəlman dünyasına genişləndirməyə cəhd edirdilər, lakin, işğaldan Azərbaycan torpaqlarını azad etmək üçün “2020-ci il 27 sentyabrdan 10 noyabradək aparılan Vətən müharibəsində bütün dinlərə mənsub döyüşçülərin: rus, yəhudi, ləzgi və digər millətlərdən olan Azərbaycan vətəndaşlarının çiyin-çiyinə vuruşması, onların bu haqq yolunda şəhid olması bir daha bütün dünyaya sübut etdi ki, ölkəmiz müxtəlif dinlərin və etnik qrupların nümayəndələrinin bir ailə kimi yaşadığı və yaşayacağı tarixi bir diyardır. Bu torpaqlarda yaşayan, bu dövlətin vətəndaşları olan bütün milli azlıqların hüquqları beynəlxalq norma və prinsiplərə əsaslanaraq dövlət-daxili qanunvericiliklə müdafiə olunur. Azərbaycan dövlət başçıları: ulu öndər Heydər Əliyev və Respublika Prezidenti İlham Əliyev bu

münaqişənin həlli yollarını müzakirə edərkən Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində Dağlıq Qarabağa ən yüksək muxtariyyət forması verməyə hazır olduqlarını həmişə bildirmişlər, lakin, ermənilər imtina etmişlər və göründüyü kimi ermənilərin guya “öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları”nın pozulmasına yol verilməmişdir. Lakin, ermənilər dövlət içində dövlət yaratmaq xülyası naminə Azərbaycan dövlətinin onlara verdiyi bu şansı itirdilər. Biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü 2020-ci il 27 sentyabrdan-10 noyabrədək – Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin ətəşkəsi pozması nəticəsində başlayan İkinci Qarabağ savaşında döyüşərək bərpa etdik, Azərbaycan Prezidenti dediyi kimi: “... biz qələbə çaldıq, həm masada, həm də döyüş meydanında”.

Erməni ideoloqlarının ərazi bütövlüyünə münasibətdə “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun üstünlüyü ilə bağlı təhrif olunmuş şərhlərinə baxmayaraq, beynəlxalq təcrübə və ümumiyyətlə, qəbul edilmiş hüquqi normalar bütün suveren dövlətlərin “ərazi bütövlüyü”nün üstünlüyünü qəbul edərək tamamilə fərqli bir nöqteyi-nəzəri dəstəkləyir. Müasir beynəlxalq hüquqda “millətlərin və xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu reallaşdırarkən “ərazi bütövlüyü” prinsipinin pozulmasının qəbuledilməzliyi xüsusi olaraq vurğulanır. “Xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” dövlətlərin ərazi bütövlüyü çərçivəsində konstitusiyada nəzərdə tutulmuş formalarda həyata keçirilə bilər. “Xalqların bərabərliyi və özünü-təyinetmə hüququ”-nin həyata keçirilməsi nəticəsində yaradılan yeni dövlətlərin tanınmasının qanunauyğunluğunu dəyərləndirərkən beynəlxalq hüququn ümumi qəbul edilmiş prinsiplərini rəhbər tutmaq lazımdır. Beləliklə, ermənilərin “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na subyektiv yanaşaraq həyata keçirdikləri bütün hərəkətlər beynəlxalq hüquq normalarının, o cümlədən, dövlətlərin suveren bərabərliyi, zor işlətməmək və zor işlətməklə hədələməmək, güc tətbiq və təşviq etməmək, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü, mübahisəli məsələləri dinc yolla nizama salmaq və digər dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və beynəlxalq hüququn ümu-

mən qəbul olunmuş prinsip və öhdəliklərini vicdanla yerinə yetirmək kimi ATƏT-in Helsinki prinsiplərinin kobud şəkildə pozulması deməkdir.

3.3. Beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi kimi erməni separatizminin dünya birliyi üçün təhlükəli xarakteri

XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində terrorun ən təhlükəli forması – dövlət terrorizmi gizli fəaliyyətdən açıq fəaliyyətə keçir. Terrorçu dövlətin işğalçı dövlət kimi hamılıqla etiraf edilməsi beynəlxalq iradə və beynəlxalq həmrəylik tələb edir. Bu məsələdə beynəlxalq ictimaiyyətin həlledici rolu böyükdür. Dövlət terrorizmi sağlam təxəyyülün məhsulu deyil. Ermənistan dövləti – terrorçu dövlətdir. Beynəlxalq hüququn subyektı olan dövlətin beynəlxalq səlahiyyətlərdən istifadə edərək belə bir fəaliyyəti həyata keçirməsinin xüsusilə, təhlükəli olduğu nəzərə alınsa dövlət terrorizminə qarşı mübarizə də son dərəcə qətiyyətli və amansız olmalıdır. Çünki, bunu bütün bəşəriyyətin təhlükəsizliyi tələb edir [499, s. 260].

“Böyük Ermənistan – dənizdən dənizə” xülyasının yaradılması ideyasının tərəfdarları bu məqsədə çatmaq üçün müxtəlif yollardan istifadə edirlər. Tarixi faktların saxtalaşdırılması, “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın manipulyasiyası ilə yanaşı onlar həmişə terrorçulardan istifadə edir, terrorçuları milli azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanları, xalq intiqamçıları adlandırırdılar. Erməni separatçıları terror aktlarını inqilabi mübarizə, azadlıq hərəkatları ilə müqayisə edərək bunu məqsədə çatmaq uğrunda insan tələfatının qaçılmaz olması ilə əsaslandırırdılar. Bildiyiniz kimi, “terror” “dəhşət” deməkdir. Serqey Yevqeniyeviç Şilova görə: “Terror (terrorizm) – tarixi-hüquqi bir hadisədir, tarixi-hüquqi bir institutdur. Onun anlayışı yalnız transmilli kriminal qrupların cinayətkar fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Terror fəaliyyətinin xüsusiyyətləri makromiqyasda həyata keçirilən cinayətkar fəaliyyətin xüsusiyyətləri ilə məhdudlaşmır. Beynəlxalq terrorizm kon-

sepsiyasının tarixi-hüquqi təhqiqi onun mahiyyətini dərk etmək üçün vacib şərtidir. Tarixi-hüquqi təhqiqatının əsas istiqaməti terrorun (hazırkı perpektivdə) inqilab və totalitar dövlət kimi tarixi-hüquqi hadisələrlə eyni qaydada baş verməsini izah etməkdən ibarətdir. Terror dağıdıcı, lakin, obyektiv tarixi bir institut, fenomen olaraq izah edilməlidir. İnqilab institutunun, totalitar dövlət institutunun, terror institutunun sivil (ona zidd olan) formadan fərqli müxtəlif metodu, özünün sosial-iqtisadi, hüquqi, informasiya və başqa münasibətləri, inzibati-ərazi təşkilatı, ideologiya və digər özünəməxsus həyatı, geosiyasi, etno-milli məkanı var. Beləliklə, terror müharibə ilə eyni deyil: inqilab nəticəsində müharibə baş verdiyi kimi, totalitar dövlət müharibə etdiyi kimi terror da müharibə elan edə bilər. Lakin, terror hətta müharibəyə səbəb olmadıqda da mövcuddur, bütün institusional mənalarda mövcudluğuna xitam vermir. Beynəlxalq terrorizmin məqsədi və ideali: global anarxo-oligarxik, qeyri-qanuni (rasional – qanundankənar) şəbəkə birliyi, ən fundamental mənada qanundan kənar – qanun, hüquq və hüquq münasibətlərinin mahiyyətinin əks tərəfində fəaliyyət göstərən təşkilat olmaqdır.

Beynəlxalq terrorizmin tarixi-hüquqi fenomeninin əksi – beynəlxalq humanitar hüququn xalqın hüquqları ideyasını rəhbər tutan yeni bir modelidir” [511]. Terror dağıdıcı, bəşəriyyət əleyhinə bir fenomendir və qan tökülməsi ilə müşayiət olunan beynəlxalq hüquq normalarına zidd hərəkətdir [511].

Terrorizmin hüquqi mahiyyətini çox aydın şəkildə açıqlayan Sergey Şilov erməni separatçılarının özlərinə bəraət qazandırmaqlarını birmənalı şəkildə rədd edir. Həqiqətən də, bu gün dünya praktikasından aydın olur ki, “terror” anlayışı separatizmlə sıx əlaqəlidir və müxtəlif növ terrorçu və ekstremist təşkilatlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Siyasi, dini ekstremizm, aqressiv anti-qlobalizm, sol və sağ radikalizm və s. – bütün bunlar müxtəlif terror fəaliyyətlərində bir-birini tamamlayan terror zəncirinin halqalarıdır. Bu məsələdə erməni terrorçuları çox uğur qazanıblar. Biz XX əsrdə erməni terrorçularının törətdikləri cinayətlərin qısa xronologiyasını verməyə çalışacağıq, bu terror aktlarının həyata keçirilməsində erməni terror

təşkilatlarının “Sadval”, “Hizbullah” və s. kimi müxtəlif terror təşkilatları ilə əlaqəli olduqlarını göstərəcəyik. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, onlar bu hərəkətləri milli azadlıq hərəkətlərinə qarşılıqlı dəstək adlandırırdılar. Təəssüf ki, erməni terrorçuları bəzən öz məqsədlərinə çatırdılar: özgə torpaqların ələ keçirilməsi, dağılması, başqa millətlərin və hətta başqa düşüncəli ermənilərin qırğını (soyqırım), pis əməllərində onları dəstəkləməyənlər arasında qorxu yaradılması və s. XIX əsrin sonlarında yağışdan sonra göbələk kimi erməni “inqilabi” partiyaları və təşkilatları bir-birinin ardınca görünməyə başladı. Adından asılı olmayaraq, hamısı terror təşkilatı idi, hamısı “Böyük Ermənistan – dənizdən dənizə” mifik dövlətlərini yaratmaq üçün qanlı terror yolunu seçmişdi [31, s. 145]. Osmanlı Türkiyəsinin, Azərbaycanın və bütün Qafqazın torpaqları heç vaxt mövcud olmayan bu dövlətin hüduqları daxilinə aid edilirdi. Buna görə də erməni təşkilatları öz qarşılarında bu torpaqları türklərdən, azərbaycanlılardan, gürcülərdən və digər yerli xalqlardan və millətlərdən hər hansı bir şəkildə təmizlənməsi vəzifəsini qoymuşdular: hakimdövlətçilik şovinizminə nail olmaq adı ilə qırğın, sürgün və terror.

Beləliklə, yeni yaradılmış erməni təşkilatı “Qnçak” öz fəaliyyətinə məhz terrorla başladı. Üç il (1890-1892) bu partiya Zeytun və Sasunda (Türkiyə) qanlı iğtişaşlar təşkil etdi, nəticədə 65 min silahsız türk və kürd öldürüldü [56, s. 101]. Qətliyanlar hədsiz edamlar və işgəncələrlə müşayiət olunurdu. Müsəlman ruhanilərin əl-qolunu bağlayırdılar və İslam nəşri və əlyazmalarından yandırılmış tonqala atırdılar [232, s. 7]. 1894-cü ilin noyabrında bu təşkilat Adana şəhərində (Türkiyə) və ona qonşu kəndlərdə [155], Maraş şəhərində (Türkiyə) və ətraf kəndlərdə [113, 56, 292] dinc müsəlman sakinlərinin qırğını təşkil etdi. Eyni zamanda, Kayseri (Türkiyə) şəhəri və ətrafındakı kəndlər “Qnçak” erməni terror təşkilatı tərəfindən terrora məruz qaldı [155, 168]. Bundan ilham alan “Qnçak” təşkilatı öz fəaliyyət dairəsini 1895-ci ilin oktyabrından 1896-cı ilin yanvarınadək Zeytun şəhərinə (Türkiyə) genişləndirdi. Kavafyan, Hambartsum Volcan və Miqran Damadyanın rəhbərliyi ilə

“Qnçak”ın 2000 silahlı birləşmələri kürdləri və türkləri zorla evlərindən qovdular [266, 197, 392]. Qeyd etmək lazımdır ki, 1896-cı ilin sonlarına qədər Qnçak müxtəlif terror aktlarına görə məsuliyyəti öz üzərinə götürdü [59, s. 48] və bununla da erməni millətçilərinin rəğbətini qazandı. Bu, digər erməni təşkilatlarında və partiyalarında qısqanclıq yaratdı. Bu çirkin əməldə liderliyi ələ keçirmək üçün 26 avqust 1896-cı ildə Qaregen Pasdermadcanın rəhbərliyi ilə “Daşnaksutyun” partiyasının iki nəfər üzvü Osmanlı Bankına basqın etdi və oradakı insanları girov götürdü. Corc de Malevilə görə, Osmanlı Bankına edilən basqın ilk dəfə mülki şəxslər girov götürülən terror aktı kimi müasir tarixdə yadda qaldı.

13 avqust 1903-cü ildə axşam saat 7-də Aleksandropol şəhərində bir pravoslav keşiş Vasilov xəncərlə öldürüldü, buna səbəb Erməni İnkilab Komitəsinin (Qnçakın yerli şöbəsi) üç erməni kəndinin pravoslavlığı qəbul etməsinə hiddətlənməsi idi. Bunun üçün qatillər erməni dini təşkilatından 25 min rubl aldılar. Bundan bir müddət əvvəl, İrəvan dəmiryol stansiyalarından birində Eçmiədzin qəzasının Şahriar kəndinin (Şəhriyar) sakini Stepan Drampov erməni millətçiləri üçün pul yığılmasında əsas təşkilatçı olan iki nəfəri ələ verməkdə şübhəli bilinərək, Osmanlı ermənilərindən olan muzdlu qatillər tərəfindən xəncərlə bıçaqlandı. Elə həmin il sentyabrın 13-də, günorta çağı, Eçmiədzin şəhərində bazar meydanında Erməni İnkilab Komitəsinin təhdidlərinə baxmayaraq kilsə əmlakının xəzinəyə verilməsi zamanı şahidlər arasında olmaqda və protokolun imzalanmasında günahlandırılıb Osmanlı erməniləri tərəfindən öldürüldü [113, s. 136, 137, 141]. Burada erməni terrorçularının millətindən asılı olmayaraq müxaliflərlə necə davrandıqlarının sahidi oluruq. Nəzərinizə çatdırmaq yerinə düşər ki, erməni-qriqorian din xadimlərinin rəhbərlik etdiyi erməni təşkilatları dinc erməni sakinlərini ölüm qorxusu altında terror yolu ilə türklər, azərbaycanlılar, gürcülər və digər millətlərə qarşı mübarizəyə qaldırmağa çalışırdılar.

Erməni terror təşkilatları, partiyaları və ruhaniləri bu mübarizə yolunu indiyə qədər davam etdirirlər. Bu problemi araşdıran erməni alimi C.Libaridyan maraqlı bir nəticəyə gəldi. Onun hesabla-

malarına görə, üç ildə (1904-1906) erməni terrorçuları tərəfindən 105 “siyasi qətl” törədilib: Bunlardan 56-sı ermənilərə, 32-i siyasi səbəblərdən rus, türk (o cümlədən, azərbaycanlı) məmurlarına və zabitlərinə qarşı, 2-3 nəfər heç bir səbəb olmadan təsadüfən, qalanları isə bankirlərə və tacirlərə qarşı (qarət məqsədi ilə) idi. Bu rəqəmlərdən göründüyü kimi, erməni terrorunun hər ikinci qurbanı bu təşkilatların “dildə” maraqları uğrunda mübarizə apardıqları erməni xalqının nümayəndəsi idi [306, 56, 281].

1904-cü ilin sentyabrında Bakıda əhalini şantaj və xəbərdarlıq məqsədi ilə onlarla azərbaycanlı erməni terrorçuları tərəfindən öldürüldü [56, s. 212]. Ermənilər Bakı əhalisini təhdid edirdilər. Onlar bu vaxta qədər məqsədli köçürmələr sayəsində xeyli sayda erməninin Bakıya gəlməsinə nail oldular, azərbaycanlıları və şəhərin digər sakinlərini terrorla qorxudaraq paytaxtı tərk etməyə məcbur edirdilər. Bu plan erməni-qriqorian kilsəsi tərəfindən tərtib edilmişdi, erməni lobbisi tərəfindən maliyyələşdirilmişdi, o dövrdə terror aktlarında Qnçakdan liderlik bayrağını ələ keçirməyi bacaran Daşnaksütyun partiyası tərəfindən icra edilmişdi.

Demək olar ki, Bakının bütün erməni neft sənayeçiləri və maqnatları bu aksiyaların maliyyələşdirilməsində iştirak etmişdilər: B.Lalayev, A.Balayants, I.Ter - Osipov, A.Muradyan, G.Sarkisyan, K.Saakyans, A.I.Mantaşev, Melikyans və başqaları. Mixaylovski şəhər xəstəxanasının saxlanılan arxiv sənədlərinə əsasən, yalnız 6 fevral 1905-ci ildə bu xəstəxanada 18 nəfər ölmüş, 33 nəfər yaralanmışdı, o cümlədən, onlardan: 34-ü azərbaycanlı, 6-ı rus, 6-ı erməni, 5-i başqa millətlərin nümayəndəsi idi. Növbəti günlərdə qurbanların sayı yüzlərlə idi [306, 56]. Bakı qubernatoru knyaz M.A.Nakaşidzenin gələcəkdə həyatı ilə ödəyəcəyi amansız qəti tədbirləri erməni əməllərinin qarşısını aldı.

Bakıda uğur qazana bilməyən ermənilər öz planlarını Azərbaycanın başqa böyük şəhərində – İrəvanda (indiki Yerevan) həyata keçirməyə başladılar. Azərbaycanlıların qətlərinin icraçısı eynilə “Daşnaksütyun” partiyası idi. Ermənilər burada daha çox uğur qazandılar. 20-21 fevral 1905-ci il İrəvanda yüzlərlə azərbaycanlı vəh-

şicəsinə öldürüldü, onların bir neçə min nəfəri ölüm təhdidi ilə şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Bu, ermənilərin gələcəkdə özünüküləşdirdiyi və Ermənistanın paytaxtı etdiyi şəhərin demoqrafik fonunun dəyişilməsinə güclü təsir etdi.

11 may 1905-ci ildə Bakı “Droşakistlər”i tərəfindən Bakı qubernatoru knyaz M.A.Nakaşidze və G.Takayşvili öldürüldü. Hadisələrin şahidi beş erməni terrorçusunun iştirakçı haqda ifadə verdi. Həmin gün general Əlixanov da öldürüldü. Bəzi məlumatlara görə, bu qətlərin həyata keçirilməsinin və Zəngəzur qəzasında azərbaycanlıların öldürülməsinin bədnam fəalı “Droşakistlər”in lideri – “Dro” ləqəbli D.Kanayan idi. Bununla əlaqədar edilən bir bəyanatda deyilir: “6-10 fevral tarixlərində baş verən hadisələrin məxfi ruhlandırıcısı və təşkilatçısı olan knyaz Nakaşidze Bakıdakı bütün inqilabi təşkilatların qərarı ilə qətlə yetirildi və qərar daha çox bu hüquqa malik olan droşakistlər tərəfindən icra edildi” [1; 56, s. 217].

Bəyanatdan da göründüyü kimi, yalançı erməni vətənpərvərlər çirkin əməllərini gizlətmirdilər, əksinə, bununla qürur duyurdular. Terror aktlarını həyata keçirməkdə onların məqsədi mifik dövlətin – “Böyük Ermənistanın” bərpası yolunda mane olmağa cəsarət edənləri qorxutmaq idi. Məsələn, Birinci Rus İnqilabının başlanğıc mərhələsində Daşnaksütyun partiyası bütün şəhər rəislərinə, mühafizəçilərə, polis rəislərinə, qəza rəislərinə, jandarma və zemstvo polislərinə elan etdi ki, axtarış edib silahları götürməyə və Zaqafqaziyanın erməni əhalisini həbs etməyə cəsarət etsələr, amansız və sarsılmaz şəkildə məhv ediləcəklər. ... Qoy hər biri Bakı qubernatoru Nakaşidzeni, Yelizavetpol qubernatoru Andreyevi, qəza rəisləri Boquslavskini, Şmerlinqi, Naşanskini, Pavlovu, polis rəisi Saxarovu, icra məmurları Cavoaxovu, Şuşakeviçi və polis nəzarətçisi Ter-Saakovu xatırlasın” [266, 306, 69]. Yelizavetpolda Daşnaksütyun icraçıları Koryun və Arutyunov qardaşları partiya üçün yerli mülkədar və alman çaxır taciri Forerdən 30.000 rubl tələb etdilər. Eyni təklif sonradan imtina etdiyi üçün öldürülən varlı kolonist Y.Quura da edildi [110, s. 66-67; 147, s. 87].

Bildiyiniz kimi, ermənilər bütün Qafqazı “Böyük Ermənistan” ərazisinin bir hissəsi hesab edirlər. Buna görə də, onlar ümumerməni planına görə, bütün şəhər və kəndləri başqa millətlərdən təmizləməyi öhdələrinə götürdülər. Bakı və İrəvan şəhərlərindən sonra terror aktları: Tiflis (21 noyabr 1905), Gəncə (15-18 noyabr 1905), Naxçıvan (may 1905), Zəngəzur, Şuşa və s. şəhərlərdə baş vermişdir. 1905-1906-cı illərdə, təkcə Qarabağda yüzlərlə Azərbaycan kəndi dağıdılmışdı [306, 69, 266]. Erməni terror təşkilatlarının Osmanlıda yürütdüyü etnik təmizləmə siyasəti öz miqyasına görə diqqət çəkirdi [318, 319]. D.Malevilin hesablamalarına görə, 1915-ci ilə qədər Şimali Anadolunun ermənilər tərəfindən qətlə yetirilən mülki müsəlman sakinlərinin sayı 1 milyon 600 min nəfərə çatmışdı [292]. C. və K.Makkartlinin araşdırmalarına görə, XX əsrin əvvəllərində baş verən qanlı hadisələr zamanı 2,5 milyon müsəlman öldürüldü [196, 86]. Buna ermənilər tərəfindən Azərbaycanda 400 min, Gürcüstanda isə 10 minlərlə öldürülən müsəlmanı əlavə etsək, bu rəqəm həqiqətən dəhşətli olar.

Bu qətlər müsəlmanlarda vahimə yaratdı, türkləri və kürdləri evlərini tərk etməyə məcbur etdi. Birinci Dünya Müharibəsi başlamazdan əvvəl Osmanlının 5 əyalətində – Trabzon, Ərzurum, Ərzincan, Van və Bitlisdə 3 milyon türk yaşayırdı. Müharibədən sonra bu torpaqlarda cəmi 600 min insan qaldı [122, s. 26]. Qalanları ermənilər tərəfindən öldürüldü və ya evlərindən qaçaraq xilas oldular.

Erməni vəhşilikləri vəhşi bir heyvani instinktlə dolu idi. Bu hiss ilə 1918-ci ilin yanvar ayında Daşnaksutyun partiyasının Qətranlı kəndində (Qars, Türkiyə) törətdiyi vəhşiliklər insanın beynini dumanlandırır. Daşnaklar bütün qonşu kəndlərdən 1400 uşaq toplayıb diri-diri yandırdılar. Onların valideynlərinin taleyi hələ də məlum deyil [298, 10].

Erməni terroru hamıya, əsasən də türk xalqlarına qarşı yönəldilmiş çox geniş arealı əhatə edirdi. Bu dövrdə yaşayan Seyid Əhməd Kəsrəvinin yazdığı məlumata görə, martın əvvəlləri Urmiya şəhərində baş verən dəhşətli hadisələrdə 130 mindən çox insan erməni və aysorlardan təşkil olunmuş xristian qoşunu tərəfindən qətlə

yetirilmişdi [38, s. 46]. Belə ki, 1918-ci il martın 17-də Urmiyada (İran) bir gün ərzində ermənilər 10 min dinc azərbaycanlıyı qətlə yetirdilər [149]. Ölənlərin sayı barədə daha dəqiq məlumat İran dövlətinin Urmiya şəhərindəki kargüzarı Rəhmətullah xan Mötəmidəlvuzarə tərəfindən qeydə alınmışdır: "... I Dünya müharibəsi başlayandan indiyə kimi sadəcə qeydə alınan və hesablama vəərəqələrində göstərilən can itkisi 160 min nəfər, qeydə alınmayan məntəqələr də hesablanarsa insan itkisi 200 min nəfər olur" [38, s. 58].

Rusiyada bolşevizmin qələbəindən sonra ermənilər onun dəstəyi ilə azərbaycanlıların kütləvi şəkildə məhv edilməsinə və qovulmasına davam edirdilər.

Erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin mart ayınadək İrəvan quberniyasında 198 kəndi – İrəvan qəzasında 32, Eçimədzin qəzasında 84, Novo-Bəyazid qəzasında 7 və Sürməli qəzasında 75 kəndi yerlə yeksan etmiş, bu qəzalarda təqribən 135 min nəfər azərbaycanlı soyqırırma məruz qalmışdı [320]. 1918-ci il martın 15-də Novo-Bəyazid şəhərində yaşayan 27 nəfər [5, s. 17-26], Novruz bayramı günlərində Pəmbək mahalının 9 kəndində 1000-dən çox, Arcut kəndində 60 nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, onlardan 12 nəfərinin başı kəsilmişdi, 30 körpə uşaq isə bələkdə süngü ilə vəhşicəsinə məhv edilmişdi. Ermənilər Vartanlı kəndini qəflətən hücum edib mühasirəyə almış, 13 yaşından yuxarı 411 kişini mal-heyvan tövləsinə dolduraraq bacalardan ot və neft töküb od vurmuşdular [53, s. 197-198]. Yunanlar ermənilərin törətdikləri misli görünməmiş vəhşiliklər haqqında Cənubi Qafqaz Seyminə məlumat verərək bildirmişdilər: "Türk ordusunun qarşısından geri çəkilən silahlı erməni qaçqınları ətrafdakı müsəlman kəndlərini yer üzündən silərək hər bir şeyi atəş və qılıncdan keçirir, təsəvvürəgəlməz bir dəhşət və fəlakət törədirdilər. ... "Qalib" erməni ordusu hərbi qənimətləri, yəni süngü ucuna taxılmış südəmə uşaqlarla keçdikləri yolların ətrafına çıpaq soyundurulmuş müsəlman qadınlarını düzürdülər. Bu cəhənnəm əzabından ağılı itirmiş qadın və uşaqların ürəkparçalayan iniltilərini, qocaların ümitsiz nalələrini dinləmək üçün adamın qəlbi daş olmaqdır..." [321]. 1918-ci ilin yazında İrəvan quberniya-

sında, Göyçə, Eçmiədzin, Vedibasər, Şərur və digər sıx məskunlaşmış ərazilərdən azərbaycanlıların kütləvi surətdə sürgün edilməsi və qətlə yetirilməsi davam edirdi. Qısa müddət ərzində İrəvan quberniyasında 211 müsəlman kəndi yandırıldı, Azərbaycan əhalisinin əksəriyyəti məhv edildi, 80 mindən çox insan qaçqın düşdü [331].

1918-ci il 5 dekabr tarixindən etibarən Naxçıvan ətrafında kəndlərdə yaşayan müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlar başlanmışdır. Ermənilər Naxçıvandan 40 km şimalda yerləşən Almalı kəndində 688 nəfəri, həmin kəndin 12 km şimal-qərbində Agus adlı yerdə 516 nəfəri qətlə yetirmişlər. Gənc qadınları seçib ayırdıqdan, 2000 nəfəri bir yerə toplayıb öldürdükdən sonra, 40 qadın və körpəni də ayrı bir otağa doldurub yandırmışlar [67, s. 54]. 1920-ci il iyun ayının axırlarında İrəvanın cənubunda yerləşən müsəlman kəndlərini ermənilər top atəsinə tutub qadın və uşaqlar da daxil olmaqla 4.000 azərbaycanlını Araz çayına tökərək qətlə yetirmişlər [67, s. 117].

1918-ci il Azərbaycan üçün qanlı il kimi tarixə düşdü. S.Şaumyanın rəhbərliyi ilə qondarma Erməni İnqilab Komitəsi və “Daşnaksütyun” partiyası Bakı, Şamaxı, Quba, Nuxa (Şəki) şəhərində soyqırım təşkil etdilər. Yuxarıda göstərilənlərdən göründüyü kimi arxiv materiallarında ermənilərin müsəlmanların evlərinə girərək uşaqları süngü ilə dəşik-dəşik etdikləri və yanan evlərə atdıqları qeyd olunur [20, s. 70].

İlk dəfə 1918-ci ildə azərbaycanlıların soyqırımını faktını bütün dünyaya çatdıran ümummilli Lider H.Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixli “Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Fərmanında bir vaxtlar saxtalaşdırılmış bu soyqırım faktlarının əsl mahiyyəti ilk olaraq aşkar edilmişdir [263]. Dəfələrlə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş və uzun müddət müvafiq siyasi və hüquqi qiymət almamış soyqırımını faktı tarixin açıqlanmayan səhifələrindən biridir.

1918-ci illərdə erməni işğalçıları “Böyük Ermənistan”ın yaradılması ilə bağlı xəyallardan ilhamlanaraq azərbaycanlılara qarşı bir sıra genişmiqyaslı qanlı tədbirlər həyata keçirdilər. Bakıda başlayan erməni vəhşilikləri bütün Azərbaycanı və indiki Ermənistan ərazisindəki Azərbaycan kəndlərini əhatə edirdi. Yüzlərlə yaşayış məntə-

qəsi dağıdıldı və yer üzündən silindi, minlərlə azərbaycanlı vəhşicəsinə qətlə yetirildi. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri etnik təmizləmə siyasəti haqqında ingilis nümayəndəsi P.Koks Tehrandan göndərdiyi 1918-ci il 30 oktyabr tarixli teleqramda bu ilin martında Cənubi Qafqazda 180 azərbaycanlı kəndinin yerlə-yeksan edildiyini və azərbaycanlıların vəhşicəsinə qətlə yetirildiyini bildirirdi.

Bütün bunları “Daşnaksütyun Partiyasının əksinqilabi rolu” adlı sənəd də sübut edirdi: “... Ermənistanda hakimiyyətdə olan Daşnaksütyun partiyasının 30 aylıq hökmranlığı dövründə (may 1918-ci il – noyabr 1920-ci il) azərbaycanlı əhalinin 60%-i yer üzündən silinmişdi...” [8, s. 70]. Erməni quldurları Zəngibasarın 48 kəndini tamamilə yerlə-yeksan edib yandırmış, 400-dən çox uşaq, 150 nəfər qoca qadın və kişini qətlə yetirmiş, 100 nəfər xəstəni oda ataraq, tonqalda diri-diri yandırmışlar, 816 nəfər qaçqın Araz çayını keçərkən boğulmuş, 160 nəfər insan isə xilas olub İrana getmişdir. Dərələyəzdə 74, Şərur və Şahtaxtı bölgələrində 76 kənd ermənilər tərəfindən yandırılmış, Şərurda 810 xəstə yatağında öldürülmüş, 144 nəfər qadın əsir düşmüş, 150 nəfər qoca və qadın qətlə yetirilmiş, 72 nəfər insan top atəsinə tutularaq öldürülmüşdür. Şahtaxtıda 35 uşaq, 22 qoca və 8 xəstə qətlə yetirilmiş, 3 nəfər qadın isə əsir götürülmüşdür [64, s. 281].

Hadisələrin mahiyyətinin açıqlanmasına və müvafiq siyasi və hüquqi qiymət verilməsinə mane olan bu terror aktların təşkilatçıları ərazi iddiaları avantyuralarını ört-basdır edərək azərbaycanlılar haqqında mənfə imic yaradırdılar.

Xüsusi qəddarlıqla azərbaycanlılara qarşı törədilən soyqırım Bakı, Şamaxı, Quba qəzalarında, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Lənkəran və Azərbaycanın digər bölgələrində həyata keçirildi. Bu torpaqlarda çox sayda mülki şəxs qətlə yetirildi, kəndlər yandırıldı, milli mədəniyyət abidələri dağıdıldı və məhv edildi [338]. Bu hadisələrin xatirəsinə Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il Fərmanı ilə 31 mart Azərbaycan xalqının Soyqırımını Günü elan edildi [263].

Ermənilər “Hay – Dat” adı altında erməni məsələsini müdafiə etməyə davam edirdilər. Onlar Türkiyə dövləti və hərbi rəhbərlərini

qondarma “erməni soyqırımı”nda ittiham edərək qiyabi olaraq “ölüm cəzası” hökmü vermişdilər. Özünü “xalq intiqamçısı” adlandıran erməni terrorçu Soqomon Teyleryan 15 mart 1921-ci ildə Berlində Türkiyənin keçmiş Daxili İşlər naziri Tələt Paşanı öldürmüşdü. 1921-ci ilin iyununda Berlində Teyleryanın işi üzrə keçirilən məhkəmə prosesi ermənilərin rüşvətlə satın aldıkları bəzi avropalı nümayəndələrin dəstəyi ilə məzhəkəyə və gülünc bir tamaşaya çevrildi. Qərībā o idi ki, qətl faktına məhəl qoymayan məhkəmə Teyleryana bəraət verdi. Belə ədalətsizlik və cəzasızlıqdan ruhlanan erməni terrorçuları Petros Ter-Poqosyan, Artəşes Gevorqyan və Stepan Tsiginyan 25 iyul 1922-ci ildə Tiflisdə türk dövlət xadimi Camal Paşanı öldürdülər [477].

Hal-hazırda “əzabkeş” erməni xalqı terror təşkilatlarının və qətlərin sayına görə dünyada liderdir. Bu nisbətən kiçik xalqın otuzdan çox beynəlxalq terror təşkilatı və qrupu var. Biz yalnız daha böyük olanları sadalayırıq:

1. Ermənistanın Azadlığı uğrunda Gizli Erməni Ordusu – 1975-ci ildə Beyrutda yaradılmışdır. Baş qərargah – mənzil Şamda yerləşir. 1000-dən çox üzvü var. Fəaliyyətinin ilk 6 ilində müxtəlif ölkələrdə 19 türk diplomatı öldürülmüşdü;
2. ASALA – 1975-ci ildə yaradılıb. Baş qərargah – mənzil Beyrutda, təlim-məşq bazaları isə Bekav şəhərində (Suriya) yerləşir;
3. “Erməni “soyqırımının” intiqamçıları” qrupu;
4. “Erməni Müqavimət Təşkilatı”. Qərargahı – Fransada yerləşir. Əsasən keçmiş SSRİ ölkələrində terror aktları törədirdi;
5. “TIRR” Assosiasiyası;
6. “Erməni birliyi” – 1988-ci ildə Moskvada yaradılmışdı;
7. “Erməni azadlıq hərəkatı” – 1991-ci ildə Fransada yaradılmışdır. Qərargah - mənzil İrəvanda yerləşir;
8. “Erməni azadlıq cəbhəsi” – 1979-cu ildə yaradılmışdır. Sonradan Türkiyə və Azərbaycan ərazilərinə göndərilməsi üçün terrorçulara təlim keçməyə başladı;
9. “Gənc ermənilər ittifaqı” – 1990-cı ildə Fransada yaradılmışdı;
10. “Erməni milli hərəkatı”;

11. “İntiharçılar eskadronu” – 1981-ci ildə Parisdə yaradılmışdı;
12. “Demokratik cəbhə” – “Ermənistanın azadlığı uğrunda gizli erməni ordusu” və “Erməni milli hərəkəti”nin birləşməsi nəticəsində yaradılmışdı. Təşkilatların məqsədi Türk dövlətçiliyini parçalamaq idi;
13. “9 İyun” qrupu – 1991-ci ildə İsveçrədə təsis edilmişdi. Təşkilatın əsas məqsədi bu dövlətdə həbs olunan erməni terrorçularının sərbəst buraxılmasına nail olmaq idi;
14. “Erməni siyasi məhbuslarına yardım komitəsi” – Fransada yaradılıb, qərargahı – Parisdə yerləşir. Türkiyənin tərəfkeşi hesab etdikləri İsveçrə hökumətinə müharibə elan etmişdi;
15. “İsveçrə qrupu”, nisbətən son vaxtlar yaranmasına baxmayaraq, Fransa, İtaliya və Yunanıstanda 4 terror aktı törətməyə müvəffəq oldu;
16. “Orli” qrupu – 1981-ci ildə Fransada yaradılıb. 1987-ci ilə qədər bu qrup müxtəlif ölkələrin hava limanlarında 10-dan çox terror aktı törətmişdi [21, s. 49];
17. “Armenikan” – 1885 (Van);
18. “Geqaron”;
19. “Apostol”;
20. “Qnçak” – 1887-ci ildə Cenevrədə erməni sosial-demokratları tərəfindən yaradılmışdır;
21. DRO və onun filialları: DRO – 8, DRO – 88, DR – 888, DRO – 888;
22. “3 oktyabr” təşkilatı;
23. “Sentyabr – Fransa”;
24. Ermənistan qırmızı ordusu;
25. “Qara xaç” – 1878-ci ildə yaradılmışdı (Van);
26. “Vətənin müdafiəçiləri” – 1881-ci ildə Ərzurumda yaradılmışdı;
27. “Alex Yenikomeşyan” – terrorçu qrup;
28. “Scahan Natali” – bir qrup;
29. Ermənistanın 6-cı qurtuluş ordusu; “Yanikyan” qrupu
30. “Erməni gizli azadlıq ordusu” (ASOA);
31. “Erməni qrupu – 28” və s. [477].

Erix Fayql, 2000-ci ildə alman və fransız dillərində nəşr olunan, etibarlı faktlara əsaslanan “Terror haqqında həqiqət: Erməni terrorizmi – mənşəyi və səbəbləri” kitabında bu təşkilatların fəaliyyət arealını izah etdi. Avro-Asiyanın və Amerika qitəsinin terrora məruz qalmış 40-dan çox böyük şəhəri E.Fayqlın siyahısına daxil edilmişdir. E.Fayqlın statistikasından aydın olur ki, yalnız 1973-cü ilin aprelindən 1984-cü ilin aprelinə qədər Paris – 37 dəfə, Beyrut – 13 dəfə, Los-Anceles – 13 dəfə, Cenevrə – 11 dəfə, Tehran – 11 dəfə, Roma – 10 dəfə, Brüssel – 5 dəfə, Lion – 5 dəfə, Madrid – 5 dəfə, Kopenhagen – 4 dəfə, London – 4 dəfə, Nyu York, Frankfurt, Sürix, Milan, Marsel – hər biri 3 dəfə və s. terrorizmə məruz qalmışlar. Bu, erməni vəhşiliklərinin tam siyahısı deyil [266].

Son 15 ildə Qarabağ müharibəsi ilə əlaqədar olaraq, erməni terror təşkilatları daha da fəallaşdılar. Onların terror aktlarının arealına keçmiş SSRİ ölkələri daxil edilmişdi. Təkcə Azərbaycanda otuzdan çox terror aktı törədilmişdi, nəticədə iki mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi [477]. Bir çox ölkələrdə ermənilər terror aktlarının intensivliyinə görə liderliyi əldən vermirdilər. Məsələn, 1980-1986-cı illər arasında ABŞ-da törədilən terror aktlarının 24,1%-i erməni terror təşkilatları və qruplarının payına düşürdü.

Dəqiqlik üçün erməni terror təşkilatları və qrupları tərəfindən törədilən bəzi terror aktlarını göstərək:

Paris: 4 aprel 1973. ASALA terrorçuları tərəfindən bombalanması ciddi ziyanə səbəb olur. Məqsəd - Türkiyə Baş Konsulluğunun və “Türk Hava Yolları” avioşirkətinin dağıdılması idi.

24 oktyabr 1975-ci ildə Türkiyənin Fransadakı səfiri İsmayıl Eres və sürücüsü Talip Ener öldürüldü. Sui-qəsdə məsuliyyəti “ASALA” öz üzərinə götürür.

8 iyul 1978-ci ildə dörd partlayış Fransanın paytaxrını silkələdi. İlk bomba “THY” aviaşirkətinin bürosunun qarşısında, ikincisi ATTAŞE əmək işləri üzrə idarəsinin qarşısında, üçüncüsü türk turizm şirkətində partladı, dördüncü bomba isə vaxtında zərərsizləşdirildi. Məsuliyyəti yenə də “ASALA” öz üzərinə götürdü [30, s.31-32]. 18 noyabr 1979-cu ildə Parisdə baş verən partlayışlar nəticəsin-

də THAI, KLM və Luftqanza agentlikləri dağıdıldı və iki fransız polis yaralandı. Məsuliyyəti “ASALA” öz üzərinə götürdü. 13 oktyabr 1980-ci ildə terror təşkilatının “3 oktyabr”da etdiyi partlayış nəticəsində İsveçrə turizm şirkətinin ofisi dağıdıldı. 14 yanvar 1981-ci ildə bir türk diplomatı Əhmət Ərbəylinin avtomobili partladıldı. Məsuliyyəti “Alex Yenikomeşyan” terror qruplaşması öz üzərinə götürdü. 11 iyun 1981-ci ildə Ara Toranyanın rəhbərlik etdiyi erməni terror qruplaşması THAI hava yollarının ofisini ələ keçirdi. 22 sentyabr 1981-ci il 4 erməni terrorçusu Türkiyə konsulluğunu ələ keçirdi. Konsul və mühafizəçilərdən biri ağır yaralandı. Terrorçular 56 nəfəri girov götürdülər, onlardan ikisi yaralandı, biri öldürüldü. Bütün terrorçular “ASALA”nın üzvləri idilər. 5 noyabr 1981-ci ildə “Orli” terror qruplaşması tərəfindən Lion dəmiryolu stansiyasında partlayış həyata keçirildi. 14 noyabr 1981-ci ildə “Orli” terror təşkilatının üzvləri turistlərə atəş açdılar. 15 noyabr 1981-ci ildə “McDonalds” restoranlarından biri bomba partlayışı ilə dağıdıldı. Məsuliyyəti “Sentyabr – Fransa” terror təşkilatı öz üzərinə götürdü. 16 noyabr 1981-ci ildə “Orli qrupu” Parisin Şərq dəmiryolu stansiyasında partlayış törətdi, iki nəfər yaralandı. 15 iyul 1983-cü ildə “Orli qrupu” hava limanında “Türk Hava Yolları” kassalarının qarşısında bomba partlatdı. Bu dəhşətli aksiya nəticəsində 8 nəfər öldü, 60-dan çox insan yaralandı. Suriyadan olan 28 yaşlı bir erməni törətdiyi cinayəti etiraf etdi [30, s. 38-45]. 4 oktyabr 1979-cu ildə “ASALA” Kopenhagendə “Türk Hava Yolları” bürosunun yaxınlığında partlayış törətdi. Partlayış zamanı iki daniyalı yaralandı [474]. 15 sentyabr 1981-ci ildə THAI aviaşirkətinin ofisinin qarşısında baş verən partlayış nəticəsində iki nəfər ağır yaralandı. Məsuliyyəti “6-cı Erməni azadlıq ordusu” öz üzərinə götürdü. 2 iyun 1978-ci ildə Madriddə Türkiyə səfiri Zəka Kuneralpın avtomobilinə hücum edildi. Səfirin həyat yoldaşı, eyni zamanda, keçmiş səfir Bezir Balsoğlu və sürücü Antonio Tores öldürüldü. Məsuliyyəti “ASALA” öz üzərinə götürdü. 25 Noyabr 1979-cu ildə “Trans World Airlines” və “British Airways” aviaşirkətlərinin ofisləri qarşısında bir neçə partlayış baş verdi. Burada ermənilər hədlərini keçdilər: onlar Vatikanın rəhbərini hədələməyə çalışdılar. Məsuliyyəti öz üzərinə

götürən “ASALA”, sui-qəsdin Türkiyəyə səfər etməyi planlaşdıran Roma Papasını xəbərdarlıq etmək üçün təşkil olunduğunu bildirdi. Erməni terrorçularının fəaliyyət istiqaməti buradan aydın görünür. Ermənilər “düşmənlərimin dostları mənim düşmənlərimdir” prinsipinə əməl edirlər və onları məhv etməyə və ya qorxutmağa çalışırlar.

20 yanvar 1980-ci ildə İspaniyanın paytaxtında bir sıra partlayışlar TWA, Britishairways, Swissar, Sabena aviaşirkətlərində də çox sayda insan tələfatına səbəb oldu. Sui-qəsdin məsuliyyətini “Erməni soyqırım ədalət komandoları” öz üzərinə götürdü. 5 oktyabr 1980-ci ildə ALITALIA bürosu çoxsaylı sui-qəsd cəhdlərinin hədəfinə çevrildi. 12 nəfər yoldan keçənlər yaralanır. Məsuliyyəti “Ermənistanın gizli azadlıq ordusu” öz üzərinə götürdü [311, s. 117]. 22 dekabr 1979-cu ildə ASALA Amsterdamda bir neçə partlayış etdi. Nəticədə “Türk Hava Yolları” bürosunun ofislərinə ciddi ziyan dəydi. 9 dekabr 1979-cu ildə Romanın mərkəzində baş tutan iki partlayış “Pan Amerikan”, “British Airlines” və “Filippin Airways” ofislərini dağıtdı, 9 nəfər isə xəsarət aldı. “Yeni erməni müqavimət təşkilatı” baş vermiş terror aktının məsuliyyətini öz üzərinə götürdü. 23 dekabr 1979-cu ildə burada TWA təşkilatının və Air France ofislərinin qarşısında üç partlayış baş verdi, onlarla insan yaralandı. Partlayışların məsuliyyətini öz üzərinə götürən “ASALA”, bu dəfə Fransa hökumətini hədələdi. Hərəkətlərinə “xalq azadlığı” adını verməyə çalışan erməni terrorçuları bu cəhdlərin Fransa hökumətinə orada yaşayan ermənilərə qarşı “repressive” (?) tədbir görməməsi üçün bir xəbərdarlıq olduğunu ifadə edirlər.

18 fevral 1980-ci ildə Romada baş verən iki partlayış yenidən “Luftqanza”, “El AI” və “Svissar” şirkətlərinin ofislərinə ciddi ziyan vurdu. Bu dəfə erməni terrorçuları dünya birliyinin gözündə gülünc bir şəkildə demokrat, antifaşist kimi görünmək istədilər. Onlar bu hücumların səbəbini çoxsaylı telefon zəngləri edərək belə izah etdilər: İsveçrə erməniləri “repressiya” edir, Almaniya “türk faşizmini” dəstəkləyir və nəhayət, yəhudilər sionistdirlər [311, s. 116].

2 fevral 1980-ci ildə Belçikanın paytaxtı Brüsseldə “Türk Hava Yolları” və Aeroflot ofislərinin qarşısında iki partlayış baş verdi.

Partlayışların məsuliyyətini “Yeni erməni müqavimət təşkilatı” öz üzərinə götürdü. 25 dekabr 1980-ci ildə dünyanın ən sakit şəhəri olan Sürix də erməni terrorçularının terror aktları ilə təşvişə düşdü. İlk partlayış hava limanının radar sistemini dağıtdı. Uçuş zolağına atılan digər bomba xoşbəxtlikdən tapıldı və zərərsizləşdirildi.

26 may 1982-ci ildə, Los-Ancelesdə “Air Canada” bürosuna bomba qoymağa çalışarkən, “ASALA”nın üç üzvü cinayət başında tutuldu [30, s. 33, 36, 42]. 7 avqust 1982-ci ildə iki erməni terrorçusu Ankarada Esenboq hava limanının sərnəşinlərin izdihamlı gözləmə salonunda atəş açdı. Terrorçulardan biri iyirmi nəfərdən çox insanı girov götürdü, digər terrorçu isə polis tərəfindən ələ keçirildi. Qatillər tərəfindən edilən bu aksiyanın nəticəsi: 9 şəhid, 82 yaralı idi. Ağır yaralanan və sağ qalan terrorçulardan biri Levon Ektekdşyan edam cəzasına məhkum edildi. 16 iyun 1983-cü ildə İstanbulda qumbaraatan və pulemyotla silahlanmış “ASALA” terrorçuları şəhər bazarında atəş açdılar. Nəticədə 2 nəfər öldü, 21 nəfər yaralandı. 9 sentyabr 1983-cü ildə Marseldə beynəlxalq ticarət sərgisində baş verən partlayış nəticəsində SSRİ, ABŞ və Əlcəzair pavilyonları dağıdıldı. Nəticədə 1 nəfər öldü, 26 nəfər yaralandı. Məsuliyyəti “ASALA” və “Orli” terror təşkilatları öz üzərlərinə götürdülər. 16 fevral 1975-ci ildə Beyrutda, şəhər restoranlarından birində Türkiyə səfirliyinin birinci katibi öldürüldü. Məsuliyyəti yenə “ASALA” öz üzərinə götürdü. 26 mart 1982-ci ildə türk filmlərinin yayımı zamanı şəhərdəki kinoteatrların birində bomba partladı: 2 ölü, 16 yaralı oldu. Sui-qəsdı “ASALA” təşkil etmişdi. 29 oktyabr 1983-cü ildə “ASALA”-dan olan üç erməni terrorçu Beyrutdakı Türkiyə səfirliyini ələ keçirdi [30, s. 43-46].

11 dekabr 1988-ci ildə Leninskada, Ermənistanın Spitak şəhərində zəlzələdən əziyyət çəkənlərə kömək üçün Azərbaycandan göndərilən təyyarə hava limanının dispetçer xidmətinin qəsdən yanlış koordinatlar verməsi nəticəsində dağa çırpıldı. 72 azərbaycanlı öldü, 1 nəfər isə ağır yaralandı və ömürlük əlil qaldı. Bu fakt Azərbaycan və Ermənistan xalqlarının bir-birinə əks olan xarakterik xüsusiyyətlərini bariz nümunəsidir. Xatırladaq ki, ilin əvvəlindən Er-

mənistanın Azərbaycana qarşı qanunsuz hərəkətlərinin və azərbaycanlıların kütləvi surətdə respublikadan deportasiyasının davam etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan erməni xalqına yardım əlini uzatdı, ermənilər isə onlara göstərilən mərhəmətə özlərinə xas hərəkətlə cavab verdilər.

20 noyabr 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Qarakənd kəndi yaxınlığında Azərbaycanın mülki vertolyotu erməni döyüşçüləri tərəfindən vuruldu. Münaqişə bölgəsindəki vəziyyətlə tanış olmaq üçün bölgəyə gedən görkəmli dövlət xadimləri – Azərbaycan Respublikasının Dövlət katibi Tofiq İsmayılov, Baş prokuror İsmət Qayıbov, Daxili işlər naziri Məmməd Əsədov, jurnalistlər Osman Mirzoyev, Alı Mustafayev, Fəxrəddin Şahbazov, Arif Hüseynzadə, üç rus generalı, vertolyot heyəti və bir neçə vətəndaş – cəmi 22 nəfər həlak oldu [477; 133, s. 21-22]. Respublika Prokurorluğunun 3 aprel 1992 il tarixli qərarına əsasən cinayət əməli Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 59-cu maddəsinə (terror aktı) tövsif edilib və istintaq zamanı müəyyən edilibdir ki, MI-8 MQV markalı 72 nömrəli hərbi vertolyot 2 nəfər erməni tərəfindən pulemyot və avtomat silahlardan açılan atəşlə vurulub [46, s. 39].

Erməni terrorçularının əməllərinin bu natamam siyahısı erməni terror təşkilatlarının yaxşı təşkilatlandığını, maliyyələşdirildiyini və dünyanın bir çox şəhərində terror aktlarını eyni vaxtda, sərbəst həyata keçirə bildiklərini və cəzasız qaldıqlarını göstərir. Aydınlıq üçün “ASALA” tərəfindən terror aktlarının yerinə yetirildiyi şəhərlərin siyahısını göstərək: Vyana, Paris, Beyrut, Madrid, Frankfurt, Kopenhagen, Haaqa, Milan, Roma, Tehran, Bern, Marsel, Afina, Lion, Los-Anceles, London, Toronto, Ottava, Burqas, Brussel, İstanbul, Bonn və s. Göründüyü kimi, onlar üçün heç bir sərhəd həddi yoxdur və buna görə də erməni terrorizminə qarşı mübarizə təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünya dövlətlərinin vəzifəsidir.

Beynəlxalq erməni terror təşkilatları terror təşkilatları və qruplarının “birliyi”nin yaradılmasında mühüm rol oynayırlar. Məqsədlərinə çatmaq üçün dünyanın bütün ölkələrinin terror təşkilatları

ilə asanlıqla əməkdaşlıq edirlər. Məsələn, Fələstin və erməni terror təşkilatları 30 ildən çoxdur ki, daha yaxından əlbir çalışırlar. Əl-Ayyat qəzetinə Yasser Arafatın verdiyi müsahibə bunun əyani təsdiqi-dir: “Biz (Fələstinlilər) və ermənilər bir xalqıq” [470].

“ASALA” və “FAT” (Fələstin Azadlığı Təşkilatı) sıx əlaqədə tez-tez türk diplomatlarına və İsrail dövlətinin nümayəndələrinə qarşı terror aktları həyata keçirirlər. “ASALA”-nın gələcək lideri Akop Akopyan hətta “FAT”-nın “fəxri mücahid”i elan edildi. Qeyd edək ki, A.Akopyan 1970-ci ildə Münhendə keçirilən Olimpiya Oyunları zamanı İsrail idmançılarına qarşı törədilən və 9 idmançının və 2 təlimçinin ölümü ilə nəticələnən qanlı aktı təşkil edən “Qara Sentyabr” terror təşkilatının qurucularından biri idi” [166, s. 207].

Erməni terror təşkilatları təkcə “FAT” ilə deyil, digər Fələstin terror təşkilatları ilə də sabit əlaqə saxlayırlar: “FAXC” (Fələstinin Azadlığı üçün Xalq Cəbhəsi), “Abu-Nidal qrupu” və başqaları ilə əməkdaşlıq edirlər [371]. Bundan əlavə, erməni terror təşkilatları ilə Kipr terrorçuları, PKK və Livan İslam təşkilatları “Hizbullah” və “Həmas” və “İslami cihat” arasında əməkdaşlıq faktları təsbit edilmişdi [74, s. 207].

Bundan əlavə, “Daşnaksütyun”un “PKK” ilə ilk əlaqələri XX əsrin 20-30 illərində baş tutmuşdu. 8 aprel 1980-ci ildə isə Sidon şəhərində (Livan) keçirilmiş birgə mətbuat konfransı zamanı əməkdaşlıq barədə qərar verilməsi onlar arasındakı münasibətlərin ən yüksək zirvəsi oldu. Həmin il kürd terror təşkilatı “PKK” 24 aprel tarixini “erməni soyqırımının anım günü” kimi qeyd etmək qərarına gəldi. 21-28 aprel “qırmızı həftə” elan edildi. “ASALA” və “PKK” birgə əməliyyatlara həmin ilin 9 noyabr tarixində Türkiyənin Strasburqdakı Baş Konsulluğunda və Romadakı “Türk Hava Yolları” ofisində törətdikləri partlayışlarla başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, “PKK” lideri Abdullah Öcalan “Böyük Ermənistan ideyasına xidmət etdiyi üçün” Erməni Müəlliflər Birliyinin (Armenian Authors Association) fəxri üzvü seçilmişdir [494]. 1987-ci il razılaşmasına əsasən, erməni terrorçuları “PKK” ba-

zalarında təlim keçmək imkanı əldə edirlər, bunun üçün hər bir şəxsə görə “PKK”-ya 5000 ABŞ dolları ödəməyi öhdələrinə götürürlər.

Özünü “PKK” – “ASALA” alyansının rəsmi nümayəndəsi kimi təqdim edən Hermes Samuroyanın sözlərinə görə, 18 aprel 1990-cı ildə “PKK” və “ASALA” kəşfiyyat və casusluq işlərinin erməni terrorçuları tərəfindən aparılması şərti ilə ortaq bir komanda yaratmaq qərarına gəldilər. Hərbçilərin təlim düşərgələrinin yaradılması xərclərinin 75 faizini erməni tərəfinin ödəməsi qərara alınır [494]. “ASALA” və “PKK” nümayəndələrinin növbəti görüşləri 4 iyun 1993-cü ildə Qərbi Beyrutdakı bazalardan birində və 13 iyun 2001-ci ildə İraqın şimalında [494] keçirildi.

Erməni terror təşkilatlarının Əl-Qaidə ilə əlaqələri artıq şübhə doğurmurdu. 18 yaxşı təlim keçmiş, təcrübəli terrorçunun MDB məkanına getdiyinə dair sübutlar vardır. Bunlar “Əl-Muhəjir”, “Hizbullah”, “Qüds qüvvələri” terror təşkilatlarına aiddirlər, onlardan 6-sı ermənidir. 2002-ci ilin dekabrında MKİ (Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi) ABŞ Senatının Kəşfiyyat Komitəsinə “ABŞ-dakı MDB vətəndaşlarının terror fəaliyyətləri”-nə dair xüsusi hesabat verdi. Bu sənəddə Ermənistan xüsusilə qeyd edilmişdir. Məruzədə 1998-ci ildə Ermənistana gələn və qısa müddətdə onun vətəndaşlığını qəbul edən Vadi Əl-Qaidənin adı çəkilir. Kaliforniyada fəaliyyət göstərən terrorçu qruplarla onun sıx əlaqəsi müəyyən edilmişdi. Həmçinin, Vadi Əl-Qaidənin Çeçenistan və Dağıstanda terror bazalarının yaradılması ilə əlaqəli Rusiya FTX (Federal Təhlükəsizlik Xidməti) tərəfindən həbs olunduğu da qeyd edilmişdi. O, 2001-ci ilin fevralında sərbəst buraxıldı və Yerevana yola düşdü. Amerikalı analitiklər Vadi Əl-Qaidənin Çeçenistanda bir sıra terror aktlarının və Moskvadakı Dubrovka Teatr Mərkəzində girov götürülməsi planının hazırlanmasında bilavasitə iştirak etdiyini ehtimal edirlər.

9 aprel 2002-ci ildə Xankəndidə bu ərazidə “dayaq dəstək bazaları” yaratmaq məqsədilə Ermənistanda işləyən ərəb iş adamlarının Livan və İrandan olan “Hizbullah” fəalları ilə görüşü keçirildi [208].

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, erməni terrorçuları cinayətlərini “müstəqillik uğrunda mübarizə” hesab edirlər və digər terror təşki-

latlarının xidmətlərindən istifadə edilməsini isə milli azadlıq hərəkatlarının ümumi həmrəyliyi kimi qeyd edirlər. Belə qarşılıqlı əlaqəyə və fəaliyyətə subyektiv yanaşmalarına baxmayaraq, “etnik yönümlü separatçıların” qarşılıqlı fəaliyyəti beynəlxalq terrorizmin ən vacib komponentlərindən biridir.

Müasir terror təşkilatları ciddi iyerarxik quruluşa malikdirlər. Artıq onların fəaliyyətlərinin dövlət sərhədləri ilə dayandırılması mümkün deyil. Yuxarıda göstərilən misallarda hər hansı bir təşkilatın, məsələn: “ASALA”, “Yeni Erməni Müqavimət Təşkilatı”, “Erməni Soyqırımına Qarşı Mübarizə Hərəkatı” və digərlərinin eyni anda bir neçə ölkədə necə fəaliyyət göstərməsi bildirilmişdi. Müəssir, o cümlədən, erməni terror təşkilatlarının bəzi dövlətlərin dəstəyi ilə əməliyyat, kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat bölmələri və mühafizəkar döyüş dəstələri vardır.

1980-ci illərdən başlayaraq Ermənistan Respublikasının və ümumerməni diasporasının maliyyə və təşkilatı dəstəyi ilə erməni terrorçu təşkilatlarının Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdikləri terror müharibəsi ardıcıl olaraq aparılırdı. Terror aktlarının Azərbaycanda Ermənistan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən hazırlanaraq həyata keçirildiyi barədə çoxsaylı təkzibolunmaz istintaq və prosesual dəlillər mövcuddur: 16 sentyabr 1989-cu ildə “Tbilisi-Bakı” (5 nəfər dünyasını dəyişmiş, 25 nəfər yaralanmış), 18 fevral 1990-cı ildə Yevlax-Laçın yolunun 105-ci km-də “Şuşa-Bakı” (çoxlu insan həlak olmuş), 11 iyul 1990-cı ildə “Tərtər-Kəlbəcər” (14 nəfər həlak olmuş, 35 nəfər yaralanmış), 10 avqust 1990-cı ildə “Tbilisi-Ağdam” (20 nəfər qətlə yetirilmiş, 30 nəfər yaralanmış), “Şəmkir-Gəncə” (17 nəfər dünyasını dəyişmiş, 26 nəfər yaralanmış) marşrutları ilə, 30 noyabr 1990-cı ildə Xankəndi aeroportuna gedən yolda hərəkət edən sənişin avtobusu (2 nəfər qətlə yetirilmiş, 11 nəfər yaralanmış), 09 yanvar 1991-ci ildə “Molodyoj Azərbaycana” qəzetinin müxbiri Salatın Əsgərovanın və 3 hərbi qulluqçunun getdiyi avtomobil (4 nəfər həlak olmuş) [415], 19 iyun 1991-ci ildə “Yevlax-Laçın” avtomobil yolunun 106-cı km-də 5459 №-li hərbi hissənin “UAZ-469” markalı avtomasını (3 nəfər ölmüş, 3

nəfər yaralanmış), 02 avqust 1991-ci ildə Hadrut rayonunda “QAZ-53” markalı avtomaşın (4 nəfər qətlə yetirilmiş, 8 nəfər yaralanmış), 21 avqust 1991-ci ildə Hadrut rayonu Şadaxt kəndinin yaxınlığında avtobus (2 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər yaralanmış), 08 sentyabr 1991-ci ildə “Ağdam-Xocavənd” marşrutu ilə hərəkət edən avtobus (5 nəfər həlak olmuş, 34 nəfər yaralanmış), 26 sentyabr 1991-ci ildə “Yevlax-Laçın” yolunda avtomaşın (2 nəfər qətlə yetirilmiş, 14 nəfər xəsarət almış), 19 oktyabr 1991-ci ildə Ağdərə rayonu Sırxavənd kəndi yaxınlığında avtomaşın (3 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər yaralanmış), 20 noyabr 1991-ci ildə Xocavənd rayonu Qarakənd kəndi yaxınlığında “Mİ-8” vertolyotu (19 nəfər qətlə yetirilmiş), 26 dekabr 1991-ci ildə “Şuşa-Laçın” yolunun 4-cü km-də “ZİL-130” və “Moskviç” markalı maşınlar (5 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər xəsarət almış) partladılmış, 08 yanvar 1992-ci ildə Türkmənistandan “Krasnovodsk-Bakı” marşrutu ilə hərəkət edən dəniz bərəsində terror aktı törədilmişdi (25 nəfər dünyasını dəyişmiş, 88 nəfər yaralanmış), 28 yanvar 1992-ci ildə “Ağdam-Şuşa” marşrutu ilə uçan Mİ-8 mülki vertolyot Şuşa yaxınlığında (44 nəfər həlak olmuş) vurulmuşdur [415]. 1992-ci ilin yanvarında Kərkicahan qəsəbəsində 80 nəfər, 1992-ci il fevral ayında Xocavənd rayonu Qaradağlı kəndində 77 nəfər, 1992-ci il fevralın 26-da Xocalıda 613 nəfər mülki əhəlinin qətlə təhəmmüləndirilmiş, 650 nəfər isə yaralanmış, 22 mart 1992-ci ildə Qazax rayonunda avtomaşın (3 nəfər dünyasını dəyişmiş, 2 nəfər xəsarət etmiş), 28 mart 1992-ci ildə avtomaşın (3 nəfər qətlə yetirilmiş, 2 nəfər ağır yaralanmış), 18 aprel 1992-ci ildə “Qazax-Cəfərli” yolunun 10-cu km-də avtomaşın (2 nəfər ağır yaralanmış), 20 may 1992-ci ildə Zəngilan rayonu Qarançı kəndi yaxınlığında avtomaşın (2 nəfər ölmüş, 2 nəfər xəsarət almış), 22 iyul 1993-cü ildə partlayış törədilməsi nəticəsində Tərtər rayonunda 5 nəfər ölmüş, 18 nəfər yaralanmış, Qazax rayonunda 6 nəfər həlak olmuş, 10 nəfər xəsarət almışdır. 30 avqust 1993-cü ildə Hadrut rayonunda “ZİL” markalı maşın (2 nəfər həlak olmuş), sənişin avtobusu (4 nəfər ölmüş, 8 nəfər ağır xəsarət almış), 18 mart 1994-cü ildə Xankəndi yaxınlığın-

da “Herkules” tipli təyyarə (İran, 34 diplomat ailə üzvləri ilə birlikdə həlak olmuş) vurulmuşdur [415].

Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi və Rusiya Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin (FTX) əməkdaşlığı sayəsində Rusiya ərazisində fəaliyyət göstərən və Ermənistan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizlik Baş İdarəsinin şöbə müdiri – polkovnik Can Ohanesyan, onun müavini mayor Aşot Qaloyan və Rusiya Federal Əkskəşfiyyat Xidmətinin Terrorla Mübarizə İdarəsinin yüksək səlahiyyətli məmuru mayor Boris Simonyanın rəhbərlik etdiyi erməni separatçılarının terrorçu qrupu aşkarlandı və məsuliyyətə cəlb edildi [412].

Baş ofisi Moskvada yerləşən və Valeria Petrosyanın rəhbərlik etdiyi “TIRR” Assosiasiyası tərəfindən birbaşa maliyyələşdirilən terrorçu qrup Rusiya və Azərbaycanda dəmir yolu qatarlarında bir neçə partlayış təşkil etdi: 30 may 1991-ci ildə RF Dağıstan Respublikası Xasavyurd stansiyası bir neçə km-də “Moskva-Bakı” sərnişin qatarı (11 nəfər dünyasını dəyişmiş, 22 nəfər xəsarət almış), 31 iyul 1991-ci ildə Dağıstanın Temirtau stansiyası yaxınlığında “Moskva-Bakı” sərnişin qatarı (16 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmış), 28 fevral 1993-cü ildə Rusiyada Qudermes stansiyası yaxınlığında “Kislovodsk-Bakı” sərnişin qatarı (11 nəfər həlak olmuş, 18 nəfər yaralanmış), 02 iyun 1993-cü ildə Bakı şəhər dəmir yolu vağzalında sərnişin qatarının vaqonu, 01 fevral 1994-cü ildə Bakı şəhər dəmir yolu vağzalında “Kislovodsk-Bakı” sərnişin qatarı (3 nəfər həlak olmuş, 20 nəfər yaralanmış), 13 aprel 1994-cü ildə Dağıstan Respublikasının “Daqestanskiye Oqni” stansiyası yaxınlığında “Moskva-Bakı” sərnişin qatarı (6 nəfər həlak olmuş, 3 nəfər yaralanmış) partladılmışdır [415]. Onların hamısı Rusiya Federasiyası və Azərbaycan Respublikası məhkəmələri tərəfindən müxtəlif müddətlərə azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edilmişdi. Bundan əlavə, Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən “Sadval” terror separatçı təşkilatının üzvləri tərəfindən 03 iyul 1994-cü ildə Bakı Metropoliteninin “28 May” və “Gənclik” stansiyaları arasında elektrik qatarının partladılmasının Ermənistan Respublikasının Xüsusi Xidmət Orqanlarının polkovniki Karen Baqdasaryan və kapitan Seyran Sarkisyan tərəfindən təşkili faktı məhkə-

mə və prosesual qaydada sübut edilmişdi. Bu terror aktı nəticəsində 14 nəfər ölmüş, 42 nəfər yaralanmışdı [29, s. 131-132; 415]. Çoxsaylı ifadələr və maddi dəlillər birbaşa bu təşkilatın silahlı dəstələrinə Ermənistan Respublikasının Nairi və Allahverdi rayonlarında Ermənistanın Xüsusi Xidmət Orqanlarının bazalarında, habelə, Dağıstan Respublikasının Məhərrəmkənd rayonu ərazisində xüsusi yaradılan düşərgələrdə hərbi təxribat hazırlığının keçirildiyini göstərir. Məhz Ermənistanın Xüsusi Xidmət Orqanları terroristləri maliyyələşdirir və lazım olan bütün partlayıcı materiallar və texniki vasitələrlə təmin edirdi. Azərbaycan Xüsusi Xidmət Orqanları cinayətin 43 təşkilatçı və icraedicilərini müəyyən edib, onlardan 30 nəfəri Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi tərəfindən məhkum edilib, ölkə xaricində gizlənənlərə qarşı isə axtarış tədbirləri davam etdirilir [258]. Göründüyü kimi, Ermənistanın Xüsusi Xidmət Orqanları Azərbaycanın bir sıra şimal bölgələrinə iddia edən separatçılardan terrorçu qrup təşkil edib maliyyələşdiriblər.

Bu faktlar yeganə hal deyildi, çünki, 90-cı illərin ikinci yarısında Azərbaycanın şimal bölgələrində separatçı hərəkatlara cəhd edən bir qrup insan fəallaşmağa başladı. Dövlət Yol Polisi postlarına, rayon polis bölməsinə və hərbi hissəyə bir neçə silahlı hücum edildi [29, s. 130-131].

2001-ci ilin iyun ayının əvvəllərində Şeyx Şamilin abidəsinin partladılması Azərbaycanın Zaqatala və Balakən bölgələrində əvvəlki terror aksiyalarının gərginləşdirdiyi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Təsəvvür üçün qeyd edək ki, Şeyx Şamil Rusiya imperiyasına qarşı Qafqaz üsyançılarının lideri, Avar xalqının nümayəndəsi idi. Göründüyü kimi, bu aksiya təxribat xarakterli idi və milli qəhrəmanı Şeyx Şamil olan avarların və azərbaycanlıların etnik qarşıdurmasına səbəb ola bilərdi. Lakin, Azərbaycan Xüsusi Xidmət Orqanlarının zamanında apardıqları uğurlu fəaliyyətləri bu cür cinayət əməllərinin qarşısını ala bildi. Bu cinayətlərin araşdırılması zamanı bu qrupun lideri Hacı Maqomedov və həbs olunmuş müttəfiqi Şaban Buşdiyevin (ikisi də milliyətcə avardır) Ermənistan Xüsusi Xidmət Orqanlarının nümayəndələri ilə əlaqəsi faktı aşkarlandı [29, s. 133-159]. 1997-ci ildə ikisi də bir neçə dəfə Yeravana səfər ediblər və

onlarla birlikdə Azərbaycan ərazisində terror aktları həyata keçirmək üçün 1000 ədəd avtomat silah, milyonlarla ABŞ dolları məbləğində pulun verilməsi məsələsini müzakirə ediblər. Sonra Azərbaycan istiqamətindəki fəaliyyətə dəstək almaq üçün 2001-ci ilin dekabrında H.Maqomedov Yeravana səfər etdi. Bu səfərin əsas məqsədi Zaqatala və Balakən bölgəsində əvvəllər törədilmiş terror aktlarına görə həbs olunmuş məhbusların sərbəst buraxılması üçün yaz-yay dövründə yerli icra hakimiyyətinin binasını ələ keçirmək, məsul və səlahiyyətli şəxsləri girov götürmək məqsədilə planlaşdırılan hərbi əməliyyatlar zamanı istifadə ediləcək pul və müxtəlif silahlar, o cümlədən, termal raketlər almaq idi. Azərbaycan Xüsusi Xidmət Orqanları ilə Rusiya Federasiyasının hüquq-mühafizə orqanları arasında əməkdaşlıq çərçivəsində həyata keçirilən əməliyyatlar nəticəsində terrorçular zərərsizləşdirildi.

Hər bir dövlət beynəlxalq hüquq öhdəliklərini aydın şəkildə yerinə yetirməyə, həm sülhə, həm də bəşəriyyətə qarşı cinayətlər törətmiş şəxsləri mühakimə etməyə borcludur. Dövlətlərin beynəlxalq hüquqi öhdəliyi cinayətin harada törədilməsindən, vətəndaşlığından, milliyətindən və ya vətəndaşlığı olmamasından asılı olmayaraq bu şəxsləri cinayət məsuliyyətinə cəlb etməkdir [275, s. 40]. Beynəlxalq cinayət məsuliyyəti baxımından, bu kateqoriyalı cinayətkarların dövlətlərin ərazisində sığınacaq hüququ yoxdur və təhvil verilməlidirlər. Bu baxımdan Rusiya Federasiyasının hüquq-mühafizə orqanlarının terrorçuların tutulmasında yardımı xüsusilə diqqətə layiqdir.

Ermənistan terrorçuların ölkəsi və terror aktları təşkil edən bir ölkə olaraq, terrorçular üçün hər cür şərait yaradır, digər dövlətlərdə baş verən terror hadisələrindən sonra onlara siyasi don geyindirir, təmin edir və terror aktlarının əsaslandırılmasına yönəlmiş xüsusi məlumat kampaniyalarını təşviq edir. Ancaq ən təhlükəlisi isə bir çox nəsilləri terrorizm ənənəsi ruhunda tərbiyə etməyə kömək edən “milli qəhrəmanlar”, “haqq yolu uğrunda mübarizə aparanlar”, “xalqın xilaskarları” imicini yaratmaq cəhdləridir. Ermənistan terror aktlarını dəstəkləyən, təşkil edən və terrorizmin çiçəklənməsi üçün əlverişli şərait yaradan dövlətlər arasında lider mövqe tutur. Ermə-

nistan 70-80-ci illərdə “Orli” təşkilatı tərəfindən oteldə törədilən partlayışları, Moskva metrosunda, İsveçrə və Yunanıstandakı türk diplomatlarının qətlə yetirilməsini (xatırladaq ki, XX əsrdə 45 türk diplomatı erməni terrorçusunun qurbanı oldu), Parisdəki Türkiyə səfirliyinin ələ keçirilməsini və yuxarıda sadalanan bütün cinayətləri həyata keçirən beynəlxalq erməni terrorçu qruplarının fəallığının reabilitasiyası siyasətini reallaşdırır. Beləliklə, məsələn, Fransada terror aktları törətmiş məşhur beynəlxalq terrorçu Monte Melkonyan 1990-cı ildə həbsdən azad edildikdən sonra Ermənistanda sığınacaq tapdı, oradan azərbaycanlıları qətlə yetirən və öz tarixi ərazilərindən qovan terror qruplarına rəhbərlik etmək üçün Dağlıq Qarabağa göndərildi. Bu aksiyalardan birində öldürülərək Monte Melkonyan layiqli cəzasını aldı. 1993-cü ildə Yeravanda Monte Melkonyanın dəfn mərasimində prezident də daxil olmaqla, erməni dövlət xadimləri iştirak edirdi. Monte Melkonyan ölümündən sonra Ermənistanın “milli qəhrəmanı” elan edildi. Digər tanınmış terrorçular – Qrant Markaryan və 1981-ci ildə Türkiyənin Fransadakı səfirliyinin ələ keçirilməsinin təşkilatçılarından biri olan Vazgen Sisl-yan da Azərbaycanda terror aktlarında iştirak etdiklərinə görə “Qarabağ qəhrəmanı” adına layiq görüldülər [377].

Bu faktları sadalayaraq, bir daha əmin oluruq ki, Ermənistan heç vaxt BMT və Avropa Birliyinin bəyannamələrində tələb olunduğu kimi münaqişəni sülh yolu ilə həll etmək istəmirdi, istəmir və göründüyü kimi istəməyəcəkdir. Qondarma “Qarabağ ordusu”nun və digər terror təşkilatlarının törətdikləri terror aktlarını, habelə onların Ermənistan Respublikasının dövlət orqanları tərəfindən koordinasiyası, təşkili və maliyyələşdirilməsini sübut edən faktları olan Azərbaycan beynəlxalq ictimaiyyətdən “Qarabağ münaqişəsi”nin həllində qərar verərkən yuxarıdakı faktları etiraf etməyi və nəzərə almağı tələb edirdi. 17 dekabr 1996-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı 51/210 sayılı Qətnamə ilə beynəlxalq terrorizmlə mübarizə sahəsində beynəlxalq hüquqi sənədlər hazırlayan Altıncı Komitənin İşçi Qrupunu yaratdı. Məhz bu strukturda Ermənistan hökuməti Azərbaycan üçün əlverişsiz olan formullarla – “dövlət terrorizminin

mövcudluğunu inkar etmək” və “millətlərin öz müqəddəratını təyin etmə hüququnu təmin etmək istiqamətində aparılan milli azadlıq hərəkatı prosesində baş verən zorakılıqların terror olduğunu inkar etmək” istiqamətində diplomatik fəaliyyətə başlamışdır” [477, s. 3].

Altıncı Komitənin İşçi Qrupunun çağırışına əsasən 25 sentyabr – 6 oktyabr 2000-ci il tarixlərində, sessiya çərçivəsində beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizədə beynəlxalq birliyin birgə təşkil etdiyi bütün forma və təzahürlərdə reallaşdırılacaq tədbirlərin hazırlanması üçün BMT-nin himayəsi altında dövlətlərin konfransı keçirildi. Bu konfransda terrorizmlə “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etmə hüququ”, təcavüz və işğala qarşı özünümüdafiə uğrunda mübarizə arasındakı aydın fərqliliyin zəruriliyini nəzərdən keçirmək təklif olundu. Erməni siyasətçilərinin bütün söylərinə baxmayaraq, son 10 ildə dünya birliyi terrorizm və separatizmin istər milli qanunvericilik səviyyəsində, istərsə də beynəlxalq hüquqi münasibətlər səviyyəsində qiymətləndirilməsində bir sıra ciddi hüquqi tədbirlər həyata keçirmişdir. Bütün bu normalarda terrorizm və təcavüzkar separatizm suverenliyə, konstitusiyaya quruluşuna və ərazi bütövlüyünə təhdid yaradan qarşılıqlı əlaqəli hadisələr kimi qəbul edilir. Bu yanaşmanı özündə əks etdirən BMT-nin və bir sıra digər beynəlxalq qurum və təşkilatların əsas hüquqi aktlarında yalnız müəyyən bir dövlətə deyil, həm də, bütün cəmiyyətə qarşı yönəlmiş zorakılıq və təcavüzkar aktların qarşısının alınması və ona qarşı mübarizə aparmaq üçün müəyyən addımlar atılır. Regional səviyyədə terror problemləri BMT Nizamnaməsinin VIII fəslin 51-ci maddəsinə uyğun olaraq yaradılan regional təhlükəsizlik təşkilatları – Amerika Dövlətləri Təşkilatı, Afrika Birliyi Təşkilatı, Ərəb Dövlətləri Liqası, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı, AB, Avropa Şurası, Cənubi Asiyanın Regional Əməkdaşlıq Assosiasiyası (SAARC) və s. tərəfindən həll edilir [188, s. 124-125]. BMT terrorizmlə mübarizədə əsas beynəlxalq dövlətlərarası əməkdaşlıq quruluşudur [236, s. 286]. 15 noyabr 2001-ci ildə ABŞ, Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna, Özbəkistan və Moldova (GUUAM) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 56-cı sessiyası zamanı

ortaq bir bəyanat qəbul edərək, terrorla beynəlxalq mübarizənin “müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanlar arasında qarşıdurma olmadığı” bildirdi” [264, s. 1]. Birgə bəyanatın iştirakçıları beynəlxalq terrorizmin bütün formalarına qarşı mübarizədə dövlətlər arasında əməkdaşlıq prinsipini dəstəklədilər. Bunlar BMT sistemində və onun orqanlarında beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə dövlətlərarası əməkdaşlığın əsas nəticələridir [236, s. 295]. Bütün bu normalarda terrorizm və təcavüzkar separatizm suverenliyə, konstitusiyaya quruluşuna və ərazi bütövlüyünə təhdid yaradan qarşılıqlı hadisələr kimi qəbul edilir. Bu yanaşma BMT-nin əsas hüquqi aktlarının mərkəzində öz əksini tapmışdır. Beləliklə, Baş Assambleyanın 34 sessiyasında qəbul olunmuş 34/145 Qətnaməsində 14 bənddən yalnız 1-i (13-cü bənd) beynəlxalq terrorizmin səbəblərinin öyrənilməsi problemi nə həsr edilmişdir: “Beynəlxalq terrorizmin səbəb və problemlərinin aradan qaldırılmasına kömək etmək üçün həm Baş Assambleya, həm də Təhlükəsizlik Şurası mümkün olduqda və lazım olduqda beynəlxalq terrorizmə səbəb olan və beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi təhdid edən müstəmləkəçilik, irqçilik və xarici işğal nəticəsində yaranan hallar da daxil olmaqla, bütün vəziyyətlərin BMT nizamnaməsinin müvafiq müddəalarına, o cümlədən, VII fəslinə uyğun məhdudlaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir” [309]. VII Konqresdə “Terror xarakterli cinayət əməlləri” adlı Qətnamə qəbul edildi. Qətnamə bütün dövlətləri “öhdəliklərə tam uyğunluğu təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirləri görməyə” çağırırdı [188, s. 90].

BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq Dövlətlər arasında dostluq münasibətlərinə və əməkdaşlığa dair beynəlxalq hüquq prinsipləri haqqında Bəyannamə (1970) “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsiplərini beynəlxalq münasibətləri tənzimləyən beynəlxalq hüququn əsas prinsipləri kimi bir daha təsdiqlədi. 9 dekabr 1994-cü ildə BMT Baş Assambleyası bu prinsipləri özündə cəmləşdirən və terrorizmə qarşı birgə mübarizədə əməkdaşlığı tənzimləyən növbəti sənədlərin qəbulu üçün beynəlxalq hüquqi əsas kimi xidmət edən Beynəlxalq terrorizmin ləğv edilməsi üzrə tədbirlər haqqında Bəyannamə qəbul etdi. Bu Bəyannamədə, eləcə

də “Terrorizmin maliyyələşdirilməsi ilə mübarizə haqqında” Beynəlxalq Konvensiyada, ilk bəndlərdə BMT üzvlərinin terroru bütün təzahürlərində, o cümlədən, dövlətlər arasında dostluq münasibətlərini təhdid edən hərəkətlər kimi qınaması zəruriliyi bildirilir [3, s. 16]. Əsas diqqət beynəlxalq terrorizmin qarşısının alınması və ona qarşı mübarizəyə yönəldilməsidir.

Beləliklə, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı əsas qurum olaraq, beynəlxalq terrorizm probleminə əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirirdi və diqqət yetirir. Eyni zamanda, BMT-nin bu məsələdəki rəhbər və əlaqələndirici rolu dövlətləri, digər orqan və strukturları beynəlxalq terrorizmin qarşısının alınması və onunla mübarizə problemləri ilə praktiki olaraq məşğul olmağa təşviq etməkdə ifadə olunur. Bu problemin həllində əhəmiyyətli fəaliyyət tədricən BMT-nin müxtəlif köməkçi, xüsusilə, cinayətkarlıqla mübarizə məsələləri ilə məşğul olan qurumları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir: BMT-nin Cinayətlərin qarşısının alınması və mübarizə Komitəsi, Cinayətlərin qarşısının alınması və cinayətkarlarla mübarizə üzrə BMT Konqresi [283, s. 36-37].

Təcrübə göstərir ki, terrorizmin əsasını separatizm təşkil edir. Övvəla, bu pisliyə qarşı mübarizəyə başlayan ölkələr terrorizm, ekstremizm və separatizmə münasibətdə “ikili standartlar” siyasətindən əl çəkməlidirlər. Sonda başa düşmək lazımdır ki, digər dövlətlərdəki analogi prosesləri tənzimləmədən öz ərazinizdəki bu hadisələrlə səmərəli mübarizə aparmaq mümkün deyil. Bəzi siyasətçilərin terrorla mübarizəni konfessiya və ya etnik rəng verməyə çalışması səhvdir. Terrorizmin nə milləti var, nə də dini. Bunun bariz nümunəsi İsraildə baş verən terror aktıdır. 23 may 2001-ci ildə İsrail Müdafiə Hava Qüvvələri tərəfindən Təl-Əvivdən bir neçə kilometr şimalda bir Livan təyyarəsi vuruldu. Terror təşkilatı “Hizbullah”ın (İslam təşkilatı – Allahın partiyası) yaydığı bir mətbuat şərhində bildirdiyi kimi, pilot erməni terror qruplaşmasının üzvü Stefan Ohanes Nikolyan idi. Pilot – kamikadzenin “qisas aksiyası”nın məqsədi İsrailin paytaxtı yaxınlığındakı yəhudi yaşayış məntəqələrindən birini məhv etmək idi.

Buna misal olaraq, erməni terrorçularının təxminən eyni – Azərbaycan ərazisini bölmək vəzifəsini daşıyan “Sadval” və avar separatçıları ilə qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək olar. Terrorizmə qarşı mübarizədə iştirak edən dövlətlər harda və nə vaxt olmasından asılı olmayaraq cinayətkarların axtarışı, aşkar edilməsi və cəzalandırılması (ekstradisiya) ilə bağlı öhdəlik götürməli və yerinə yetirməlidirlər. Azərbaycan üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən bu mübarizədə ən əsası, bu və ya digər dərəcədə digər dövlətlərdə terror, ekstremist və separatçı fəaliyyətə dəstək verən ölkələrə qarşı sanksiyaların qəbul edilməsinin vacibliyi idi. Yuxarıdakı faktlar göstərdiyi kimi, Ermənistan bu meyarın altına düşən bir dövlətdir. O həmişə digər dövlətlərə, əsasən də, Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasət aparırdı və aparır. Ermənistan və onun dəstəklədiyi Dağlıq Qarabağın separatçı rejimi bir vaxtlar iqtisadi və sosial cəhətdən çiçəklənən Azərbaycanın işğal olunmuş Dağlıq Qarabağ və digər 7 rayonunu silah və narkotiklərin tranziti, narkotik bitkilərinin becərilməsi, çirkli pulların yuyulması zonasına, həmçinin, terrorçular üçün təlim düşərgəsinə çevirmişdilər [41, s. 121]. Bu zonada yaşayan ermənilər özbaşınalıqlardan əziyyət çəkirdilər, qanuni yollarla hərəkət etmək üçün sənəd ala bilmirdilər və qanunsuz miqrasiya etməyə, cinayətkar həyat tərzini keçirməyə məcbur olurdular. Bu bölgədə sülh və əmin-amanlığı pozan terrorçuların fəaliyyətinin dayandırılmasında dərin maraq göstərən Azərbaycan dünya birliyini erməni separatizmi və ekspansionizmi ilə mübarizədə əməli kömək göstərməyə çağırırdı. 11 sentyabr 2001-ci ildə Nyu Yorkda baş verən terror aktından sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası “terror aktlarının yaratdığı beynəlxalq sülhə və təhlükəsizliyə təhdidlər” ilə əlaqədar bir sıra qətnamələr qəbul etdi. Bu qətnamələr bunlardır: 12 sentyabr 2001-ci il tarixli 1368 nömrəli Qətnamə; 28 sentyabr 2001-ci il tarixli 1373 nömrəli Qətnamə; 12 noyabr 2001-ci il tarixli 1377 nömrəli Qətnamə. Bu qətnamələrdə dövlətlər “terror hərəkətlərinin həmçinin terrorizmə dair müvafiq beynəlxalq konvensiyaları tam həyata keçirməyi təmin etmək və əməkdaşlığı genişləndirmək yolu ilə qabaqlanması və qarşısının alınması məqsədi ilə təcili olaraq dövlətləri birgə səylər göstərməyə” çağırırdılar [264].

Avropanın təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsini də əhatə edir. ABŞ-da törədilən 2001-ci il 11 sentyabr terror aktları Avropa Birliyindən razılaşdırılmış mövqe və cavab tədbirləri hazırlamasını tələb etdi. Sentyabrın 14-də Nazirlər Şurasının fəvqəladə iclasında bu cür aksiyaları qeyd-şərtsiz pisləyən bəyannamə qəbul edildi, eyni zamanda, ABŞ ilə həmrəy olduğunu və terrorçularla mübarizədə hərtərəfli əməkdaşlığa hazır olduğunu bildirdi. Aİ-nin ən vacib vəzifələri sırasında, ilk növbədə, Aİ-nin (Avropa İttifaqı) aydın və vahid mövqedən çıxış etmək qabiliyyətini artırmaq məqsədi ilə ÜXTS-nin (Ümumi Xarici və Təhlükəsizlik Siyasəti) daha da inkişaf etdirilməsi, ikincisi, ATMS-nin (Avropa Təhlükəsizlik və Müdafiə Siyasəti) operativlik potensialının tez bir zamanda yaradılması idi [229, s. 83]. 11 sentyabr 2001-ci ildə ABŞ-da XXI əsrin ən böyük terror aktı baş verdi, minlərlə insan öldü. İslam əleyhdarları bu hadisəni İslam dini ilə əlaqələndirməyə çalışdılar. Beynəlxalq terror aktının dinlə əlaqəsi dünya üçün daha təhlükəli nəticələrə səbəb ola bilər. “Terrorizmə dini və ya etnik rəng vermək cəhdlərinə qarşı tədbirlər görülməlidir. Milli və ya dini terrorizm olmur” [18, s. 86-93].

11 sentyabr 2001-ci ildə Amerikanın Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərində törədilən terror aktlarından sonra “beynəlxalq terrorizm” müxtəlif beynəlxalq təşkilatların iclaslarında əsas müzakirə mövzusunə çevrildi. 2001-ci ilin sentyabrında Strasburqda Avropa Şurası Parlament Assambleyasının növbəti Sessiyası keçirildi, burada beynəlxalq terrorizm problemləri və ona qarşı mübarizə yolları müzakirə edildi.

Aİ-nin fəaliyyətinin əsas məqsədi bütün təzahürlərdə terrorizmlə mübarizədir. AB-nin əsas mövqeyi – terrorla əlaqəli şəxslərin və təşkilatların hesablarının dondurulması və polislə hüquq-mühafizə orqanları arasında qarşılıqlı əlaqənin zəruriliyi ilə əlaqədar BMT qətnaməsinin yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. Digər mövqe Avropa Komissiyasına müraciət siyahısında olan şəxslərin və təşkilatların aktivlərini və hesablarını dondurmaq səlahiyyətini verir (lakin, bu proses yalnız beynəlxalq terrorizmə aiddir) [284, s. 138-322]. Beləliklə,

Avropa Birliyi təhlükəsizlik siyasətini həyata keçirərkən bu siyasətin institusionalizasiyası və bütün üzv dövlətlərin xarici siyasət davranışlarının koordinasiyası üçün daha təsirli bir mexanizmin qurulmasına xüsusi diqqət yetirir [284, s. 322].

25 sentyabr 2001-ci ildə olan iclasda bu mövzuda çıxış edən Azərbaycan parlamentinin nümayəndə heyətinin rəhbəri İlham Əliyev dedi: “ABŞ-a qarşı törədilən terror aktları hamımızın yaşadığı dünyanın nə qədər kövrək olduğunu əyani şəkildə göstərdi. Heç kim özünü tamamilə təhlükəsiz hesab edə bilməz. Buna görə də dünyanın hər yerindəki beynəlxalq ictimaiyyət hər cür terrorizmə qarşı birləşməlidir. Terrorizmi birbaşa və ya dolayı yolla dəstəkləyən hər bir ölkə və ya təşkilat beynəlxalq birlik tərəfindən cəzalandırılmalıdır.

Azərbaycana terrorizm ağır zərbə vurdu. Erməni təcavüzünün başlandığı dövrdən bəri erməni terror qrupları tərəfindən Azərbaycana qarşı 32 terror aktı törədildi, nəticədə, Azərbaycanda 2000 nəfər öldürüldü və on minlərlə insan yaralandı” [114, s. 27]. 1988-ci ildə Azərbaycana qarşı başlayan müharibə Azərbaycanın keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin və ona bitişik 7 rayonunun bütün ərazilərinin Ermənistanın nəzarəti altına düşməsi ilə nəticələnmişdi. Münaqişənin həllinin yekun mərhələsi razılıq müqaviləsinin bağlanmasıdır. Bir çox alim iddia edir ki, münaqişənin başa çatmasının effektivliyi bu mərhələnin səviyyəsindən asılıdır [253, s. 163]. 12 may 1994-cü ildə Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin tərəfləri arasında Bışekdə atəşkəs protokolu imzalanmışdır. Bu protokolun əsas şərti sülh müqaviləsinin bağlanması idi. Ancaq təəssüf ki, erməni tərəfinin günahı və dünya birliyinin passivliyi səbəbindən bu münaqişə yekun mərhələyə çatmamışdı [72, s. 79-80].

Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən 1994-cü il 12 may tarixində imzalanmış atəşkəs sazişini sistemətik şəkildə pozulması Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkar siyasətindən hələ də əl çəkmədiyini göstərirdi. “Bışek Protokolu”nu (1994) imzalamağa qərar verərkən, Azərbaycan rəhbərliyi həm bölgədəki, həm də dünyada mövcud beynəlxalq vəziyyəti nəzərə alırdı [73, s. 25; 285, s. 31]. Silahlı qarşıdurmaya son qoymaq üçün bir siyasi razılaşma

bağlanana qədər müharibə edən tərəflərin 12 may 1994-cü ildə əldə edilmiş atəşkəs razılaşmasına əməl etmək qərarını 1994-cü ilin iyulunda imzalanmış daha bir sənəd təsdiqlədi [140].

25-28 mart 1996-cı il tarixlərində Moskvada Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı danışıqların növbəti dəyirmi masası keçirildi. Danışıqların gedişi göstərdi ki, Ermənistan hələ də konstruktiv dialoq aparmağa və kompromis axtarmağa hazır deyildi [72, s. 47]. Azərbaycanın səbrlə gözləməsinə baxmayaraq, münaqişənin sülh yolu ilə həlli hələ də ləngiyirdi. O, bir dilemma ilə üzləşmişdi: ya beynəlxalq birliyin daha konkret addımlar atacağına ümid edərək gözləyəcək və ya ərəzi bütövlüyünü bərpa etmək üçün başqa vasitələr axtaracaqdır.

Təbii ki, beynəlxalq norma və prinsiplər problemin ilk, ən arzuolunan yolla həlli üçün ümid verir. Lakin, beynəlxalq təşkilatların bu problemin həlli üçün heç bir əməli tədbir görməməsi və laqeydliyi, qəbul etdikləri qətnamələrin deklarativ xarakteri Azərbaycanı birinci variantda olan ümiddən məhrum edir və ikinci variantda sövq edirdi. Etiraf etmək lazımdır ki, 1993-cü ildə Qarabağdakı hərbi əməliyyatlar zamanı BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindən qeyd-şərtsiz çıxarılmasına dair 4 qətnamə qəbul etmişdi, lakin, işğalçı Ermənistan dövləti öz itaətsizliyini nümayiş etdirərək yenə də bu qətnamələrin tələblərini yerinə yetirməkdən imtina etmişdi. Eyni zamanda, BMT və digər beynəlxalq təşkilatların bu istiqamətdə atdığı növbəti addımlar Azərbaycanın təbii çaşqınlığına səbəb olurdu.

Bu çaşqınlıq tam olaraq əsaslıdır. Axı, Azərbaycan nə tələb edirdi: yalnız və yalnız ərəzi bütövlüyünün bərpasını, bütün beynəlxalq norma və prinsiplərə istisnasız olaraq riayət olunmasını. Azərbaycan hüquqi dövlətdir və heç vaxt “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nu rədd etməyibdir. Bununla belə, o, “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan istifadə edərkən digər beynəlxalq hüquq prinsiplərinə, o cümlədən, dövlətin “ərəzi bütövlüyü” prinsipinə riayət etməyi tələb edirdi, çünki, bütün bu prinsiplər bərabərhüquqlu və qarşılıqlı əlaqədirlər. Beynəlxalq təhlükəsiz-

liyin təmin edilməsi üçün qlobal mexanizm hüquqi əsasla malikdir. BMT Nizamnaməsi nəinki beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi qorumaq öhdəliyini qarşıya qoymuş, hətta, onun həyata keçirilməsini təmin edə biləcək bir mexanizm təqdim etmişdir [16, s. 144]. Lakin, BMT Təhlükəsizlik Şurası qəbul etdiyi öz qətnamələrinin icrasında lazımı ardıcılıq göstərmədi və Nizamnaməsinin 41-42-ci maddələrinə əsasən Ermənistana qarşı iqtisadi və hərbi siyasi sanksiya haqqında qətnamə qəbul edilmədi [41, s. 121], üstəlik, BMT, bütün dəlillərə və sübutlara baxmayaraq, hələ də Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanımır.

Avropa Şurası, prinsipinə zidd olaraq, təcavüzkar Ermənistan Respublikasını 2001-ci ilin yanvarında üzv qəbul etdi və bununla da, onun münaqişənin tərəfi olmaması və müharibənin yalnız Azərbaycanla qondarma “DQR” arasında olması iddiasını təsdiq etdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bu münaqişə Qərbi Azərbaycanın hər yerindən – indiki Ermənistan Respublikasının ərazisindən azərbaycanlıların zorla deportasiyası ilə başladı. Azərbaycana qarşı silahlı təcavüzün başlanğıcı Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində Ermənistan hakimiyyətinin dəstəklədiyi erməni separatçı qruplarının konstitusiyaya zidd hərəkətləri idi. Bunların içərisində Ermənistan SSR Ali Sovetinin 1989-cu il 1 dekabr tarixli “Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağın birləşməsi haqqında” Qərarını və 23 avqust 1990-cı il tarixli Ermənistanın suverenliyi haqqında Bəyannaməsini qeyd etmək kifayətdir ki, onlara əsasən suveren Azərbaycanın tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Ermənistan Respublikasının “ayrılmaz hissəsi” olaraq qəbul edilir. Ermənistan parlamentinin qeyd olunan qərarları 1992-ci ilin əvvəlinə qədər silahlı qüvvələri tərəfindən yerinə yetirildi və 1992-ci ilin may ayından etibarən hərbi əməliyyatlar keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin hüdudlarından kənara çıxdı və Azərbaycanın daha 7 rayonu işğal edildi. Bu səbəbdən, Azərbaycan özünü elan etmiş qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nı danışıqların tərəfi kimi tanımır. Öz növbəsində, Ermənistan dünya birliyini “DQR” və “Qarabağ xalqı” olduğuna inandırmağa çalışır, guya, bu bölgədə yaşayan etnik ermənilər Azərbaycan

hökumətinə qarşı milli azadlıq mübarizəsi aparırdılar və buna görə də onlar azadlıq uğrunda mübarizə aparan bir xalq kimi tannınmalıydılar. Buna əsaslanaraq, Ermənistan münafişinin həlli üçün qondarma “DQR”-in danışıqlarda birbaşa iştirakını tələb edirdi və bununla da, beynəlxalq norma və prinsiplərə zidd əməllərini və məsuliyyətini öz üzərindən atmağa çalışırdı.

2020-ci il fevralın 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransında Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan Dağlıq Qarabağın dırnaqarası özünümüdafiə qüvvələrindən danışanda, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev belə cavab verdi: “...dırnaqarası Dağlıq Qarabağ ordusunun 80 faizini Ermənistan vətəndaşları təşkil edir... Bəlkə, 80 faizdən də artıqdır. Buna görə, “Dağlıq Qarabağ ordusu” anlayışı yoxdur. “Dağlıq Qarabağ respublikası” anlayışı yoxdur. Münafişinin yalnız iki tərəfi var: Ermənistan və Azərbaycan. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən soruşun: münafişə tərəfləri kimlərdir? Onlar da eyni sözləri söyləyəcəklər: Ermənistan və Azərbaycan. Dağlıq Qarabağ deyil ... o, tərəf deyil və biz onlarla danışmayacağıq. Biz təcavüzkarla danışıqlar aparırıq. Biz Dağlıq Qarabağla danışmağa hazır olarıq ki, Ermənistan həmin qeyri-qanuni rejimi maliyyələşdirməsini dayandırsın, bütün hərbi qoşunları Dağlıq Qarabağdan çıxarsın və bizim əraziləri tamamilə tərk etsin. Sonra isə bizim həmin insanlarla danışıq aparmağa arqumentimiz olacaq. Lakin, nə qədər ki, onlar oradadırlar, bu, baş verməyəcək. Onlar status-kvonu dəyişməz olaraq saxlamaq istəyirlər. Hesab edirlər ki, həmin əraziləri daim işğal altında saxlaya bilərlər. Əminəm ki, bu, belə qalmayacaq. Ərazi bütövlüyümüz bərpa edilməlidir” [463].

Bir vaxtlar Azərbaycan öz ərazisinin bir hissəsini itirərək Dağlıq Qarabağ münafişəsinin həlli yolunda beynəlxalq standartlara zidd olan qərarları tətbiq etmək üçün müxtəlif cəhdlərlə üzləşmişdi. Belə ki, 1992-ci ilin mart ayında təsis edilən ATƏT-in Minsk Qrupu 1996-cı il dekabr ayının 2-3-də baş tutan ATƏT-in Lissabon Sammitində Ermənistan Respublikasının rəhbərliyi tərəfindən mane olmağa cəhd edilməsinə baxmayaraq, bu münafişənin həlli prinsiplərini müzakirəyə çıxardı və bu prinsiplər ATƏT-in sədrinin Yekun

Sənədə əlavə edilən Bəyanatında öz əksini tapdı. ATƏT-in bütün üzv dövlətlərinin qoşulduğu həmin sənəddə əks olunan prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikasının ərazi bütövlüyü;
2. Dağlıq Qarabağın öz müqəddəratını təyinetmə sazişi ilə müəyyən olunmuş Azərbaycan daxilində ən yüksək özünüidarəetməni ehtiva edən hüquqi statusu;
3. Dağlıq Qarabağ və onun bütün əhalisinin təhlükəsizliyinə, o cümlədən, nizamlaşmanın müddəalarını bütün tərəflərin yerinə yetirəcəyi ilə bağlı qarşılıqlı öhdəliklərə dair zəmanət [417, s. 6].

ATƏT-in Minsk Qrupu 1997 və 1998-ci illərdə Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün üç təklif irəli sürdü. Hər üç layihə bu və ya digər şəkildə beynəlxalq norma və prinsipləri, əlbəttə ki, Azərbaycan Respublikasının suverenliyini də pozdu. Onlardan məlum olan ikisinin – “Paket həll” və “Mərhələli həll” – Azərbaycanın hüquqlarını kobud şəkildə pozmasına baxmayaraq, yenə də Ermənistan tərəfindən rədd edildi. ATƏT-in Minsk Qrupu Ermənistanın xeyrinə üçüncü bir layihə təklif etdi – “Ümumi dövlət”, hansını ki, Ermənistan dərhal alqışladı. Müəllifi Yevgeniy Primakov olan bu layihə 1998-ci ilin noyabr ayında irəli sürüldü. Layihəyə görə:

1. “Dağlıq Qarabağ Respublikası” (özünü elan etmiş) həm Azərbaycanın, həm də Ermənistanın tərkibinə daxil olan muxtar bir dövlət statusu alır;
2. “DQR” sakinlərinə ikili vətəndaşlıq verilir (Azərbaycan və Ermənistan);
3. “DQR” ərazisində ikili valyuta sistemi tətbiq olunur;
4. Dağlıq Qarabağın hakimiyyət orqanları Azərbaycan və Ermənistanın birgə idarəçiliyində olan xarici, hərbi və pul siyasətlərindən başqa bütün sahələrdə müstəqil şəkildə dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək hüququ əldə edirlər...
5. Ağdam, Cəbrayıl, Zəngilan, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Fizuli rayonlarının əraziləri Azərbaycanın nəzarətinə geri qaytarılır. Eyni zamanda, Azərbaycan qoşunlarının işğalı altında olan keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin (DQMV)

Şaumyan rayonunun ərazisi “DQR”-nin nəzarətinə verilir (qeyd etmək yerinə düşər ki, keçmiş Şaumyan bölgəsi heç vaxt DQMV-in tərkibində deyildi).

6. “DQR”-nin ərazisi, eləcə də onu Ermənistanla birləşdirən Azərbaycanın Laçın və Kəlbəcər rayonları silahsızlaşdırılmış zona elan edildi. Asayışı və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün “DQR”-ə ərazisində sayı və silahlanması Ermənistan, “DQR” və Azərbaycan arasında xüsusi razılaşma ilə müəyyənləşdirilən öz silahlı birləşmələrini saxlamaq hüququ verilir. Öz növbəsində, Azərbaycanın Laçın və Kəlbəcər rayonlarında polis, təhlükəsizlik xidmətləri və sərhəd qoşunları kontingentinin saxlanması hüququ verilir [457, s. 4]. Əslində, bu layihənin özünü elan edən qondarma “DQR”-in idarə edilməsinə müstəqil dövlətin bütün funksiyalarının verilməsini təmin etdiyi barizdir. Beləliklə, bu, Ermənistan dövləti tərəfindən başlanan Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin nəticələrini qanuniləşdirmək, təcavüz aktına ermənilər tərəfindən “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”-nun qanuni şəkildə həyata keçirildiyi görünüşünü vermək üçün növbəti cəhd idi.

Lakin, Azərbaycanda ümummilli Lider təcrübəli siyasətçi Heydər Əliyev belə bir təklifə beynəlxalq normalara əsaslanaraq öz etirazını bildirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Paris görüşündən sonra (2001, mart) bəyan etdi: “Bizim əlimizdə beynəlxalq hüquq normaları var, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qətnamələri var. Bunları indiyə qədər Ermənistan saymayıbdır və saymır. Onların əlində isə gedən müharibə nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqları – Dağlıq Qarabağ və onun ətrafındakı yeddi rayon var... Onlar heç bir muxtariyyət istəmirlər, yalnız müstəqillik istəyirlər. Ermənistan tərəfi, müstəqillik istisna olmaqla, Dağlıq Qarabağın hər hansı digər statusu ilə razılaşmır ... Eyni zamanda, ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri “Ermənistanı işğal olunmuş mövqedən geri çəkilməyə məcbur etmirlər”. Bu, Azərbaycanın öz mövqeyindən çəkilmək məcburiyyətində qalması demək deyilmi?” [9; 14; 36, s. 29, 38]

Azərbaycan 27.09.2020-10.11.2020-ci il tarixlərdə ölkəmizin ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnən 44 günlük İkinci Qarabağ savaşına qədər münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi şərti ilə Dağlıq Qarabağa ərazi bütövlüyü çərçivəsində ən yüksək muxtariyyət statusuna zəmanət verirdi. Lakin, Ermənistan silahlı qüvvələri işğal olunmuş ərazilərdən çıxarılmalı, qaçqınlar doğma torpaqlarına qayıtmalı, ərazi bütövlüyü və sərhədlərin toxunulmazlığı təmin edilməli idi [42, s. 25]. "... Bu halda Dağlıq Qarabağın statusu hər iki tərəf hazır olanda sonrakı müzakirəyə qala bilərdi, çünki, yerlərdə proses getməsə, ərazilərin azad edilməsi başlamasa, status üzərində razılığa gəlmək mümkün olmayacaqdır. Bizim mövqeyimiz ondan ibarət idi ki, status məsələsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə xələl gətirməməlidir. Əlbəttə, bu mövqe Azərbaycan tərəfindən Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin hərbi yolu ilə həll edilənə qədər idi. Eyni zamanda, biz həmişə söyləyirik ki, Azərbaycan çoxkonfessiya-lı, çoxmillətli ölkədir. Azərbaycanda sülh və əmin-amanlıq şəraitində dinc yanaşı yaşayan çox sayda etnik azlıqlar var. Ərazi bütövlüyümüz tam bərpa olunarsa, ermənilər milli azlıq kimi, ölkəmizdə istənilən digər millətin nümayəndəsi kimi, bütün hüquqlara və imtiyazlara malik olacaqlar" – deyərək Respublika Prezidenti İlham Əliyev 2020-ci il fevral ayının 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışı zamanı qeyd etmişdi [463].

Hələ 2001-ci ilin aprel ayında ABŞ dövlət katibi Kolin Pauellin dəvəti ilə Heydər Əliyev və Robert Köçəryan Ki-Uest əyalətində yenidən təşkil olunan görüşləri zamanı respublika prezidenti Heydər Əliyev bir daha Azərbaycanın mövqeyini açıq şəkildə bildirdi: "Prinsipial razılığa gəlmək üçün Ermənistan Dağlıq Qarabağla bağlı iddialardan əl çəkməlidir. Azərbaycan kompromis limitini tükəndirdi və indi isə Ermənistan güzəştə getmək üçün qərar verməlidir" [11]. Qarabağ münaqişəsi regional vəziyyəti gərginləşdirməkdə davam etdikcə, müharibə edən və maraqlı tərəflər gec-tez bu qanlı və uzun sürən müharibənin sonuna yol açə biləcək ağlabatan kompromisə getməli olacaqlar. Bu kompromis, xüsusən də, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü prinsipinə hörmət etməyin vacibliyini nəzərə alma-

lıdır [199, s. 9]. Danışıklarda vacib prinsiplər “ərazi bütövlüyü” və “Azərbaycan vətəndaşlarının pozulmuş hüquqlarının bərpası” olmalıdır [477, s. 13]. Prezident H.Əliyev yalnız “unitar Azərbaycan dövləti çərçivəsində geniş muxtariyyət” məsələsini müzakirə etməyi təklif etmişdi [171]. Lakin, tarix göstərdi ki, Ermənistan ona edilən bu güzəştləri dəyərləndirə bilmədi, Azərbaycan Respublikasına və xalqına qarşı işğacı, terrorist dövlət kimi öz siyasətini davam etdirdi. Tarixi abidələrimizin dağıdılması, meçitlərimizin mal-heyvan tövləsinə çevrilməsi, işğal olunmuş ərazilərdə mülki əhaliyə qarşı soyqırım törədilməsi, təbii sərvətlərimizə zərər vurulması, talan edilməsi, meşələrimizin kütləvi surətdə qırılması, yandırılması, Azərbaycan Respublikasının “Qırmızı Kitabı”na düşən ağacların məhv edilməsi, çaylarımızın məcrasının dəyişdirilməsi, 27 sentyabr-dan 10 noyabrədək davam edən İkinci Qarabağ savaşında müharibə bölgəsi olmayan rayonlarda dinc əhaliyə qarşı ballistik raket atəşlərindən istifadə edilməsi, əsirlərə qarşı qeyri-insani cəza tədbirlərinin, işgəncələrin görülməsi, onların yandırılması və digər fəklər Ermənistanın bir terror dövləti olduğunu bir daha sübut edir.

Ermənistan Azərbaycana qarşı törətdiyi terror əməllərindən biri də ekoloji terrordur: 6-7 rayonda (Ağdam, Goranboy, Yevlax, Bərdə, Tərtər və digər rayonlarda) torpaqların suvarılması işlərini təmin edən Sərsəng su anbarından suyun yolu yayda kəsilirdi, qışda isə açılırdı və bütün torpaqları su basırdı. Ordumuz Suqovuşan qəsəbəsini azad edəndən sonra artıq suyun verilməsinə başlanmışdır və 100 min hektar torpaq su ilə təmin olunacaqdır [483].

Erməni terroristləri tərəfindən işğal etdikləri ərazilələrimizin muzeylərindən Azərbaycan xalqının tarixi və mədəniyyət abidələri, qiymətli əşyaları, rəsm əsərləri, dünyada şöhrət qazanmış xalçaları, görkəmli xadimlərinin xatirə əşyaları və digər dəyərli materiallar talan edilmiş, Azərbaycanın mədəni irsinin bariz nümunələri olan mədəniyyət obyektləri xüsusi qəddarlıqla dağıdılmış, 12 muzey, 6 rəsm qalereyası, tarixi əhəmiyyət kəsb edən 9 saray qarət edilərək yandırılmış, nadir tarixi və mədəniyyət incisi olan 40 min muzey əşyası və eksponatı talan olunmuşdur. Ermənistanın terrorçu silahlı

qüvvələri işğal olunmuş ərazilərdə qalan 152 ibadət yerini, məbəd, o cümlədən, 63 məscidi donuz tövlələrinə çevirmişlər [420]. Laçında 74, Kəlbəcərdə 91, Qubadlıda 71, Cəbrayıl da 93, Zəngilanda 56, Füzulidə 71, Ağdamda 140, Xocavənddə 93, Şuşada 215, Xocalıda 28 tarixi və mədəniyyət abidələrinin vəhşicəsinə məhv edilməsi ilə nəticələnən bu erməni vandalizm aktları beynəlxalq konvensiyaların Ermənistan tərəfindən kobudcasına pozulmasıdır [454]. 927 kitabxana dağıdılmış və orada saxlanılan 4,6 milyon kitab və misilsiz əlyazma nümunələri yandırılaraq məhv edilmişdir. Bundan başqa, 1988-1989-cu illərdə 250 minə yaxın azərbaycanlının qovularaq çıxarıldığı Ermənistan Respublikasının 22 rayonunda azərbaycanlılara aid dağıdılmış və yandırılmış 223 qəbiristanlıq, 49 məscid, 68 tarixi-memarlıq abidəsi erməni vandalizminin nəticəsidir [420].

İkinci Qarabağ savaşında işğalçı Ermənistan Respublikası cəbhədə məğlub olmasının qisasını terrora əl atmaqla çıxdı. Ermənistan dövlət səviyyəsində Azərbaycan Respublikasının mülki əhalisinə qarşı öz ənənəvi metodu olan terror aktları həyata keçirdi. O, Azərbaycanın mülki yaşayış məntəqələrini, mülki sakinlərini ballistik raketlərlə atəşə tutaraq terrorçu dövlət olduğunu bir daha sübut etdi. Bu, əslində, müharibə cinayətidir, Cenevrə Konvensiyasına zidd bir hərəkətdir [421]. Mülki əhalinin raket atəşlərinə tutulması hərbi cinayət olaraq beynəlxalq humanitar hüququn əsasını təşkil edən norma və prinsiplərin: 12 avqust 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyasının və 8 iyun 1977-ci ildə qəbul edilmiş Konvensiyaya Əlavə Protokolunun kobud şəkildə pozulması kimi hərbi əməliyyatlar getdiyi dövrdə mülki insanların həyatına təhlükə yaradan istənilən hücum və ya fəaliyyət növünü qadağan edən maddələrinin pozulmasıdır. Belə ki, Ermənistan 4 oktyabr 2020-ci ildə Cənubi Qafqazda ən böyük su elektrik stansiyası və su anbarına malik olan Mingəçevir şəhərinə raket hücumu ilə dövlət terrorunu davam etdi. “Çarəsizliyin barbar ifadəsi” - deyə bu terror aktı haqqında Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi və Prezident Administrasiyasının Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev bildirmişdi [422]. Göründüyü kimi, Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın mühüm strateji

obyektləri olan Mingəçevir Su və İstilik Elektrik Stansiyaları, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Novorossiysk neft kəmərləri, Cənubi Qafqaz Boru kəmərləri, Qərb İxrac Boru Kəməri, Oğuz-Qəbələ-Bakı su kəməri hədəfə alınaraq raket atəşlərinə tutulmuşdur [485].

Azərbaycanın ikinci böyük şəhəri olan Gəncə şəhəri Ermənistan tərəfindən 4 dəfə atəşə tutulmuşdu: Oktyabrın 4-də ilk dəfə OTR-21 TOÇKA-U ballistik raketindən vuruldu (1 nəfər ölmüş, 30 nəfər yaralanmış) [430]; Oktyabrın 8-də ikinci dəfə vuruldu. Ölənlər və yaralananlar olmadı, evlər dağıdıldı və nəqliyyat vasitələrinə ciddi zərər dəydi [367].

Oktyabrın 10-da əldə olunmuş müvəqqəti humanitar atəşkəs barədə razılaşmaya baxmayaraq, oktyabrın 11-də gecə saat 2 radələrində üçüncü dəfə Gəncəyə beynəlxalq konvensiyalar tərəfindən qadağan edilmiş klaster bombaları - ballistik raket ataraq sivil insanlara qarşı törədilən terror aktı bunun bariz nümunəsidir. Bu terror aktı nəticəsində 10 nəfər həlak oldu, 34 nəfər yaralandı, 10-dan çox çoxmənzilli bina və 100-dən artıq mülki infrastruktur obyektləri dağıdıldı [385].

Gəncə dördüncü dəfə 17 oktyabrda, saat 01:00-da Erməni Silahlı Qüvvələri tərəfindən Skat ballistik raketlərlə atəşə tutuldu. 20 ev dağıdılmışdı, 15 nəfər mülki insan bu dağıntıların altında qalaraq dünyasını dəyişmiş, 55 nəfər isə yaralanmışdı. Ümumilikdə, terror dövləti olan Ermənistanın Silahlı Qüvvələri tərəfindən 04, 11 və 17 oktyabr tarixlərində törədilən müxtəlif növ qadağan olunmuş raket və ağır artilleriya atəşlərinə məruz qalan Azərbaycanın qədim tarixi və mədəniyyət irsinə malik olan Gəncə şəhərində 10 qadın, 6 uşaq olmaqla 26 nəfər həlak olmuş, 138 nəfər yaralanmışdır [378].

Gəncədən sonra 15 oktyabr 2020-ci ildə saat 13 radələrində Ermənistan silahlı birləşmələri Tərtər şəhərinin qəbiristanlığını dəfn mərasimi zamanı intensiv olaraq ağır artilleriyadan atəş etməsi nəticəsində şəhər sakinlərindən 4 nəfər həlak olmuş, 4 nəfər ağır xəsarət almışdır [505]. Eyni gündə Ermənistanın terrorist qüvvələri Ağdamın yaşayış məntəqələrini də atəşə tutaraq 2 nəfərə xəsarət yetirmiş, 10-a yaxın ev isə dağılmışdır [423].

Ermənistanın Azərbaycanın digər şəhəri olan Bərdənin mülki insanların sıx məskunlaşdığı və fəaliyyətdə olduğu ərazilərini 2020-ci il 27-28 oktyabr tarixlərində beynəlxalq səviyyədə qadağan olunmuş raketlərdən atəşə tutması bir daha onun terrorçu mahiyyətinin sübutudur. Baş Prokurorluğun verdiyi məlumata görə 28 oktyabr 2020-ci il saat 13 radələrində Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən Bərdə şəhərinin dinc əhalisinin sıxlıq təşkil etdiyi kompakt yerləşən ticarət obyektlərinin “Smerç” tipli 2 ədəd ballistik raketlərdən atəşə tutulması nəticəsində 21 nəfər (5 qadın) həlak olmuş, 70 nəfər (8 uşaq, 15 qadın) isə ağır bədən xəsarətləri almış, 30-dan çox mülki infrastruktur obyektinə, 20-dən çox fərdi yaşayış evlərinə və 22 sayda nəqliyyat vasitələrinə külli miqdarda ziyan vurulmuşdur [424; 425]. Ümumilikdə, iki gün ərzində 25 dinc sakin həyatını itirmiş, 80-dən çox şəxs yaralanmışdır [478].

Gəncə, Mingəçevir, Tərtər, Ağcabədi, Goranboy, Bərdə, Füzuli, Ağdam, Xızı və Abşeron ərazilərində yaşayan dinc əhalini atəşə tutan Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin niyyəti terror törətməklə daha çox mülki əhali qətlə yetirmək, bununla da, regionda mövcud olan stabilliyi və danışıqlar prosesini pozmaqdır. Müharibə ərazisindən 100 kilometrərlə kənarda Azərbaycan ərazilərini müxtəlif növ artilleriya və raket (2 ədəd 122 mm-lik D-4 ağ fosfor (P-4) tərkibli top mərmisi, 1 ədəd 300 mm-lik raket (9M528), 1 ədəd hərbi məqsədlər üçün istifadə edilən meteoroloji radiopelenqator və 25 ədəd partlamış mərmir qalıqları) [401] atəşlərinə tutan Ermənistan bir dövlət kimi terrorçu mahiyyətini, işğalçı mövqeyini yenə bütün dünyaya bəyan etdi. Ermənistan terrorçu dövlət kimi, – Respublika Prezidenti İlham Əliyevin sözləri ilə desək – “... bütün dünyanın gözü önündə mülki əhaliyə qarşı cinayət törətdi. Bütün dünya görürdü ki, Azərbaycan hansı mənfur, vəhşi düşməndən öz doğma torpaqlarını azad edir” [352].

“Mülki şəxslərə və ya mülki obyektlərə, həmçinin meşələrə və ya bitki örtüyünün başqa növlərinə ağ fosforlu mərmilərlə hücumlar BMT-nin 1980-ci ildə “Bəzi silah növlərinin qadağan olunması haqqında” Konvensiyasının “Yandırıcı silahın tətbiqinin qadağan olun-

ması və ya məhdudiyyəti haqqında” III Protokolu ilə qadağan olunub”, – deyə Prezidentin köməkçisi Hikmət Hacıyev qeyd etmişdi [432].

Ermənistanın Azərbaycana qarşı törətdiyi terror aktarı və işğalçılıq siyasəti nəticəsində 30 il müddətində və İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə yüz minlərlə uşaq beynəlxalq sənədlərdə, habelə, Uşaq Hüquqları Konvensiyasında BMT-nin Nizamnaməsinin prinsiplərini əks etdirm hüquqlardan məhrum edilibdir. Ermənistan dövləti öz mahiyyətinə uyğun olaraq 1949-cu il Mülki şəxslərin müdafiəsi haqqında IV Cenevrə Konvensiyasına və I Əlavə Protokoluna əsasən uşaqların müdafiəsi, onların yaşamaq hüququnun qorunması, onlara qarşı təqib, fiziki cəza, işgəncə, alçaldıcı, insanlıqdan kənar davranış və zorakılıq formalarının, kollektiv cəzaların qadağan olunması, bundan başqa bu sənədlərdə təsbit edilmiş müharibə qaydalarını, xüsusilə, mülki əhali ilə döyüşçülər arasında fərq qoyulmasının zəruriliyi və mülki insanlara, əsasən, uşaqlara və qadınlara qarşı hücumların, mənzillərin dağıdılmasının, yaşadıkları yerlərdən zorla qovulmasının, repressiya, qəddarlıq metodlarının qadağan olunması və bu kimi qaydaları daim pozubdur [434; 467; 500].

Ermənilər I Əlavə Protokolunda qeyd olunan “uşaqlar xüsusi hörmət obyektı olmalı və hər cür nalayiq hücumlardan qorunmalıdırlar” prinsipini pozdular. Belə ki, 1992-ci ildə törədilən Xocalı soyqırımında 613 mülki şəxs, o cümlədən, 63 uşaq Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, bir çoxu isə şikəst edilmişdir. IV Cenevrə Konvensiyasının 49-cu maddəsinə zidd olaraq 1/3 uşaq olmaqla 1 milyon azərbaycanlı qaçqın və köçkünə çevrilmişdir. Girov götürülməsi qadağan edilən IV Cenevrə Konvensiyasının 34-cü maddəsi və Uşaq Hüquqları Konvensiyasının 38-ci maddəsinin 1-ci və 4-cü bəndləri pozularaq, Ermənistan tərəfindən 224 uşaq girov götürülmüş, sonradan bunların bəziləri sərbəst buraxılmış, lakin, 29 uşaq hələ də ermənilərdə girov saxlanılır, 71 uşaqlardan isə xəbər yoxdur. Atəşkəs dövründə 35-dən çox uşaq qətlə yetirilmişdir. Ermənistan dövləti BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1261 sayılı (1999) Qətnaməsində münaqişələr zamanı uşaqlara qarşı ağır cinayətlər törətməmək qadağasını pozmaqda davam edirdi

[435]. Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğun mətbuat xidmətinin sentyabrın 27.09-07.12 tarixlərində dinc əhaliyə qarşı törədilən cinayətlərin statistikasına əsasən Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən Azərbaycanın yaşayış məntəqələrinin raket və ağır artilleriya qurğularından atəşə tutulması nəticəsində mülki insanlardan 100 nəfər həlak olmuş, 416 nəfər isə ağır yaralanmış, 4186 ev, 135 çoxmənzilli yaşayış binası və 548 mülki infrastruktur obyektinə zərər dəymişdir [426]. İşğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindəki yaşayış binalarının və mülki infrastrukturun, tarixi, dini və mədəni irsimizə aid abidələrin yerlə yeksan edilməsinə, yandırılmasına və dağıdılmasına əlavə olaraq, işğalçı erməni quldurları tərəfindən minlərlə hektar meşələrin məhv edilməsi, yerüstü və yeraltı təbii sərvətlərimizin talanması ilə həyata keçirilən Ermənistanın “Yandırılmış torpaq” siyasəti 1992-ci ildən etibarən bu günə kimi - Ermənistanın təslim olduqdan və kapitulyasiya aktına imza atdıqdan sonra da azad olunmuş Azərbaycan ərazilərinin boşaldılması prosesində davam edir. “Külə döndərmək” strategiyası adlanan üç “Hər şey” məfhumu “hər şeyi öldür”, “hər şeyi yandır” və “hər şeyi qarət et” prinsipinə əsaslanır. “Yandırılmış torpaq” taktikası 1977-ci il Cenevrə Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun 54-cü maddəsi ilə, təbii mühitə zərər verilməsi isə 55-ci maddəsi ilə qadağan edilir [368].

Bu cinayətlər uzun illərdən bəri Ermənistanın Azərbaycana qarşı yürütdüyü vandalizm siyasətinin təzahürüdür. Prezident İlham Əliyevin “Haber Global” telekanalına müsahibəsində dediyi kimi “... xarici səfirliklərin nümayəndələri ... bir daha görürlər ki, kim bu münaqişənin səbəbkarıdır, kim təcavüzkar siyasət aparır, kim mülki əhaliyə qarşı cinayət törədir. Ermənistan dövləti terror dövlətidir, faşist dövlətidir. İnsanlığa qarşı törədilmiş cinayət bunu bir daha göstərir” [349].

Azərbaycan hərbi yolu ilə və masa üstü danışıqlar aparılması nəticəsində öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Bunu bütün dünyaya 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi sübut etdi. Müzəffər Azərbaycan Ordusu Füzuli, Hadrut, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı, Şuşa (noyabrın 8) və Şuşadan sonra 70-dən çox kənd, ümumilikdə 300-dən

çox yaşayış məntəqəsini erməni işğalçılarından azad etdi. Azərbaycan həm döyüş meydanında, həm də siyasi müstəvidə düşməni diz çökməyə məcbur etdi. Ermənistan silahlı qüvvələri 2020-ci il sentyabrın 27-də bir neçə istiqamətdən müxtəlif növ silahlardan, o cümlədən, ağır artileriyadan Azərbaycan ərazisini: həm yaşayış məntəqələrini, həm də hərbi mövqeləri atəşə tutaraq İkinci Qarabağ müharibəsini başlatdı, noyabrın 10-da isə kapitulyasiya aktına imza atdı, Ağdam, Laçın və Kəlbəcər rayonları Azərbaycana qaytarıldı [441].

Qarabağın işğalı təkcə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, Cənubi Qafqazdakı sülhün və sabitliyin pozulması deyildi, həm də dünya birliyini dilemma qarşısında qoymuşdu – ya BMT-nin və Avropa Şurasının bir üzvünün bu təşkilatın digər üzvünə qarşı açıq-aşkar təcavüzünün nəticələrini beynəlxalq normalara zidd olaraq qanuniləşdirmək, bununla zorakılığın millətlərarası və dövlətlərarası problemlərin həlli olmasını qəbul etmək və ya təcavüzkarı cəzalandıraraq suveren dövlətin pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək və bununla da, demokratik prinsiplərə, hər hansı bir dövlətin həcmindən, gücündən və zəifliyindən, güclü müttəfiqlərinin və himayədarlarının varlığından və ya olmamasından asılı olmayaraq onun suverenliyinə hörmətə əsaslanan dünya düzenini qorumaq. Qarabağın erməni işğalçılarından azad edilməsi təkcə Azərbaycanın deyil, bütün dünya birliyinin vəzifəsi olmalı idi, çünki, bu problemin həllində ləngimənin qaçılmaz nəticəsi dünyada yeni oxşar münaqişələrin meydana çıxması ola bilərdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bütün beynəlxalq səviyyələrdə bəyan etmişdi ki, Qarabağ münaqişəsinin həlli üzrə müzakirələr prosesində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü heç bir zaman danışıqlar predmeti ola bilməz [10; 83, s. 34; 441]. Münaqişə suveren bir dövlətin ərazi bütövlüyünü təmin edən beynəlxalq hüquq normaları əsasında həll edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev hələ 2020-ci il fevralın 15-də Münxen Təhlükəsizlik Konfransında çıxışında bir daha yüksək səslə vurğulamışdı: “Erməni xalqı öz müqəddəratını artıq təyin edib. Onların erməni dövləti var. Mənim məslə-

hətim belə olacaq ki, onlar ikinci dəfə öz müqəddəratını təyin etmək üçün Yer kürəsində başqa yer tapsınlar, Azərbaycanda yox!” [463].

Respublika Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2020-i il dekabrın 1-də xalqa müraciətində bütün dünyaya bir daha bəyan etdi: “Əgər kimsə Ermənistanı ikinci dövlət yaratmaq üçün ərazi vermək istəyirsə versin, orada ikinci erməni dövləti yaratsın, öz ərazisinin bir hissəsini onlara versin. Amma gəlib bizdən tələb etmək ki, tarixi, hüquqi Azərbaycan torpağında erməni dövləti yaradılsın, bu, hansı məntiqə sığır? Heç bir məntiqə, heç bir ədalətə sığmır ... artıq “Dağlıq Qarabağ münaqişəsi” termini arxada qalıb. Öz bayrağımızı Şuşada və bütün başqa şəhər və rayonlarımızda ucaltdıq. Hər kəs gücümüzü, ... qüdrətimizi gördü, iradəmizi gördü. ... Bu gün biz yeni reallıq yaratdıq. Əgər hətta bir il bundan əvvəl bəziləri bizə deyirdilərsə ki, siz mövcud olan reallıqla barışın, bu gün mən deyirəm, hər kəs mövcud reallıqla barışmalıdır. Noyabrın 10-da imzalanmış Bəyanata əgər kimsə müdaxilə etmək istəsə, bizim sərt mövqeyimizi görəcək. Bu, tarixi Qələbədir. Bu Qələbə Azərbaycan tarixində əbədi qalacaq, şanlı Qələbə kimi! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!” [437].

NƏTİCƏ

Millətlərarası münasibətlərin kəskinləşməsi və “öz müqəddəratını təyin etmək” istəyi, dövlət sərhədlərinin yenidən qurulması, dünyada sosializm sisteminin dağılması ilə müşayiət olunan Birinci və İkinci Dünya müharibələri, “milli maneələri” silən inkişaf etməkdə olan qloballaşma, xalqların milli özünüdərk, milli kimliyini qorumaq istəyi XX əsrdə müstəmləkə sisteminin süqutuna, imperiyaların dağılmasına, müstəmləkələrin müstəqillik əldə etməsi və yeni dövlətlərin yaradılmasına səbəb oldu. Xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə” cəhdləri bəşəriyyətin bütün tarixi boyu müşayiət olunur. Bu, millətlərarası münasibətlərin təbiətinə və xüsusiyyətlərinə əsaslanan özünəməxsus fərqlərə malikdir.

Uzun illər boyu ayrı-seçkilikdən, bərabərsizlikdən, ədalətsizlikdən və alçalıcı, təhqiramiz yanaşmadan əziyyət çəkən insan özünüdərk inkişafı ilə azadlıq uğrunda və müstəqillik uğrunda mübarizə aparmağa cəhd göstəribdir. İmperiyaları devirdikdən sonra müstəqillik qazanan xalqlar öz dövlətlərinin ərazi bütövlüyünü və toxunulmazlığını qoruyurdular. Təhkimli xalqlar müstəqil dövlət səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə” uğrunda mübarizələrini daha da gücləndirirdi. Bəşəriyyətin təbii yolla inkişafı müstəmləkə ölkələrinin müstəqillik qazanması ilə nəticələndi və dövlətlərin “ərazi bütövlüyü” və “millətlərin, xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərindəki, xüsusilə, sonuncunun forma və səviyyələrindəki qüsurlar tez bir zamanda onların bu prinsiplərin pozulmasının mənfi nəticələri ilə üzlaşmalarına səbəb oldu. Bəşəriyyətin ümumi səyi ilə əldə edilən sabitliyin pozulmasının və dünyadakı demokratiyanın, insanların və xalqların hüquqları sahəsində əldə edilən uğurların puç olmasına yol verməmək üçün “ərazi bütövlüyü” və “dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı” və “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsiplərinin dəqiq, aydın müəyyənləşdirilməsində, onların qarşılıqlı asılılığının və bir-birini tamamlamasının əsaslandırılmasında, “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə”nin zəruri göstərici-

lərdən və inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq, bütün mümkün və yol verilən forma və səviyyələrinin müəyyən edilməsində konkret addımlar atılmalıdır. Dövlət sərhədi haqqında sazişi imzalayan ölkələr avtomatik olaraq qonşu dövlətlərin ərazilərinin ərazi bütövlüyünü və toxunulmazlığını və ərazi üstünlüyünü tanıyırlar. Əks təqdirdə, hər bir suveren dövlət ərazisi hüddudlarında təcavüzkar qarşı qanunlarına uyğun bütün müvafiq məcburetmə tədbirlərdən, vasitələrdən istifadə edə bilər. Eyni zamanda, heç bir dövlətin öz sərhədlərindən kənarda yaşayan həmvətənlərinin maraqlarını qorumaq bəhanəsi ilə bu cür tədbirləri başqa bir dövlətin ərazisində tətbiq etmək hüququ yoxdur. Dövlət ərazisi – bu dövlətə mənsub və müstəsna hakimiyyəti altında olan yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri və sulardan ibarət quru məkanının və quru və sular üzərindəki hava məkanının bir hissəsidir.

Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş, lakin, 27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il tarixlərində baş vermiş İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Ordusu tərəfində azad edilmiş Dağlıq Qarabağ və qonşu 7 rayon Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınan ərazisidir. Beləliklə, yalnız Azərbaycan dövləti bu ərazilərdə ərazi üstünlüyünə, tam və müstəsna hakimiyyətə malikdir. Yalnız müəyyən bir ərazi hüddudlarında ərazi üstünlüyü hüququna malik olan hakimiyyət dövlət ərazisi xüsusunda və bununla əlaqədar yaranan siyasi, dövlət-hüquqi və beynəlxalq hüquqi münasibətləri qurmaq və möhkəmləndirmək səlahiyyətinə malikdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, beynəlxalq aləmdə tanınan Azərbaycan ərazisində qondarma “Dağlıq Qarabağ Respublikası”nın fəaliyyət göstərməsi bütün beynəlxalq norma və prinsiplərə zidd idi. Azərbaycanın dövlət qanunvericiliyinə görə, qondarma “DQR”nin fəaliyyət göstərməsi dövlət cinayəti idi, onun verdiyi bütün qərar və razılaşmalar etibarsız sayılırdı. Təhlükəsizliyi təmin etmək dövlətlər qarşısında ümumi qəbul edilmiş öhdəliklər qoyur: digər dövlətlərin və millətlərin hüquqlarına hörmət etmək, təcavüzdən imtina etmək, bütün qəbul edilmiş beynəlxalq norma və prinsiplərə ciddi riayət etmək, üzv olduqları beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi bütün qərarlara əməl etmək.

Hər bir suveren dövlətin pozulmuş ərazi üstünlüyü hüququnu hər cür yol verilən tədbirlər, o cümlədən, hərbi qüvvə tətbiq etməklə bərpa etmək hüququ vardır. Dövlətlərarası ümumi qəbul edilmiş “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipləri özgə ərazilərin işğal edilməsini və əgər bu baş verərsə, belə bir hərəkətin nəticələrini tanımağı qadağan edir.

Dövlətlərarası münasibətlərdə bu prinsiplər 1945-ci ildə BMT Nizamnaməsinin qəbul edilməsi ilə təsdiq olunmuşdur. Bu sənəd ərazi bütövlüyünə və ya hər hansı bir dövlətin siyasi müstəqilliyinə xələl gətirməyi qadağan edir (BMT Nizamnaməsi, 2-ci maddənin 4-cü bəndi). Nəticə etibarilə, dövlət suverenliyinə ərazi vahidliyi, bölünməzliyi, dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, dövlətdaxili işlərə qarışmamaq kimi əsas prinsiplər daxildir. Dövlət suverenliyi ölkənin ərazi bütövlüyünün qorunmasını, sərhədlərinin toxunulmazlığını və bütün ərazidə dövlət hakimiyyətinin üstünlüyünü nəzərdə tutur. Dövlət hakimiyyətinin ərazi ilə əlaqəsini araşdırdıqda suveren idarəetmənin iki əsas – “ərazi üstünlüyü” və “vətəndaşlıq” formalarını ayırmaq olar.

Ərazi üstünlüyü dövlətin ərazisi həddlərində tam və müstəsna hakimiyyətini həyata keçirmək səlahiyyətidir. O, həm dövlətin daxili qanunvericiliyi, həm də beynəlxalq hüquqla təmin olunur. BMT-nin Nizamnaməsinə (24 oktyabr 1970) müvafiq olaraq, BMT Baş Məclisinin XXV sessiyasında qəbul edilmiş Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsiplərinin yüksək səviyyədə inkişaf etmələri öz əksini tapmışdır: “Təcavüzkar müharibə, silahlı təzyiq tədbirləri, digər dövlətin ərazisinə soxulmaq üçün nizamsız qüvvələr və ya silahlı bəndələr, o cümlədən, muzzdlə tutulan əsgərlər təşkil etmək və təşkil edilməsini təşviq etmək, özgə ərazilərinin hərbi işğalı beynəlxalq cinayətdir”. Bəyannamədə, həmçinin, dövlətlər “beynəlxalq münasibətlərdə hərbi, siyasi, iqtisadi və ya hər hansı bir təzyiq formasından çəkinmələri” məcbur edilir. Bu prinsipə riayət olunmasının təminatçılarından biri “sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipidir. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin

Yekun Aktının (1 avqust 1975) “Sərhədlərin toxunulmazlığı” bölməsində üzv ölkələr mövcud sərhədlərin toxunulmazlığı prinsipinə riayət etməyə və gələcəkdə bir-birlərinə qarşı ərazi iddialarından imtina etməyə çağırılır. “Sərhədlərin toxunulmazlığı” prinsipi sərhədləri sülh və razılaşma yolu ilə dəyişdirmə müddəasına zidd deyil. Bunun üçün həm dövlət daxili qanunlara, həm də beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğunluq tələb olunur. Beləliklə, yalnız dövlətin öz sərhədlərini müəyyən etmək və rejimini dəyişdirmək səlahiyyətləri var. Özbaşına, birtərəfli olaraq sərhədlərin dəyişdirilməsi işğal aktıdır və bu aktı Ermənistan Azərbaycan sərhədlərini pozaraq həyata keçirmişdi. Lakin, Azərbaycan 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində öz ərazilərini Ermənistan silahlı qüvvələrini məğlub edərək azad etdi, sərhədlərini və ərazi üstünlüyü hüququnu bərpa etdi.

ATƏM-in Yekun Aktında iştirakçı dövlətlər ərazi bütövlüyünə və toxunulmazlığına qarşı mümkün olan hər hansı bir hərəkətdən imtina etdilər. Əgər bütövlükdə dövlət ərazisi toxunulmazdırsa, onda onun bütün təbii sərvətlər üzərində suverenliyi də toxunulmazdır. Buna görə suveren dövlətin icazəsi olmadan onun ərazisindəki təbii sərvətlərin xarici şəxslər və dövlətlər tərəfindən inkişafı beynəlxalq hüquq normalarının pozulması deməkdir. Həm də xaricdən dövlətin ekologiyasına havanın, beynəlxalq suların çirklənməsi, sərhəd zonasında meşələrin qırılması, dolu dağdan vasitələrdən həddən artıq istifadəsi, sərhəd yaxınlığında mədən işlərinin aparılması kimi hər hansı bir təhlükəli təsirə yol verilmir. Hər hansı bir dövlətin ərazisində qazılan quyular, mədənlər və şaxtalar həmin dövlət ərazisinin təkinin hüdudlarından kənara çıxmamalıdır.

Beynəlxalq təhlükəsizliyi təmin etmək üçün təcavüzü icazə verilən hər hansı bir vasitə ilə dayandırmaq və əgər bu baş verərsə, günahkarı müəyyənləşdirmək və mütləq qaydada ona müvafiq sanksiya formaları tətbiq etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tədbirlər zamanında və məcburi olmalıdır. Fəaliyyətsizlik, təcavüzün dayandırılmasının, təcavüzkarın cəzalandırılmasının ləngidilməsi ilə ikili standartlar siyasətinin tətbiqi nəinki beynəlxalq təhlükə

kəsizliyin təmin edilməsinin effektivliyini azaldır, həm də cəzasızlıq hissi yaradır və yeni təcavüzə yol açır. Beynəlxalq sülhün qorunmasında dövlətlərin həmrəyliyi o qədər güclü və qətiyyətli olmalıdır ki, mütləq qaydada və sərt cəzalandırılan hər bir təcavüzkar təcavüzə cəhd etməyə cəsarət etməsin. BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq dövlətlər arasında dostluq münasibətləri və əməkdaşlığa dair Beynəlxalq hüququn prinsipləri haqqında Bəyannamədə (24 oktyabr 1970) deyilir: “Təcavüzkar müharibə sülhə qarşı cinayətdir və buna görə beynəlxalq normalara uyğun məsuliyyət nəzərdə tutulur...” Lakin, buna zidd olaraq, praktikada bu prinsip yuxarıda adı çəkilən beynəlxalq müqavilələri imzalayan dövlətlər tərəfindən çox vaxt pozulur. 1993-cü ildə BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni işğalçılarından atəşkəsin əldə olunması üçün bütün hərbi əməliyyatların və digər düşmənçilik aktlarının dərhal, qeyd-şərtsiz dayandırılmasını, bütün silahlı qüvvələrin Azərbaycanın zəbt olunmuş rayonlarından tamamilə çıxarılmasını tələb edən 4 qətnamə qəbul etmişdi. Bununla belə, BMT Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrinin icrasına nəzarət etməmiş və qərarlarını yerinə yetirməkdən imtina edən Ermənistan və Qarabağ separatçılarına qarşı konkret tədbirlər görməmişdir. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsinin (1988-1994) nəticəsi digər separatçılar üçün yoluxucu nümunə olaraq beynəlxalq təhlükəsizliyə təhdid idi. Belə ki, Azərbaycanda məqsədlərinə çatan və təcavüzə görə lazımi cəza almayan erməni separatçıları Gürcüstanın Mesxet-Cavaxeti bölgəsində də eyni cəhdləri etdilər. Abxaziya və Dnestryanı bölgələrdə də “DQR” kimi özünü elan edən qondarma hökumətlər fəaliyyət göstərirdi və bu da öz növbəsində Gürcüstanın və Moldovanın ərazi bütövlüyünü kobudcasına pozurdu.

Dövlətlər bilməlidirlər ki, beynəlxalq səviyyədə tanınan beynəlxalq hüquq prinsiplərini və normalarını pozan xarici siyasət aktları beynəlxalq məsuliyyətə səbəb olur. Beynəlxalq təhlükəsizliyə riayət etmək üçün bu cür hərəkətlər vaxtında dayandırılmalı və qanunu pozan cinayətkar cəzalandırılmalıdır. Xəsarət alan dövlət və beynəlxalq təhlükəsizliyə cavabdeh olan digər dövlətlər (Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, Avropa Birliyi və digər beynəlxalq təşkilatlar)

bu vəziyyətdə günahkar dövlətin beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normalarına riayət etməsi üçün beynəlxalq hüquqa uyğun məcburiyyət tədbirləri tətbiq etmək səlahiyyətinə malikdirlər. Buna görə də, Azərbaycan 30 illik səbrdən sonra 27 sentyabr-10 noyabr tarixlərində baş vermiş 44 günlük müharibədə hərbi yolu və siyasi danışıqlar vasitəsi ilə Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş öz torpaqlarını azad etdi və suveren hüquqlarını bərpa etdi.

Dövlətin “ərazi bütövlüyü” və “sərhədlərinin toxunulmazlığı”, həmçinin, “millətlərin və xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipləri beynəlxalq hüququn əsas prinsipləridir. Lakin, beynəlxalq münaqişələrin mövcudluğu və onların ləng həll edilməsi bu prinsiplərin hələ də ümumi xarakter almadığını göstərir. Beynəlxalq hüquq normalarında operativ müdaxilə mexanizminin olmamasının yaratdığı boşluq əksəriyyəti etnik separatizm nəticəsində yaranan beynəlxalq münaqişələrə yol açır. Münaqişələrin təşəbbüskarları bu boşluqdan yararlanaraq prinsip və normaları özlərinə uyğunlaşdırır, separatizmin və terrorizmin qurbanı olan ölkələrin maraqlarını açıq şəkildə nəzərə almırlar. “Öz müqəddəratını təyinetmə” istisnasız olaraq bütün millətlərin və xalqların hüququdur. Lakin, “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” “ayrılmaq hüququ” demək deyil. Xalqların “ayrılmaq hüququ” “öz müqəddəratını təyinetmə”də əvəzedilməz element kimi bu hallarda tanınır: 1) istədikləri təqdirdə ayrılmaq hüququnu konstitusiyaları təmin edən dövlətlərdə yaşayan yerli xalqlar üçün; 2) BMT Nizamnaməsi qəbul edildikdən sonra ilhaq və işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan yerli xalqlar üçün; 3) özünü idarə etməyən ərazilərin, yəni, koloniyalar və digər asılı ərazilərin xalqları üçün; 4) hakimiyyətləri “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipinə əməl etməyən dövlətlərdə yaşayan xalqlar üçün.

Xalqların öz statusunu müəyyən etmək sistemi kimi “öz müqəddəratını təyinetmə” mürəkkəb, uzun müddətli bir prosesin yalnız başlanğıcıdır, əsas olan, onların seçilmiş statusun, xüsusilə, siyasi statusun həyata keçirilməsi azadlığı ilə təmin olunmasıdır. Lakin, bu prosesin icrası təmkinli yanaşma tələb edir və “öz müqəddəratını tə-

yinetmə”nin bu və ya digər formasının göstəricilərindən və subyektin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq baş verməlidir. “Öz müqəddəratını təyinetmə” xalqların tarixi, mədəni, dini ənənələri və düşüncələrinə uyğun ən yüksək bir inkişaf yolu seçmək hüququ deməkdir. “Öz müqəddəratını təyinetmə”nin forma və səviyyələri subyektin özünün inkişaf səviyyəsinə uyğun olmalıdır və siyasi vəziyyətin tələblərinə cavab verməlidir. İnkişafın və milli özünüdərkən ən yüksək səviyyəsində olan azsaylı xalqların, milli azlıqların və etnik qrupların yalnız az bir hissəsi dövlət yaratmaq üçün kifayət qədər sayə malik olmaq, müəyyən ərazidə kompakt şəkildə yaşamaq və sair göstəricilərlə dövlət səviyyəsində özlərini təyin edə bildilər. Təbii ki, bu keyfiyyətlərə malik olmayan etnik qruplar, eləcə də milli azlıqlar bu səviyyənin hüdudlarından kənarda qalırlar. Lakin, bu, onların “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları”nın pozulması mənasını daşımır. Onlar üçün çoxmillətli dövlətin tərkibində bu hüququn həyata keçirilməsinin ən münasib forması milli-mədəni muxtariyyətdir. Məhz milli-mədəni muxtariyyət müxtəlif milli icmalara mənsub olan vətəndaşlara, xüsusən, azsaylı, dağınıq şəkildə yaşayan yerli xalqlara və digər azlıqlara özünəməxsusluğunun, dilinin, mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin qorunması və inkişafı problemlərini həll etməyə imkan verir. Milli-mədəni muxtariyyət, nəinki, dövlət qurumlarının hüquqlarını pozmur, əksinə, dövlətin milli siyasətinin imkan və məsuliyyətini genişləndirir.

“Xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə”nin müxtəlif forma və səviyyələrini sadalayarkən kəmiyyətdən asılı olmayaraq dominant yerli xalqların və millətlərin dövlət yaratmaqda müstəsna hüquqa malik olmalarına diqqət yetirilir. Kəmiyyət göstəricisi yerli xalqlar tərəfindən “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun həyata keçirilməsinin mümkün forma və səviyyələrini müəyyənləşdirmək baxımından vacib ola bilər. Bununla belə, kəmiyyət göstəricisi milli azlıqların “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi zamanı öz əhəmiyyətini itirir, çünki, onların yalnız milli-ərazi və mədəni muxtariyyət hüquqları

vardır. Bu olduqca ədalətlidir. Bu mövqe, milli azlıqların “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan istifadə edən digər ölkələrin yerli əhalisi olmasına və miqrasiya prosesləri nəticəsində kəmiyyət göstəricisinin təbii və süni şəkildə artırılma ilə əlaqəsinə əsaslanır. Məsələn, Çindən xaricdə 300 milyondan çox çinli, Fransada 5 milyona qədər ərəb, Almaniyada 5 milyon türk mühacir və s. yaşayır. Bu yolla milli azlıqların sayını yerli xalqların sayından dəfələrlə çoxaltmaq olar. Lakin, bu onlara məskunlaşdıqları ölkələrdə dövlət səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə”ni tələb etmək hüququnu vermir. Öz torpaqlarını könüllü tərk edən, yəni, məcburiyyət olmadan başqa ərazilərə köçmüş xalq avtomatik olaraq əvvəlki vətəninin “yerli sakini” statusunu itirir. Məsələn, daha münbit torpaqlar axtaran ermənilər könüllü olaraq Balkanlardan Kiçik Asiyaya, oradan da Qafqaza köçdülər. Bu o deməkdir ki, ermənilər Balkanlarda, Kiçik Asiyada və Qafqazda “öz müqəddəratını təyinetmə hüquqları”nı itirdilər.

Azərbaycanlılar isə əksinə, öz iradələrinə zidd olaraq ermənilərin zorakılığı nəticəsində indiki Ermənistanın və Qarabağın ərazisini təşkil edən tarixi torpaqlarından qovulmuşdular. Buna görə də, azərbaycanlılar hər zaman indiki Ermənistanın və Qarabağın “dominant” yerli xalqı hüququnu özündə saxlayır.

Dünyanın bir çox ölkəsində əhəmiyyətli sayda milli və etnik azlıqlar mövcuddur. Onların hər biri üçün ayrılmaq (setsesiya) yolu ilə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” tanınmalıdır? Hətta ABŞ, Rusiya Federasiyası, Fransa, Almaniya və s. dövlətlər bundan sığortalanmayıblar.

İstisnasız olaraq hər bir xalqa müstəqil dövlət səviyyəsində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” verilməsi sivil dünyanı partlatacaq siyasi bir bombadır. Hər hansı bir millətin ikinci dövlət yaratması yalnız dövlətlərin ərazi bütövlüyünə deyil, eyni zamanda, bəşəriyyətin gələcək taleyinə də açıq bir təhlükədir. 29 aprel 2004-cü ildə, 24 iyun 2014 ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının yaz sessiyasının iclasında çıxış edərək ermənilərin ikinci erməni dövləti ya-

ratmaq tələblərinə də toxunmuşdu: “Ermənilərin münaqişə ilə bağlı öz iddiaları var ... Onların iddiası belədir ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan ermənilərin “öz müqəddəratını təyin etmək” hüquqları var... Erməni tərəfinin daim istinad etdiyi “xalqların bərabərhüquqluluğu və öz müqəddəratını təyinetmə” prinsipi ölkələrin ərazi bütövlüyünü pozmamalıdır... Ermənilər artıq öz müqəddəratlarını təyin etmişlər, onların Azərbaycanın tarixi torpaqları hesabına yaradılmış Ermənistan dövləti var. Bu o deməkdir ki, bir millət kimi ermənilər artıq bu hüquqdan istifadə etmişlər... Onlar bununla neçə erməni dövlətinə nail olmaq istəyirlər?... Təsəvvür edin ki, onların yaşadığı hər bir yerdə öz müqəddəratını həll edəcəyi halda nə baş verər?! Bu nə deməkdir? Bu o deməkdirmi ki, milli azlıqların yaşadığı hər bir yerdə separatizm olmalıdır? Məgər bu o deməkdir ki, milli azlıq yaşadığı hər bir ərazidə öz müstəqil dövlətini qura bilər? Əlbəttə ki, yox!” [10; 48; 365, s.121, 439].

Sonda bir daha qeyd edə bilərik ki, öz ərazilərində reallaşa biləcək dövlət qurmaq hüququ yalnız dominant yerli xalqlara məxsusdur. Dövlətçilik formasının seçimi dominant yerli xalqın özünün inkişaf səviyyəsindən və siyasi vəziyyətindən asılıdır. Milli azlıqların belə bir hüququ yoxdur. Onlar muxtariyyətin müxtəlif səviyyələrində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”ndan istifadə edə bilərlər.

Bir xalqın “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ” digər xalqın eyniadlı hüququnun və dövlətlərin “ərazi bütövlüyü”nün pozulması hesabına baş verməməlidir. Ermənistan suveren Azərbaycan ərazisinin 20%-ni işğal etmişdi, yalnız 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecədən başlayaraq aprelin 5-nədək davam edən Aprel döyüşləri nəticəsində Tərtər rayonunun Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər və Seysulan kəndi, Cəbrayıl rayonunun Lələ təpə yüksəkliyi və Cocuq Mərcanlı, Goranboy rayonunun Gülüstan kəndi, Tərtər rayonunun Qazaxlar kəndi və Tərtər rayonunun Madaqız kəndi istiqamətində yollar – işğal altında olan Azərbaycan ərazilərinin 1%-i düşməndən azad olunmuşdur [355]. 2020-ci il 27 sentyabrdan 10 noyabrədək davam edən İkinci Qarabağ müharibəsində isə Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş bütün Azərbaycan torpaqları azad edildi.

Ermənistan tarixi məlumatların saxtalaşdırılması, həyasızcasına böhtan hücumları kimi bütün yollarla qanunsuz əməllərini əsaslandırmağa çalışır. Ermənistan Qarabağın və ona qonşu olan 7 rayonun işğalını ermənilərin “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nın reallaşdırılması kimi qələmə verir. Ermənilərin fikrincə, onlar bu torpaqların yerli sakinləridir və son vaxtlara qədər Azərbaycanın istismarı altında idilər. Bu səbəbdən, erməni separatçılarının və terrorçularının hərəkətləri, guya, “başı bəlali” erməni xalqının milli azadlıq hərəkətidir. Bu, Ermənistanın mövqeyi idi. Bəs reallıq nədir? Tarixçilər artıq sübut ediblər ki, ermənilər könüllü olaraq Balkanlardan Kiçik Asiyaya, oradan da Qafqaza köçmüşlər. Beləliklə, avtoxton məsələsi həll olundu – yəni, ermənilər Qafqazın yerli xalqları deyillər və bu səbəbdən təkə Qarabağda deyil, bütün Qafqazda “xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”na malik deyillər. İndiki Ermənistana gəlincə isə, son vaxtlara qədər tarixən azərbaycanlılara məxsus olan torpaqlarda yaradılması siyasi ədalətsizlik və keçmiş Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün kobud şəkildə pozulması idi. Azərbaycanın tarixi ərazisi (türk tayfalarının yaşadıkları ərazilər) 1,8 milyon kv. km-dən dəfələrlə kiçilərək 300 min kv. km-ə, daha sonra ADR-in hakimiyyəti dövründə 114 min kv. km-ə, Sovet hakimiyyəti dövründə isə 86 min kv. km-dək azaldı. Hal-hazırda Azərbaycanın ərazisinin bir hissəsi İran, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstana daxildir. 1918-ci ildə Rusiyanın hərbi dəstəyi ilə Ararat Respublikası (gələcəkdə Ermənistan) yaradıldı, elə həmin ildə ermənilər tərəfindən əzəli Azərbaycan bölgəsi olan Zəngəzur işğal edildi. Bu akta qədər Azərbaycan Demokratik Respublikasının ərazisi 114,4 min kv. km idi. Zəngəzurun işğalından sonra Azərbaycanın 86,6 min kv. km ərazisi qaldı və Birinci Ermənistan-Azərbaycan müharibəsindən sonra (1988-1994) o, cəmi 69 min kv. km əraziyə malik idi, lakin, yuxarıda qeyd ediləni kimi, 27.09-10.11.2020 tarixlərdə İkinci Qarabağ müharibəsi nəticəsində Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi.

Ermənilər Qafqaza kütləvi sürətdə köçürüldükdən sonra, fürsət düşdükcə, həmişə Azərbaycan torpaqlarının işğalı, yerli sakinlə-

rinin – azərbaycanlıların məhv edilməsi, sıxışdırılması və qovulması ilə məşğul olan erməni millətçilərinin hərəkətlərini necə əsaslandırmaq olar? Hər hansı icazə verilən və qadağan olunmuş vasitələrlə “Böyük Ermənistan – dənizdən dənizə” mifik dövləti yaratmağa yönəlmiş “ümumerməni siyasət”i mövcuddur.

1988-1994-cü illər üçün Ermənistan silahlı qüvvələri 17 min kv. km Azərbaycan ərazisini ələ keçirdi və talan etdi, 18 minə yaxın insan öldü, 50 min insan yaralandı, 1 milyon azərbaycanlı qaçqına çevrildi. Azərbaycan öz ərazisində yaradılan, hüquqlarını sistemə şəkildə pozan, ərazilərini işğal edən, vətəndaşlarını qətlə yetirən, tarixi, mədəni irsini məhv edən və ya mənimsəyən qondarma “dövlət” ilə yan-yanə yaşamağa məcbur idi. Uzun illər dözümlülük nümayiş etdirən Azərbaycan problemin sülh yolu ilə həll olunacağına, beynəlxalq ictimaiyyətin suveren Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası üçün kifayət qədər təsirli tədbirlər görəcəyinə, bu məsələnin ən qısa zamanda öz həllini tapacağına ümid edirdi, lakin, Qarabağ məsələsinin sülh yolu ilə həllinə ümidin itirilməsi Azərbaycanı məsələni başqa yollarla həll etmək hüququndan istifadə etməyə məcbur etdi. Bu məcburi addım hər iki tərəfdən yeni insan və maddi itkilərə səbəb oldu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Strasburqda Avropa Şurası Parlament Assambleyasının yüksək kürsüsündən çıxış edərkən bu məsələ ilə bağlı bir daha Azərbaycanın mövqeyini bildirmişdi: “Bu ilin may ayında Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəsin onuncu ili olacaqdır və 10 ilə qədərdir ki, aparılan danışıqlar nəticə vermir. Əlbəttə ki, biz bu vəziyyətlə barışa bilmərik. Azərbaycan heç zaman ərazisinin itirilməsi ilə razılaşmayacaqdır. Məsələnin həllində beynəlxalq hüquq normaları əsas götürülməlidir. Azərbaycan dünyadakı bütün ölkələrin ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşır və özünə də eyni münasibətlə yanaşmağı tələb edir. Bizim ərazi bütövlüyümüz bərpa olunmalıdır. Ermənistanın işğalçı qüvvələri zəbt olunmuş ərazilərdən geri çəkilməlidir. Qaçqınlarla-köçkünlərə doğma yurdlarına qayıtmaq imkanı verilməlidir. XXI əsrdə Avropa Şurasının üzvü olan bir ölkənin – Ermənistanın Avropa Şurasının üzvü olan digər ölkənin – Azərbaycanın

ərazilərini işğal etməsinə yol verilməməlidir. Beynəlxalq ictimaiyyət bu vəziyyətlə razılaşmamalıdır...” [481, s. 130].

Bu gün bütün beynəlxalq təşkilatlar və dünyanın böyük dövlətlərinin başçıları Dağlıq Qarabağı müstəqil Azərbaycan dövlətinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi tanıyırlar. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar yolu ilə həlli imkanlarının tükənmədiyini nəzərə alan Azərbaycan qarşılıqlı anlaşma prinsiplərinə həmişə sadıq qalıb. Bununla belə, Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində sonsuz ləngiməyə razı ola bilməzdi. Azərbaycanın sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatı Dağlıq Qarabağ münaqişəsini hərbi yolu ilə həll etmək imkanını verirdi. Bu, Azərbaycanın Konstitusiyaya hüququdur.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün heç vaxt aparılan danışıqların mövzusu olmadığını və bundan sonra da olmayacağını daim vurğulayan Respublika Prezidenti İlham Əliyev bir daha bəyan etdi ki, “Biz danışıqları sadəcə olaraq danışıqlar naminə aparmayacağıq. Danışıqların imitasiyası ilə məşğul olmaq üçün Ermənistanı imkan verməyəcəyik. Biz o vaxta qədər danışıqlar aparacağıq ki, ərazi bütövlüyümüzü bu yolla bərpa edə biləcəyimizə ümidimiz qalacaqdır. Əgər görsək ki, bu mümkün deyil, onda Azərbaycan dövləti hərbi yoldan istifadə edərək, öz ərazi bütövlüyünü bərpa edəcəkdir. Mən şübhə etmirəm ki, bunun üçün bizdə bütün imkanlar - döyüş hazırlığı, maddi-texniki təchizat, kifayət qədər silah-sursat, peşəkar ordu, ruh yüksəkliyi və Azərbaycan xalqının iradəsi vardır. Biz ərazi bütövlüyümüzü istənilən anda hərbi yolla bərpa edə bilərik. Düşmən də bunu bilməlidir və bilir” [400; 440].

Biz işğalçı erməni qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarından çıxmasını tələb edən və 27 il kağız üzərində qalan BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsini Ermənistandan fərqli olaraq “yerinə yetirdik, beynəlxalq hüquq təcrübəsində və bölgədə yeni reallıq yaratdıq. Biz ... 2020-ci il 27 sentyabr-10 noyabr tarixlərində həm hərbi, həm də siyasi müstəvidə ... düşməni torpaqlarımızdan qovduq, ... ərazi bütövlüyümüzü bərpa etdik və beləliklə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini həll etdik. İndi artıq Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yoxdur” [440].

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРИНЦИПАМ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ И САМООПРЕДЕЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Международные нормы, установленные в XX веке, «территориальная целостность государств» и «право народов на самоопределение» с учетом размера территорий и количества этнических меньшинств были приняты ООН и другими международными организациями в качестве базовых принципов. Однако на рубеже XX века член Совета Европы, ООН – Армения грубо нарушила эти принципы, оккупировав территории другого члена этих организаций – Азербайджана. Безусловно, все это требует повторного исследования этих принципов, выявления пробелов, создания механизмов международной безопасности и усиления борьбы против приверженности к двойным стандартам. Монография состоит из введения, 3 глав, резюме, списка использованных биографий и приложений.

Вводный раздел обосновал актуальность темы, проанализировал степень и источник проблем, определил цели и задачи исследования и продемонстрировал научную сложность и практическую значимость работы.

В I главе, озаглавленной «Территориальная целостность как основной принцип государственного суверенитета», было рассмотрено применение этого императивного принципа в международных отношениях, определены его основные атрибуты, а также отмечена важность этого принципа в защите территориальной неприкосновенности и международной безопасности государств. В этой главе также говорится о праве Азербайджана придерживаться этого принципа, как полноправного участника международных отношений и оправдания его

шагов по восстановлению своей территориальной целостности в соответствии с международными нормами.

Глава II озаглавлена «Политическая толкования права на самоопределение» и определяет методологическую основу этого права, излагает основные принципы этой категории, рассматривает возможные формы и уровни самоопределения. В этой главе научно обосновано то, что исключительное право на самоопределение на уровне независимого государства имеет только «доминантный коренной народ», который отвечает требованиям с учетом количества населения и размера территорий.

Глава III, озаглавленная «Армянская толкования права национальных меньшинств на самоопределение», раскрывает субъективное отношение армян к этому праву, их политику депортации и геноцида в отношении азербайджанцев на протяжении всей истории создания мифической «Великой Армении». В данной главе анализируется оккупация армянами исконно исторических территорий Азербайджана путем угнетения и вытеснения местных жителей – азербайджанцев с их исторических земель, создания армянского государства на территории Западного Азербайджана, разрушительные акции армянского терроризма опирающегося на армянскую теократию и диаспору, которые являются порождением великодержавной политики армянской государственности, осуждается политика двойных стандартов мирового сообщества относительно оккупации составной части Азербайджана Нагорного Карабаха, близлежащих к нему 7 азербайджанских районов.

В заключении монографии подводятся итоги, проводятся обобщения, и выдвигаются рекомендации и предложения по улучшению международных отношений и конвенций по национальной политике, а также, по устранению двойных стандартов.

ETHNOPOLITICAL APPROACH TO THE PRINCIPLES OF TERRITORIAL INTEGRITY AND SELF-DETERMINATION

SUMMARY

International norms established in the 20th century, "territorial integrity of states" and "the right of peoples to self-determination", with the consideration of the size of territories and the number of ethnic minorities, were adopted by the UN and other international organizations as basic principles. Though, at the turn of the 20th century, Armenia, a member of the Council of Europe and the UN, violated flagrantly the abovementioned principles by occupying the territories of another member of these organizations – Azerbaijan. Of course, all this requires restudy of these principles, revealing gaps, creating international security mechanisms and strengthening the fight against adherence to double standards. This monograph consists of an introduction, 3 chapters, a summary, a list of biographies used, and appendices.

The introductory part proved the relevance of the topic, analyzed the level and source of problems, defined the goals and objectives of the research, and demonstrated the scientific complexity and practical significance of the paper.

The I chapter, titled "Territorial integrity as the basic principle of state sovereignty", studies the application of this legally binding principle in international relations, identifies its main attributes, and specifies the importance of this principle in the protection of the territorial integrity and international security of states. This chapter also covers the right of Azerbaijan to adhere to this principle as a full member in international relations and to justify its steps to restore its territorial integrity according to international norms.

The II chapter, titled "Political interpretation of the right to self-determination", defines the methodological framework of this right, sets out the main principles of this category, and considers possible forms and levels of self-determination.

This chapter scientifically proves that the exclusive right to self-determination at the level of an independent state is reserved only to the "dominant indigenous people" meeting the requirements given the number of population and size of territories.

The III chapter, titled "Armenian interpretation of the right of national minorities to self-determination", reveals the subjective attitude of Armenians to this right, their policy of deportation and genocide against Azerbaijanis throughout the history of creation of the fabulous "Greater Armenia". This chapter examines the Armenian occupation of the indigenous historical territories of Azerbaijan by oppression and displacement of local residents – Azerbaijanis from their historical lands, the creation of the Armenian state on the territory of Western Azerbaijan, the destructive acts of Armenian terrorism based on the Armenian theocracy and diaspora, being the product of great-power policy of the Armenian statehood. The chapter condemns the double standard policy of the world community regarding the occupation of part of Azerbaijan – Nagorno-Karabakh and adjacent 7 districts of Azerbaijan.

In concluding the monograph, the results are summarized, generalizations are made, and recommendations and suggestions are put forward to improve international relations and national policy conventions, as well as to eliminate double standards.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində:

1. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm, 1993, 284 s.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007. 504 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə müvəkkili (Ombudsman), prof. Elmira Suleymanova ümumi redaktəsi. "Azərbaycan Respublikasının iştirakçı olduğu beynəlxalq konvensiyaların qanunvericilikdə təsbiti. Bakı: Qanun, 2003, 58 s.
4. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması. 1999, IV hissə, Bakı: Statistika Komitəsi. 2000, s. 8-9.
5. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. 3 cildə, II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı, 1918-1920-ci illər. Bakı, "Çaşıoğlu", 2011, 456 s.
6. Azərbaycan multikulturalizmi: Ali məktəblər üçün dərslik. – Bakı: BBMM, 2017. - 416 səh.
7. Azərbaycanda milli azlıqlara münasibətdə yeridilən siyasətə ABŞ-da yüksək qiymət verilmişdir // "Azərbaycan" qəzeti, 1993, 30 aprel.
8. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi.// M.C.Qasımlı. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. I hissə.- Bakı: Mütərcim, 2015. 648 səh.
9. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin Fransaya işgüzar səfəri başa çatdı // "Azərbaycan", 2001, 7 mart.
10. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Strasburqa səfəri // "Azərbaycan", 2004, 1 may.
11. ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrləri ilə görüşdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin bəyanatı // "Azərbaycan", 2001, 4 aprel.
12. Arzumalı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri – Departasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq. Bakı: Qartal 1998, 279 s.
13. Ağayev İ. Müasir şəraitdə Azərbaycanda milli-etnik proseslər. Bakı: MBM, 2006, 180 s.
14. Abdullayev E. Dağlıq Qarabağ problemi beynəlxalq hüquq müstəvisində. Bakı: Təhsil, 2004, 216 s.
15. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı: Elm, 1999, 160 s.

16. Abdullayev M. Beynəlxalq münasibətlər tarixi. (XX əsr. II hissə. 1945-2000-ci illər). Bakı: ABU, 2006, 464 s.
17. Abbasbəyli A.N., Darabadi P.Q., İbrahimov Ə.G. Konfliktologiya. Dərslik. Bakı: "BDU", 2006, 292s.
18. Abbasov N. Beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizə dövrün tələbidir//Dirçəliş-XXI əsr, № 49, 2002.
19. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. "Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri". 1920-1922. Sənədlər və materiallar. Bakı: "Orxan", 2003, 334 səh.
20. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. 1918-1920. Bakı: Gənclik, 1998, 73 s.
21. Bəzi beynəlxalq erməni terror təşkilatları haqqında qısa məlumat. Bakı: Dirçəliş-XXI əsr №3, (37) 2001.
22. Cəfərov Ə. Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı: Elm, 2004, 220 s.
23. Düma A. Qafqaz səfəri. Bakı: Yazıçı, 1985, 142 s.
24. Demokratiya: Gediləsi uzun bir yol. Antologiya/Tərtib edən H.Hacıadə. İctimai və siyasi araşdırmalar mərkəzi. Bakı: Azərbaycan, 2001, 445 s.
25. Demokratiya: 6 il keçdi //Azadlıq, 1994, 17 dekabr.
26. Dünyada cəmi 18 milyon qaçqın var, onlardan 1 milyonu Azərbaycan-dadır // Ayna, 1993, 1 dekabr.
27. Deportasiya: azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998. 440 səh.
28. Emin Arif (Şixəliyev). Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı: Nurlan, 2006, 187 s.
29. Erməni cinayətləri (sənədlər əsasında). Bakı, "Vətən", 2004. 164 səh.
30. Erməni terroru qurbanları (Erix Fayqlın kitabından bir parça). Bakı: Dirçəliş - XXI əsr №3(37), 2001.
31. Ermənistan. Terrorçu-"xristian" ölkəsi gizlinləri. I cild. Bakı: OKA ofset, 2004, 386 s.
32. "Elm", №19, 1988.
33. Əjdər Tağıoğlu. Qədim Ön Asiya və Ön Qafqaz türk tayfaları (2 cildə). Ermənilər və gürcülər Qafqaz Oğuz Albaniyası ərazisində. Cild 2. Bakı: Nurlan, 2006, 676 s.
34. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında // Dirçəliş-XXI əsr. Bakı, 2001, s.1-23.
35. Əliyev H. Xocalı soyqırımı bəşəriyyət tarixində ağır bir cinayət kimi qalacaq // "Azərbaycan" qəzeti, 1996, 27 fevral.
36. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., Azər nəşr, 2010, 480 səh.
37. Əsədov S. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.

38. Güntəkin Nəcəfli. Urmiya bölgəsində azərbaycanlılara qarşı soyqırımı (1917-1918). (ATASE sənədləri əsasında). Bakı: "Elm", 2017, 112 səh.
39. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920-ci illər). Bakı: Azərnaşr, 1993, 362 s.
40. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası. Bakı: Elm, 2003, 162 s.
41. Həcər Abdallı. Azərbaycan, dünya birliyi və Qarabağ problemi. Bakı: Yeni Nəsil, 2003, 130 s.
42. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi və Dağlıq Qarabağ problemi ümumavropa təhlükəsizliyi fonunda. Bakı: İşıq, 1997, 80 s.
43. Həsəni C.P. Sovet dövründə Azərbaycanın Xarici Siyasəti (1920-1939). Bakı, "ADİLOĞLU", 2012. 656 səh.
44. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı", 2000, 408 s.
45. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı: Azərnaşr, 1992, 119s.
46. Xocalı yaddaşı, Azərbaycanda Vətəndaş Cəmiyyətinin İnkişafına Yardım Assosiasiyası, Bakı, CBS Polygraphic Production, 2017, 336 səh.
47. İLHAM ƏLİYEV bizi Cocuq Mərcanlıya qaytardı. Bakı, iyun 2017. 152 səh., s. 38-39
48. İlham Əliyev: Biz hər şeyə nail olacağıq. Bakı: OSKAR, NRM, 2003, 268 s.
49. Köçərli T. Qarabağ əhalisinin sayı və etniki tərkibi məsələsinə dair. "İqtisadiyyat" qəz., Bakı, 1999, 29 sentyabr.
50. Köçərli T. Qarabağ əhalisinin sayı və etniki tərkibi məsələsinə dair. "İqtisadiyyat" qəz., Bakı, 1999, 3 oktyabr.
51. Qeybullayev Q.Ə. Qarabağ (Etnik və siyasi tarixinə dair.) Bakı: Elm, 1990, 248 s.
52. Qarabağdan getmək bu gün 1 milyon rubla başa gəlir // Azadlıq, 1993, 16 dekabr.
53. Qazıyev Yusif. Erməni məsələsi. Yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, 344 səh.
54. Musa Qasımlı. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti: 1991-2003: I hissə. Bakı: "Mütərcim", 2015. 648 səh.
55. Musa Qasımlı. "Erməni məsələsi"ndən "erməni soyqırımı"na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mütərcim, 2014. 468 səh.
56. Mansurov A.A. Tarixin ağ ləkələri və yenidənqurma. Bakı: Yazıçı, 1991, 224 s.
57. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 29 iyun, 2004, 12 s.

58. Mustafa Kamal Atatürk və türkçülük (Elmi konfransın materialları) 29 oktyabr 2005-ci il. Bakı: Nurlan, 2006, 74 s.
59. Mustafayev R. Erməni terrorçu və quldur birləşmələrinin bəşəriyyətə qarşı cinayətləri (XIX-XXI əsrlər). Bakı: Dirçəliş-XXI əsr №58, 2002, s. 48.
60. Mehman Süleymanov. Azərbaycan Ordusunun tarixi. III cild Bakı. "Maarif" nəşriyyatı. 2018. 784 səh.
61. Məhəmməd Nərimanoğlu. Ağdaban faciələri. Bakı, "Adiloğlu", 2010, 104 s.
62. Müstəqillik yollarında. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin 25 illiyinə həsr edilmiş məqalələr toplusu. Bakı, "Şərq-Qərb", 2016, 628 səh., s. 174
63. Milli azlıqların hüquqları haqqında beynəlxalq aktlar toplusu. (Sənədlərdən çıxarışlar). Bakı, Nurlan, 2005, 130 səh.
64. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921-ci illər). Bakı, 1998, 385 s.
65. Nəcəfov Z. Azərbaycanın Milli təhlükəsizlik problemləri: nəzəri məsələlər /Beynəlxalq həyat, №2-4, 1998.
66. Nəcəfov M. Avropa Şurası və qarşılıqlı əlaqələrin təşəkkül mərhələləri//Dirçəliş-XXI əsr, №20, 1999.
67. Nazim Mustafa. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920). Bakı: "Elm", 2017, 328 s.
68. Nəriman Nərimanov. Məktublar və Qarabağ məsələsinə dair sənədlər (təkmilləşdirilmiş yeni nəşri) Bakı, "NURLAR", 2016, 176 səh.
69. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: 1991, 274s.
70. Piriye V. Azərbaycan XII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan, 2003, 458 s.
71. Rəcəbli A.Ə. Dünya siyasətində qaçqınlar statusu və Humanitar Hüquq. "Qanun", №5, noyabr, 1995.
72. Rəcəbli A.Ə., Əliyev O. Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi. Bakı: "Kitab aləmi", 2004, 118 s.
73. Rəcəbli A.Ə. Heydər Əliyev və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin formalaşması// "Heydər Əliyev: Qəlblərdə yaşayan ömür. BSU əməkdaşlarının elmi əsərləri. Bakı, BSU, "Kitab aləmi", 2004, s. 22-31.
74. Sevdimaliyev R. Dünya terror birliyinin formalaşmasında erməni terror təşkilatlarının rolu. Bakı: Dirçəliş-XXI əsr. s. 207.
75. Sultanov Z. Qarabağ müharibəsi: faktlar...hadisələr...düşüncələr...Bakı: Maarif, 2003, 772 s.
76. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 2004, OKA ofset, 348 s.

77. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. Üç hissədə. II hissə. Ən qədim zamanlardan bizim günədək: Dövlər, hadisələr, sinxromlaşdırılmış cədvəllər. 3-cü nəşri. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2004, 380 s.
78. Umudlu V.İ. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə müharibə (1801-1828). Bakı: Elm, 2004, 180 s.
79. Vaqif Abışov. Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Bakı: "Elm", 2017. - 220 səh.
80. Vaqif Abışov. Quba qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı: "Elm", 2017. 96 səh.
81. Vaqif Abışov. Şamaxı qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı. Bakı: "Elm", 2017. 120 s.
82. Vəliyev (Baharlı) M.N. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993, 192 s.
83. Zeynalova T.M. Azərbaycan milli-dövlət quruculuğu tarixindən (1920-30-cu illər). Bakı: Elm, 2004, 176 s.

Rus dilində:

84. Агабеков Г.Б. Суверенитет и Советское союзное государство. // Вопросы международного права. М.: ИМО, 1963, вып. 16, 132 с.
85. Алиев Г. Выступление на 49-й сессии ГА ООН. 26 сентября 1994 г. // В кн.: "Дипломатия мира"/Сост. И.Шукуров. Баку: Азербайджан, 1997, 392 с.
86. Алиев И. Шуша. Баку: Возрождение – XXI век, №31, 2000, с. 277.
87. Алиев И.Г. Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку: Елм, 1989, 104 с.
88. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XII-XIV вв. Баку: Изд-во Акад. Наук Аз ССР., 1956, 420 с.
89. "Азербайджан", 1919, 28 мая, № 110.
90. Анисимов И.Ш. Кавказские евреи-горцы. М., 1888; переиздание – М.: Наука, 2002, 191с.
91. Альшулер М. Что есть иудаизм. М., 1968, 112 с.
92. Агарунов Я.М., Агарунов М.Я. Татско (еврейско) –русский словарь. М.: Еврейский университет в Москве, 1997, 208 с.
93. Арчага Э.Х. де. Современное международное право. Под ред. Г.И.Тункина. М.: Прогресс, 1983, 480 с.
94. Актуальные проблемы международного права (Материалы конференции). 9 апреля 2003, с. 99.
95. Американские просветители. Избранные произведения в двух томах. Т.2. М.: 1969, 448 с.

96. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении... М.: Канон-пресс-Ц, Кучково Поле, 2001, 288 с.
97. Аннинский А. История армянской церкви (до XX века). Кишинев, 1900, 306 с.
98. Айвазян С. Судьба армянская. М.: Советский писатель, 1976, 496 с.
99. Абебян М. История древнеармянской литературы. Ереван, 1975, 606 с.
100. Абашидзе А.Х. ООН в глобализирующемся мире и проблемы национальных меньшинств // М.:Изд-во Российского университета дружбы народов, 2001
101. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XII-XIV вв. Баку: Изд-во Акад. Наук Аз ССР., 1956, 420 с.
102. Балаев А. Азербайджанское национально-демократическое движение 1917 – 1920 гг. Баку: Элм, 1990, 96 с.
103. Буниятов З.М. Несколько замечаний по поводу этнических процессов в Ширване (до первой трети XIII века). ДАН Азерб. ССР, том XL 11, № 4, 1986, с. 70-74.
104. Белая книга Абхазии. Документы, материалы, свидетельства (1992 – 1993). М., 1993, 223 с.
105. Бухарин Н.И. Программа коммунистов (большевиков). М., 1918, 60 с.
106. Блищенко И.П. Автономия и международное право. //Московский журнал международного права. №1, 1998, с. 4, 5.
107. Баберовски И. Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе. Москва, РОССПЭН, 2010, 855 с.
108. Большой юридический словарь / Под ред. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. М., 2000. с. 31
109. “Беднота”, 1919, октябрь.
110. Вердиева Х., Гусейн-заде Р. “Родословная” армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Эссэ. Баку: Элм, 2003, 168 с.
111. Возможные пути и средства мирного и конструктивного решения проблем, связанных с меньшинствами // Второй доклад о проделанной работе, представленный господином Альберном Эйде., Док. ООН. E/ CN. 4/ Sib. 2/ 1992/ 37. Цитируется по Черниченко С.В. “Принцип самоопределения народов (Современная интерпретация)”. Московский журнал Международного права. № 4, 1996, с. 15, 16.
112. Васильева Т.А. Правовой статус этнических меньшинств в странах Западной Европы //Государство и право, 1992, № 8, с. 134, 138.
113. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы (Полное собрание публицистических сочинений). Т. I. СПб, 1904. Переиздан: Баку: Элм, 1990, 224 с.

114. Выступление И.Алиева на заседании ПАСЕ в Страсбурге 25 сентября 2001 года // Возрождение – XXI век, №59, 2003, с. 27.
115. Во имя мира, безопасности и сотрудничества: К итогам Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки 30 июня – 1 августа 1975 г. М.: Политиздат, 1975, 96 с.
116. Восстание декабристов. Документы. М.: Госполитиздат, 1958, т. 7, гл. 2, параграф 11, 692 с.
117. Венская Декларация ООН и программа действий 1993 г. //Российский ежегодник международного права. 1993-1994. СПб., 1995. с.340-376.
118. Ведомости Съезда Народных депутатов и Верховного Совета РСФСР. 1992, № 46, ст. 2615.
119. Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М., Международные отношения, 2001, 464 с.
120. Гасанов Н.Н., Зачесов К.Я., Казимов А.К. Межнациональное согласие в Дагестане: проблемы и перспективы//Полис. 1993, №3, с.51.
121. Гусейнов М.Д. Тюркская демократическая партия федералистов “Мусават” в прошлом и настоящем. Тифлис: Заккнига, 1927, вып. 1, 86 с.
122. Гулиев А. Истинный геноцид и его жертвы // Возрождение-XXI век, № 4 (26), 2000.
123. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, 144 с.
124. Геродот, Т. 1., Т. 3., Т. 5., Т. 7. М., НИЦ Ладомир; АСТ, 1999, 740 с.
125. Гавриил Попов. К вопросу о праве нации на самоопределение (Уроки Версальского мира) // Московский комсомолец, 2004, 09 июля.
126. Горские евреи. История. Этнография. Культура. Иерусалим. М.: Знание, 1999, 462 с.
127. Гурко – Кряжин В. Армянский вопрос // Большая Советская Энциклопедия. Т. 3. М., 1926 (первое издание), 800 с.
128. Грюнберг А.Л. Языки северо-азербайджанских татов. Л.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1963, 212 с.
129. Грибоедов А.С. Изб. соч. Том 2. М.: Правда. 1965, 367с.
130. Дубровин Н. Закавказье с 1803 по 1806 годы. СПб, 1866, 528 с.
131. Джавахов И.А. История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века. СПб.: Известия Имперской академии наук, 1908.
132. Дьяконов И.М. Предистория армянского народа. Ереван, 1968, 237 с.

133. Джафарзаде И. Загадки гибели вертолета МИ-8 №72 и не только об этом. Б., Гянджлик, 1996, 120 с.
134. Документы внешней политики СССР, М., 1959, Т. 3, 723 с.
135. Декларация об установлении нового международного экономического порядка (9 мая 1974). Действующее международное право. Т.1, М.: Московский независимый институт международного права, 1996, с. 65-73.
136. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества в соответствии с Уставом ООН, 1970 г. //ООН. Документы и материалы. М., 1981, 566 с.
137. Декреты Советской власти. М.: Госполитиздат, 1957, Т.1, 626 с.
138. Действующее международное право. Т.1 М.: Московский независимый институт международного права, 1996, 864 с.
139. Действующее международное право. Избр. документы / Сост. А.В. Кукушкина, А.С. Юхно. М., 2014. с. 57
140. Двусторонние документы (справочная информация) //Информационный бюллетень МИД РФ, 01.09.2003.
141. Дьяконов И.М. К преистории армянского языка (о фактах, свидетельствах и логике). ИФЖ, 4, 1983, с. 154, 166, 171, 173.
142. Ежегодные доклады генеральных секретарей ООН. 1992-2004.
143. Ермолов А. Записки. Ч.2. 1816-1827. М.: Высшая школа, 1868, 720 с.
144. Ермолов А. Письма. Сборник материалов для описания местности и племени Кавказа. Вып. 45, Махачкала, 1926, с. 34.
145. Заявление Представительства Турции в Комитете СДЛ СБСЕ /Выписка из 4 журнала XI Встречи Комитета старших должностных лиц СБСЕ. 21.V. 92.
146. Зорькин В.Д. Право силы и сила права // Журнал конституционного правосудия. 2015. № 5. С. 1–12.
147. Зейналова Судаба. Немецкие колонии в Азербайджане (1819-1941 годы). Баку, 2002, 222 с.
148. Захарова Н.В. Правопреемство государств. М.: Международные отношения, 1973, 125 с.
149. “Зеркало”, № 52, 17 марта 2001.
150. Заключительный Акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе 1975//СССР и международное сотрудничество в области прав человека. Документы и материалы. М.: Международные отношения, 1989, 708 с.
151. Исмаилов М.А. События вокруг НКАО в кривом зеркале фальсификаторов. Баку: Элм, 1989, 92 с.

152. Иоанн де Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404г.) (Из сочинения “Книга познания мира”). Баку: Элм, 1980, 42 с.
153. Ирхин Ю.В., Зотов В.Д., Зотова Л.В., Политология/ Учебник. М.: Юрист, 2002, 511 с.
154. Ишханян Р. Без фактов и свидетельств не может быть достоверного исторического труда. Ереванский университет. Научно-информационный журнал. 1982, 2, с. 30, сл.
155. История – эта причина армянского терроризма. Список Л.Микучадзе. “Эхо”, 23 октября 2002.
156. История армянского народа. С древних времен до наших дней. Ереван, 1980, 458 с.
157. История армянского народа. Ереван, 1951, 266 с.
158. “Известия” от 28 января 1990.
159. “Известия”, 6 октября 1992 г
160. “Иверия”, Тифлис, апрель 1897.
161. Крылова Н.С., Васильева Т.А. Автономия как способ урегулирования межэтнических отношений// Государство, право и межнациональные отношения в странах западной демократии. М., 1993, с. 50-51.
162. Крылова И.С. Национальная самобытность народа и правовое регулирование // Государство, право и межнациональные отношения в странах западной демократии. М., 1993, с. 104, 105.
163. Кузнецов В.И. Октябрь и международное право // Международная жизнь. М., 1997, №11-12, с. 94.
164. Кряжков В.А. Право коренных малочисленных народов России: Методология регулирования // Государство и право. М., 1997, №1, с. 20.
165. Кузьмин Э.Л. К вопросу о значении и роли государственного суверенитета // Вестник. МГУ, Серия Право, 1965, № 2, с. 29.
166. Кожушко Е.П. Современный терроризм: анализ основных направлений. Минск: Хар. Вест., 2000//Возрождение – XXI век, № 82-83, с. 207.
167. Киракос Гандзакечи. История. Перевод с древнеармянского Т.И.Тер-Григорьяна. Баку, 1946, 54 с.
168. Качазнуни О. Дашнакцутюн больше нечего делать! Бухарест, 1923. Баку: Элм, 1990, 89 с.
169. Капанянц Г.А. Хайаса – колыбель армян. Этногинеиз армян и их начальная история. Ереван, 1947, 291 с.
170. Карачайлы И. О художественной интуиции и проникновении. В журнале “Революция и горец”, 1930, Ростов-на Дону, № 11, с. 73.
171. Кому выгодно оккупация азербайджанских земель? // Зеркало, 1 июня 1996 г.

172. Коренное население: Глобальное стремление к справедливости: Доклад для Независимой комиссии по международным гуманитарным вопросам. М., 1990, 248с.
173. Курс международного права в шести томах. Т.3. Основные институты и отрасли современного международного права. М.: Наука, 1967, 451 с.
174. Конституция Азербайджанской Советской Социалистической Республики (1978). Баку, Азернешр, 1978, 66 с.
175. Конституция Азербайджанской Республики (1995). Баку, 1996, 50 с.
176. Краткий этнологический словарь. М., 1994, 86 с.
177. Кавказский календарь на 1896 г. Тифлис. 268 с.
178. Кавказский календарь на 1853 г. Тифлис. 648 с.
179. “Кавказ” 1897 г. июнь, Тифлис.
180. “Коммунист” (Армения), 1988, 20 ноября.
181. Ленин В.И. Полный сборник сочинений. 5-е изд. Т. 48. М.: Политиздат, 1964, 543 с.
182. Ленин В.И. Полный сборник сочинений. 5-е изд. Т.51. М.: Политиздат, 1965, 573 с.
183. Ленин В.И. О праве нации на самоопределение / Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т.25. М.: Госполитиздат, 1961, 646 с.
184. Ленин В.И. Итоги дискуссии о самоопределении / Полное собрание сочинений. 5-е изд. Т.30. М.: Госполитиздат, 1962, 561 с.
185. Лукашева Е.А., Манов Г.Н. Рецензия на книгу “Общая теория государства и права” // Сов. гос. и право, 1975, № 6, с.127.
186. Лазарев М.С. Курдский вопрос в 1891-1917 годах. М.: Наука, 1972, 472 с.
187. Лалаян А. “Революционный Восток”. № 2-3, 1936.
188. Ляхов Е.Г. Терроризм и межгосударственные отношения. М., Международные отношения, 1991, 212 с.
189. Лиле Х. Х. Права человека и права коренных народов в системе ООН // Галду Чала. 2008. № 1.
190. Мамедов С.А. История связи азербайджанского и армянского народов. Баку: Элм, 1977, 754 с.
191. Мамедова Ф. К вопросу об Албанском (Кафказском) этносе. Изв. АН Азерб. ССР, СИФП, 1989, № 3, с. 108-117.
192. Мясников А. Армянские политические партии “заграницей”. Тифлис: “Советский Кавказ”, 1925 г. М.: Политиздат, 1985, 263 с.
193. Михайлов В.Д. Региональные проблемы межнациональных отношений в России. Омск, 1993, с. 195.
194. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., Т.6. М.: Политиздат, 1987, 664 с.

195. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд., Т.21. М.: Госполитиздат, 1932, 556 с.
196. Маккартли Дж. и К. Тюрки и армяне. Баку: Азернешр, 1996, 158 с.
197. Малевил Ж. Армянская трагедия 1915 года. Баку: Элм, 1990, 128 с.
198. Миллер Б.В. Татские тексты: материалы по говорам татов Советского Азербайджана // Иранские языки, Т.1. М.-Л., 1945, 184 с.
199. Малышева Д.Б. Феномен этносепаратизма на Кавказе и мировой опыт // Общественно - политический журнал "Центральная Азия и Кавказ". № 4, 1999, с.14.
200. Международные акты о правах человека // Сборник документов. М.: Норма (Издательская группа Норма-Инфрам), 2000, 784 с.
201. Международное право // Учебник. М.: Международные отношения, 1999, 716 с.
202. Международные пакты о правах человека // Сборник документов. СПб., 1993, 310 с.
203. Международное право в избранных документах. М.: Международные отношения, 1957, Т.1, 307 с.
204. Международное право / Сост. В. Бергман. Кн. 2. М.; Берлин, 2011. с. 267. //Германская юридическая литература: Современный подход
205. "Московские новости", № 20, 20-26 мая, 1994.
206. "Московские новости", № 5, февраль 1994.
207. "Новое время", М., 1988.
208. Нурани, Алиев Н. Нити террора тянутся в Армению // Газета "Эхо" № 3, 7 января 2003.
209. Надеждин П. Природа и люди на Кавказе и за Кавказом. СПб., 1869, 413 с.
210. Народы Кавказа, Т.2. М., 1962. 684 с.
211. Об организации и деятельности армянской революционной партии "Дашнакцутюн" // История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, 249 с.
212. Общая и прикладная политология // Учебное пособие под редакцией Жукова В.И., Краснова Б.И. М.: Союз, 1997, 998 с.
213. Объединенные Нации. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на XV сессии. Нью-Йорк, 1961, Т.1. // За рубежом, №35, 1999, 23.
214. ООН в документах. Сб. мат. М., Информационный отдел представительства ООН в Москве, 2004, 562 с.
215. Основы правового статуса национальных меньшинств в РФ; Сборник обзорных статей. М., 1999, с. 59.
216. О Ратификации Конвенции МОТ № 169. "О коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни в независимых странах"

- (1989) / Материалы парламентских слушаний 22 ноября 1994 г. // Этнографическое обозрение/ М., 1995, № 3, с. 39.
217. Обращение Президента Азербайджанской Республики Гейдара Алиева к азербайджанскому народу в связи с 31 марта – днем геноцида азербайджанцев. Баку, 27 марта 2003 года. // Возрождение – XXI век, Баку, 2003, с.201-202.
 218. Остроухов Н.В. Территориальная целостность государств и ее обеспечение: теоретико-правовые и международно-правовые измерения.// Вестник РУДН, серия Юридические науки, 2013, № 3, с. 251
 219. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году, по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова, действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис, 1866, 415 с.].
 220. Петрушевский И.П. О дохристианских верованиях крестьян Нагорного Карабаха // Известия Азербайджанского Государственного Научно-исследовательского института. Баку: Красный Восток, 1930, Т.I. вып. 5, 43 с.
 221. Полиенко Н.И. Суверенитет. Историческое развитие идеи суверенитета и его правовое значение. Ярославль, 1903, 434 с.
 222. Права человека//Сборник международных документов. М.,1998,608с.
 223. Права и свободы народов в современных источниках международного права / Сборник документов / Под ред. Р.А.Тузмухаммедова. Казань, 1995, 231 с.
 224. Пешперова И.Ю. Международно-правовая регламентация прав коренных народов // Праведение. М., № 1, 05 января, 1998.
 225. Приоритет во имя равенства: возможно ли? (Обсуждение проекта Закона РФ “Основы правового статуса малочисленных народов РФ”) // Этнополитический вестник РФ, 1992, № 2, с.57.
 226. Пунжин С.М. Проблема защиты прав меньшинств в международном праве // Государство и право. М., 1992, № 8, с. 123-125.
 227. Пунжин С.М. Проблемы международноправовой защиты прав меньшинств // Права человека и межнациональные отношения. - М.: Изд-во ИГиП РАН, 1994. с. 128
 228. Пучкова М.В. О проблеме прав малочисленных народов и национальных групп //Права человека. Время трудных решений. М., 1991, с. 124-138.
 229. Петровский В.Ф. Американская внешнеполитическая мысль. Критический обзор организации, методов и содержания исследований в

- США по вопросам международных отношений и внешней политики. М., Мысль, 1976, 226 с.
230. Президент Н.А. Назарбаев и современный Казахстан. Том III. Н.А. Назарбаев и внешняя политика Казахстана: сборник документов и материалов в трех томах / Отв. ред. Б.К. Султанов. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2010. – 340 с. s. 18
231. Присоединение Восточной Армении к России. Ереван, 1972, Т. I, 562 с.
232. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.) Краткая хронологическая Энциклопедия. Институт по правам человека Национальной Академии Наук Азербайджана. Баку – Элм – 2002. 154 стр.
233. Ратгаузер Я. Революция и гражданская война в Баку. Баку, 1927, 145 с.
234. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Том 1, книга первая. Перевод с персидского Л.А.Хетагурова. М.: Изд-во АН СССР, 1952, 221 с.
235. Ржевский В.А. Территориальная организация Советского государства. Саратов: Приволжское кн. изд., 1966, 143 с.
236. Раджабли А.А. Национальные интересы и международная безопасность (анализ внешнеполитического поведения): Монография, Баку: БСУ, “Китаб алями”, 2004, 400 с.
237. Решетов Ю.А. Право на самоопределение и отделение//МЖМП. 1994, №1, с.10
238. Резолюции и решения, принятые Генеральной Ассамблеей на 41-й сессии. (16 сентября – 19 декабря 1986). Организация объединенных наций. Нью-Йорк, 1987, 218 с.
239. Российское законодательство и Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод (Обзор материалов научно-практической конференции в институте государства и права РАН) // Государство и право. М., 1997, № 5, с. 95-96.
240. Российский ежегодник международного права 1993-1994. СПб., 1995. // Право: теория и практика, 2003, № 6. с. 343.
241. Родная заветная земля – радио “Азаттык” Киргизия. 24 февраля 2003.
242. “Республика Армения”, 1 сентября 1992.
243. Соловьев С.М. Чтение и рассказы по истории России. М., 1989, 721 с.
244. Собрание актов, относящихся к обозрению истории армянского народа. Часть II, М., 1833, 504 с.
245. Сталин И.В. Сочинения. Том 5. (1921 – 1923). М.: Государственное издательство политической литературы, 1953, 446 с.
246. Сталин И.В. Марксизм и национально – колониальный вопрос. М.: 1938, 232 с.

247. Современное международное право // Сборник документов. М.: Международные отношения, 1964, 666с.
248. СССР и международное сотрудничество в области прав человека // Документы и материалы. М., 1989, 708 с.
249. Справка прокурора Эчмиадзинского синода А.Френкела, представленная в 1907 году Св. Синоду // Известия А.Н. Азерб. ССР, серия истории, философии и права, 1989, №2, с. 145, 146.
250. “Свободная Грузия”, 1 сентября 1992.
251. “Свободная Грузия”, 1 августа 1995.
252. Тункин Г.И. Основы современного международного права. М.: Изд-во ИМО, 1956, 48 с.
253. Таджимеддинов К.И. Постконфликтное сотрудничество и роль международных институтов. В кн.: Современные проблемы политического исследования. Под ред. К.Путина. М., Наука, 2000, с.76-93.
254. Текст постановления Конституционного Суда РФ. “Российская газета”, 1997, 21 июля.
255. Теоретические основы региональной политики (кн.1-3), С.-П., 1994.
256. Теория международных отношений//Хрестоматия. Науч. Ред. П.А.Цыганков. М., Гардарики, 2003, 590 с.
257. Толстой Л.Н. Казаки. Хаджи-Мурат. М.: Художественная литература, 1981, 304 с.
258. Терроризм-проявление агрессивного сепаратизма // Зеркало, 30 мая 2001 г.
259. Ушаков Н.А. Невмешательство во внутренние дела государства. М.: Международные отношения, 1971, 168с.
260. Ушаков Н.А. Суверенитет в современном международном праве. М.: ИМО, 1963, 271 с.
261. Устав ООН и Статус Международного Суда 1940 г. Нью-Йорк, 1946, 96 с.
262. Указ Г.Алиева “о геноциде в Ходжалы” // Бакинский рабочий , 1994, 28 февраля.
- 262а. Указ Г.Алиева “о депортации азербайджанцев” из Армении в 1948-1953 гг.// Бакинский рабочий, 1997, 23 декабря.
263. Указ Г.Алиева “о геноциде азербайджанцев” от 26 марта 1998 г. // Бакинский рабочий, 1998, 26 марта.
264. Угрозы международному миру и безопасности, создаваемые актами терроризма. Резолюции СБ ООН 1368, 1373, 1377/2001.
265. “Учительская газета” от 5 января 1990.

266. Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм – истоки и причины. 2000, издание “Хисторама”, №16.
267. Хабриева Т.Я. Современные проблемы самоопределения этносов: сравнительноправовое исследование. М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. 2010. 288 с.
268. Черный январь. Баку – 1990 / Документы и материалы. Баку: Азернешр, 1990, 288 с.
269. Чалхулиян Г. Армянский вопрос в России. Ростов – на – Дону, 1905, 475 с.
270. Шавров К.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб., 1911. Баку: Элм, 1990, 156 с.
271. Шалланд Л. Юридическая природа территориального верховенства. СПб., 1903, Т.1. 453 с.
272. Шопен И. Новые заметки на древнюю историю Кавказа и иге обитателей. СПб., 1896, 501 с.
273. Шаумян С.Г. Избранные произведения. Т.2. М., 1978, 463с.
274. Шаумян Сурен. Бакинская коммуна 1918 г. // Пролетарская революция, 1926, № 12. с. 83-84.
275. Щевцов В.С. Государственный суверенитет. М.: Наука, 1979, 300 с.
276. Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы. СПб., 1898, 428 с.
277. Эрик Давид. Принципы права вооруженных конфликтов. Курс лекций юридического факультета открытого Брюссельского Унив. М.2000, 142 с.
278. Юридический энциклопедический словарь. М., 1997, 556 с.
279. Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX – XI веков. М., 1988, 304 с.

Xarici dilda:

280. Asatrian G., Arakelova V. The Ethnic Minorities of Armenia. Yerevan, 2002.
281. Armenian allegations: Myth and Reality. A handbook of facts and Documents, 1987, 479 p.
282. American Geographical Society. Стр. 215/// Razmik Panossian (1998). “The Armenians: Conflicting Identities and the Politics of Division”. In: Charles King & Neil J. Melvin. “Nations Abroad: Diaspora Politics And International Relations In The Former Soviet Union”. New York: Routledge, pp. 72-102

283. Boutros-Ghali B. Setting a New Agenda for the United Nations. N.Y., UN, 46/2, 1993, 46 p.
284. Binnendijk H. The Emerging European Security Order. In: Washington quarterly, 14/4, Wash., USA, 1991, p. 38-45.
285. Brzezinski Z. The Caucasus and New Geo-Political Realities//Azerbaijan International, 1997, p. 31-39.
286. Buchanan, A. (1997) Theories of secession. Philosophy & public affairs. 26(1), 31–61. (in English)
287. Crawford, J. (1998) State Practice and International Law in relation to Secession. 69 British Year Book of International Law, pp. 85-117. (in English)
288. Czaplinski W., Wyrozumski A. Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe. Warszawa, 2004.
289. Dawisha, Karen and Bruce Parrot (1994), Russia and the New States of Eurasia, The Politics of Upheaval, Cambridge University Press. (esp. introduction and chapters 1-5).
290. Drobizheva, Leokadia (1995), “Russian Ethnic attitudes in changing Political Situation”, in: Economic and Political Weekly, Special November, December 18.
291. European Charter for Regional of Minority languages 1992. Strasbourg, 5/XI, 1992. European Treaty Series. № 148, p. 1-2.
292. Georges de Maleville La Tragedie Armenienne de 1915. 1988, 117 p.
293. Guibernau, M. (2014) Prospects for an independent Catalonia. International Journal of Politics, Culture, and Society. Volume 27. Issue 1., pp. 20. (in English)
294. Helen Karg and Iars Funch the North Caucasus: Minorities at a Crossroads // Manchester Free Press, 1994.
295. Henry Barby. Her extravagances bolcheviques et L’épopée arménienne. France, 1921.
296. High-level Panel on Treaties, Challenges and Change. A More Secure World: Our Shared Responsibility // UN Doc. A/59/565. 2 December 2004
297. Human Security Report: War and Peace in the 21st Century. – Vancouver: Human Security Centre, University of British Columbia, 2005. p. 154
298. Kirzioğlu Fahrettin. Kars ili ve çevresinde ermeni mezallini, 1970.
299. Kaplan M. System and Process in International Politics. N.Y., 1962, 326 p.
300. Meindersma Ch. Applicability of Humanitarian Law in International and Internal Armed Conflict // HYIL. 1994, p. 122.
301. Mancini, S. (2012) Secession and Self-Determination. The Oxford handbook of comparative constitutional law, pp. 481–500., s. 1. (in English)

302. Omri Dayli Digest. 28 March 1996. № 63. Part I.
303. Population Redistribution in the Soviet Union, 1939-1956. Michael K. Roof and Frederick A. Leedy. Geographical Review, Vol. 49, No. 2 (Apr., 1959), pp. 208-221.
304. Schwarzenberger G. International Law and order. London: Stevens, 1971, p.82, 108, 109.
305. Study of the Problem of Discrimination Against Indigenous Population // U.N. Doc. E/CN. 4/ Sub. 2/ 1988/25.
306. Swietochowski T. Russian Azerbaijan 1905 – 1920. 1985.
307. Singer J. Quantitative International Politics. N.Y., “State University Press”, 2001, 216 p.
308. Tunkin G. International Law in the international system. Academy of international law. 1978, 48 p.
309. UN GA Documents, UNO, GA/34/145; GA/40/61; UNO, GA/42/159; UNO, GA/11/46.
310. Urrutia, I. (2012) Territorial integrity and self-determination: the approach of the International Court of Justice in the advisory opinion on Kosovo. Revista d'estudis autonòmics i federals, (16). (in English) pp. 119
311. Victims of the Armenian terrorism (an extract forms the Erich Faigle; book) Baku: Дирчялиш , XXI яср. №3(37), 2001.
312. Weiss T. (ed.). Collective Security in a Changing World. – Boulder, CO: Lynne Rienner, 1993

Arxiv materialları:

313. Архив МИД Азербайджанской Республики, 2000-2002. №42, 2001.
314. Архив МИД Азербайджанской Республики, 2000-2002. №69, 2000.
315. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 276, оп. 8, д. 429, л. 135.
316. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 276, оп. 8, д. 498, лл. 14, 15.
317. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 276, оп. 8, д. 513, л. 8.
318. ARPIİSSA, F.276, siy.2, iş 20, v. 18-19
319. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 80, v. 49-56
320. ARDA, fond 970, siy. 1, iş 1, v. 28-29
321. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 276, оп. 8, д. 259, л. 97.

- 322. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 276, оп. 8, д. 60, лл. 1,6,8,17,23-25.
- 323. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 276, оп. 8, д. 90, л.2.
- 324. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 1, оп. 125, д. 107, л. 107.
- 325. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 1, оп. 74, д. 140, л. 119.
- 326. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 1, оп. 44, д. 132, л. 110
- 327. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 1, оп. 169, д. 249, л. 2.
- 328. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПД УДП АР), ф. 1, оп. 169, д. 249, лл. 3-60.
- 329. Акты Кавказской Археографической Комиссии. Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Томъ II. Издан под редакцию председателя комиссии Л.Д.Берже. Тифлис, 1868, с.705
- 330. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 970, д.1, л.29.
- 331. Государственный исторический архив Азербайджанской Республики (ГИА АР), ф. 524, оп. 8, д. 5, л. 27.
- 332. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 970, д.4, л.1-2.
- 333. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 1061, оп. 1, ед. хр. 95, лл. 5-8.
- 334. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 970, оп. 1, ед. хр. 1, л. 51.
- 335. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 895, оп. 1, ед. хр. 25, л. 6.
- 336. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 895, оп. 1, ед. хр. 18, лл. 1-2.
- 337. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 970, оп. 1, ед. хр. 166, л. 7.

338. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 970, оп. 1, ед. хр. 166, л. 8.
339. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 970, оп. 1, ед. хр. 216, л. 1.
340. Государственный архив Азербайджанской Республики (ГА АР), ф. 970, оп. 1, ед. хр. 204, л. 2.
341. Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского Края (МИЭБГКЗК), Т.6, ч. I, с. 393.
342. Российский Государственный исторический архив (РГ ИА). ф. 880, оп. 5, д.389, л.9, об. 17.
343. Российский Государственный исторический архив (РГ ИА)./ Справка 1907 года, Ф. 821, оп. 139 (173), ед. хр. 96.
344. Российский Государственный исторический архив (РГ ИА) / Справка 1907 года, ф. 821, оп. 10, ед. хр. 89.
345. Российский Государственный исторический архив (РГ ИА)., ф. 1268, д. 1, л. 65 и об.
346. Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года.// Государственный Исторический Архив АР. ф. 130. оп.1, д. 14, ил.245-248

İnternet-materiallar:

347. Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT)// <http://anl.az/el/emb/QARABAQ/beynelxalq-senedler/atet.pdf>
348. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) "Müasir beynəlxalq hüquqda milli suverenlik və dövlətçilik" adlı 1832 (2011) sayılı qətnamə.// [https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/\[Russian_documents\]/\[2011\]/\[Oct2011\]/Res1832_rus.asp](https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/[Russian_documents]/[2011]/[Oct2011]/Res1832_rus.asp)
349. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası // [https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTg0MDMvMDkvNXdmMDZvdmx2Yl9Lb25zdGl0dXNpeWFfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=d654e4f6cd152b25,maddə 25](https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTg0MDMvMDkvNXdmMDZvdmx2Yl9Lb25zdGl0dXNpeWFfQVpFLnBkZiJdXQ?sha=d654e4f6cd152b25,maddə%25)
350. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 2020-09-27// <http://tovuz-ih.gov.az/news/726.html>
351. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 20.10.2020// <https://president.az/articles/43696>
352. Azərbaycan Prezidenti: “Ermənistan terror, faşist dövlətidir”// https://apa.az/az/dagliq_qarabag/Azrbaycan-Prezidenti-Ermnistan-terror-fasist-dovltidir-609955
353. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunmasının alternativini yoxdur. Ramiz Sevdimaliyev.// <https://1905.az/az%C9%99rbaycanin-%C9%99razi-butovluyunun-b%C9%99pa-olunmasinin-alternativi-yoxdur-2/>

354. Aprel zəfərinin ildönümüdür – Azad olunmuş ərazilər
<http://cebhe.info/aprel-zeferinin-ildonumudur--azad-olunmus-eraziler-54692>. Tarix: 02-04-2017 11:08
355. Azərbaycanın general-mayoru həlak olub, Tovuzda atışma davam edir//<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53392217>
356. Azərbaycanın mövqeyi beynəlxalq hüquqa və ədalətə əsaslanır. 2020-09-28// <http://ganja-ih.gov.az/news/1041.html>
357. Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğunun Mətbuat xidmətinin məlumatı: 27.09.2020-15.10.2020-ci il saat 12:00-a olan məlumat-Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan Respublikasının dinc əhalisinə qarşı törədilmiş cinayətlərin statistikasını // <https://genprosecutor.gov.az/az/post/3025>
358. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların qanunvericilikdə təsbiti, Bakı, Qanun, 2003, s.58, s. 41// <http://anl.az/el/a/ariobkmqt.pdf>
359. Azərbaycanın diplomatik, hərbi uğurları və böyük güclərin ermənipərəst siyasəti. Bakı, 24 oktyabr, AZƏRTAC.// https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_diplomatik_herbi_ugurlari_ve_boyyuk_guclerin_ermenipere_st_siyaseti-1622977
360. Azərbaycan Respublikasında yaşayan milli azlıq, azsaylı xalq və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkişafı üçün dövlət yardımı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı// <http://www.e-qanun.az/framework/7762>
361. Azərbaycan Respublikasında Milli azlıqların müdafiəsi, dil və mədəniyyətinin inkişafı sahəsində həyata keçirilən tədbirlər haqqında. Milli azlıqların müdafiəsi haqqında hesabat, 03-12-2020// <http://multikulturalizm.gov.az/post/1765/azerbaycan-respublikasinda-milli-azliqlarin-mudafiesi-dil-ve-medeniyyetinin-inkisafi-sahesinde-heyata-kecirilen-tedbirler-haqqinda.html>
362. Azərbaycanda yaşayan hər kəs dinindən və dilindən asılı olmayaraq, bu ölkənin tamhüquqlu vətəndaşıdır// <https://paralel.az/az/article/84098>
363. Azərbaycanda tolerantlıq// <https://azerbaijan.az/related-information/87>
364. Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq konvensiyaların qanunvericilikdə təsbiti, Bakı, Qanun, 2003, s. 58, s. 40-41// <http://anl.az/el/a/ariobkmqt.pdf>
365. Azərbaycan vahid və bölünməz Avropada. 2001-2011, Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, Bakı, 2011, www.aliyevheritage.org, s.121.
366. Azerbaijan's Ganja under fire once again by Armenian troops. 8 October 2020// <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3312771.html>

367. Anar Bağırov. Üç “hər şey” siyasəti və ya Ermənistanın “yandırılmış torpaq” taktikası/<http://www.azerbaijan-news.az/view-205511/uc-her-sey-siyaseti-ve-ya-ermenistanin-yandirilmis-torpaq-taktikasi>
368. Азербайджан в рядах ООН. [<http://library.aliyev-heritage.org/ru/9646663.html.p.3>]
369. Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт. <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/rus/gl7.pdf>.
370. Александр Кухианидзе. Армянское и Азербайджанское меньшинства в Грузии. О национальной и внешней политике Грузии. [<http://mytbilis.narod.ru/texts/politics/rus.djava.>]
371. Армянская секретная армия освобождения Армении. <http://terrorism.wallst.ru/asala.htm>.
372. Армения в 20-80-х годах. <http://www.armenia.h.1/history/index.htm>.
373. Агрессия Республики Армения против Азербайджанской Республики. <http://www.politics-azerbaijan.htm/c.1> из 2.
374. Анализ возможных вариантов политического решения Карабахского конфликта.<http://www.ca-c.org/datarus/karabakh.rus./03.variant.rus.shtml.c.6> из 21.
375. Bakıda V Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu işə başlayıb. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Forumun açılışında iştirak edib. 02.05.2019// <http://mct.gov.az/az/umumi-xeberler/forum-acilis>
376. “Bu, bizim növbəti siyasi qələbəmizdir” - İlham Əliyev. 25 Okt 2020.// <https://yenisabah.az/bu-bizim-novbeti-siyasi-qelebemizdir-ilham-eliyev>
377. Beynəlxalq terrorizmə qarşı birgə mübarizə dövrün tələbidir// https://azertag.az/xeber/BEYNALXALQ_TERRORIZMA_QARSI_BIRGA_A_MUBARIZA_DOVRUN_TALABIDIR-960668
378. Baş Prokurorluq Gəncə terroru barədə 6 dildə videoçarx hazırladı. 29 Oktyabr 2020.// <https://modern.az/az/news/262608>
379. В ходе своего визита в Азербайджан патриарх Варфоломей искал выход из конфликта в Нагорном Карабахе и налаживал межрелигиозный диалог. 24. 03. 2003. Справочно-информационный портал “Религия и СМИ” [<http://www.religare.ru/article3656.htm>.]
380. Второй периодический доклад Азербайджанской Республики в комитете по правам человека. 8 ноября 1999 г. п. 29, 30, 31, 36. Human Rights Committee – Country Report, Azerbaijan, 2000. [<http://www.1,umn.edu/humanrts/Russian/Hrcommitee/Rhrcrpt-Azerbaijan2000.html>.]
381. Вопросы правового урегулирования армяно-азербайджанского конфликта. http://www.cis.minsk.by/russian/sbornic_konferenc/44.htm. page 5 of 8.

382. Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии: принята 2 ноября 2001 г. Генеральной конференцией ООН по вопросам образования, науки и культуры. URL: http://www.un.org/documents/decl_conv/declarations/cultural_diversity.shtml
383. Блищенко И. Содержание права народов на самоопределение. <http://www.memo.ru/hr/referats/selfdet/chapter 4.htm>. p.9 of 11.
384. Бюллетень международных договоров. http://www.jurizdat.ru/editions/official/bmd/archive_list.html
385. Coşqun Məmmədov. Erməni faşizmi və Azərbaycanın haqq savaşı// <http://www.science.gov.az/news/open/14617>
386. Содержание принципа равноправия и самоопределения народов. Некоторые новые подходы к его реализации. <http://lawbook.by.ru/magaz /prtp/0306/01.shtml>. с.4 из 9.
387. Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Китайской Народной Республики о режиме государственной границы (ноябрь 2006 г., Пекин) <http://www.russchinatrade.ru /ru/useful-info/cooperation-legal-framework>
388. Соглашение между Российской Федерацией и Азербайджанской Республикой о сотрудничестве по пограничным вопросам, подписанное в городе Москве 17 мая 1996 года. <http://www.akdi.ru/gd/proekt/056412GD.SHTM>
389. CDL-INF(2000)16 Доклад «Общие правовые основы содействия урегулированию этнополитических конфликтов в Европе» [Электронный ресурс]. URL: <https://www.venice.coe.int/webforms/documents/ default.aspx? pdf=CDL-INF%282000%29016-e> (дата обращения: 26.01.2019)
390. CDL-INF(2000)2 Доклад Венецианской комиссии «Самоопределение и отделение в конституционном праве». URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDLINF\(2000\)002.aspx](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDLINF(2000)002.aspx) (дата обращения: 26.01.2019)].
391. Сысоев В.М. Начальный очерк истории Азербайджана. Баку, 1925 г. [<http://www.azerbaijan.orc.ru/ocherk.htm>.page 2 of 25.]
392. Салахи Р.Саньел. Оттоманские армяне 1977. //<http://www.karabakh.gen.az/contents. page 65>.
393. Салимов К.Н. Проблемы совершенствования сотрудничества государств Южного Кавказа в борьбе с терроризмом./Южно-Кавказский Институт Региональной Безопасности (SCIRS)/ <http://www.scirs.org//russian /analytic/round three/print/salimov.htm>.с.2 из 12.

394. Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе. Заключительный Акт. Хельсинки 1975. // https://www.osce.org/files/f/documents/0/c/39505_1.pdf
395. Sterio M. (2018) Self-Determination and Secession Under International Law: The Cases of Kurdistan and Catalonia. Available at https://www.asil.org/insights/volume/22/issue/1/selfdetermination-and-secession-under-international-law-cases-kurdistan#_ednref8c [Accessed January 26th 2019]. (in English)
396. Caspersen N. (2017) The Catalan Independence Referendum: conflicting claims and international responses. The Catalan Independence referendum: An assessment of the process of self-determination. Available at https://www.academia.edu/34576229/The_Catalan_Independence_Referendum_An_Assessment_of_the_Process_of_Self-Determination [Accessed January 26th 2019]. (in English)
397. Скрипкина Ю.Г. Принципы территориальной целостности государств и самоопределения народов и их роль в обеспечении международной безопасности и международного правопорядка//Вестник Московского университета МБД России. № 4 / 2018
398. Dünyada milli-mədəni müxtəlifliyin qorunması kontekstində: Azərbaycan-YUNESKO əlaqələri// <https://mehribanaliyeva.preslib.az/media-54d418f4ef.html>
399. Dövlət Statistika Komitəsinin sədri Tahir Budaqov BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Azərbaycandakı nümayəndəliyinin rəhbəri ilə görüşüb// <https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=4321>
400. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Təmmətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005. 381 səh., s. 83// <http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf>
401. Düşmənin atdığı ağ fosfor tərkibli top mərmiləri və raket aşkarlandı. 4.11.2020//<https://baku.news/gundem/34466-dushmenin-atdigi-ag-fosfor-terkibli-top-mermileri-ve-raket-ashkarlandi.html>
402. Декларация о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников содружества независимых государств. [<http://www.ukrpravo.com/Russia/international/int29s.html>]
403. Декларация о хартии народов и регионов (Брновская программа, Нюрнберг, 2003) // Материалы газеты «Балкария» № 2 (13), август 2003 г. URL: <http://www.balkaria.info/oip/smi/balk1303.doc>
404. Декларация Организации Объединенных Наций о правах коренных народов. Принята резолюцией 61/ 295 Генеральной Ассамблеи от 13

- сентября 2007 года. http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/.../indigenous_rights.shtml
405. Декларация о правах коренных народов // URL: <http://www.un.org/ru/rights/issues/indigenous.shtml>.]
 406. Договор о сотрудничестве в охране границ государств-участников Содружества Независимых Государств с государствами, не входящими в Содружество (Минск, 26 мая 1995 г.) <http://levonevski.net/pravo/razdel3/num9/3d967.html>
 407. Договор от 21 февраля 2003 г., Москва. “Договор о сотрудничестве в охране внешних границ государств - членов Евразийского экономического сообщества” <http://www.levonevski.net/pravo/razdel3/num1/3d1565.html>
 408. Договор между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о российско-казахстанской государственной границе: Совершено в Москве 18 января 2005 года <http://www.bestpravo.ru/fed2005/data11/tex30427.htm>
 409. Договор между Российской Федерацией и Латвийской Республикой о российско-латвийской государственной границе, подписанный в г. Москве 27 марта 2007 г. <http://www.rg.ru/2007/10/06/granica-dok.html>.
 410. Договор между Российской Федерацией и Украиной о российско-украинской государственной границе. 28 января 2003 года, Украина, Киев <http://www.zaki.ru/pagesnew.php?id=1021>
 411. Договор между Российской Федерацией и Эстонской Республикой о Российско-Эстонской Государственной границе. (Вместе с “Описанием прохождения государственной границы...”) (Подписан в г. Москве 18.05.2005) <http://interlaw.consultant.ru/doc28464.html>
 412. Дайджест о Грузии, Азербайджане, Армении. Вопрос миссируется в Госдуме России. [<http://www.qruzia.ru/digest/mighborsforprint.asp.idnews=7679>]
 413. Джон Киракосян. Младотурки перед судом истории. [<http://Armenianhouse.org.kirakosyan/youngturks-ru/charter07.html>]
 414. Ekoloji terroru// https://files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m2_8.pdf
 415. Erməni terroru// <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermeni-terroru>
 416. Ermənistanın Gəncəyə atdığı “SKAD” raketi – Əsl məqsəd nə olub?//<https://polise.az/erm%99nistanin-g%99nc%99y%99-atdigi-skad-raketi-%99sl-m%99qs%99d-n%99-olub>

417. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi //https://static.president.az/media/W1siZiZlsljIwMTkvMDkvMjAvOWpyMXN6Z3Vyd19EYWdsaV9RYXJhYmFnX0VkaXQucGRmIl1d?sha=3d858cd3e0e8259b
418. Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi: həqiqət anı. 03.10.2020// https://azertag.az/xeber/Ermenistan_Azerbaycan_muharibesi_heqiqet_anı-1603121
419. Ermənistan ordusunun mülki əhalini atəşə tutması nəticəsində 7 ailə məhv olub. 30 Oktyabr, 15:45//http://www.aztv.az/az/news/10085/ermenistan-ordusunun-mulki-ehalini-ateşe-tutması-neticesinde-7-aile-mehv-olub
420. “Erməni vandalizmi: əsirlikdə olan Azərbaycan abidələri”// https://www.armenianvandalism.az/az_general.html
421. Ermənistan terrorçu mahiyyətini növbəti dəfə nümayiş etdirdi – “Hədəf”də// http://www.aztv.az/az/news/9629/ermenistan-terrorcu-mahiyyetini-novbeti-defe-numayis-etdirdi-hedefde-markmuzakiremark
422. Ermənilər Mingəçevirə raket hücumu təşkil edib. 04 oktyabr 2020// https://ikisahil.az/post/ermeniler-mingechevire-raket-hucumu-teshkil-edib
423. Ermənilərin Tərtər terroru - 4 ölü. 15.10.2020// http://www.xezerxeber.az/Web%20TV/310322.html
424. Ermənilərin Bərdə terroru nəticəsində 21 nəfər həlak olub, 70 nəfər yaralanıb. 28 oktyabr 2020//https://ikisahil.az/post/ermenilerin-berde-terroru-neticesinde-21-nefer-helak-olub-70-nefer-yaralanib
425. “Ermənistan Gəncə, Tərtər və Bərdədəki terrora görə ağır cavab verəcək”. 30 Oktyabr 2020// https://www.e-huquq.az/az/news/siyaset/20011.htm
426. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın mülki əhalisinə qarşı törətdiyi cinayətlər nəticəsində həlak olanların sayı 100-ə çatıb. 03 Yanvar 2021// http://www.azerbaijan-news.az/view-206350/ermenistan-silahli-quvvelerinin-azerbaycanin-mulki-ehalisine-qarsi-torettdiyi-cinayetler-neticesinde-helak-olanların-sayı-100-e-catib
427. Etibar Nəcəfov. Heydər Əliyev və Azərbaycanda etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi. Xalq qəzeti. 2018. 9 may. S.6. //http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2018/may/590700.htm
428. Ермолаева Валерия. “Патриарх Московский и Всея Руси Алексий II: Я видел в Азербайджане уникальный опыт”. [http://www.azerros.ru/pnh.html/n 10.05.htm.]
429. Этнический состав США //https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2_%D0%A1%D0%A8%D0%90

430. Gəncə niyə raket atəşinə tutuldu? 4 Oktyabr 2020// <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-54364455>
431. Heydər Əliyev və Azərbaycanda etnik-mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi. 10.05.2018.// <http://old.xalqgazeti.com/az/news/politics/104162>
432. Hikmət Hacıyev Ermənistanın BMT konvensiyasını pozduğunu açıqlayıb// <http://www.azerbaijan-news.az/view-203340/hikmet-haciye-ermenistanin-bmt-konvensiyasını-pozduğunu-aciqlayıb>
433. Hərbi vəziyyət elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Fərmanı. “Azərbaycan” qəzeti, 29 sentyabr 2020-ci il// <http://www.azerbaijan-news.az/uploads/1601325086.pdf>
434. Hüquqi dövlət və beynəlxalq hüquq: Cenevrə konvensiyaları// <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2011/noyabr/213112.htm>;
435. XİN: Atəşkəs dövründə 35-dən çox azərbaycanlı uşaq Ermənistan ordusu tərəfindən qətlə yetirilib// https://apa.az/az/cebhe_xeberleri/XIN-Atsksdovrund-35-dn-cox-azrbaycanli-usaq-Ermnistan-ordusu-trfindn-qtlyetirilib-610566
436. Xarici diplomatlar erməni işğalçılarının cinayətlərini öz gözləri ilə gördülər// <https://polise.az/xarici-diplomatlar-erm%99ni-isgalcilarinin-cinay%99ti%99rini-oz-gozl%99ri-il%99-gordul%99r/>
437. Ходнев А. Национальный вопрос в контексте мирового порядка. История и современное состояние.// Исторические аспекты международных отношений и мировой опыт. М., 2000. [<http://www.prof.msu.ru/publ/book/iamomo1.html>.]
438. İlham Əliyev Qəbələdə ATƏT-ə üzv ölkələrin səfirlərini qəbul etmişdir. 10 sentyabr 2012// <https://president.az/articles/5977>
439. İlham Əliyev BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında videoformatda çıxış edib. 24 sentyabr 2020.// <https://president.az/articles/40937>
440. İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 01 dekabr 2020// <https://president.az/articles/48205>
441. İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva işğaldan azad edilmiş Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında, o cümlədən Füzuli və Cəbrayıl şəhərlərində olublar. 16 noyabr 2020 // <https://president.az/articles/46840>
442. İlham Əliyev Avropa Şurası Parlament Assambleyasının sessiyasında çıxış etmişdir// <https://president.az/articles/12149>].
443. İşğal faciəsi// https://azerbaijans.com/content_319_az.html
- 443a. İşğaldan azad olunan şəhər, qəsəbə və kəndlərimiz.// <https://mod.gov.az/az/news/isgaldan-azad-olunan-seher-qesebe-ve-kendlerimiz-28583.html>

444. Информационный сайт “Учительской газеты”. http://www.ug.ru/02.46/pg_2.htm.
445. Иггар Алиев. Лжеистория очередная попытка оправдать агрессию. Bakı, Nurlan, 2003, 48 s. <http://www.ebooks.az/view/МсYBvHwE.pdf>
446. Конвенция об обеспечении прав лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам от 10 января 1994 г. URL: <http://docs.cntd.ru/document/901732493>
447. Карабах – “логово террора, а Азербайджан “связан с бен Ладеном”: Нагорный Карабах за неделю – Новости России – NA REGNU. [<http://www.regnum.ru/news/335063.html>.page 3 of 18.]
448. Календарь Азербайджанской Республики. Баку, типография газеты “Азербайджан”, 1920 г. [http://www.birlik.ru/frm/index.php/showto_pic.-1310.]
449. Кямал Али. 10 статусов для Нагорного Карабаха./Южный Кавказ, Центральная Азия и СНГ в мировой печати «Южный Кавказ», 26 января 2011 года, <http://azeritoday.com/archives/23762>
450. Калинина К.В., Рябова Е.Л. Проблемы реализации права народов на самоопределение. Альманах «Кавказество». №11 год 2015. с. 12// <https://cyberleninka.ru/article/n/problemny-realizatsii-prava-narodov-na-samoopredelenie/viewer>
451. Клишас А.А. Сепаратизм вне права// Вестник РУДН. Серия: Юридические науки 2019 Т. 23. № 1. с. 22// <http://journals.rudn.ru/law>
452. Климашевская О.В. Столкновение политических феноменов: право на самоопределение и территориальная целостность государства. ВЛАСТЬ. 2018, 02. С. 58.// <https://cyberleninka.ru/article/n/stolknovenie-politicheskikh-fenomenov-pravo-na-samoopredelenie-naroda-i-territorialnaya-tselostnost-gosudarstva/viewer>
453. Как еврокомиссия принимала решения по референдуму в Крыму (интервью представителя Российской Федерации в Венецианской комиссии Т.Я.Хабриевой) / Сайт «Закон и порядок» (информационный ресурс zakon-i-poryadok.com): <http://zakon-i-poryadok.com/2014/04/kak-evrokomissiya-prinimalaresheniya-po-referendumu-v-krymu.html> (дата обращения: 26.01.2019)
454. Qan yaddaşı.// <https://static.president.az/media/W1siZiIsIjIwMjAvMDEvMjcvcM3BmMmV3Yjd0cl9BWL9RYW5saV9UYXJpeF9lcGRhdGUucGRmll1d?sha=6ccb12fb2e6078f4>
455. Qarabağda erməni vandalizmi: 63 məscid tamamilə dağıdılıb// <http://xezerxeber.az/Web%20TV/313421.html>

456. Гаджиев К.С. Пособие для преподавателей, аспирантов и студентов гуманитарных факультетов. Политическая наука. <http://www.easyshool.ru/books/is/12/11/c.3> из 9.
457. Гандилов Т. “Азербайджанцы России”, № 9, май 2001. http://www.azerbaijan.orc.ru/n_09.07.htm.p. 10 of 16.
458. Грохотова В.В. Международно-правовое регулирование и защита прав национальных меньшинств. Вестник новгородского государственного университета. 2012, №69, с. 17 // <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovoe-regulirovanie-i-zaschita-prav-natsionalnyh-menshinstv>
459. Герасимова О. Е. Международно-правовые основы становления и развития института национально-культурной автономии. Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Социология. Политология. 2017. Т. 17, вып. 2, с. 217-218// <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdunarodno-pravovye-osnovy-stanovleniya-i-razvitiya-instituta-natsionalno-kulturnoy-avtonomii/viewer>
460. Горбунов С.Н. О некоторых аспектах применимости концепции самоопределения к коренным народам. Журнал «Философия права». 2008. с.4. // <https://cyberleninka.ru/article/n/o-nekotoryh-aspektah-primenimosti-kontseptsii-samoopredeleniya-k-korennym-narodam/viewer>
461. Гусейнов Камран Камалович. Проблема защиты прав коренных народов в современном международном праве. Электронное приложение к «Российскому Юридическому журналу». 3/2015. с. 12 // <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-zaschity-prav-korennnyh-narodov-v-sovremennom-mezhdunarodnom-prave>
462. Гошуляк В.В. Право народов на самоопределение и территориальная целостность государств в интерпретации венецианской комиссии. Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство» 2019. Т. 7, № 1 (25) <http://esj.pnzgu.ru> ISSN 2307-9525 (Online)
463. München Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirələr keçirilib. 15 fevral 2020// <https://president.az/articles/35813>
464. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt. Baş Məclisin 16 dekabr 1966-cı il tarixli 2200-cu A (XXI) nömrəli Qətnaməsi ilə qəbul edilib// https://migration.gov.az/content/pdf/5acb034968016_M%C3%BClki%20v%C9%99%20siyasi%20h%C3%BCquqlar%20haqq%C4%B1nda%20Pakt.pdf, s. 1
465. Milli azlıqların, azsaylı xalqların və etnik qrupların hüquqlarının qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu// <https://>

- //www.humanrightsclub.net/wp-content/uploads/2019/08/Etnik-azliqlarin-huquqlarinin-qorunmasi-barede.pdf
466. Mədəni müxtəliflik// https://multiculturalism.preslib.az/az_a5.html
467. Mühəribə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair 1949-cu il 12 avqust tarixli Cenevre Konvensiyası//<http://www.redcross.org/az/images/ihl/aze/conv4az.pdf>].
468. Майборода Э.Т. Индивидуальные и коллективные права человека: преломление в национальных культурах. Санк-Петербург. Центр стратегия. <http://www.strategy-spb.ru/index.php?do=biblio&doc=201.c.3> из 5.
469. Мевлуд Демуралович Давитадзе. Принцип неприменения силы и угрозы силой как гарант мира и безопасности человечества// № 2 / 2018. Вестник экономической безопасности. с. 98// <https://cyberleninka.ru/article/n/printsip-neprimeneniya-sily-i-ugrozy-siloy-kak-garant-mira-i-bezopasnosti-chelovechestva/viewer>
470. Мирзоев Э. Иракский культбит Кремля.//<http://www.vestnik.com/issues/2001/06.05/koi/mirzoev.htm>
471. Михайлов В.В. Суверенизация как форма защиты этнических интересов. Якутск. 08.01.04. [<http://www.ic.omskreg.ru/~cultsib/reg/mih.htm>.]
472. Нагорный Карабах: обзор СМИ (13-20 марта 2003) – Murman News. Ru. [[http://www.murmannews.ru/allnews/98401/page 4 of](http://www.murmannews.ru/allnews/98401/page%204%20of%204)]
473. На Генассамблее ООН в проект документа о сотрудничестве между ООН и ОБСЕ включена поправка, подчеркивающая принадлежность Нагорного Карабаха Азербайджану. Баку/22.10.04/Туран: Qarabaq senedlerde | Karabakh in Documents | Карабах в ...karabakh-doc.azerall.info/ru/news/turan1004.htm
474. Народы Дагестана. [<http://www.Lakia.net/lak/resurse/narod.htm>. 19.07.2004.]
475. Население Республики Дагестан: численность, крупные города. 30.03.2021// <http://www.statdata.ru/naselenie/respubliki-dagestan>
476. Нигматулина З.Б. “Справка из СФ по проблеме Континуитета” /[http://savelev.ru/journal/case/attachment/? caseid=49&id=17](http://savelev.ru/journal/case/attachment/?caseid=49&id=17)
477. Newspaper. ECHO/internet edition <http://www.echo-az.com/archive/180/facts.shtml>]
478. Ombudsman beynəlxalq ictimaiyyətə Bərdə terroru barədə hesabat göndərüb. 12 Noyabr, 2020// <https://report.az/qarabag/ombudsman-beynelxalq-ictimaiyyete-berde-terroru-barede-hesabat-gonderib/>
479. Oktyabrın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev xalqa müraciət edib. 2020-10-05// <http://www.goranboy-ih.gov.az/news/1121.html>

480. ООН и Азербайджан.[http://www.azerbaijan.az/portal/WoldCommunity/InterOrg/interOrg_01_r.html.p.3
481. Президент İlham Əliyev АŞРА-нын yaz sessiyasının iclasında çıxış etmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin nitqləri, çıxışları, müsahibələri və bəyanatları 2004 – cü il. AzərTAc 29 aprel 2004-cü il. 390 səh., s. 130 //<http://files.preslib.az/site/ialiyev/2004.pdf>
482. Prezident: “Dağlıq Qarabağda heç bir referendum olmayacaq, heç vaxt”// <https://oxu.az/politics/433528>
483. Prezident İlham Əliyev: “Ermənistan terror dövlətidir, bu terrorun bir çox əlamətləri var”// https://apa.az/az/dagliq_qarabag/Prezident-Ilham-liyev-Ermnistan-terror-dovltidir-bu-terrorun-bir-cox-lamtlri-var-616757
484. Pünhan Əfəndiyev. Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə qarşı açıq hüquqi müdaxilə // Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Tammətli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005-381. s. 335 // <http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf>
485. Pərviz Şahbazov: Ermənistanın hərbi kapitulyasiyası ilə nəticələnən qələbəmiz enerji layihələrimizin təhlükəsizliyini təmin edəcək.13 noyabr 2020// <http://xalqgazeti.com/pdf/xalq000222.pdf>
486. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 1803 (XVII) от 14 декабря 1962 г. [<http://kalinovskiy-k.narod.ru/b/ufa20034/05.htm>.]
487. Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций от 20 декабря 1965 года № 2105. Осуществление Декларации о предоставлении независимости колониальным странам и народам.// https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35572543#pos=3;-106
488. Резиденция парламента Арцаха будет переведена в Шуши. Президент назвал сроки. 14:3219 Сентября 2020 //https://newsarmenia.am/news/nagorno_karabakh/rezidentsiya-parlamenta-artsakha-budet-perevedena-v-shushi-prezident-nazval-sroki-video
489. Россия и Чечня: четыре века противостояния-преступление без наказания. Ч. 4. <http://www.chechenpress.info/ichkeria/history/beznak/part4.shtml>.
490. Рамочная Конвенция Совета Европы о защите национальных меньшинств. Соотечественники. 6 дек.2004.<http://www.rusedinaorg/?parent=641>. с.1 из 7.
491. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 49/192 от 9 марта 1995 г. URL: <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N95/771/57/PDF/N9577157.pdf?OpenElement>

492. Росстат: большинство крымчан считают себя русскими//<https://ria.ru/20150319/1053370183.html>
493. Росстатом Подведены Предварительные Итоги Переписи Населения Крымского Федерального Округа По Национальному Составу, Родному Языку И Гражданству // http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/perepis_krim/pr_itogi.rar
494. PKK – Armenian Relations. [<http://www.ermenisorunugen.tr/English/terrorism/pkk.html>]
495. Принцип “одно государство, две системы” и действие законов КНР в особых административных районах. Сюй Цзайпэн// <https://justicemaker.ru/view-article.php?id=10&art=645>
496. Перепись населения РФ 2010 г.: Республика Дагестан //Источник: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/220692/>© Кавказский Узел/
497. Resolution 1614 (2008) The functioning of democratic institutions in Azerbaijan// <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/doptedText/ta08/ERES1614.htm>
498. Ramiz Sevdimaliyev: Ermənistanın işğalçı dövlət olması faktı beynəlxalq sənədlərdə də təsdiq olunub. 14.10.2020 // https://azertag.az/xeber/Ramiz_Sevdimaliyev_Ermenistanin_igalchi_dovlet_olmasi_fakti_beynel_xalq_senedlerde_de_tesdiq_olunub-1613579
499. Rafael Cəbrayilov. Beynəlxalq hüquq, yoxsa “güclünün hüququ”. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Təmmətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005. 381 səh., s. 260//<http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf>
500. Silahlı münaqişələr dövründə qadın və uşaq hüquqlarının müdafiəsində beynəlxalq hüquq normalarının milli qanunvericiliyə implementasiyası//<http://huquq.org.az/az/publication/implementation-of-international-law-norms-to-national-legislation-on-protection-of-the-rights-of-women-and-children-during-armed-conflicts/>
501. Səfiyə Mehbalıyeva. Ermənistanın Dağlıq Qarabağa dair ərazi iddiaları beynəlxalq hüquq kontekstində //Dağlıq Qarabağ münaqişəsi: Təmmətnli elektron materiallar məcmuəsi. Bakı, 2005-381. s. 347 //<http://files.preslib.az/site/karabakh/gl1.pdf>
502. Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya (9 dekabr 1948-ci il. s. 1)// http://www.supremecourt.gov.az/uploads/files/konvensiya/soyqirim_cinayetlerinin_qarshisinin_alinmasi_ve_cezalandirilmasi_haqqinda_konvensiya.pdf
503. Tovuzda döyüşlər: Azərbaycan bir hərbi qulluqçusunun şəhid olduğunu deyir. 15 İyul 2020. Yeniləndi 16 İyul 2020// <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-53410670>

504. Tovuz döyüşləri Azərbaycanın hərbi üstünlüyünün növbəti təsdiqidir// <http://www.azerbaijan-news.az/view-193866/tovuz-doyusleri-azerbaycanin-herbi-ustunluyunun-novbeti-tesdiqidir>
505. Tərtər terroru. 15.10.2020//http://anl.az/el/emb/Azerbaycan_Esgeri/terter_terroru.htm
506. Tarix//<https://static2.president.az/media/W1siZiIsIjIwMTgyMDMvMDkvMjdqcmlMyYnlkcV9UYXJpeF9BWkUucGRml1d?sha=57585abf41021647>. s. 3
507. Троицкая О. Великобритания согласилась с правом Шотландии на самоопределение. http://www.ng.ru/courier/2012-03-05/10_scotland/html
508. Welp, Y. (2017) Catalanian Referendum: Democracy, Legality and the EU's Role. Available at <https://www.e-ir.info/2017/11/20/catalonian-referendum-democracy-legality-and-the-eusrole/> [Accessed January 26th 2019]. (in English)
509. Устав ООН (полный текст)// <https://www.un.org/ru/about-us/un-charter/full-text>
510. Устав Организации Объединенных Наций. URL: <http://www.un.org/russian/documen/basicdoc/charter.htm>
511. Шилов Сергей. Концепция борьбы с международным терроризмом в системе международного гуманитарного права. @ Copyright Сергей Евгеньевич Шилов. [Email: info a psun – wppr.org. Date: 14 Dec.2002.]
512. Законодательство Республики Бедорусь. Декларация о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников Содружества Независимых Государств. <http://prvvo 2004.by.ru/all base/y 1994/m 04/doc. 44703.shtm>, p.9.
513. 1994/45. Проект декларации Организации Объединенных Наций о правах коренных народов. Подкомиссия по предупреждению дискриминации и защите меньшинств. UN Draft Declaration on the Rights of Indigenous Peoples www1.umn.edu/humanrts/russian/instreet/Rdeclra.html

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ.....	4
GİRİŞ.....	10

FƏSİL I. ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ DÖVLƏT SUVERENLİYİNİN ƏSAS PRİNSİPİ KİMİ..... 18

1.1. <i>Dövlət müstəqilliyinin ayrılmaz atributu olan dövlət suverenliyinin nəzəri və beynəlxalq aspektləri</i>	18
1.2. <i>Dövlət suverenliyinin təmin olunmasının həlledici amili olan ərazi üstünlüyünün siyasi mahiyyəti</i>	30
1.3. <i>Dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin suveren xarakterinin “ərazi bütövlüyü” və “dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı” prinsipləri ilə dialektik vəhdəti</i>	43

FƏSİL II. ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNƏTMƏ HÜQUQUNUN SİYASİ TƏFSİRİ..... 72

2.1. <i>“Millətlərin, xalqların bərabərliyi və öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun siyasi əsasları və metodoloji aspektləri</i>	72
2.2. <i>Müasir dünyanın siyasi prosesləri şəraitində “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun forma və səviyyələri</i>	91
2.3. <i>Dominant yerli xalqların “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun üstünlüyü</i>	134

FƏSİL III. MİLLİ AZLIQLARIN “ÖZ MÜQƏDDƏRATINI TƏYİNƏTMƏ HÜQUQU”NUN ERMƏNİ TƏFSİRİ.....	155
3.1. <i>Ermənilərin böyük dövlətçilik şovinizmi ideologiyasının mahiyyəti və təhlükəli xarakteri.....</i>	<i>155</i>
3.2. <i>Ərazi bütövlüyü prinsipi ilə müqayisədə “öz müqəddəratını təyinetmə hüququ”nun ilkinliyi barədə erməni təfsiri</i>	<i>222</i>
3.3. <i>Beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi kimi erməni separatizminin dünya birliyi üçün təhlükəli xarakteri</i>	<i>257</i>
NƏTİCƏ	302
Этнополитический подход к принципам территориальной целостности и самоопределения (РЕЗЮМЕ).....	314
Ethnopolitical Approach to the Principles of Territorial Integrity and Self-Determination (SUMMARY)	316
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	318

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 17.05.2021.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 22 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 59.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az